

શાળોપચોગી.
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર:—

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી, ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો;

રીઝીરાડ, અમદાવાદ.

કીમત રૂ. ૧-૪-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૫૫૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દિગ્દર્શનાનંદ ઇતિહાસ

વિષય મી ૩૫:૨૪૬: ૯૨: ૬.૭૧૨

શાળોપયોગી.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર:—

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી, ગુજરાત ઑરિએન્ટલ બુક ડીપો;

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.]

સને ૧૯૨૩.

[પ્રત ૨૦૦૦.

કીમત રૂ. ૧-૪-૦

ગુજરાત વિધાનસભા ગ્રાંથાલય
અને
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

સર્વ હક સ્વાધીન.

અમદાવાદ—ટકશાળમાં ધી યુનીયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં
શાહ મોહનલાલ ચીમનલાલે છાપ્યો.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક ઇતિહાસના સાહિત્યમાં એક વધારો છે. ઇતિહાસ એટલે શું, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ આદિ ભારે પ્રશ્નો ઉકેલવાનું આ સ્થાન નથી અને એની જરૂર પણ નથી. હવે હુંકામાં આ પુસ્તકની રચના વિષે જે કંઈ કહેવાનું તે નીચે સુજ્ઞ છે:—

આ પુસ્તકને જુદા જુદા રાજ્યકાળની દૃષ્ટિએ વિભાગવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે મોગલો અને મરાઠાઓનો ઇતિહાસ એકી વખતે એક સામગ્રીજ આપવામાં આવ્યો છે. આ રચનાથી મરાઠાઓનો ઇતિહાસ બ્રિટિશ રાજ્યકાળમાં શોધવાની તકલીફ પડશે નહિ.

લગભગ દરેક રાજ્યકાળ તેના મહત્ત્વના અને શિષ્યોની શક્તિના પ્રમાણમાં લંબાવવામાં આવ્યો છે. વળી અગત્યની બાબતો પર ખાસ લક્ષ ખેંચવામાં આવ્યું છે. લગભગ દરેક પ્રકરણના અંતે ફેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે. અમુક અમુક પ્રકરણના અભ્યાસ પછી જે તે પ્રશ્નોનો ખુલાસો વિદ્યાર્થીઓ પાસેજ માગવામાં આવશે તો તેમને વિચાર કરવાની ટેવ પડશે, અને તેમની વર્ણન કરવાની શક્તિનો પણ વિકાસ થશે એમ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનો સારો મહાવરો કરાવી શકાશે.

દરેક રાજ્યકાળના અંતે ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે. તે પર ધ્યાન ખેંચવાથી વિદ્યાર્થીના મગજમાં અગત્યની બાબતો વધુ સારી રીતે ઠસાવી શકાશે. વળી દરેક રાજ્યકાળના અંતે અગત્યની સાલવારી પણ આપવામાં આવી છે, તેથી વિદ્યાર્થીઓને અમુક રાજ્યકાળની લગતી સાલવારી જોઈ જવામાં અનુકૂળતા પડશે.

આ પુસ્તક જુદી જુદી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓના સહવાસના અનુભવ પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે; અને તેમ કરવામાં નાનાં મોટાં અનેક ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

ઇતિહાસની આખરના ભાગમાં મૉન્ટેગ્યુએમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ હિંદુસ્તાનની રાજ્ય પદ્ધતિનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના દેશની રાજ્યપદ્ધતિનું ઘણું જ્ઞાન મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજના શિક્ષક રા. રા. પુરુષોત્તમ સદાશિવ જેઠેસકર એમ. એ. નો “વસંતમાં” પ્રસિદ્ધ થયેલો “હવે પછીનું હિંદ” એ મથાળાવાળો લેખ રાજ્યપદ્ધતિ લખવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડ્યો હતો; માટે તેઓ સાહેબનો અંતઃકરણ-પૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે. વળી અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ શાળાઓના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ રા. રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઇએ તેમજ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપલ સાહેબ રા. રા. જનુભાઇ અચરતલાલ સૈયદ બી. એ. એ આ પુસ્તકની રચના કરવામાં કીમતી સૂચનાઓ આપી હતી, માટે તેઓ સાહેબોનો પણ ઉપકાર માનવાની તક અમો ભૂલી શકતા નથી.

ગુજરાતના ઇતિહાસરસિકોના હાથમાં અમો આ પુસ્તક મૂકતાં વિનંતી કરીએ છીએ કે જો આ પુસ્તકના સંબંધમાં કાંઇ ઉપયોગી સૂચના કરવામાં આવશે, તો અમો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર સહિત તે પર ધ્યાન આપીશું.

છેવટે અમો આશા રાખીએ છીએ કે પ્રાથમિક શાળાના શિષ્યો તેમજ શિક્ષકો અને ટ્રેનિંગ કૉલેજોના સ્કૉલરોને આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી નીવડશે. વળી અમો એવી આશા પણ રાખીએ છીએ કે ગુજરાતના શિક્ષકવગ તરફથી અમોને ઘટતું ઉત્તેજન મળશે, અને જો એમ થશે તો અમારો યાત્રિકિત શ્રમ સફળ થયો ગણીશું.

અમદાવાદ.
તા. ૨૫-૧-૧૯૨૩.

}

પ્રકાશક.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	પ્રાચીન રાજ્યકાળ	પૃષ્ઠ.
૧. હિંદુ કુદરતી સ્વરૂપ અને તેનો ઇતિહાસ આયેનો સંબંધ.		૧
૨. અનાયો		૫
૩. આર્ય લોકો		૮
૪. આર્ય લોકો ચાલુ		૧૧
૫. રામાયણ		૧૭
૬. મહાભારત		૨૦
૭. ગૌતમ યુદ્ધ		૨૬
૮. બૌદ્ધ સમય		૩૨
૯. મહાવીર સ્વામી અને જૈન ધર્મ		૩૬
૧૦. હિંદમાં ઇરાનીઓ અને ગ્રીકો		૩૯
૧૧. મગધના મૌર્ય વંશી રાજાઓ		૪૨
૧૨. મૌર્ય વંશી રાજાઓ ચાલુ		૪૭
૧૩. શક અને કુશાન જાતો... ..		૫૨
૧૪. ગુપ્ત વંશના રાજાઓ		૫૫
૧૫. હર્ષવર્ધન		૫૮
૧૬. પૌરાણિક સમય		૬૧
૧૭. રજપૂત સમય		૬૫

અક્રધાન રાજ્યકાળ.

૧૮. મુસલમાનો	૭૦
૧૯. અક્રધાન કે પઠાણ પાદશાહો	૭૮
૨૦. મોગલાધના પ્રારંભમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો	
અને હિંદની હાલત	૯૨

મોગલ રાજ્યકાળ.

૨૧. મોગલાધની સ્થાપના: બાબર	૯૬
૨૨. બટો હુમાયુન	૧૦૫
૨૩. સુર વંશના પઠાણ પાદશાહો	૧૧૧
૨૪. મહાન અકબર	૧૧૫
૨૫. ઉત્તર હિંદની જીતો	૧૧૯
૨૬. મહાન અકબર ચાલુ (દખ્ખણના વિજય) ...	૧૨૩
૨૭ મહાન અકબર ચાલુ (આચરણ એને રાજ્યકારભાર)	૧૨૭
૨૮. જહાંગીર	૧૩૩
૨૯. શાહજહાન	૧૩૯
૩૦. ઔરંગઝેમ	૧૪૪
૩૧. ઔરંગઝેમ પંજીના પાદશાહો	૧૫૪
૩૨. મોગલાધનો ઉપસંહાર	૧૬૬

મરાઠા રાજ્યકાળ.

૩૩. મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના	૧૭૧
૩૪. શાહુ: પહેલા પાંચ પેશ્વાઓ	૧૭૮
૩૫. બાજીરાવ ખીલ્લે, છેલ્લો પેશ્વા	૧૮૮
૩૬. મરાઠી કુટુંબો	૧૯૫

બ્રિટિશ રાજ્યકાળ.

૩૭. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનો હિંદ સ્ત્રાયે વેપારી સંબંધ ...	૨૦૩
૩૮. દખ્ખણમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો	૨૧૭
૩૯. આર્કટનો ઘેરો	૨૨૦
૪૦. બંગાળના બનાવો	૨૨૪
૪૧. દખ્ખણમાં ફ્રેન્ચ સત્તાનો નાશ	૨૩૧

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૪૨. બંગાળામાં કલાધવનો પ્રથમ કારભાર ...	૨૩૪
૪૩. બંગાળામાં વાન્સિટાર્ટનો અમલ...	૨૩૬
૪૪. કલાધવનો બંગાળામાં બીજી વખતનો કારભાર ...	૨૪૦
૪૫. મહેસુરનું રાજ્ય ...	૨૪૩
૪૬. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર ...	૨૪૬
૪૭. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ ...	૨૫૧
૪૮. લૉર્ડ કૉર્નવોલિસ ...	૨૫૮
૪૯. માર્કિસ વેલેસ્લી ...	૨૬૧
૫૦. લૉર્ડ કૉર્નવોલિસ અને સર જ્યોર્જ બાર્બો અને લૉર્ડ મિન્ટો ...	૨૬૭
૫૧. માર્કિસ ઓવ હેસ્ટિંગ્સ ...	૨૭૨
૫૨. લૉર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન ...	૨૭૮
૫૩. લૉર્ડ આકલેડ અને લૉર્ડ એલનબરો ...	૨૮૫
૫૪. લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી ...	૨૯૧
૫૫. લૉર્ડ કેનિંગ... ...	૩૦૦
૫૬. લૉર્ડ એજનથી લૉર્ડ સિટન ...	૩૦૦
૫૭. લૉર્ડ રિપનથી લૉર્ડ કર્ઝન... ...	૩૧૫
૫૮. લૉર્ડ મિન્ટોથી લૉર્ડ રીડિંગ સુધી ...	૩૨૪
૫૯. બ્રિટિશ રાજ્યકાળનો ઉપસંહાર... ...	૩૩૫
૬૦. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ ...	૩૪૦

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ છું.

હિંદનું કુદરતી સ્વરૂપ અને તેનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ.

૧. દેશનું નામ—અસલના વખતમાં આપણો દેશ ભરત રાજ્યના નામ પરથી ભારતવર્ષ નામે ઓળખાતો. આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યાર પછી ધરાનીઓએ તેમને હિંદુ કહ્યા, તે પરથી દેશ હિંદુસ્તાન નામે ઓળખાય છે. ગ્રીકોએ હિંદને ઇન્ડોસ કહ્યો તે પરથી ઇન્ડિયા નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૨. હિંદુસ્તાનની કુદરતી રચના—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય નામે દુનિયામાં સૌથી ઊંચામાં ઊંચો પર્વત આવેલો છે. તે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી આશરે ૧૫૦૦ માઈલ પડેલો છે. તેની ઊંચી હારથી હિંદનું ઉત્તર તરફથી કુદરતી રીતે રક્ષણ થએલું છે. હિમાલયનાં ઊંચાં શિખરો પર નિરંતર બરફ પડેલું રહે છે, તેથી તેનું હિમાલય (હિમ-બરફ, આલય-રહેઠાણ) એવું નામ પડેલું છે. હિમાલયને લીધે હિંદમાં ઉત્તર તરફથી મેગિલીઅન આદિ ટોળાઓ આવી શકી નથી. જેમ હિમાલયથી હિંદનું ઉત્તરમાં કુદરતી રક્ષણ છે, તેમ મહાસાગરથી પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ દિશામાં પણ હિંદનું કુદરતી રીતે રક્ષણ થએલું છે. મહાસાગરને લીધે પરદેશી પ્રજાઓ હિંદ પર ઓચિંતો હસ્તો કરી શકતી નથી, વળી પ્રાચીન જમાનામાં નૌકાસૈન્યો નહોતાં તેથી પરદેશી પ્રજાઓ એ દિશાઓમાંથી હિંદમાં પ્રવેશ કરી શકી નહિ.

જે ઉત્તરનો પર્વત એક સરખી રીતે ઉત્તર દિશામાં ફેલાયો હોત, તો ઉત્તરની કોઇ પણ પ્રજા હિંદમાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ, પણ હિમાલય બન્ને છેડે નીચો થઇ જાય છે. તે નીચા ભાગોમાં થઇ સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા હિંદમાં ઉતરી આવે છે. હિંદના ઇશ્વાન ખૂણામાં આવેલી આસામ અને કાચારની ખીણોમાં થઇને તિબેટ અને બ્રહ્મદેશના લોકો હિંદમાં આવી વસ્યા છે, પણ તે માર્ગે શનુઓ ચડાઇ કરી શકે એવી બીક નથી. હિંદના વાયવ્ય કાણુમાં સુલેમાન અને કિરથાર પર્વતોની હારો આવેલી છે. ત્યાં કેટલાક ખીણોમાં આવેલા રસ્તા છે. તેઓમાં ખમ્બર ઘાટ સુખ્ય છે. ત્યાં થઇને હિંદમાં સહેલથી પ્રવેશ કરી શકાય છે. એજ માર્ગે થઇને સિથિઅન, ગ્રીક, મોગલ, તુર્ક, પઠાણ આદિ પ્રજાએ હિંદ પર સવારીઓ કરી હતી. જે આવા ઘાટ-રસ્તા ન હોત તો પરદેશી પ્રજાઓના હુમલાને લીધે અનેક વખતે હિંદની જે પાયામાલી થઇ છે તે થઇ ન હોત.

૩. હિંદુસ્તાનના કુદરતી ભાગ—હિંદની મધ્યમાં વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વતો આવેલા છે, તેને લીધે દેશ સુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. વિંધ્યના ઉત્તરના પ્રદેશને હિંદુસ્તાન કહે છે, અને દક્ષિણનો ભાગ દખ્ખણ નામે પ્રખ્યાત છે. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા અને તેની શાખા નદીઓ વહે છે. તેમના કાંપથી પશ્ચિમે સિંધુ નદીથી પૂર્વે બંગાળી ઉપસાગર :સુન્દી લગભગ ૧૭૦૦ માઇલ લાંબું વિશાળ મેદાન બન્યું છે. ગંગા અને જમના વચ્ચેના ભાગને દોઆબ કહે છે. તે ઘણો ફળદ્રુપ છે. અસલના વખતમાં આ અતિ રસાળ પ્રદેશના વતનીઓ બહુ સુખી હતા. અહીંજ વિદ્યામાં ઘણાજ વધારો થયો, વળી હિંદના પ્રાચીન સુધારા, તેમજ અગત્યના ઐતિહાસિક બનાવોનું સ્થળ પણ આજ હવે.

૪. દખ્ખણ—હિંદનો બીજો કુદરતી ભાગ દખ્ખણ છે. જેમ

હિંદુસ્તાન ના પર્વતો અને નદીઓ.

હિમાલયને લીધે ઉત્તરના હુમલા રોકાયા હતા, તેમ વિન્ધ્ય પર્વતને લીધે સેંકડો વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનની પ્રજા દખ્ખણમાં પેસી શકી નહિ. વિન્ધ્યાચળના પશ્ચિમ અને પૂર્વ છેડાથી હિંદના પશ્ચિમ અને પૂર્વ કિનારે પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વઘાટ પર્વતોની હારો આવેલી છે. તેની અને વિન્ધ્યની વચ્ચે દખ્ખણનો કુચ્ય પ્રદેશ આવેલો છે. આ પ્રદેશનો સંબંધ ખીજા પ્રદેશો સાથે ઓછો હતો, તેથી તે જોધએ તેવો આખાદ થયો નથી. પૂર્વ ઘાટ અને બંગાળી ઉપસાગર વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશમાં ગોદાવરી, મહાનદી, કૃષ્ણા અને કાવેરી વહી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. એ નદીઓના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વેપાર આખાદ થયો છે, અને દખ્ખણનાં મોટાં રાજ્યો પણ ત્યાંજ હતાં.

૫. ઠંડા અને ગરમ પ્રદેશની પ્રજા પર અસર—થંડા પ્રદેશના લોકોને કુદરતી ગરમી ટકાવી રાખવા પુષ્કળ જાતમહેનત કરવાની ફરજ પડે છે, તેથી તેઓ શરીરે મજબુત અને ધીરજવાન થાય છે. એથી ઉલટું ગરમ પ્રદેશના વતનીઓને ઘણો ઉલ્લાસ કરવો એ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ રીતે ઠંડા પ્રદેશના વતનીઓ ગરમ પ્રદેશના વતનીઓ કરતાં ઘણું કામ કરી શકે છે, અને તેઓ મજબુત અને બહાદુર હોય છે. આજ કારણને લીધે વાયવ્ય કોણને રસ્તે ઉત્તરના થંડા પ્રદેશની જે પ્રજાઓ હિંદમાં આવી તેમણે હિંદની પ્રજા પર જય મેળવ્યો. આજે પણ પહાડી પ્રદેશ અને થંડી હવાના સીખ, પંજાબી અને ગુરખા ઉત્તમ પ્રકારના બળવાન યોદ્ધા ગણાય છે.

૬. હિંદનો કિનારો—દેશનો કિનારો આશરે ૫૦૦૦ માઇલ લાંબો છે, પણ તે ખાંચાવાળો નહોતાં અખંડિત છે, તેથી જોધએ તેવાં કુદરતી સારાં બંદર નથી. સારાં બંદરને અભાવે હિંદની દરીઆઈ સત્તા જામી શકી નથી. આ કારણને લીધે ૧૭મા સદ્કામાં યુરોપની પ્રજા વેપાર કરવા હિંદમાં આવી, ત્યારે તેણે દરીઆઈ સત્તાને બળે હિંદમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા વિચલ કર્યો, પરિણામે અંગ્રેજો વિજયી નીવડ્યા, અને તેમણે હિંદમાં બ્રિટિશ અમલ સ્થાપ્યો.

૭. હિંદની વસ્તી—૪. સ. ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદની વસ્તી ૩૧૯,૦૭૫,૧૩૨, છે. તેનો બે તૃતીયાંશ ગામડામાં વસે છે. હિંદ ઘણા ભાગે ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે, પણ હાલ કારખાનાનો ઉદ્યોગ વધતો જાય છે. હિંદમાં હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ, જૈન, ખ્રિસ્તી, પારસી અને સીખ એ મુખ્ય ધર્મો ચાલે છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

અનાર્યો.

૧. ઐતિહાસિક સાધનો—પ્રાચીન હિંદુ ઋષિ મુનિઓએ પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો નહોતો, તેથી હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રચવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. થોડાએક હસ્તલેખો અને હિંદના બીજા ધાર્મિક સાહિત્ય પરથી પ્રાચીન ઇતિહાસ ધીમે ધીમે રચાયો છે. તે પણ ઘણા અંશે અપૂર્ણ છે.

૨. અનાર્યો—આર્યો હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાં હિંદમાં જે પ્રજા વસતી હતી, તે દેશના અસલના વતનીઓ ગણાય છે. તે વિષે ઝાઝી હકીકત મળી શકી નથી. મધ્ય એશિયામાંથી આવેલાં આર્યોએ હિંદના એ મૂળ વતનીઓને રાક્ષસ, પિશાચ, દ્રુપદ કે દાસ અને અનાર્ય કહ્યા છે. તેઓના મુખ્ય બે વર્ગ છે, દ્રાવિડ અને કૌલ. કૌલ નામની જંગલી જાત ઇશાન કોણમાંથી હિંદમાં ફેલાઈ હતી, તેના કરતાં દ્રાવિડ જાત કંઈક સુધરેલી હતી. દ્રાવિડ જાત પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ટાપુઓમાંથી કે વાયવ્ય કોણમાંથી હિંદમાં ફેલાઈ હશે એમ બે મત છે. કૌભોરીઅન અનાર્યો જુદી જુદી જાતોના મિશ્રણથી (પણ ખાસ કરીને પંચમહાજના બીજા અને અને

ઝોલીઆના સંતાલ લોકોના મિશ્રણથી) બનેલી છે. દ્રાવિડોની મુખ્ય એ જાતો છે. કંધ અને ગોંડ. તેઓની વસ્તી દખ્ખણમાં છે. હાલ ભોલાતી દખ્ખણની ભાષાઓ દ્રાવિડોની અને આર્ય ભાષાઓના મિશ્રણથી બનેલી છે. આ સિવાય રજપુતાનાના બીલ, બંગાળના સંતાલ, અને દખ્ખણના ટોડ લોકો અનાર્યોની જાતના છે.

૩. અનાર્યોની સ્થિતિ—તેઓ પહેલાં નમ્ર હાલતમાં ફરતા-પછી ઝાડનાં પાંદડાંનાં આચ્છાદન કરવા લાગ્યા. આગળ જતાં ટોરનાં ચામડાં ઝોઢવા લાગ્યા. તે પછી તેઓ પથરનાં સાહિત્ય બનાવતાં હતા. હાલમાં એવાં પથરનાં ચપ્પુ મધ્ય પ્રાંતોમાંથી મળી આવ્યાં છે. જેમ તેઓ સુધરવા લાગ્યા તેમ તેમણે લોહનાં હથિયાર બનાવવા માંડ્યાં. પ્રથમના અનાર્યો દીંગણા હતા, કારણ કે તેઓ ભટકીને શિકાર પરજ ગુજરાન ચલાવતા. પછીના અનાર્યોને પુષ્કળ ખોરાક મળવા લાગ્યો તેથી શરીરે કદાવર અને મજબુત થયા.

૪. અનાર્યોનો વહીવટ અને તેમનાં સેવાકાર્ય—અનાર્યોમાં એક રાજા અને બીજા ગામના મુખીઓ હતા. તેઓ તેમના હુકમ પ્રમાણે ચાલતા. તેઓ અશુદ્ધ આત્માઓને પૂજતા. દ્રાવિડ લોકો નાગપૂજા કરતા. તેઓનો મોટો ભાગ જંગલમાં વસતો અને શિકાર કરતો. અનાર્યો ધર્મ સંબંધી ઘણા અજ્ઞાન હતા. એક જગતકર્તાની તેમને ખબર નહોતી. તેઓ ભૂત, પિશાચ, વૈતાળ વગેરે અશુદ્ધ આત્માઓ ઝાડમાં રહે છે એમ સમજી ઝાડની પણ પૂજા કરતા.

૫. રીતરિવાજ—અનાર્યોમાં બાળલગ્ન નથી. તેઓ ૧૫-૧૭ વર્ષની વયે મનપસંદ લગ્ન કરે છે. પુરુષો એક સ્ત્રી વાંઝણી હોય તોજ બીજી સ્ત્રી પરણે છે. તેઓમાં લડવાની રીત ઘણી ઘાતકી હતી. હાલ તેઓ એ બાબતમાં સુધર્યા છે. તેઓ ચોરીના ગુનાહની સારી તપાસ કરી ગુનેહગારને સજા કરતા તેથી જનમાલની સલામતી રહેતી. તેઓ મુડદાને યથાવિધિ બાળીને ખોપરીનાં હાડકાં નદીમાં નાખતા.

૧. અનાયો અને આર્યોની બજનસેવામાં ભેદ—
આર્યો ધાર્મિક બાબતમાં બહુ પ્રવીણ હતા. તેઓ ઇશ્વર દેવતાઓને
ઓળખી તેમની સેવા પ્રેમથી કરતા. અનાયો સુધરેલા નહોતા,
તેઓ પોતાના દેવોને ઓળખ્યા વગર બીકથી તેમની સેવા કરતા.

૭. અનાયોમાં સુધારો—અનાયો આર્યોના સહવાસમાં રહી
કંઈક સુધરેલું જીવન ગાળવા લાગ્યા. જેમ જેમ આર્યો હિંદમાં ઉ-
તરતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ અનાયોને હાંકી કાઢ્યા. આજે તેઓની
મુખ્ય વસ્તી દખ્ખણમાં જોવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તી સરકારના રક્ષણ
નીચે તેઓએ કૂર રિવાજો છોડ્યા છે. જો કે તેઓ હજી સુધા-
રામાં પડ્યા છે, તોપણ નિમટ્હલાલ અને પ્રામાણિક માલમ પડ્યા
છે. મદ્રાસ દલાકાના અનાયો જાતના સિપાઇઓએ દક્ષિણ હિંદ જી-
તવામાં ખ્રિસ્તી સરકારને ધણી મદદ કરી હતી. ઉત્તરના બહાદુર
ગુરખા પણ હિમાલયની એક અનાયો જાત છે. તેમણે અનેક વખતે
હિંદમાં ખ્રિસ્તી સેવા બજાવી છે. વળી હાલના મહાન યુરોપીય વિગ્રહ
વખતે પણ તેમણે સરકારની પ્રશંસાપાત્ર સેવા બજાવી છે.

પ્રશ્નો.

૧. હિંદના મૂળ વતનીઓ કોણ ગણાય છે ?
૨. અનાયોની કમ કમ જાતો છે ?
૩. અનાયોના વહીવટ કેવી રીતે ચાલતો હતો ?
૪. અનાયો અને આર્યોની બજનસેવામાં શા ફેર છે ?
૫. અનાયોની હાલની રિયતિ કેવી છે ?

મકરણુ ૩ જી

આર્ય લોકો.

૧ આર્યોનું હિંદમાં આવવું.—વેદ પરથી જણાય છે કે આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પંજાબમાં કદાવર અને ગોરા માણસોની જાત વસતી હતી. તેઓ આર્ય કે હમદા નામે ઓળખાય છે. તેઓનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં તુર્કસ્તાનમાં હતું. ત્યાં તેઓનો સમાવેશ થઇ શક્યો નહિ તેથી તેઓની કેટલીક ટોળાઓએ નૈઋત્ય કાણુમાં જઈ ઇરાનમાં પારસી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાંની બીજી ટોળાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં ગઈ. ગ્રીક, રોમન અંગ્રેજ આદિ પ્રજાઓ તેમના વંશની ગણાય છે. ત્રીજી જાત અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ ખાખ્તર ધારને રસ્તે હિંદમાં આવી. તેઓએ સિંધુને કાંઠે વસાહત કરી. તેઓ હિંદી આર્યો કહેવાય છે. આર્યોના આગમન બી હિંદમાં સુધારાની શરૂઆત થઈ હતી.

૨. આર્યોની સ્થિતિ—મૂળ પ્રદેશમાં આર્યોનું જીવનસ્વરૂપ કેવું હતું તે વિષે ખાતરીની હકીકત મળી નથી. છતાંએ મૂળ પુસ્તકો, પુરાણી વાર્તાઓ, અને બાષાઓ પરથી ધારી શકાય છે કે તેઓ સ્થિર વાસો કરીને ન રહેતાં સ્થળે સ્થળે ફરતા અને ખેતી કરતા. મિલ્કતમાં ગાય, બેંસ આદિ પશુઓ હતાં. તેઓ ટોળાઓના ઉપરીઓને તાબે રહેતા, સીવીયણી જાણતા, અને કપડાં પહેરતા. તેઓ કાંસાના બાલા, છરા વગેરે હથિઆર ખનાવતા.

હિંદી આર્યોને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું, તેથી તેઓ પોતાનાં છોકરાઓને મંત્રો મોઢે કરાવતા. પાછળથી લખવાનો હુમ્મર હાથ લાગ્યો તેથી મંત્રો લખાયા. તેને વેદ કે ગ્રાંથીઓનાં વચનો કહેછે. હિંદી આર્યો પંજાબમાં સિંધુતટે વસી જંગલ કાપી જમીન ખેડતા અને ધર્મ તથા જવ પકવી સુખી જીવન ગુજરતા.

૩. ઋગ્વેદ—વેદ ચાર છે. દરેક વેદમાં કંઈક સંહિતા અને આજુબુજી વિષે વિવેચન છે. ઋગ્વેદમાં ઘણાજ કીમતી ઇતિહાસ લખા-
એલો છે. યુરોપીય સ્કૉલરો તેને હિંદની જાતિઓનું એક મોટામાં
મોટું કામ ગણે છે. ઋગ્વેદમાં ૧૦૨૮ સ્તુતિના મંત્રો છે. તેમાં
ઋષિઓનાં નામ આવે છે. તેમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, અત્રિ,
અગસ્ત્ય, ભૃગુ, કણ્વ અને જમદગ્નિ મુખ્ય છે. વળી ઋગ્વેદમાં અગ્નિ,
ધંધ્ર-શક્ત, સવિતા-સૂર્ય, વાયુ, વરુણ-આકાશ અસ્તિત્વસ્ત-દેવી
વૈદ્ય, મરુત-તોદાન વગેરે દેવતાનું વર્ણન છે. તેઓમાં અગ્નિ, વાયુ,
અને સૂર્ય મુખ્ય છે. ઋગ્વેદ ઇ. સ. પૂર્વ ૪૫૦૦ અને ૨૫૦૦ ની
વચ્ચે અફઘાનિસ્તાન અને સિંધુની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રચાયેલો હશે
એમ મનાય છે. ઋષિ મુનિઓએ અનાર્યોને હરાવી ધીમે ધીમે પા-
છળ હટાવ્યા, અને આર્યો ઉત્તરમાં વસવા લાગ્યા.

ઋગ્વેદના વખતનું સામાજિક મંડળ—આ જમાનાના
બળવાન માણસોએ પંજાબની હદ ઓળંગીને સરયૂ-ગોઆ ઓળંગી
મગધ-દક્ષિણ બિહારના પ્રદેશમાં જઈ ત્યાંના મૂળ વતનીઓ સાથે
લડાઈઓ કરી હતી. ઋષિઓ ઘણી વખતે માંસ ખાતા અને ઘેટા,
બકરા, અને ઘોડાના ચમ કરતા હતા. એક જાતના ઝાડના રસમાં
દૂધ મેળવી સોમ નામનો દારૂ બનાવી પીતા. તે દારૂ તેઓ દેવતા-
ઓની આગળ ચઢાવતા. તેમનાં વહાણો દરિયામાં ફરતાં જણાતાં
હતાં. તેઓ રથ વાપરતા અને કાર્યારંભે દેવોની પ્રાર્થના કરતા હતા.

૫. બીજા વેદ.—ઋગ્વેદ વગર યજુર્વેદ, સામવેદ અને અ-
થર્વવેદ નામે ત્રણ વેદ છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞ મંત્રધી નિયમો છે. તે
બહુનારા અધવર્ત્ય કહેવાય છે. આ વેદ આર્યોનું પ્રાર્થના પુસ્તક છે.
તે શુક્લ યજુર્વેદ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદ નામે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો
છે. તેમાંનો ગદ્ય ભાગ પરચુરણમાંથી અને પદ્ય ભાગ ઋગ્વેદમાંથી
લીધેલો છે. સામવેદ પદ્યમાં છે. તે આર્યોનું સ્તોત્રપુસ્તક છે. તેમાં

ધાર્મિક ક્રિયા વખતે ભણવાના મંત્રો છે. તે ભણનારને ઉદ્દગાત્રિ કહેછે. અથર્વવેદ ઘણી મુદ્દતે રચાયો હતો. તેનો છઠ્ઠો ભાગ ઋગ્વેદ-માંથી અને કેટલોક ભાગ સામવેદમાંથી પણ લીધેલો છે. તેમાં ભજનના નિયમો છે. તે ભણનારા ગોર કહેવાય છે. અથર્વવેદ ભણવાથી સંકટ દૂર થાય છે એમ મનાય છે.

૬. વેદના સમયના આર્યોનું વર્ગીકરણ—ઘણા આર્યો ધાર્મિક ક્રિયામાં જોડાયા. ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરનારા હોત્રી કહેવાયા. કેટલાક ત્રિવેદી-ત્રવાડી, દ્વિવેદી-દ્વે, અને ચતુર્વેદી કહેવાયા. ઉત્તર હિંદમાં તેને મળતા તેવારી, ચંદ્રવે વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે.

આર્યોની સૂર્યપૂજા.

૭. વેદિક ધર્મ—આ જમાનામાં આર્યો, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, અને ઈંદ્રની પૂજા કરતા. વળી કુદરત અને તેની અંદરના પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ પૂજતા, બજનસેવાનો ભાવ સ્નેહનો હતો.

૮. વેદિક સુધારો—હિંદુઓ અને આર્યો તથા પારસીઓ અને આર્યો મળી મિશ્ર આર્યો થયા છે. આર્યોનું છેલ્લું સ્વરૂપ હિંદના હિંદુઓ છે, તેથી આર્યોના ઘણા વિચારો હિંદુ કુટુંબોમાં જોવામાં આવે છે. આગળ જતાં આર્યોના હિંદુઓ અને પારસીઓ એમ બે ભાગ જોવામાં આવ્યા. ઋગ્વેદના વખતમાં હિંદમાં મિસર કે બાબેલોનના કરતાં પણ એક વધુ વિદ્વાન જાત જોધએ છીએ. હિંદુઓએ ખેતીવાડીના ઉદ્યોગને લગતી સારી તાલીમ મેળવી હતી. તેઓ વહાણો, રથો, તથા ઔષધોનું જ્ઞાન ધરાવતા. તેઓ સર્વ રીતે આબાદ અને સંસ્કારી હતા, અને ધર્મને અંગે ઘણા આગળ વધી ચર્ચાઈ ક્રિયાઓ કરતા. વેદોમાંથી ઘણું વિજ્ઞાન મળી આવે છે. આજના હિંદુઓનો ધર્મ, તેમનું સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સામાજિક અને ધાર્મિક જ્ઞાન, તથા ફળવણી એ સર્વ વેદિક જમાનાના કારણે અને આધારે છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્ય લોકો ચાલુ.

૧. સૂત્રો—વેદો લખાયા બાદ ઋષિઓએ વેદના ભાગ તરીકે કષ્પસૂત્રો લખ્યાં. જ્યારે આર્યો વિખરાયા ત્યારે તેમના વિચારોમાં જુદાપણું જણાયું. તેના ખુલાસા માટે કષ્પસૂત્રો ગોઠવાયાં. આ અ-રસામાં જ્ઞાન મેળવવા માટે સ્મરણશક્તિ પરજ આધાર રાખવો પડતો, તેથી ટુંકાં વાક્યોમાં ઘણો અર્થ સમાય એવી રીતે સૂત્રો લખાયાં.

સૂત્રોના રૂપમાં ધણી શાસ્ત્રો રચાયાં છે. તેમાં ધાર્મિક, સામાજિક, અને બીજી ધણી બાબતોનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે.

૨. સ્મૃતિ—ઉપર મુજબ જે સૂત્રો લખાયાં તેમાંના કેટલાંકને શ્રુતિ અને કેટલાંકને સ્મૃતિ કહે છે. શ્રુતિ એટલે સાંભળેલું તે, અને સ્મૃતિ એટલે યાદદારત પરથી જે લખાયું તે. સ્મૃતિઓ શ્રુતિને આધારે રચાએલી છે. ઋષિમુનિઓએ એ ગ્રંથો રચ્યા, અને પોતાનાં સંતાનોને મુખપાઠે કરાવ્યા, તેથી તે વંશપરંપરા ઉતરી આવ્યા. સ્મૃતિઓમાં પ્રજ્ઞના આચાર, રાજ્ય પ્રત્યેના ધર્મ, સામાજિક બાબતોનું ટુંકું વર્ણન છે. એવાં સ્મૃતિનાં ૮૦ લખાણો જોવામાં આવે છે, તેમાંના ૨૦ મહા બળવાન છે. સૌથી મોટું મનુ ભગવાને રચેલું મનુસ્મૃતિ છે. તેમાં રાજ્ય કેવી રીતે કરવું તે, ગુનેહગારને શી શિક્ષા કરવી તે, ઉપરાંત હિંદુ મંડળ માટેના નિયમો તથા કાયદાકાનુનો આપેલા છે. વળી અંત્યજથી માંડીને બ્રાહ્મણ સુધીને માટે ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, લખવું, વાંચવું, વાપરવું, લગ્ન કરવું, રહેવું વગેરેનો ખુલાસો છે. યુરોપીઅન સ્કોલરો માને છે કે એ સ્મૃતિઓ ઇસુ ખ્રિસ્તના જમાનામાં લખાઈ હતી.

૩. ઉપનિષદ—તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય સમજાવવા સાથે તથા ઇશ્વર, જીવ, અને જગતનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવા સાથે ઉપનિષદ નામના ગ્રંથો રચાયા. એમાં જ્ઞાનનો ભંડાર છે, એટલે તેમાં જીવ, આત્મા, પરમેશ્વર, અને મોક્ષ વિષેની ગૂઢ વાતોનું વર્ણન છે. ઉપનિષદનો ધણો ભાગ સંવાદરૂપે છે, તેથી બહુ રસિક છે. તેના વાંચનથી અશાંત અંતઃકરણને દિલ્લાસો અને શાંતિ મળે છે.

૪. ચાર વર્ણ—વ્યવહારને લીધે કામ વધી પડતાં આર્યોની ચાર વર્ણ બંધાઈ. (૧) બ્રાહ્મણ—તેઓ કૃષ્કર્મને અંગે જુદા કરાયા. ભણવું, ભણવવું; યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો તથા દાન લેવું અને આપવું એ ૭ કર્મ તેમને કરવાનાં હતાં. બ્રાહ્મણોએ વેદની

દીકાઓ લખી, બાપા ચોક્કસ કરી, અને ઐતિહાસિક બાબતોનો સંગ્રહ કર્યો. પ્રાચીન જમાનામાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ ઘણું જ હતું. (૨) ક્ષત્રિય—પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, લડાઈઓ લડવી, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવા અને ભણવું; (૩) વૈશ્ય—દાન, યજ્ઞ, અને ભણવા ઉપરાંત ખેતી કરવી, ઠોર પાળવાં, તથા વ્યાપારાદિ કામો કરવાં; (૪) શૂદ્ર—ખીજ વર્ણોની સેવા અને સામાન્ય મજૂરી કરવી, એમ ચારે વર્ણોની ફરજો છે. વખત જતાં આ ચાર વર્ણુમાંથી અનેક પેટા વર્ણો થઈ છે. એથી અનેક મુશીબતો ભોગવવી પડે છે. એ જ્ઞાતિબંધન જેમ હલકું કરવામાં આવે તેમ દેશના કલ્યાણનો વધુ સંભવ છે.

૫. બ્રાહ્મણ જીવનનાં ચાર પગથીયાં—વેદના જમાનાને આશરે ૪,૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. તે જમાનામાં વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના સુખથી વેદનો અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુને ઘેર રહી ભિક્ષા માગી પોતાનું અને ગુરુનું ભરણપોષણ કરતા. આ પ્રમાણે ઘણા શિષ્યો ગુરુને ત્યાં રહેતા. ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેનાર અને અન્નાદિથી પોષણ કરનાર ગુરુ કુલપતિ કહેવાતા. સાદાશ્રમ અને નિયમિતપણું એ તેમના સૂત્ર હતાં. વિદ્યાભ્યાસ પુરો થાય નહિ અને ગુરુની રજા મળે નહિ ત્યાં સુધી શિષ્યો પરણતા નહિ, તેથી તેઓ શરીરે તન્દુરસ્ત અને મજબૂત રહેતા અને સારી વિદ્યા ભણી શકતા. આ સમયને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહે છે. વિદ્યાભ્યાસ પુરો થયા પછી શિષ્યો ગુરુની આજ્ઞાથી ઘરસંસાર માંડતા અને સુખી જીવન ગુજારતા, આ અવસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ કહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ભોગવી તેઓ કુંડુંબનો ભાર છોડતાઓ પર નાખી નિવૃત્તિ લઈ પ્રભુનું ધ્યાન ધરતા. એ અવસ્થાને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કહે છે. છેવટે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસારનો ત્યાગ કરી સન્યાસ લેતા. એ જીવનનો વખત સન્યાસાશ્રમ કહેવાય છે. આ પ્રયાણે બ્રાહ્મણો પોતાનું જીવન નિયમિતપણે ગુજારતા હતા.

૬. સન્યાસીના ધર્મ—ગૌતમ નામે કલ્પસૂત્રનો એક લેખક

સન્યાસી માટે લખે છે કે ખૂન કરવું નહિ, કોઇપણ બાબતમાં ચોરી કરવી નહિ. અપવિત્ર રસ્તે જિંદગી વાપરવી નહિ; જીલ્ડું બોલવું નહિ તથા કેશી વસ્તુઓ પીવી નહિ. નીતિમય જીવન ગુજારવા માટે આ બહુ અગત્યના નિયમો છે. તે પ્રમાણે ચાલવા માટે આપણે કાળજી રાખવીજ નોંધએ.

૭. દર્શનશાસ્ત્ર—આ બંધનરૂપ સંસારમાંથી મોક્ષ શી રીતે મળે અને મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે તે દર્શાવવા આર્યોએ ભિન્ન ભિન્ન વિચારના છ મત બતાવ્યા છે. એ શાસ્ત્રોને દર્શનશાસ્ત્ર કહે છે. એવાં શાસ્ત્ર છ છે માટે તે ખટશાસ્ત્ર નામે પણ ઓળખાય છે. તે નીચે મુજબ છે:—

કપિલે સાંખ્ય શાસ્ત્ર લખ્યું. તે કહે છે કે દુનિયામાં માત્ર બેજ વસ્તુઓ પ્રકૃતિ-કુદરત, અને પુરુષ-આત્મા છે. જ્યારે આત્માને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે કોઇ શરીરમાં પ્રવેશ કરતો નથી પણ આત્મારૂપે નિરંતર અગમો રહે છે. આ મત વેદના નિયમોને અનુસરતો નથી.

પતંજલિએ યોગ મત જાહેર કરી કહ્યું કે પરમાત્મામાંથી બધી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ છે, માટે માત્ર પરમેશ્વરના ધ્યાનથીજ મોક્ષ મળે છે. આત્મા અંતે પ્રકૃતિમાંથી છુટો પડી પરમાત્મામાં ભળી જાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ માં આ મત પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ગૌતમે ન્યાય મત ફેલાવ્યો છે. તે પોતાના લખેલા શાસ્ત્રમાં તર્ક પરથી શોધી કાઢેલાં સત્યનો સમાવેશ કરે છે. તે જણાવે છે કે ઇશ્વરમાંથી બધી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ છે, માત્ર આત્મા અનાદિ, છે, અને પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી મોક્ષ મળે છે.

કણાદે વૈશેષિક મતદર્શક શાસ્ત્ર લખ્યું છે. તે કહે છે કે દુનિયા અણુની બનેલી છે. અણુ અનાદિ અને અવિકારી છે. જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્માને મોક્ષ મળે છે.

જૈમિનિએ પૂર્વ મિમાંસા લખ્યું છે. તે બ્રાહ્મણગ્રંથોનું અનુકરણ છે. તેમાં બાણસના ધર્મનું સ્મરણ કરાવવું, વેદની આજ્ઞાઓ પાળવી, મંત્ર બણવા, દાન કરવું વગેરે બાબતો વિષે વર્ણન છે. તેણે ઇશ્વર વિષે કંઈ કહ્યું નથી.

બાદરાયણ વ્યાસે ઉત્તર મિમાંસા લખ્યું છે. તે ઉપનિષદને અનુસરે છે. તે કહે છે કે સઘળી વસ્તુઓ બ્રહ્મમાંથી બની છે. પ્રકૃતિ અને આત્મા બ્રહ્મમાં સમાશે, અને બધાંએ ઇશ્વરને ભજવેા. પૂર્ણ જ્ઞાન થયે આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જશે, અને મોક્ષ મળ્યા પહેલાં જન્મમરણ ચલાવ કરશે, આ મતને અદ્વૈતવાદ (એટલે જેમાં ભિન્નતા નહિ, પણ આત્મા અને પ્રકૃતિ એકજ છે, અને પરમાત્માનાં રૂપ છે એમ એકતા બતાવી છે.) કહે છે. પૂર્વમિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસામાં વેદના વિચારો સ્વીકારેલા છે, તેથી તે વેદાન્ત કહેવાય છે.

૮. બીજાં પુસ્તકો—પાણિનિ નામના વિદ્વાને સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનો આદર્શભૂત ગ્રંથ રચ્યો છે. તે સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. કહેવાય છે કે મહાદેવ તેને ૧૪ સૂત્રો આપ્યાં, તેને આધારે તેણે વ્યાકરણ રચ્યું. ગર્ગે સિથિઅન લોકો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેણે અને પારાશરે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ખગોળનું પુસ્તક રચ્યું હતું. ચરક નામે લેખકે આઠ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં આયુષિ, જીવ વગેરે બાબતો વિષે વર્ણન છે. સુશ્રુતે લખેલાં પુસ્તકોમાં જીદાં જીદાં દરદો, શરીરનું બંધારણ, ગર્ભ, દાયણનું કામ, વાદકાપ, અને ભાગેલાં હાડકાં વગેરે બાબતો વિષેના લેખો છે. આર્યભટ્ટીયના ગ્રંથમાં સૂર્ય, ચંદ્ર પૃથ્વી વગેરે વિષે હકીકત છે. વરાહમિહીર નામે મોટો ખગોળવેત્તા થયો, તેણે બૃહત્સંહિતા અને પંચસિદ્ધાંતનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. હિંદુઓએ ગણિતનો અભ્યાસ કરી દશકપદ્ધતિ શોધી કાઢી, અને યજ્ઞ માટે કુંડી તથા વેદી બનાવતાં ભૂમિતિનું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. પાછળથી આ વિદ્યા આરબોની મારફતે યુરોપમાં પણ ફેલાઈ. આ પ્રમાણે પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં વિદ્યા પણ આગળ વધી

હતી, કારણ કે ધંધા વહેંચી લેવાથી બ્રાહ્મણોને સારો અવકાશ મળ્યો, તેથી વિદ્યાકળાની ધણી વૃદ્ધિ થઈ.

૯. આર્યોની વસાહતનાં સ્થાન—આર્યો શરૂઆતમાં ગંગા-જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા તે પછી તેઓ બ્રહ્મપ્રદેશમાં (કુરુક્ષેત્ર, પંચાલ સુરસેન, મત્સ્ય) વસ્યા. જેમ જેમ તેઓની વસ્તી વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સરસ્વતી અને ગંગા વચ્ચેના મધ્યદેશ નામે ઓળખાતા ભાગમાં વસ્યા, અને આગળ જતાં હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ વચ્ચેના આર્યાવર્ત નામે ઓળખાતા બધા ભાગમાં તેઓ ફેલાયો.

૧૦. પ્રાચીન રાજ્યો—આર્ય ટોળીઓમાં પિતા એ કુળનો પતિ હતો. જ્યારે આર્ય ટોળીઓનો જુદો જુદો સ્થળે વિસ્તાર થયો, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન ટોળીઓની એક પ્રજા બની. પ્રજાનો નેતા રાજા કહેવાતો. તે ટોળીની સંમતિથી રાજ્ય કરતો. બળવાન ભરત તથા પુરુની ટોળીઓ અને તેમના દસ રાજાઓને તત્સુ ટોળીના રાજા સુદાસની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આપેલું છે. સુદાસ રાજાના શત્રુ ભરત લોકોએ કુરુ નામની ટોળીના રાજાઓની સરદારી નીચે હાલ જ્યાં દિલ્હી શહેર છે ત્યાં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પશ્ચિમમાં કુરુ અને પંચાલ, અને પૂર્વમાં કાશલ, કાશી, અને વિદેહનાં રાજ્ય હતાં. નૈઋત્ય તરફ નિષધ અને વિદર્ભનાં રાજ્યો આવ્યાં હતાં, એ રાજ્યો મધ્ય હિંદમાં નર્મદાને બંને કિનારે હાલ જ્યાં દક્ષિણ માળવા અને વરાહનો પ્રદેશ છે ત્યાં આવ્યાં હતાં.

પ્રશ્નો.

૧. આર્યોનો મૂળ દેશ કયો, અને ત્યાં તેમનું જીવન કેવું હતું ?
૨. વેદિક સુધારો કેવો હતો ?
૩. વેદનાં નામ અને તે દરેકની ટુંકી હકીકત બોલો.
૪. દર્શનશાસ્ત્ર શા માટે લખાયાં હતાં ?
૫. ઉપનિષદમાં શું દર્શાવ્યું છે ?
૬. ચાર વર્ણનાં નામ અને તે દરેકના ધર્મ બોલો.

પ્રકરણ ૫ મું.

રામાયણ.

૧. રામાયણનો સમય—ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ સુધીના સમયને રામાયણનો સમય કહે છે. આ અરસામાં આર્યો ગંગાને કિનારે કિનારે કાશી અને બિહાર સુધી વસ્યા. તેઓ એકત્ર રહેતા તેથી ભાષા, ધર્મ, સાહિત્ય આદિ વધ્યાં, અને તેઓ પૃથ્વ સુધારામાં આગળ વધ્યા. જેમ જેમ આર્યોની નવી ટોળીઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ હિંદી આર્યો જમના ઝોળાંગી ગંગા સુધી ફેલાયા. આ પ્રદેશ અહ્મરિષિ દેશ કહેવાયો. ત્યાં તેઓએ ઇંદ્રપ્રસ્થ (હાલતું દિલ્હી), હસ્તીનાપુર, આગ્રા, કાંપિલ્ય કે કનોજ, અને અલાહાબાદ કે પ્રયાગ શહેરો વસાવ્યાં. આગળ જતાં આર્યો હિમાલય અને વિંધ્યાચળ વચ્ચેના ભાગમાં ફેલાયા, અને દેશને મધ્ય દેશ એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હસ્તીનાપુરમાં, પાંચાલ લોકો કાંપિલ્ય કે કનોજમાં, ઉપરાંત વિંદેહ લોકો બિહારના પ્રદેશમાં (તિહારમાં), કાશીલોકો બનારસ કે કાશીમાં, અને કૌસલ લોકો આઉધમાં રહેતા, અને તેની રાજધાની અયોધ્યા શહેર હતું.

૨. રામાયણનો સાર—કૌસલ લોકોના અયોધ્યામાં દશરથ નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમને પટ્ટરાણી કૌશલ્યાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીથી ભરત નામે પુત્રો થયા. બ્યારે રામચંદ્રજી બાળક હતા ત્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રાક્ષસોના ત્રાસથી યજ્ઞનું રક્ષણ કરવાને દશરથ પાસે આગ્રહ કરી રામ અને લક્ષ્મણને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. ત્યાં રાજપુત્રોએ રાક્ષસોને મારી યજ્ઞનું રક્ષણ કર્યું. તે પછી વિંદેહ દેશના જનક રાજાને ત્યાં તેમની પુત્રી સીતાનો સ્વયંવર હતો, ત્યાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામ અને લક્ષ્મણને લઈ ગયા. શિવનું ધનુષ જે વારપુરુષ નમાવે તેને સીતા

વરવાનાં હતાં. લંકાના રાજા રાવણ સહિત ધણા રાજાઓએ તે ધનુષ નમાવવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે કાઢથી પણ નમાવાયું નહિ. આખરે વિશ્વામિત્ર ઋષિની આજ્ઞાથી રામે તે ધનુષ નમાવ્યું, તેથી સીતાએ રામને વંમાળા પહેરાયા. આ પ્રમાણે સીતાને પરણી રામ અયોધ્યા પાછા આવ્યા. હવે દશરથ રાજા વૃદ્ધ થયા હતા તેથી તેમણે રામને યુવરાજ નીમવાનો વિચાર કર્યો. તેને લગતી તૈયારી થઈ રહી હતી, અને બીજા દિવસે વસિષ્ઠ ઋષિ રામને યુવરાજપદે અભિષેક કરવાના હતા, એટલામાં મન્યરા નામે એક દાસીએ કૈકેયીને બમાવી રાજા પાસેનાં પોતાનાં બે વરદાન લેણાં હતાં તે માગવા સમજાવી. તે સુજન કૈકેયીએ રામને બાર વરસ વનમાં મોકલવાની અને પોતાના પુત્ર ભરતને ગાદીએ બેસાડવાની માગણી કરી. આ માગણી સાંભળી દશરથ રાજાને બેહદ દુઃખ થયું. તેમણે કૈકેયીને એવી ચાચના ન કરવા ધણીએ સમજાવી પણ તેણે પોતાની હઠ છોડીજ નહિ. સવારે રામને એ વાતની ખબર પડી. તેઓ તરત જ પિતાનું વચન પાળવા તૈયાર થયા. સીતા પણ સાથે જવા તૈયાર થયાં. વનનાં પારાવાર સંકટો વિષે રામે તેમને ધણુંએ સમજાવ્યાં, છતાં તેમણે પતિવ્રતાધર્મ બળવવા સ્વામી સાથે સંકટો સહેવાનું જ પસંદ કર્યું. બંધુપ્રેમને લીધે લક્ષ્મણે પણ રામની સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણ માતપિતા અને ગુરુની રજા લઈ વનમાં ગયાં, ને પછી થોડા વખતમાં પુત્રવિયોગના શોકમાં દશરથ રાજા મરણ પામ્યા. આ અરસામાં ભરત અયોધ્યામાં નહોતા. બ્યારે તેમને રામના વનવાસની ખબર પડી ત્યારે તેમણે પોતાની માતા કૈકેયીનો ઘણો દોષ કાઢ્યો. તે રામની શોધમાં ગયા, અને તેમને પાછા આવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ એકવચની રામે તેમ કરવા ના પાડી, તેથી ભરતે રામની પાદુકાઓ રાજગાદી પર મૂકી, રામને નામે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગોદાવરી નદીને કિનારે નાશક આગળ પંચવટીમાં રહ્યાં. ત્યાં રામે ખર, દૂધણુ આદિ રાક્ષસોને માર્યાં. રાવણની બેન સુર્પનખાએ રામની સાથે પરણવા માગણી કરી પણ રામ એક પત્નીવ્રતવાળા હોવાથી તેમણે ના પાડી. પછી તેણે લક્ષ્મણ સાથે પરણવા યાચના કરી પણ લક્ષ્મણે તેનો અનાદર કર્યો તેથી તેણે ભયંકર રૂપ ધારણ કરી સીતાને મિવડાવ્યાં, આથી લક્ષ્મણે તેનું નાક કાપી લીધું. તેથી શુરસે થઇ તેણે પોતાના ભાઇ રાવણને સીતાનું હરણ કરવા ઉશ્કેર્યો. રાવણે સીતાને હરી લાવવાનો વિચાર કર્યો. રાવણની આજ્ઞાથી મારીચ નામના રાક્ષસે મૃગનું રૂપ ધારણ કરી આશ્રમ પાસે આવી સીતાને પોતાના રૂપથી લલચાવ્યાં. સીતાએ તે મૃગને મારવા રામને કહ્યું, તેથી તે લક્ષ્મણને સીતાની સોંપણુ કરી મૃગ પાછળ ગયા. મૃગ રામને દૂર ખેંચી ગયો. હવે રામે બાણ મારી રાક્ષસને માર્યો. મરતી વખતે તે રાક્ષસે લક્ષ્મણ, લક્ષ્મણ, એવી બચાતક ખૂમ પાડી. સીતાએ લક્ષ્મણને રામની મદદે ધાવા આગ્રહ કર્યો. લક્ષ્મણે તેમને રાક્ષસોના કપટની વાત સમજાવી તોપણ તેમણે પોતાની હઠ છોડી નહિ, અને લક્ષ્મણને રામની મદદે મોકલ્યા. રામ અને લક્ષ્મણની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ રાવણ ચતિને વેષે પંચવટીમાં આવ્યો. અને સીતાનું હરણ કર્યું રામલક્ષ્મણ મારીચને મારી આશ્રમમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે સીતાને દીઠાં નહિ તેથી બહુજ દુઃખી થયા અને તેમની શોધમાં નીકળ્યા. તરત તો તેમને કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે કિરિકન્ધા નગરીના (હાલ હમ્પી છે ત્યાંના) સુગ્રીવ વાનર અને તેની સેનાની મદદ મેળવી. સુગ્રીવે હનુમાનને મોકલી સીતાની શોધ કરાવી. રામ લંકા આગળ આવ્યા અને સેતુ બાંધી ખાડી જોળંગી રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું અને સીતાને છોડાવ્યાં. આમ રાક્ષસોને હણી વનવાસ પુરો કરી રામ અયોધ્યા પાછા આવ્યા. બરતે તેમને હર્ષથી આવકાર આપી ગાદી સોંપી દીધી. તે પછી રામે પ્રજાનું શાંતિથી રક્ષણ કર્યું.

રામાયણમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક અને ૪૮૦૦૦ લીટીઓ છે. તેના મુખ્ય સાત ભાગ છે. તે દરેકને કાંડ કહે છે.

૩. બોધ—રામનું ચરિત્ર નિર્મળ અને પ્રતાપી છે, એક બાણ, એક વચન, એક પતિવ્રત માટે તે પ્રખ્યાત છે. જો કે તે એક ગ્રેમી પતિ તરીકે જાણીતા છે, તો પણ જ્યારે એક કુંભારે નિંદા કરી કે રામે રાવણના ઘેર રહેલી સીતાનો અંગીકાર કર્યો, ત્યારે તેમણે સીતાને લક્ષ્મણ જોડે વનમાં મોકલાવી દીધાં, પણ રૈયતમાંના માણસ પર ક્રોધ કર્યો નહિ. તેમના રાજ્યમાં પ્રજા સંપૂર્ણ સુખી હતી. લક્ષ્મણને રામ પર નિર્મળ પ્રેમ હતો. ટુંકામાં રામ હિંમતવાન અને ગ્રેમી પતિ તરીકે અને સીતા ડાહી, સદ્ગુણી અને પાત્રતા પત્ની તરીકે નમુનારૂપ છે.

૪. તુલસીદાસનું રામાયણ—વાલ્મીકિના રચેલા રામાયણના આધારે તુલસીદાસે હિંદી ભાષામાં રામાયણ રચ્યું છે. તે ઉત્તર હિંદમાં ઘણું વપરાય છે અને લોકપ્રિય છે; કારણ કે તે ઘણું રસિક અને બોધક છે.

પ્રશ્નો.

૧. રામાયણનો ટુંકો સાર બોલો.
૨. રામાયણ પરથી આપણે શા બોધ લઈ શકીએ ?
૩. રામમાં ક્યા સદ્ગુણો હતા ?

પ્રકરણ ૬ ટું.

મહાભારત.

૧. મહાભારતનો સમય—ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૨૦૦-આર્યોના મંગળમનાના પ્રદેશમાં વસતાં લાગેલા ૩૦૦ વર્ષના કાળને આપણે

મહાભારતનો સમય કહીશું. આ મુલકમાં ધણું મત્રો રચાયા, માટે તેને બ્રહ્મર્ષિ દેશ અથવા જ્ઞાની ઋષિઓનો દેશ કહે છે. તેઓ એકત્ર રહેતાં ભાષા, ધર્મ અને સાહિત્ય આદિમાં વધારો થયો, અને તેઓ સુધારામાં આગળ વધ્યા.

૨. મહાભારતનો સાર.—મહાભારત એક મોટું વીરરસ કાવ્ય છે. તે રામાયણ કરતાં લગભગ પાંચ ગણું મોટું છે. તે કૃષ્ણ દ્વેપાયન વ્યાસે રચેલું છે. આ કાવ્યમાં કૌરવ અને પાંડવોનું વર્ણન કરેલું છે. ભારત કે કુરુ નામની ટોળી હાલના દિલ્હીના ઇશાન ખૂણામાં લગભગ ૫૦ માઇલને છોટે આવેલા હસ્તીનાપુર શહેરમાં રાજ્ય કરતી હતી. ત્યાંના લ્યુનાર રાજાના મરણ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામે બે વારસો હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતા તેથી પાંડુને ગાદી મળી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રને ૧૦૦ કુંવરો હતા, તે પોતાના મૂળ પૂર્વજ કુરુના નામ પરથી કૌરવ નામે ઓળખાતા. પાંડુના પાંચ પુત્રો પાંડવ કહેવાતા. કૌરવોમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. યુધિષ્ઠિર, બીમ, અર્જુન, સહદેવ અને નકુળ નામે પાંચે પાંડવો શરા, ધર્મિષ્ઠ, અને સદ્ગુણી હતા, પણ કૌરવો દ્રેષી, અદેખા, અને કપટી હતા. કૌરવો અને પાંડવોએ દ્રોણ ગુરુના હાથ નીચે શસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. તે અરસામાં પાંડવોની હોશિયારી અને વધુ કુશળતા જોઈ કૌરવોનાં અંતઃકરણમાં અદેખાઈનાં બી વડાયાં હતાં. એવામાં પાંડુ મરણ પામ્યા તેથી ધૃતરાષ્ટ્રે થોડો વખત રાજ્ય ચલાવ્યું. તેનો વિચાર યુધિષ્ઠિરને ગાદીએ બેસાડવાનો હતો, પણ કૌરવોને એ વાત ગમી નહિ. કૌરવોએ પાંડવોનો નાશ કરવાના વિચારે તેમને એક ભાષના ધરમાં રાખ્યા પણ કૌરવોને એ વાતની ખબર પડતાં તેઓ ત્યાંથી નાસી ગયા. એ અરસામાં પાંચાલના રાજા દ્રુપદે પોતાની કુંવરી દ્રૌપદી માટે સ્વયંવર રચ્યો. એક ફરતા કુંડાળામાં થઈને તેની પેલી પાર આવેલી માછલીની નિશાને જે કોઈ રાજા બાણવડે નવનવેધથી વિધે તેને

દ્રૌપદી વરવાની હતી. કૌરવો સહિત અનેક રાજાઓએ મચ્છ વીંધવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ વીંધી શક્યા નહિ. આખરે અર્જુનને બિહુક બ્રાહ્મણના વેષમાં આવી મચ્છ વીંધ્યો, તેથી દ્રૌપદીએ તેને પરમાળ પહેરાવી. પાંડવોએ દ્રૌપદીને લઇ ઘેર આવી કુન્તી માતાને કહ્યું કે અમે એક મોટું ઇનામ જીતી લાવ્યા છીએ. માતાએ અગ્નિગુમાં કહ્યું કે તે તમો સર્વ વહેંચી લેજા. પાછળથી દ્રૌપદી વિષે જાણ્યું થતાં માતા બહુ દુઃખી થઇ. માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પત્ની થઇ. હવે કૌરવોએ યાદવોના અધિપતિ શ્રી કૃષ્ણ અને રાજા દુષ્ટ પાંડવોના પક્ષમાં છે એમ ધારી તેમને અર્ધ રાજ્ય આપ્યું, તથા હાલ દિલ્હી છે, ત્યાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નગરીને રાજધાની કરી પાંડવો રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

પાંડવો શાંતિથી રાજ્ય ભોગવે એવું કૌરવો યાદતા નહિ, તેથી તેઓએ પાંડવોને જુગદું રમવા તેડયા. તેનાં શકુનિ મામાની મદદથી કૌરવોએ પાંડવોને હરાવી તેમનું રાજ્યપાટ જીતી લઇ આર વર્ષ વનમાં મોકલ્યા, ઉપરાંત તેઓને એક વર્ષ ગુપ્ત રહેવાનું હતું. દુર્યોધનના ભાઇ દુઃશાસને બર સભામાં દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી ભીમ બહુ ક્રોધી બન્યા અને તેને મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પછી પાંડવો ૧૨ વર્ષ સુધી સરસ્વતિને કિનારે આવેલા કામ્યક વનમાં રહ્યા, અને તેરમું વર્ષ તેમણે પાંચાલ દેશની દક્ષિણે અંબલ નદીને કિનારે મત્સ્ય દેશના વિરાટ રાજાને ત્યાં છુપા વેષમાં ગાળ્યું.

પાંડવો શરત મુજબ વનવાસ પુરો કરી આવ્યા છતાંએ કૌરવોએ તેમને તેમનું રાજ્ય પાછું આપ્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અને વિદુરે કૌરવોને બહુ સમજાવ્યા છતાંએ તેમણે પોતાની હડ છોડી નહિ. આથી પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અઢાર દિવસ સુધી જંગી જુદા મચ્યું. તેમાં કૌરવો તરફના ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય આદિ યોદ્ધા મરાયા, અને પાંડવોને વિજય મળ્યો. પાંડવોને પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યું, અને સુધિધિર માદીએ બેઠા.

વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોના વિયોગે પત્ની ગાંધારી અને પ્રમાનો સમેત જંગલમાં જઈ એક આશ્રમમાં રહ્યા; ત્યાં બે વર્ષ પછી વનના દેવમાં તેમનો નાશ થયો.

આથી પાંડવોને આતશય શોક થયો. તેઓ ગળ્ય તજ દિમાલયની યાત્રાએ નીકળ્યા. ત્યાં જતાં દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુલ, અર્જુન, અને ભીમ એક પછી એક મરણ પામ્યાં. માત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમનો નિમદહલાલ કુતરો સ્વર્ગની નજીક આવી પહોંચ્યા; પરંતુ ભાઈઓ, સ્ત્રી, અને કુતરા સિવાય સ્વર્ગમાં એકલા રહેવાનું તેમને ઠીક નહિ લાગવાથી તેમણે નર્કમાં રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. અંતે આ છેલ્લી કસોટીથી સંતોષ પામી ઈંદ્ર રાજાએ બધાને સ્વર્ગનો અધિકાર આપ્યો.

મહાભારતના મુખ્ય ૧૮ ભાગ છે, તે દરેકને પંચ કહેછે. યુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતના માત્ર ચોથા ભાગમાં સમાપ્ત રહે છે. બાકીના ભાગમાં ત્યાર પહેલાંની કથા છે. તે પરથી ક્ષત્રિયનો ધર્મ, તેમની ફરજો, બ્રાહ્મણોની વિદ્યતા અને તેમના શિક્ષણ વિષેની લકીકૃત માલમ પડેછે. •

૩. બોધ.—દુર્ગુણી કૌરવોએ અદેખાઇ, કપટ અને પ્રપંચ કરવામાં ઠાંછ મહા રાખી નથી. તેઓને તેઓના કર્મ ક્ષણ મળ્યું. પાંડવોએ નીતિને રસ્તે કામ લીધું, અને પરણામે નીતિનો વિન્ય થયો. સુખદુઃખ હિંમેશાં ટકવાં નથી એ નીતિ ધ્યાનમાં રાખી ધર્મને હિંમેશાં વળગી રહેવું એ મહાભારતનો મુખ્ય બોધ છે.

૪. ભગવદ્ગીતા—જ્યારે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવપાંડવોનાં સૈન્ય સામસામાં લડવા દેખાં ત્યારે ભાઈઓને પોતાની સામે લડવા ગોઠવાએલા જઈ અર્જુનને અત્યંત ખેદ થયો. તેમણે પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી દીધાં અને લડવા નાખ્યું બતાવી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેને બોધ આપ્યો કે અમર આત્મા કોઇને મારતો નથી ને કોઇથી મરતો નથી, મનુષ્ય પોતાની ફરજ બજાવવા બંધાએલો છે. કુળની ઇચ્છા રાખ્યા

વિના કામ કરવાં અને ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં એ મનુષ્યનો ધમ છે. કર્મમાર્ગ, મક્તિમાર્ગ, અને જ્ઞાનમાર્ગથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો ઉપદેશ જે પુસ્તકમાં છે તેને ભગવદ્ગીતા કહે છે. તેમાં પણ અમત્યની નીત સમાજેલી છે, તેથી હિંદુઓ ઉપરાંત અન્ય પ્રજાઓ પણ તે ભાવથી વાંચે છે.

૫ જ્ઞાનનો ભંડાર—મહાભારત શરવીરોના સમયનો જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તેમાં પાંડવકૌરવોના વૃત્તાન્ત ઉપરાંત નળદમયંતી, સાવિત્રી, હરિશ્ચંદ્ર વગેરે અનેક આખ્યાનો છે. તે બધાં અગત્યના નીતિબોધથી ભરપૂર છે. જે કે ધાર્મિક કવિની આ કળા અસલના જમાનામાં વૃત્તાંતરૂપે રૂપે હતી, પણ હાલ તેના ગુણદોષ બહાવા છે, અને રામાયણની પેઠે તે ધાર્મિક ગ્રંથ તરીકે લેખાય છે. તેમાંથી અનેક નમુનાઓ સ્ત્રીપુરુષોનાં વૃત્તાન્તો ઉપરાંત આર્યોનાં જીવન અને આચારવિચારની માહિતી મળે છે.

૬. રામાયણ અને મહાભારતના સમયની જાણવા ઝોગ હકીકત:—એ અરસામાં રાજપુત્રો યુદ્ધકળાનું શિક્ષણ લેતા અને તેઓ જાહેર પ્રસંગે પોતાની કળા બતાવતા. એવા જાહેર પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લઈ શકતી હતી. લોકો વધારે સુધરેલા હતા, અને રાજ્યો પણ વધારે હતાં. જ્ઞાન વિસ્તૃત થતું હતું, અને ધર્મક્રિયાઓ મોટા પાયા પર થવા લાગી હતી.

એ અરસામાં ધર્મમાં પણ ફેરફાર થયો. વેદિક સમયમાં લોકો કુદરત અને તેમાંના પ્રકાશિત પદાર્થોને સ્નેહભાવથી પૂજતા. હવે પૂજન શબ્દો અને બહારની ક્રિયાઓમાંજ આવી રહ્યું હતું. આજ અરસામાં વેદ અને અન્ય ગ્રંથો રચાએલા હતા.

યજુર્ક્રિયાઓ વધવાથી તે સંગ્રહી સ્પષ્ટિકરણની જરૂર પડી, તેથી ધ્યાનથી ગ્રંથો રચાયા. તે માત્ર વેદ પરની ટીકાનાં પુસ્તકો છે. અરણ્યમાં વસતા સાધુઓ માટે નિયમોનાં પુસ્તક પણ રચાયાં, તેને આરણ્યક ગ્રંથો કહે છે.

લોકોમાં ચાર વર્ણ થઈ હતી. બાળકો ગુરુના ત્યાં જન્મ વિદ્યા-
ભ્યાસ કરતાં હતાં. જે શિષ્યો બુદ્ધિશાળી હોય તેઓ પરિષદોમાં
જતા. મૂર્તિપૂજા થતી નહોતી, અને તે માટે મંદિરો પણ હતાં
નહિ. ધર્મક્રિયાઓ પોતાના ઘરમાંજ થતી હતી. દ્રવ્યમાં સોનું, રૂપું,
અને જવાહીર ઉપરાંત ઘોડા, ગાય, ખચ્ચર, રથ, અને ગુલામો
પણ હતાં. લોકો ઘઉં અને જવ ઉપરાંત પાછળથી ડાંગર
અને દૂધના ગુદા ગુદા પદાર્થો ખાતા હતા. માંસ અને સોમ રસ
પણ વપરાતાં હતાં. સ્ત્રીઓની હિસ્યાલ નિરંકુશ હતી. તેઓ ધરતું
કામકાજ કરતી, અને યજ્ઞદિ પ્રસંગે પુરુષોની સાથે ભાગ લેતી હતી.
બાળકોનો નુકસાનકારક રિવાજ હતો નહિ, અને પુનર્વિવાહ થતા હતા.
લોકોને ખગોળનું જ્ઞાન હતું. વિદ્વાનોએ ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે વરસના
બાર ભાગ પાડ્યા હતા અને તેરમો અધિક માસ-પુરુષોત્તમ માસ-પણ
નક્કી કર્યો હતો. વળી વ્યાકરણ, ગણિત, અને સ્મૃતિના નિયમો
પણ રચાયા હતા.

પ્રશ્નો

૧. મહાભારતના સાર તરીકે હુંકું વર્ણન કરો.
૨. મહાભારત પરથી આપણે શા બોધ ગ્રહણ કરી શકીએ ?
૩. ભગવદ્ગીતામાં શી હકીકત આવે છે ?
૪. રામાયણ અને મહાભારતના જમાનામાં લોકોના રીતરિવાજો
કેવા હતા ?

મકરણ ૭ મું.

ગૌતમબુદ્ધ.

૧ ઉત્તરના સન્યાસીઓ—હિંદુઓમાં ઋષિઓ એ બ્રાહ્મણોને ધાર્મિક શિક્ષકો તરીકે વર્ણવ્યા છે. વળી સૂત્રો પરથી જણાય છે કે ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર પણ નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને ધાર્મિક બાબતમાં બ્રાહ્મણોના અનુયાયી હતા. ધામે ધામે ધાર્મિક માન્યતામાં મતભેદ પડવાથી હિંદુ શિક્ષકોના બે ભાગ પડ્યા હતા. કેટલાક ગુરુઓ ભિક્ષા પર ગુજરાન ચલાવતા, અને સન્યાસી થઈ હિમાલય પાસે આવેલા કોસલના ઉત્તર ભાગમાં ઝાઝી સંખ્યામાં વસતા હતા.

કેટલાક ધારે છે કે કપિલ નામનો મોટો હિંદુ ગુરુ આ ભાગમાં જન્મ્યો હતો. અહીં ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈદ્ધાંતમાં ઘણા ધાર્મિક ફાંટા પડ્યા, તેના મુખ્ય બે ભાગ છે. એક અયોધ્યામાં । શ્રાવસ્તી (એની મુખ્ય જાત આજિવક હતી.), અને બીજો ઉત્તર ગિહારનો વૈશાલી । એની મુખ્ય જાત નિગ્રંથ હતી.) હતો.

૨. બુદ્ધનું જીવન—અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાળના પહાડોની તળેટી આગળ કપિલવસ્તુ નામે રાજ્ય હતું. તેની રાજધાનીના શહેરનું નામ પણ કપિલવસ્તુ હતું. એ નગર કાશીથી લગભગ ૧૦૦ માઇલ પર આવેલું હતું. ત્યાં ઇક્ષ્વાકુ કુળના શુદ્ધોદ્ધન રાજાના પુત્ર મહાપુરુષ ગૌતમનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭ માં થયો હતો. બુદ્ધ શાક્ય વંશના અને ગૌતમ ગોત્રના હતા, તેથી તેમણે શાક્ય અને ગૌતમ નામ ધારણ કર્યા હતાં. જેમ જેમ ગૌતમ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ તેમણે ગુરુ શામ્બવી શકે તે કરતાં પણ વધુ જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમની માતા માયાદેવી તેમને ૭ વર્ષના મુકીને મરણ પામ્યાં હતાં. તેમના પિતાએ તેમને બાલા, ધનુષ્ય, તરવાર વગેરે સાહત્ય વાપરતાં તથા ઘોડે બેસતાં શિખવ્યું હતું. તે પોતાના પુત્રને

પોતા જેવો શૂરવીર અને બહાદુર બનાવવા ઇચ્છતા હતા, પણ ગૌતમને તેમાં કાંઈ રસ પડતો નહિ. બાળપણથીજ તે એકાન્તવાસ અને ધ્યાનસ્થ રહેતા હતા. તે ધણી વખતે જંગલની ગાદી છાયામાંથી ધ્યાનનિમગ્ન સ્થિતિમાં જેવામાં આવતા. આવી પરિસ્થિતિમાં સસાર પરથી તેમનું મન હટી ન જાય માટે રાજાએ તેમને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. લગ્નથી શાંતિમાં કાંઈ વિક્ષેપ પડવાનો નથી એમ વિચારી ગૌતમે પણ પરણવા હા પાડી, આથી ૧૮ વર્ષની વયે ગોપા (યશોધરા) નામની કુમારિકા સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. જે કે આ લગ્ન બહુ સુખી અને સુકળ નીવડ્યું હતું, તોપણ ગૌતમ ચિત્તામાં રહેતા અને કદી સુખી માલમ પડતા નહિ, કારણ કે તે ધાર્મિક વિચારોનાં લીન અને દયાળુ હતા. ૨૮ વર્ષની વયે તેમને રાહુલ નામે પુત્ર થયો.

૩ વૈરાગ્ય લેવાનાં કારણો—(૧) વૃદ્ધાવસ્થાનું દૃશ્ય—એક વખત ગૌતમ શહેરના પૂર્વ દરવાજામાં થઇને બાગમાં જતા હતા, તે વખતે તેમની નજર રસ્તા પર પડેલા એક વૃદ્ધ માણસ પર પડી તેના આખા શરીરે કરચોળા હતી. તે તદ્દન સુકાઇ ગયેલો હતો. તેનું શરીરે જેવડું વળી ગયું હતું. તે મહા પ્રયત્ને ચાલી શકતો હતો. આ દૃશ્ય જોઇ કુમારે રથ હાંકનારને પૂછ્યું કે એ કેાણ છે? એના કુંટુબમાં કાંઈ હોવાથી એની એવી અવસ્થા થઇ છે કે પ્રાણિમાત્રની એ સ્થિતિ થનાર છે? સારથિએ કહ્યું કે, હે રાજકુમાર, એ વૃદ્ધાવસ્થામાં છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં દરેક પ્રાણીની એવી અવસ્થા થાય છે. તમારાં માતપિતા અને મિત્રો પણ એક વખતે એ અવસ્થાએ આવશે, કારણ કે તે સર્વ પ્રાણીઓને માટે સામાન્ય છે. ગૌતમે કહ્યું, અરેરે! પ્રાણીઓ કેવાં અજ્ઞાન, નમળાં, અને મૂર્ખ છે કે તેમને માટે વૃદ્ધાવસ્થા રહ્યા જીએ છે તો પણ તેઓ જીવાનીમાં ગર્વ તજતાં નથી! હે સારથિ, રથ એકદમ પાછો વાળ. હું પણ એક સમયે વૃદ્ધાવસ્થામાં સપડાવાનો છું, તો પછી મારે મોજશોખ શા માટે જોઇએ! એમ વિચારી કુમારે રથ પાછો વાળી શહેરનો રસ્તો લીધો.

૨ રોગી અવસ્થાનું દૃશ્ય—ખીજ વખતે કુંવર રથમાં બેસી શહેરના દક્ષિણ દરવાજે થઈ આનંદ બાગમાં જતા હતા, તે વખતે તેમણે રસ્તામાં એક માદા માણસને જોયો. તે તાપે તરફડો હતો, અને તેનામાં ઉઠવાનીએ શક્તિ નહોતી. તેની પાસે તેની ચાકરી કરવા કોઈ મિત્ર કે મદદગાર નહોતો. તે અતિશય પીડાતો હતો, અને મરવાની તૈયારીમાં હતો. આ દુઃખદ દેખાવ જોઈ ગૌતમે સારથિને પૂછ્યું. સારથિએ કહ્યું કે તે માંદો છે, અને મનુષ્યમાત્રની માંદગીમાં એવી અવસ્થા થાય છે, ગૌતમને લાગ્યું કે તન્દુરસ્તી માત્ર સ્વયં સમાન છે. પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યા પછી કયો ડાહ્યો પુરુષ આનંદ અને સુખભોગમાં મંડયો રહેશે ? ત્યાંથી પણ કુંવર શહેર તરફ પાછો વળ્યા.

(૩) મૃત્યુનું દૃશ્ય—ત્રીજી વખતે ગૌતમ શહેરના પશ્ચિમ દરવાજે થઈ પોતાના બાગમાં જતા હતા. તેવામાં તેમણે એક મૃત શખને ઠાઠડીમાં બાંધી લઈ જતાં જોયું. મરનારનાં સગાંસંબંધીઓ પાછળ રફનના પોકાર કરતાં, માથાના વાળ તોડતાં, માથે ધૂળ નાખતાં, તથા બારે વિલાપ કરતાં ચાલતાં હતાં ! એ અતિ દુઃખદ દેખાવથી કુંવર પર ઘણીજ અસર થઈ. તેમણે કહ્યું કે, અફસોસ છે જીવાનીને કારણ કે જરૂર તે વૃદ્ધત્વથી પડઝાવાતી છે ! અફસોસ છે તન્દુરસ્તીને, કેમકે તે અનેક રોગોને ભોગ થઈ પડી નાશ પામવાતી છે ! અફસોસ છે આ જીવનને, કાંજે પાણીના પરપોટાની પેઠે તે બહુજ થોડી મુદત ટકવાનું છે ! જો ઘડપણ, માંદગી, અને મરણ ન હોય તો આ મોજશોખ કામનાં છે. કુંવરે સારથિને કહ્યું કે ચાલો, આપણે પાંજા વળીએ, કારણ કે મુક્તિ શી રીતે મેળવવી તે વિષે મારે વિચાર કરવોજ જોઈએ.

(૪) બિશ્નુક અવસ્થાનું દૃશ્ય—ઊંદડી વખતે ગૌતમ શહેરના ઉત્તરના દરવાજે થઈ આનંદ બાગમાં જતા હતા, તે વખતે એક બિશ્નુક તેમના જોવામાં આવ્યો. તેના હાથમાં બિશ્નુપાત્ર હતું. તેણે બમવાં વચ્ચે ધારણ કર્યા હતાં અને ચક્રો પ્રૌઢ અને શાંત હતા.

તેને જોઇ કુમારે સારથિનું પૂછ્યું કે, આ કાણુ છે ? સારથિએ કહ્યું કે એ બિશ્વક છે. એણે સાંસારિક વાનાંનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તે તપ કરવામાં પોતાનું જીવન ગુજારે છે. એ સાંભળી કુંવરે કહ્યું કે એનું જીવન મારે તેમજ અન્ય જનોનો આશ્રય થશે. એવી અવસ્થામાં આપણે સુખશાંતિ તેમજ મુક્તિ મેળવી શકીશું. એમ કહી તે શહેરમાં પાછા વળ્યા.

(૫) આ સર્વ દૃશ્યો ઉપરાંત ગૌતમે એક દિવસે ફરવા જતાં બળદને ખુબ મારતા એક ખેડુતને જોયો, તેથી તે દીક્ષગીર થયા. વળી એક દિવસે તેમણે એક બાજને કબુતરનો, અને એક કબુતરને માખીનો શિકાર કરતાં જોયાં. તે બનાવોથી તે અતિ ખિન્ન થયા, અને તેમને અતિશય દયા ઉપજી. આ સર્વ દૃશ્યો જોઈ સંસાર પરથી કુમારનું મન ઉઠી ગયું. એવામાં તેમને પુત્રપ્રાપ્તિ થઇ, તેથી તેમણે જગતની જાનભાંધી તરતજ છુટવાનો દઢ સંકલ્પ કર્યો.

૪. સંસારત્યાગ—એક વખતે રાત્રે સર્વ ચોકીદારો ઉંઘતા હતા, ત્યારે ગૌતમે પોતાનો મહેલ તજી દીધો. તે વખતે તેમનું વય ૨૮ વર્ષનું હતું. તેમણે પોતાના નોકર ચના સાથે આખી રાત ખુસારી કરી. સવાર થતાં તેમણે પોતાનો ઘોડો તથા વસ્ત્રાદિ આભૂષણ ચનાને આપી કપિલવસ્તુ પાછો મોકલ્યો. તેમણે નોકર જોડે પિતાજીને સંદેશો દહાવ્યો કે દેહકષ્ટ અને તપ કરવાના હેતુથી અને શાંતિનો ખરો માર્ગ શોધવા માટે હું ધરખાર તજી નીકળી ગયો છું. તે પછી ગૌતમે પોતાના કેશ કાપી નખાવ્યા, અને પોતે સાધુનાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી સત્ય શોધવા તૈયાર થયા.

૫. શાંતિ મેળવવાના પ્રયત્ન—ધરખાર તજી ગૌતમ પ્રથમ વૈશાલીમાં આવ્યા, અને એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણના શિષ્ય થઈ એ વર્ષ સુધી તેની પાસે અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તેથી તેમને સંતોષ થયો નહિ. ત્યાંથી તે મગધ કે બિહારની રાજધાની રાજગૃહમાં ગયા. ત્યાંના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ તેમને મુક્તિના માર્ગ બતાવી શક્યા નહિ.

તે પછી તે પાંચ સહાધ્યાયીઓ સાથે આગળ આસ્યા, અને ઉરવિલા નામના ગામડા પાસેના ગાઠા જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં તેમણે ૩૦-૩૬ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં ૬ વર્ષ ભારે તપ કરી પોતાઈ શરીર માળી નાખ્યું. હાલ આ સ્થળે બુદ્ધગયાનું દહેઈ આવેલું છે. છ વર્ષના તપને અંતે તેમને જાણાયું કે તપથી મોક્ષ મળવાનો નથી, તેથી તેમણે તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કર્યો. તેમના સાર્થીઓ તેમને તજીને આસ્યા ગયા. આખરે તેઓ એક પીપળાના ઝાડ નીચે પોતાના વિચારોમાં લીન થઈ બેઠા હતા, એવામાં તેમને જ્ઞાનપ્રકાશ થયો. તેઓને લાગ્યું કે કામનાઓનો નાશ થવાથી વારંવાર પુનર્જન્મમાંથી છુટકારો થાય છે. હવે ગૈતમ બુદ્ધ એટલે પ્રકાશ પામેલા કહેવાયા. જે ઝાડ નીચે ગાતમને જ્ઞાન થયું તે બોધિસત્વ વૃક્ષને નામે પ્રખ્યાત થયું છે. હવે બુદ્ધને થએલું જ્ઞાન લોકોને જાહેર કરવું કે કેમ તે વિષે ઘણા ઘણા વિચાર થયા, આખરે મનુષ્ય જાતિના હુઓને લીધે ઉપજેની દયાની પ્રબળ લાગણીથી તેઓ પોતાને થએલું જ્ઞાન દુનિયાને જાહેર કરવા તૈયાર થયા.

૬. બુદ્ધનો ઉપદેશ—બુદ્ધ પ્રથમ કાશી કે બનારસ ગયા, અને ત્યાં મળેલા પાંચ શિષ્યોને બોધ કર્યો કે જીવન દુઃખરૂપ છે. જીવનની ઇચ્છા એ દુઃખનું મૂળ છે. જીવનની ઇચ્છાનો નાશ એ દુઃખનો નાશ છે. સત્ય ભક્તિ, સત્ય નિશ્ચય, સત્ય વાણી, સત્ય કર્મ, સત્ય જીવન, સત્ય પ્રયત્ન, સત્ય વિચાર, અને સત્ય ધ્યાન એ આઠ પ્રકારના ઉત્તમ માર્ગે દુઃખનો નાશ કરી શકાય છે.

કેઈને પણ ઈચ્છા કરવી નહિ, તમારા શરીરને પણ નહિ. કામનાઓનો ત્યાગ કરો. કામનાજ સર્વ પાપ અને દુઃખનું મૂળ છે. જેમ કામના ઓછી તેમ માણસ વધારે સુખી હોય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધધર્મનો પાયો નીતિ પર રહેલો છે. એથી શાંતિ મળે છે. પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રકાશ થાય છે, અને છેવટે નિર્વાણ મળે છે. નિર્વાણ એટલે બધા રાગથી મુક્તિ કે શાંતિ.

ઉપદેશક જીવન—જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી યુદ્ધે લોકોને જાહેર ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ ઉપદેશ કાશીમાં કર્યો, અને ૩ માસમાં ૬૦ શિષ્યો મેળવ્યા. તે શિષ્યોને તેમણે જુદી જુદી જગ્યાએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. તે પછી યુદ્ધ રાજગૃહમાં ગયા, અને ત્યાં પશુને ચર કરતા બિંબિસાર રાજાને જીવહયા પર એવો અસરકારક બોધ કર્યો કે તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે પછી યુદ્ધ કપિલવસ્તુમાં પોતાના પિતા પાસે ગયા. ગૌતમના પિતાએ જ્યારે સાંભળ્યું કે પોતાનો પુત્ર ઘેરઘેર બિક્ષા માગી ગુજરાન ચલાવે છે ત્યારે તેણે તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, અને કહ્યું કે જે કુટુંબમાં હું જન્મ્યો છું, તે કુટુંબમાં શું તું પણ જન્મ્યો નથી? આપણા પૂર્વજોએ કદીપણ બિક્ષા માગી પેટ ભર્યું છે? યુદ્ધે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો કે વહાલા પિતાજી મારી પાસે જે અમૃત્ય ખજાનો છે તે આપની આગળ ખુલ્લો મૂકવાની મને રજા આપો. તે પછી ગૌતમે એવી અસરકારક રીતે બોધ આપ્યો કે રાજકુટુંબ તથા આખી શાક્ય જાતિએ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. હવે યુદ્ધે મગધના રાજા અજિતશત્રુ તથા કોસલના ઇક્ષ્વાકુ કુળના રાજા પ્રસેનજીતને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યા. આ પ્રમાણે યુદ્ધે લગભગ ૪૫ વર્ષ ઉપદેશ કરી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૭માં કુશીનગર આગળ નિર્વાણ પામ્યા. તેમણે પોતાના શિષ્યોને છેલ્લો ઉપદેશ આ આપ્યો હતો કે “મારો નાહ પણ મારાં વચનોનો વિચાર કરજો, સર્વ પદાર્થ નાશવંત છે. ઉદ્યોગથી તમારી સંપૂર્ણતા નાશબદ્ધ.”

પ્રશ્નો.

૧. યુદ્ધનું કુંકું જીવન બોલો.
૨. ક્યાં કારણોથી ગૌતમને સંસાર પર વિરાગ ઉપજ્યો?
૩. શાંતિ મેળવવા માટે તેમણે ક્યા પ્રયત્ન કર્યા?
- ૪ તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ શો હતો?
૫. યુદ્ધના જીવનચરિત્ર પરથી આપણે શો બોધ મહત્વ કરી શકીએ?

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધ સમય. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦-ઇ. સ. ૫૦૦

૧. બૌદ્ધ સમય—ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીના સમયને બૌદ્ધ સમય કહે છે. એ જમાનામાં હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રબળ હતો. વળી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અને તે પછી આંધ્ર રાજ્યનું બળ વધવાથી તથા દેશમાં એકજ મુખ્ય ધર્મ હોવાથી હિંદનું એક્ય વધ્યું હતું.

૨. શિષ્યો માટે નિયમો—બુદ્ધ પોતાના અનુયાયીઓ માટે કેટલાક નિયમો નક્કી કર્યા હતા. જેમકે મના કરેલા વસ્તુઓ ખાવું નહિ. ગમત માટે નાચવું, ગાવું કે નાટક બજવવું નહિ. અત્તર કે આભૂષણ વાપરવાં નહિ. ઉંચી જાતની બહોળી પથારી વાપરવી નહિ. તેમજ સોનુંરૂપું લેવું દેવું નહિ. બુદ્ધનો આ માર્ગ મધ્યમમાર્ગ તરીકે જાણીતો છે.

૩. બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો: ચઢતીનાં કારણો—બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ સરળ અને બધી જાતિઓ માટે સામાન્ય હતો, તેથી તેમાં ધણા લોકો ભળ્યા. ધર્મના સિદ્ધાંતો લોકોને પસંદ પડે તેવા હતા, વળી શિષ્યોએ તે ફેલાવવા માટે ધણો પ્રયત્ન કર્યો. ધણા રાજ્યોએ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. આમ આ ધર્મ રાજધર્મ થયો, અને રાજ્યોના આશ્રયથી તે ધણા પ્રદેશોમાં ફેલાયો. અશોક રાજના પ્રયત્નથી બૌદ્ધ ધર્મ આખા હિંદમાં તેમજ બ્રહ્મદેશ, સિઆમ, લંકા, ચીન, તીબેટ, જાપાન, માંચુરીઆ, મંગોલીઆ અને તુર્કસ્તાન આદિ દેશોમાં પણ ફેલાયો. ખ્રિસ્તિસાર, અશોક, કનિષ્ક અને શિલાદિત્ય રાજ્યોએ બૌદ્ધ ધર્મને ધણો આશ્રય આપ્યો, તેથી તે બહુ ચઢતીમાં આવ્યો. હાલ પણ બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારની સંખ્યા લગભગ ૪૩ કરોડ માણસોની છે.

૪. બૌદ્ધ ધર્મથી બ્રાહ્મણ ધર્મ પર થયેલી અસર—હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મની ચઢતી થઈ, તેથી હિંદુ ધર્મ નરમ પડવા લાગ્યો.

આથી હિંદુ આઆર્યોએ આદ્ય ધર્મમાં લોકોને પસંદ પડતો સુધારો કર્યો, પરિણામે મૂર્તિઓ, દેવળો, અને અસંખ્ય દેવોવાળો નવો હિંદુ ધર્મ બન્યો.

૫. જૈન ધર્મથી હિંદુ પર થએલી અસર—આ ધર્મથી હલકી વર્ણમાં ઘણો સુધારો થયો, તેથી હિંદુનું એક વધુ ધર્મપુસ્તકો લખવાની જરૂર પડી, તેથી પ્રાકૃત, પાલી, અને માગધી આદિ ભાષામાં પુસ્તકો લખાયાં, તેથી લખવાની કળાનો એટલે લિપિનો સારો ફેલાવો થયો. રાજાઓની મદદથી વગર જુલમે લોકોની નીતિમાં સુધારો કરવાનો પ્રશંસાપાત્ર પ્રયત્ન થયો. પરદેશમાં પણ ધર્મ ફેલાવવા ઉપદેશકો મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેથી પરદેશોનો હિંદુ સાથે સંબંધ જોડાયો, અને પરિણામે હિંદુના વેપારરોજગાર તથા વિદ્યાકળામાં ઘણો સુધારો વધારો થયો. જૈન ધર્મ અપાસરા, પાંજરાપોળો, અને ઐતિહાસિક લેખોનો હિંદુ માટે કીમતી વારસો મૂક્યો છે. વળી આ ધર્મ તે જમાનામાં યુરોપ અને ઓશ્યાનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન તરફ ખેંચ્યું હતું.

૬. વિહાર—આ જમાનામાં જૈન સાધુ સ્ત્રીપુરુષો ધાર્મિક રસ્તે જીવન ગાળવા માટે મઠમાં રહેતાં હતાં. એવા મઠ એટલે વિહાર મગધ દેશમાં અનેક હતા, તેથી દેશનું નામ વિહાર પરથી બિહાર પડ્યું, અને આજે તે બિહાર નામે ઓળખાય છે. અજંટામાં જૈન સાધુઓની એક મોટી ગુફા છે.

૭. જૈન પરિષદો—(૧) ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૮ માં (બીજી શોધ સુળબ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં) એક મોટી સભા પટણા પાસેની એક ગુફામાં મળી હતી. તેણે, શિષ્યોને આપેલો બોધ, નીતિના નિયમ, અને ધર્મના નિયમ, એવા ચુકના ઉપદેશના ત્રણ ભાગ પાડ્યા. (૨) એ પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ માં (બીજી શોધ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૩ માં) ૭૦૦ સાધુઓની એક સભા મળી. ધર્મની

આખતોમાં કેટલોક મતભેદ પડ્યો હતો, તેનો નિકાલ એ સભામાં કરવામાં આવ્યો. (૩) મહાન અશોકે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૪ માં ૧૦૦૦ આગ્રેવાનોની એક સભા પટણામાં બોલાવી હતી. તેમાં બુદ્ધનાં વચનો પાલી ભાષામાં લખાવી આખા રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. (૪) તે પછી કનિષ્ક નામે રાજાએ ઇ. સ. ૪૦ માં ચોથી સભા બોલાવી ધર્મશાસ્ત્રોનું સંશોધન કરાવ્યું હતું. (૫) અને છેલ્લી બૌદ્ધ સભા શિલાદિત્ય નામે રાજાએ ઇ. સ. ૬૩૪ માં બોલાવી ને તેમાં હિંદુ આચાર્યો અને બૌદ્ધ સાધુઓ વચ્ચે ધર્મસંવાદ કરાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજાઓએ સભાઓ બોલાવી બૌદ્ધ ધર્મને સાફ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

૮. બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો—બુદ્ધના મરણ પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષે રાજગૃહમાં—પટણામાં સમપર્ણીની શુદ્ધમાં ભરાયેલી બૌદ્ધ સભાએ બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યું હતું. અભિધર્મ એટલે ધાર્મિક તત્ત્વો, વિનય એટલે બૌદ્ધ સાધુઓ માટે આચરણની વ્યવસ્થા તથા નિયમો, અને સૂત્ર એટલે બુદ્ધે આપેલાં સુંદર દર્શનો. ફરેક ભાગ પિતક કે ટોપલી નામે ઓળખાય છે, અને આખું શાસ્ત્ર ત્રિપિતક કે ત્રિટોપલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૯. બૌદ્ધ સમયમાં વેપાર અને લિપિ—ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં લખવાની કળા એટલે લિપિ દાખલ થઇ. તે પહેલાં બધું શિક્ષણ મોઢેજ અપાતું હતું. તે અરસામાં મુંબઈની ઉત્તરે આવેલાં ભરૂચ અને ખંભાતના અખાતનાં ખંદેરોનો વેપાર ધરાની અખાતમાં થઇને બાબિલોનીઆ સાથે ચાલતો હતો. તે પ્રસંગે હિંદના નાવિકો આર્મિનીઆમાંથી લિપિ એટલે લખવાની કળા શીખી લાવ્યા. એ લિપિમાં બ્રાહ્મણોએ કંઈક ફેરફાર કરી બ્રાહ્મી લિપિ ચાલુ કરી. તે પરથી હાલની દેવનાગરી કે બાળખોધ અને કેથી (ગુજરાતીને મળતી) લિપિઓ થયેલી છે.

૧૦. જૈન ધર્મની પડતીનાં કારણો—લાંબા જમાના સુધી જૈન ધર્મ ચઢતીમાં રહ્યો હતો હિંદુ આચાર્યોએ સુધારેલા બ્રાહ્મણ ધર્મ લોકોને પસંદ પડ્યો, અને તેથી ધણાં માણસો તે તરફ વળ્યાં. એવામાં અનેક હિંદુ આચાર્યો ઉભા થયા, તેમણે હિંદુ ધર્મના ફેલાવા માટે ધણા પ્રયત્ન કર્યા. તેમાંના મુખ્ય ગુરુ શંકરાચાર્યે ધણા પ્રયત્ને જૈનમતનું ખંડન કર્યું, અને શિવની સ્થાપના કરી, પરિણામે હિંદુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું. વળી જૈન ધર્મને આશ્રય આપનાર રાજાઓ મરી શીટયા, અને રાજ્યનો આશ્રય હિંદુધર્મને મળ્યો, તેથી જૈન ધર્મનું જોર કમી થઈ ગયું. ગુપ્ત વંશના રાજાઓના જમાનામાં ધણા ત્રાસ હતા તેથી જૈન ધર્મ પડી ભાગ્યો. વળી મુસલમાનોના જમાનામાં તો જૈન ધર્મ છોક પડી ભાગ્યો અને હિંદુ ધર્મ ચઢતી કળાએ પહોંચ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. જૈન ધર્મથી હિંદુ ધર્મ પર શી અસર થઈ હતી ?
૨. જૈન ધર્મથી હિંદુમાં શો સુધારો થયો હતો ?
૩. કયા રાજાઓએ જૈન ધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો ?
૪. જૈન ધર્મની પડતીનાં કારણો શાં હતાં ?

પ્રકરણ ૯ મું.

મહાવીર સ્વામી અને જૈન ધર્મ.

૧. મહાવીર.—મહાવીર પુરુષના સમકાલીન હતા. તે ઉત્તર બિહારના વૈશાલીમાં ક્ષત્રિય કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેમનો પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. મહાવીરનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું. તેમનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૯ માં થયો હતો. ૫૮૯માં ઉત્તર આવેલા વૈશાલીનો કારભાર પાંચ ક્ષત્રિય કુટુંબ ચલાવતાં હતાં. મહાવીરનો પિતા તેઓમાંનો એક હતો. તે કુળ યતિકુળ નામે ઓળખાતું, તેથી મહાવીર યતિપુત્ર નામે પણ ઓળખાતા. મહાવીરના સમયની પહેલાં ૮ મા સૈકામાં પાર્શ્વનાથ નામના એક મહાપુરુષે ક્ષત્રિઓ માટે સાધુઓનો એક વર્ગ સ્થાપ્યો હતો. એ પાર્શ્વનાથના નામ પરથી છોટાનાગપુરમાં એક પારસનાથની ટેકરી છે, અને તે પર જૈન લોકોનું એક મોટું મંદિર છે. મહાવીરના મનની વૃત્તિઓ નાનપણથીજ વૈરાગ્યવાળી હતી, પરંતુ સ્નેહાળ માતપિતાને ત્યાગ કરીને એકદમ દીક્ષા લેવાનું તેમણે ઉચિત ધાર્યું નહિ. થોડા વખત પછી તેમનાં માતપિતા ગુજરી ગયાં, તેથી તે પોતાના વડીલ બંધુની રજા લઈ ૩૦ વર્ષની વયે સાધુ થયા. તે બિહારમાં એકલા ફરવા લાગ્યા. તેમણે ૧૨ વર્ષ તપ કર્યું, અને તે કેવળ જ્ઞાન પામ્યા. પોતે નિર્ઋંચ એટલે સંસારના કોઈ પણ બંધનથી બંધાએલા નહતા; અને વસ્ત્ર પણ પહેરતા નહોતા. તેઓ જિન એટલે જેણે ઈંદ્રિઓ છૂતી છે એવા પવિત્ર પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમના અનુયાયીઓ જૈન કહેવાય છે. મહાવીર સ્વામીએ અસલના જૈનધર્મમાં ઘણો સુધારો કર્યો. તેમણે ૩૦ વર્ષ સુધી મમઘ, વિદેહ, અને અંબ આદિ દેશોમાં ઉપદેશ કર્યો. તેઓ ૫૮૯ાં જિજ્ઞાસના પાવપુર નામના સ્થળે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા.

૨. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો—જૈન ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અહિંસા છે. જૈન લોકો કર્મ, પુનર્જન્મ, આત્મા, અને નિર્વાણ માને છે. જીવદ્યા એ ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેઓ સમજે છે કે કરેલાં કર્મોનાં ફળ આપણે ભોગવવાનાં છે, અને જેવી આપણી કર-ણી તેવી સ્થિતિ બંધિયમાં થનાર છે. ફરીથી જન્મ લેવો ન પડે એવી રીતે સર્વ કર્મના અણુનો નાશ કરવો તેનું નામ મોક્ષ. દરેક કર્મ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અટકાવ કરનારૂં છે. જમ સોનું મેલ દૂર થવાથી શુદ્ધ થાય છે, તેમ આત્મા પણ કર્મરૂપી મલિનતાથી બ્યારે દૂર થાય છે ત્યારે તે પરમાત્માના જેવો થાય છે. આ પ્રમાણે જૈન ધર્મમાં દયાધર્મ તથા કર્મને અગ્ર પદ મળેલું છે.

૩. જૈન ધર્મના પંથી—મહાવીરના મરણ પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે મગધ દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. તે વખતે વજ્રસ્વામી નામના એક પ્રખ્યાત સાધુએ જૈન સાધુને સુગાળ દેશમાં દોર્યા હતા, તેથી જૈનો મહેસુર અને કાનારામાં ફેલાયા હતા. હાલ પણ જૈનો દક્ષિણમાં વસે છે. તેઓએ સ્ત્રીઓને પણ સાધવી વર્ગમાં દાખલ કરી. ધીમે ધીમે તેઓના આચારવિચારોમાં વધુ ફેરફાર થયો, અને એના પરિણામે જૈનોમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે પંથ થયા. જે પંથના સાધુઓ વસ્ત્રરહિત નમ્ર સ્થિતિમાં રહે છે તે દિગંબર કહેવાય છે, અને જે પંથના સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે શ્વેતાંબર કહેવાય છે. શ્વેતાંબર પંથીઓ મૂર્તિઓને પણ સફેદ વસ્ત્ર પહેરાવે છે, અને દિગંબર પંથીઓ મૂર્તિઓને વસ્ત્રરહિત રાખે છે.

૪. બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ.—જૈન ધર્મ બુદ્ધના મધ્યમમાર્ગને મળતો છે, પણ જૈનો બૌદ્ધો કરતાં જીવહિંસામાં આગળ વધ્યા છે. બૌદ્ધ અને જૈન એ બંનેનો પ્રથમ ઉપદેશ પણ મગધમાં થયો હતો. આ બંને ધર્મવાળાઓ વેદનો અનાદર કરે છે,

અને સાધુઓની મારફતે ધર્મનો પ્રચાર કરાવે છે. જો કે આઈંસા બંને ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે, તો પણ બંનેનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને આચારવિચારો જુદાં છે. બૌદ્ધ દેહકલ્પને અનાવખ્યક ગણી તિરસ્કારે છે, ત્યારે જૈનો દેહકલ્પને ધર્મનું મુખ્ય સાધન ગણે છે.

૫. હિંદુ ધર્મ અને જૈન ધર્મ—કર્મનાં બંધનોથી મનુષ્યે આ સંસારમાં બંધાય છે, અને જ્યારે કર્મરૂપી બંધનનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેઓ સંસારથી મુક્ત થાય છે, અને મોક્ષ પામે છે. કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એ મોક્ષ મેળવવાના રસ્તા છે. ઇંદ્રિયોને કાબુમાં રાખવાથી અને ઉપવાસ આદિ દેહદમન કરવાથી જીવનનો કશ્ચીરૂપી મેલ કપાઈ શુદ્ધિ થાય છે. આવા વિચારોમાં હિંદુ અને જૈન ધર્મો મળતા આવે છે.

૬. જૈન તીર્થંકરો—જૈનો ૨૪ તીર્થંકરો અને ધર્મના સ્થાપકોને માને છે. તેઓમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી એ બે છેલ્લા છે, અને જૈનો તેઓને વિશેષ માને છે. તેઓની યાદ માટે જૈનોએ ઘણા પૈસા ખર્ચી દહેરાં પણ ચણાવેલાં છે.

૭. જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો—મહાવીર સ્વામીએ ધર્મની હકીકત પોતાના શબ્દોમાં પુસ્તકોના સ્વરૂપમાં મૂકી નહોતી. તેમના મરણ પછી અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમાં પ્રવિસતી દેખરેખ નીચે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો એકઠાં કરવામાં આવેલાં, પણ તે ખોવાયાં હતાં. પાછળથી ઇ. સ. ૫૦૦ માં અંગસની સંગ્રાથી આદર્શભૂત બાપામાં તે એકઠાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. એજ અરસામાં મગધમાં દુકાળ પડ્યો હતો.

૮. જૈન લોકોનાં કાર્ય—જૈનો વેપારી અને શાંતિપ્રિય પ્રજા છે. પ્રાણીરક્ષક પાંજરાપોળો મુખ્યત્વે તેમનેજ આભારી છે. તેઓ તીર્થંકરો એટલે જિનેાને માને છે. તેઓએ આયુ, સમેત શિ-

ખર, તારંગા, ગિરનાર, આદિ સ્થળોએ પ્રખ્યાત દહેરાં ચણાવ્યાં છે. પ્રાચીન કાળમાં જૈન સાધુઓએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓને, અને તે પછી આજપર્યંત રાસાઓ અને કાવ્યો રચી ગુજરાતી ભાષાને સાફ પોષણ આપ્યું છે. હાલ હિંદમાં જૈનોની વસ્તી ૧૩ લાખની છે.

પ્રશ્નો.

૧. મહાવીર સ્વામી વિષે શું જાણો છો ?
૨. જૈન ધર્મનો સાર શો છે ?
૩. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મને સરખાવો.
૪. જૈન લોકોએ ક્યાં જાહેર કાર્યો કર્યાં છે ?
૫. જૈન ધર્મના પંચો વિષે તમે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૧૦ મું.

હિંદમાં ઇરાનીઓ અને ગ્રીકો.

૧. ઇરાનીઓ— આર્યો ધણા વખતથી ઇરાનમાં આવી વસ્યા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૫ સૈકામાં ઇરાનમાં ડરાયસ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પોતાને આર્ય કે આર્યના પુત્ર તરીકે ઓળખાવતો હતો. તેનું રાજ્ય ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કિસ્તાન, અને એશિયા માધનરના પ્રદેશો સુધી વિસ્તાર પામેલું હતું. ડરાયસે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૫માં પંજાબ પર હુમલો કરી તે જીતી લીધું, અને હિંદના જીતેલા ભાગમાંથી ઉપજનો ત્રીજો ભાગ પણ મેળવ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ પરથી જાણાય છે કે ઇર્જાનિશ્ચઅન દેવતા ઓસિરિસ, ઇર્જાનિશ્ચઅન રાજા, અને ઓસિરીઆની રાણીએ પણ હિંદ પર સવારી કરેલી, પણ તે નક્કી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૧-૪૮૫ સુધી પંજાબ ઇરાની સામ્રાજ્ય-

ના એક ભાગ તરીકે જોડાએલો હતો. સિકંદરની સવારી સુધી પહોંચે તે કાયમ રહેલો જણાય છે.

૨. ગ્રીકો—યુરોપમાં વસેલી આર્ય ટોળાઓમાં ગ્રીસ દેશના ગ્રીક લોકો તે જમાનામાં સર્વથી બહાદુર અને વિદ્વાન હતા. તેઓ ઈરિનીઓ પછી સુમારે ૨૦૦ વર્ષે હિંદમાં આવ્યા. તેઓએ અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાન જત્યાં હતાં. તેઓએ વાયવ્યમાં વસી હિંદમાં સુધારો દાખલ કર્યો, અને ૨૦૦ વર્ષ સુધી પંજાબમાં રાજ્ય કર્યું.

૩. મહાન એલેક્ઝાન્ડરની સવારી—ગ્રીસ દેશનો રાજા મહાન એલેક્ઝાન્ડર કે જે સિકંદર નામે ઓળખાતો હતો તે દુનિયાના પ્રખ્યાત વીર પુરુષોમાંનો એક હતો. તે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે રાજા થયો હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૪ની વસંત ઋતુમાં ૪૦,૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઈ ઇરાન જતવા નીકળ્યો. તેણે પોતાનું સર્વ દ્રવ્ય પોતાની માતાને આપી દઈ કહ્યું કે “માતાજી, માત્ર આશ્વા અને ઉદ્દેશ હું મારી સાથે લઈ જવા માણું છું. એ સાથે હશે તો ગમે તેવું કઠણ કામ હું પાર પાડી શકીશ.”

ઇરાનમાં સખત યુદ્ધ જીત્યા પછી તેણે ૩ વર્ષ સુધી પોતાના લશ્કરને આરામ આપ્યો. તે પછી અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ બાકિટ્રઆ આવ્યો ત્યાંથી હિંદુકુશમાં થઈ સિંધુ નદી પર ઇરાની સામ્રાજ્યની સરહદ એલિંગ આગળ આવ્યો. અહીં તેણે એક માસ આરામ લીધો. તે પછી તે અટક શહેર આગળ હોડીઓનો પુલ બાંધી નદી ઓળંગી સ્વતંત્ર હિંદમાં પેડો. ટેક્ષલા શહેર આગળ તેઓએ પડાવ નાખ્યો. ઝેલમને પેલે પાર પંજાબમાં પોરસ નામે ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે એક લાખ માણસનું લશ્કર લઈ સિકંદરની સામે થયો, પણ તે ઝેલમ નદી આગળ હારી ગયો; કારણ કે ગ્રીક સિપાઈઓ બધારે જોરાવર અને ઝડુની હતા. (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬) પોરસ કેદ

પકડાયો, બ્યારે તે કેદી તરીકે સિકંદરની સન્મુખ ઉભો રહ્યો ત્યારે ગ્રીક રાજ્યએ તેને પૂછ્યું કે “ મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું ? ” પોરસે કહ્યું કે “ એક રાજ્ય તરીકે. ” સિકંદર આ જવાબથી ધણો રાજી થયો, અને તેણે તેને છુટો કરી પહેલાંની પેઠે રાજ્ય કરવા દીધું.

પોરસની હાર પછી કથૈઓરિ અને તેના મદદગારો સંગલ આગળ હાર્યા. હવે સિકંદર આગળ વધી મગધ કે ભાગલપુર જીતવા જવાનો ઇરાદો રાખતો હતો, પણ તેના સિપાઇઓ બહુ થાકી ગયા હતા, અને સ્વદેશ પાછા જવા બહુ આતુર હતા. એવામાં સિકંદરે મેસિડોનિઅન લોકોએ બળવો કર્યો છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા, તેથી તેને સ્વદેશ તરફ પાછા ફરવાની ફરજ પડી. રસ્તે જતાં તેણે હૈદરાબાદ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરો વસાવ્યાં. એટલામાં તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં બાબેલોન શહેર આગળ તાવથી અકાળ મરણ પામ્યો.

૪. સેલ્યુકસ—મહાન એલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેના સરદારો વચ્ચે વહેંચાયું. બાકિટ્રિયાનો પ્રદેશ સેલ્યુકસ નામે સરદારના હાથમાં આવ્યો. તેણે પંજાબ જીતવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય નામે રાજ્યએ તે જીતી લીધેલો હોવાથી તે ફાવી શક્યો નહિ. સેલ્યુકસે ૫૦૦ હાથી લઇ પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને પરણાવી તેની સાથે સલાહ કરી. આ પ્રમાણે મહાન સિકંદરના મરણ પછી ગ્રીક સરદારોએ અફઘાનિસ્તાન અને બાકિટ્રિયામાં ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું; પરંતુ હિંદમાં આવેલી ગ્રીકોની સંખ્યા બહુ થોડી હતી, તેથી તેઓ પંજાબના લોકો સાથે ધીમે ધીમે ભળી ગયા, ત્યાર પછી ગ્રીક તરીકેનો તેમનો ઇતિહાસ બંધ પડ્યો.

૫. સિકંદરની સવારીની હિંદમાં અસર—સિકંદર એક વિજેતા તરીકેજ નહિ પણ એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે પણ હિંદમાં આવ્યો હતો. તે મહા વિદ્વાન સ્કૉલર હતો. તેની સાથે આવેલા અન્ય વિદ્વાનોએ દેશ સંબંધી તેમજ જનવરો, મનુષ્યો અને વનસ્પતિ

સંબંધી લખાણો દર્શાવે હતાં, પણ તેઓ હિંદમાં ઝાઝી સુદત રહ્યા નહિ તેથી ગ્રીક સુધારાની જોષ્ટિએ તેવી અસર થઈ શકી નહિ. વળી હિંદુસ્તાન અને યુરોપનો વેપાર પણ ચાલુ થયો, તેથી ધણો લાભ થયો. આ સર્વ ઉપરાંત ગ્રીકોની સવારીથી ભય અને અળવળાટના પરિણામે હિંદમાં મૌર્યવંશ સ્થપાયો.

પ્રશ્નો.

૧. ડરાયસે હિંદ પર કરેલી સવારીનું વર્ણન કરો.
૨. મહાન સિકંદરનું કુંડું જીવનચરિત્ર જોસો.
- ૩ સિકંદરની સવારીથી હિંદ પર શી અસર થઈ હતી ?

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મગધના મૌર્ય વંશી રાજાઓ.

૧. મગધ—બૌદ્ધ ધર્મ પ્રકાશમાં આવ્યો ત્યારે ઉત્તર હિંદમાં મગધનું રાજ્ય ધણું પ્રખળ હતું. તે હાલના ગયા અને પટણા જિલ્લાઓની જગ્યાએ હતું. ધીમે ધીમે તે રાજ્ય ધણું વધ્યું હતું. ગાતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી મગધમાંજ થઈ ગયા. મહાભારતના જમાનામાં અહીં જરાસંધ નામે બળવાન રાજા થઈ ગયો. તે મગધ ઉપરાંત ચેદિ એટલે બુદ્ધેલખંડ ઉપર પણ રાજ્ય ચલાવતો હતા. એનેજ લીધે શ્રી કૃષ્ણ મથુરા તજી યાદવો સાથે દારકાં ગયા હતા.

૨. નંદકુટુંબ અને પાટલિપુત્ર—શિશુનાગ કુટુંબના જમાનામાં મગધમાં વિદેહના ક્ષત્રિઓ વારંવાર સવારી લાવતા હતા, તેથી મંગા અને શોણ નદીઓના સંગમ પર એક કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. બુદ્ધની ભવિષ્યવાદ પ્રમાણે શદ્ર કુટુંબના રાજાઓએ આ સ્થળેને મુખ્ય સ્થળ બનાવી તેને પાટલિપુત્ર નામ આપ્યું હતું.

(તે સ્થળે હાલ પટણા શહેર છે.) તે શહેર ધણું મોટું હતું. તે ૫ માઇલ લાંબું અને ૧૩ માઇલ પહોળું પાણી પાણે વસ્યું હતું. તેને ફરતો મોટો કોટ હતો, તેને ૬૪ દરવાજા હતા. શહેરની આસપાસ હડી મોટી ખાઇ હતી. પાટલિપુત્રમાં શરૂ વંશનો સ્થાપનાર મહા-નન્દિન નામે રાજા હતો. તે તથા તેના આઠ પુત્રો નવ નન્દ નામે ઝોળખાતા હતા. તેઓમાં છેલ્લો રાજા મહાપદ્મનન્દ હતો. આ વંશ નન્દ વંશ કહેવાતો હતો. નન્દો નાણાંના લોભી હતા. તેઓએ પાટલિપુત્રમાં ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

૩. ચંદ્રગુપ્ત અને મૌર્યવંશની સ્થાપના—જ્યારે સિકંદર પંજાબમાં હતો, ત્યારે નન્દ રાજાનો અનોરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત તેના સહ-વાસમાં આવ્યો હતો. સિકંદરના આચારવિચાર જોઈને ચંદ્રગુપ્ત ભવિષ્યની મોટાઇનો માલીક થયો. એક વખતે નન્દ રાજાએ ચાણક્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત નામે તપસ્વીનું બરસભામાં અપમાન કર્યું હતું, તેથી તે તપસ્વીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાં સુધી નંદોનું નિકંદન ન કાઢું ત્યાંસુધી શિખાખંધન ન કરું. એ અરસામાં ચંદ્રગુપ્ત નન્દનાં કૃત્યોથી નારાજ થઈ ગુસ્સે થયો. તેણે ચાણક્યની મદદથી નવે નંદોનો નાશ કરી પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ચાણક્યે ચંદ્રગુપ્તનું શરૂઆતનું રાજ્ય દૃઢ કરવા નન્દ રાજાના પ્રધાન રાક્ષસને મેળવી લેવા યુક્તિ કરી. પરિણામે ચાણક્યના પ્રયત્નને લીધે રાક્ષસને ચંદ્રગુપ્તનું પ્રધાનપદ સ્વી-કારવું પડ્યું. આ વર્ણન કવિ વિશાખદત્તકૃત મુદ્રારાક્ષસ નામે સંસ્કૃત નાટકમાં આવેલું છે. ચાણક્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત એક સમર્થ વિદ્વાન અને મહાપ્રાક્ષણ હતા. તે રાજનીતિમાં બહુ કુશળ હતા. તેણે નીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથો રચ્યા છે.

આ પ્રમાણે નન્દોનો નાશ કરી ચંદ્રગુપ્તે ને રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે તેના મા અરુના નામ પરથી મૌર્યવંશનું રાજ્ય કહેવાય છે. કેટ-લાકનું કહેવું એવું છે કે તેની દાદીના નામ પરથી વંશ મૌર્યવંશ નામે ઝોળખાયો.

ચંદ્રગુપ્તા
સમયનું હિંદ.

૪. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય—ચંદ્રગુપ્તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨માં મગધનું રાજ્ય મેળવ્યું, અને તે પછી પાંચ વર્ષમાં તે ચટ્ટીમાં આવ્યો. તેણે પોતાનું રાજ્ય હિમાલયથી નર્મદાથી ઉત્તરના તમામ પ્રદેશ સુધી વધાર્યું. વળી તેણે મધ્ય એશિયામાંથી હુણુ જાતને હરાવી નસાડી. તેના પરાક્રમથી અને રાજ્યના વિસ્તારથી મૌર્યવંશમાં તે બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. તેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય બોગવ્યું.

૫. રાજ્યવહ્લીવટ—ચંદ્રગુપ્તે લશ્કરના હાથી, ઘોડેસવાર, રથ, અને પાયદળ એ ચારે અંગમાં સુધારોવધારો કર્યો; અને એમ પોતાનું બળ વધારી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તે પોતાના દરબાર ખૂબ દખ્ખાથી ભરતો. તે પોતાના જાન્યુ લશ્કરના સિપાઈઓને સારો પગાર આપતો.

લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવા એક મોટી કચેરી હતી; તેમાં પાંચ પાંચ સભાસદોની છ પંચાયત હતી, તે દરેકના હાથમાં લશ્કરનાં જીદાં જીદાં ખાતાં હતાં.

મુલકી કારભાર પણ આવી રીતે ચાલતો હતો. શહેરનો—પાટ-લિપુત્રનો વહીવટ ૩૦ સભ્યનું અનેહું સુધરાઈખાતું ચલાવતું હતું. લશ્કરની વ્યવસ્થાની પેઠે પાંચ પાંચ સભાસદોની છ પંચાયતોના હાથમાં જીદાં જીદાં ખાતાં હતાં. ઉદ્યોગ અને કળા, પરદેશ, જન્મમરણ, વેપારરોજગાર, શહેરકારીગરી, અને વેપારી વર્ગ એ સુખ્ય ખાતાં હતાં. પરદેશીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ વાપેના નિયમો પણ હતા. રાજ્યના જીદા જીદા પ્રાંતો પર થોડા બાએ રાજ્યવંશના સુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા હતા.

૬. મેગેસ્થિનિસ.—ગ્રીક સરદાર સેલ્યુકસે આ એલચીને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો. તેણે પાંચ વર્ષનો અનુભવ મેળવી હિંદ વિષેનો હેવાલ લખ્યો છે. તે પછી અન્ય ગ્રીક લેખકોએ પણ હકીકત લખી છે, તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ વખતે હિંદ આગાદ હતો. અફઘાનિસ્તાનથી બંખાળા સુધી ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય હતું. માલુસોના ૭ વર્ગ હતા. ધર્મસેવકો, સરદારો, ભરવાડો, શિકારીઓ, વેપારીઓ, દેખરેખ રાખનારા, અને કારભારીઓ. ધાર્મિક ઉપદેશકોના બ્રાહ્મણ અને શર્મન એવા બે ભાગ હતા. આ વખતે હિંદીઓએ જાડા લુગડા પર લખવા માંડ્યું હતું; પણ ધારાસંમહનાં પુસ્તકો નહિ હોવાથી સ્મરણશક્તિને આધારે ન્યાય ચુકવવામાં આવતો હતો. લોકો નિયમાનુસાર ચાલનારા, સા-આ અને મહેનતુ હતા. મરજીમાં આવે તે રાજ પાસે દાદ સંભળાવવા જઈ શકતો હતો. જે કામને કામની જિંદગીનો નાશ કર્યો હોય, તો તેના પુરાવા તે શોધી ન કાઢે ત્યાં સુધી તેને તે વાત જાહેર કરવાનો હુકમ નહોતો.

આખા દેશમાં શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિરો હતાં. ગંગા હાલની પેઠે તે જમનામાં પણ પૂજ્ય ગણાતી. સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીને ધણી આસાંકિત રહેતી. રીતરિવાજો હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા હતા. ઘણું કરીને લગ્નની રીત જુદી જુદી હતી. ધાર્મિક ઉપદેશકોને ૩૬ વર્ષ સુધી અભ્યાસમાં વખત ગાળવો પડતો. તેઓ પોતાને કાણુમાં રાખી શકતા; અને દરેક ખાખતમાં નિયમિત હતા. થોડા પર ભેસીને શરવાની મના હતી. આ હસ્તલેખ પાછળથી બોવાએલો, પણ તે પરથી લખાએલા લેખોએ હિંદ પર અગત્યનો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

પ્રશ્ન.

૧. મૌર્ય વંશની સ્થાપના વિષે કુંકે વર્ણન કરો.
૨. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના જમાનામાં રાજ્યવહીવટ કેવો હતો ?
૩. મેથેસ્થિનિસે લખેલા હિંદ વિષેના લેવાલેના કુંકા સાર બોલો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

માયેવંશી રાજ્યો ચાલુ

મહાન અશોક.

૧. બિંદુસાર—અંદ્રગુપ્તા મરણ પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો. તે તેના પિતાના જેવો પરાક્રમી હતો. તેના જમાનામાં દક્ષિણ પ્રાંત જીતી લેવામાં આવ્યો હતો. તેણે ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેને સુશિમા, અશોક, અને વિતાશોક નામે ત્રણ પુત્રો હતા. બિંદુસાર ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં મરણ પામ્યો.

૨. અશોક—બિંદુસારના મરણ વખતે અશોક ઉજ્જવનમાં સુખો હતો. પહેલા તે વાયવ્ય પ્રાંતનો સુખો હતો, જેમાં અશ્વાનિસ્તાન, કાશ્મીર, અને પંજાબનો સમાવેશ થતો હતો. તેની રાજધાની ટેક્ષિલા શહેર હતું. તે પછી તે સિંધ, ગુજરાત, રજપુતાના મળીને થયેલા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો સુખો નીભાયો હતો.

પિતાના મરણ પછી અશોક રાધાગુપ્ત નામે પ્રધાનની મદદથી અઢતીમાં આવ્યો. તેણે કુટુંબના ગાદીવારસોનો નાશ કરી ગાદી લીધી. વિતાશોક પોતાની જિંદગી ખ્યાવવા બંગાળના પાઉન્દ્રવર્ધન શહેરમાં જતો રહ્યો, ત્યાં પણ તે સહીસલામત રહી શક્યો નહિ.

૩. કલિંગ પર ચઢાઈ—રાજ્યારંભે અશોકનું રાજ્ય ધણું અખ્યવસ્થિત હતું. તેનો ભત્રિજો ગુજરાત અને દક્ષિણ ભાગ પર સત્તા ચલાવતો હતો, હવે અશોકે મહાનદી અને ગોદાવરીની વચ્ચે આવેલા કલિંગ દેશ પર સવારી કરી. તેણે ૩ વર્ષ લડી તે પ્રદેશ તાબે કર્યો. એ લડાઈમાં હજારો માણસોનો સંહાર થયેલો જોઈ તેના જીવનમાં ધણો ફેરફાર થયો. તેણે કાઈ પણ દિવસ યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આજ સુધી તે ચઢાશોક નામે ઓળખાતો,

પણ હવે પછી તે ધર્મશોક નામે ઝાળખાવા લાગ્યો. પોતાના રાજ્યકાળના ૧૩ મા વર્ષમાં તે બૌદ્ધમાર્ગી થયો; અને તે પછી તેણે ૧૨ વર્ષ નિયમિત રીતે યાત્રા કરવા માંડી.

૪. બૌદ્ધ ધર્મને ફેલાવો—અશોકના જમાનામાં એક મોટી બૌદ્ધ સભા મળી હતી, તેમાં તેણે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ ધાર્મિક સાહિત્ય અને ઉપદેશકોની વ્યવસ્થા કરી. તેણે બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, અને તેનો બોધ કરવાને પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંઘમિત્રાને સિલોનમાં તેમજ બીજા સાધુઓને અન્ય દેશોમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. તેના પ્રયાસથી તિબેટ, સિલોન, ચીન, સિરીઆ અને મેસિડોનીઆમાં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયો. અશોકના લાંબા રાજ્યકાળમાં શાંતિનો ફેલાવો થયો હતો. તેને ઉત્તરના ગ્રીક રાજાઓ સાથે સારી દોસ્તી હતી, તેથી ઇ. પૂર્વે ૨૫૪માં કાષ્ઠોટ્સ નામે એક ગ્રીક રાજાએ ઉત્તર હિંદમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તોપણ અશોકે કંઈ વાંધો લીધો નહોતો.

અશોકની વ્યવસ્થા—આ રાજ્યમાં સૌથી મોટી પદવી મહામાત્ર એટલે પ્રધાનની હતી. તે બધાં અગત્યનાં કામ પર દેખરેખ રાખી રાજાને સલાહ આપતો. રાજપુત્રો અગત્યના મુલકો પર મુઆગીરી કરતા.

અશોકે ધર્મમહામાત્રની નવી જગા કાઢી. તે આખા ધર્મ પર, અને બીજાં ખાતાં પર પણ દેખરેખ રાખતો. તેણે ચંદ્રક કે રિપોર્ટરો રાખ્યા, તે ધાર્મિક કામો પર રિપોર્ટો કરતા. વળી સૌથી અગત્યની વ્યવસ્થા પાટલિપુત્રમાં દર પાંચ વર્ષે (પાછળથી દર ત્રીજે વર્ષે) રાજદ્વારી સભા બરવાની કરી હતી. તેમાં કાયદાની મુશ્કેલી વિષે ચર્ચા થતી, તથા બીજાં ઘણાં વિષયો પર પ્રયોગો થતા. તેમાં સારી કળા બતાવનારને ઇનામ મળતાં. આજ પ્રમાણે બૌદ્ધ સભાઓ પણ બરાતી હતી.

૬. રાજ્યનો વિસ્તાર—અશોકનું રાજ્ય બહુ વિશાળ હતું. વાયવ્યમાં તેની સીમા અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, અને સિંધ સુધી હતી. ઉત્તરમાં કાશ્મીર અને નેપાળ તેના રાજ્યના ભાગ હતા. તેણે કાશ્મીરમાં શ્રીનગર અને નેપાળમાં લલિતપટ્ટન નામે શહેરો વસાવ્યાં હતાં. પૂર્વમાં તેના રાજ્યની હદ વંગ કે બંગાળા સુધી હતી. તેણે કલિંગ (ઓરિસ્સા) જીત્યું હતું. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા વચ્ચેનું અંધ રાજ્ય તેના રક્ષણ નીચે હતું. દક્ષિણમાં પલાર નદી તેના રાજ્યની હદ હતી.

૭. અશોકનું અવસાન અને શુશુદોષ—અશોક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦ માં ગાદીએ બેઠો હતો, અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો. રાજ્યને અંતે તે સાધુ થઈ ઉપદેશ કરતો, તે વખતે તેણે ત્રિપદર્શી નામ ધારણ કર્યું હતું. તેણે કોતરાવેલા શિલાલેખોમાં પણ તેણે એજ નામ વાપર્યું છે. અશોક રાજા ધણેજ ઉદ્યોગી હતો. તે પોતાનો ધણો વખત રાજકાજમાં ગાળતો હતો. પોતાની ફરજ વિષે તેનામાં ઘણા ઉચ્ચ વિચારો હતા. તે માનતો કે પ્રજાનું સુખ મારા ઉદ્યોગ અને કામ કરવાની ત્વરા પર આધાર રાખે છે. તે પોતે જોકે બૌદ્ધમાર્ગી હતો, પણ અન્ય ધર્મો પ્રત્યે તે ઉદાર-દૃષ્ટિથી વતતો હતો. તે હિંદના ઉત્તમ રાજાઓમાંનો એક હતો.

૮. અશોકની આજ્ઞાઓ અને તેની અસર—અશોકે પ્રજાના સુખને માટે વાવ, તળાવ, ધર્મશાળા, આદિ તૈયાર કરાવી તથા ખાસ કરીને પશુહિંસા અટકાવી. તેણે દેહાંતઃક્રાંતી શિક્ષા બંધ કરી, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, અને બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. તેણે નીતિ અને અહિંસાને લગતી ૧૪ આજ્ઞાઓ ઘડી કાઢી, અને તે પથરના શાંભલાઓ પર કોતરાવી, તેવા પથરના શાંભલાઓ પરના લેખોમાંનો એક અસ્લાહાબાદમાં અને બીજો ગીરનારમાં છે.

અહિંસાના સૂત્રને અંગે અશોકની રાજનીતિની અસર એ થઇ કે વિદેશીય ભોક્ષાની ચઢાઈ સામે થવાની શક્તિ પ્રજામાંથી કમી થઇ ગઇ, અને પરિણામે અશોકના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે તેના પૌત્રને તેના સેનાધિપતિ પૃથ્વિમિત્રે મારી નાખી મૌર્યવંશનો અંત આવ્યો અને સંગ વંશ સ્થાપ્યો.

૯. સંગ વંશના રાજાઓ—મૌર્યવંશના આગેવાન પુષ્પમિત્રે લશ્કરને પોતાના પક્ષનું કરી લઇ છેલ્લા રાજા વિહાદ્રથની રૂમર સ્વસત્તા ધણી વધારી તેથી સંગ વંશ સ્થપાયો. પુષ્પમિત્રે સેનાપતિના ઓદ્યાથીજ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે મહાન સરદાર અને વિદ્યાવિલાસી હતો. તેણે વિદર્ભની સ્થાપના કરી તેની અને માળવાની વચ્ચે વરડા નદીની હદ ઠરાવી. પતંજલિ અને પાણિનિ તેના અમલમાં થઇ ગયા.

મીનેન્ડર—અશોકના મરણ પછી બાકિદ્રુઆના ગ્રીક ભોક્ષાએ અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, અને સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) જીતી લીધાં, કામુલ અને પંજાબના ગ્રીક રાજા મીનેન્ડરે મગધ ઉપર ચડાઇ કરી પણ પુષ્પમિત્રે તેને હરાવી કાઢ્યો. કલિંગના રાજાએ પણ મગધ પર ચડાઇ કરેલી, તેને પણ પુષ્પમિત્રે હરાવ્યો હતો.

અગ્નિમિત્ર—પુષ્પમિત્ર પછી તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર ૪. સ. પૂર્વે ૧૮૦ માં ગાદીએ આવ્યો. સંગ વંશના રાજાઓ બળવાન હતા. તેમણે રાજધાની પાટલિપુત્રને બદલે વિદેહમાં રાખી હતી. અગ્નિમિત્ર વિશે મહા કવિ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે નાટક રચ્યું છે. વિદર્ભના રાજાએ એના પ્રાંત પર હુમલો કર્યો હતો, પણ તેણે તેને હરાવ્યો હતો. મિત્રોના રાજ્યકાળમાં બૌદ્ધધર્મનું જોર ધીમે ધીમે ઓછું થવા લાગ્યું હતું. પાછળના જમાનામાં સંગ વંશના રાજાઓ નમળા થયા. તેના છેલ્લા રાજાને તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાન વાસુદેવે એક નીચ સ્ત્રીની મારફતે ૪. સ. પૂર્વે ૧૧૧ માં મારી નાખાવ્યો. વાસુદેવ કણ્વ ઋષિનો ચેલો હતો, તેથી તેણે સ્થાપેલો વંશ કણ્વવંશ નામે ઓળખાયો.

૧૦. કણ્વવંશ—વાસુદેવે પોતાના સ્વામીને દગો દઇ ગાદી પચાવી એ સાઈ કર્યું નહિ. તેમના જમાનામાં પણ ઐદ્ધર્મની પકડી થતી હતી. શુભારે ૪૫ વર્ષ સુધી કણ્વોએ રાજ્ય ભોગવ્યું. તે પછી દક્ષિણના અંધ્ર વંશના શતકર્ણી રાજાએ ચઢી આવી તેમનું રાજ્ય જીતી લીધું.

૧૧. અંધ્ર વંશના રાજાઓ—આ વંશમાં ૨૪ રાજાઓ થયા; તેઓ ધર્મે ઐદ્ધ હતા. તેઓ જાતે આર્ય હતા, અને ગંગાના પ્રદેશમાં થઇ જોદાવરીના મુલકમાં આવી વસ્યા હતા. તેઓએ તૈલંગાણમાં સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ધંકટક તેમની રાજધાની હતું. ઉપરાંત પૂર્વ મરાઠા પ્રદેશમાં પણ તેમનું અગત્યનું શહેર હતું. અંધ્ર રાજાઓએ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૯ અગાઉ રાજ્ય શરૂ કર્યું હતું. તેમણે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬ માં કણ્વ વંશનું રાજ્ય પાંચમાલ કર્યું હતું. તેમનો છેલ્લો રાજા ઈ. સ. ૨૧૮ સુધી રાજ્ય ભોગવતો હતો. ગ્રીક રાજા મીનેન્ડરે ચઢી આવી અંધ્ર વંશનો નાશ કર્યો, પણ પાછળથી ગ્રીક સત્તાનો પણ નાશજ થયો.

પ્રશ્નો.

૧. કલિંગ પર સવારી કરવાથી અશોકમાં શો ફેરફાર થયો ?
૨. ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકમાં ચક્રવર્તી કેણુ તે સંકારણુ બોલો.
૩. અશોકે રાજ્યમાં કેવી વ્યવસ્થા કરી હતી ?
૪. અશોકની રાજનીતિથી લોકો પર શી અસર થઇ ?
૫. સંગ અને અંધ્ર વંશનો હુંકો સાર બોલો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

શક અને કુશાન જાતો.

૧. શક કે સિથિઅન—તેઓ ઉત્તર તુર્કસ્તાનનાં મેદાનોના જંગલી બરવાડ હતા. તેમની બીજી ટોળીઓ યુચ્ચ કે ચીના કહેવાતા. તે ટોળાઓએ શક લોકોને હિંદમાં હાંકી કાઢ્યા. તેઓએ પંજાબ જીતી મહારાષ્ટ્ર, દેક્ષિલા અને મથુરામાં વસાહત કરી. આ પ્રમાણે ગ્રીક રાજા મીનેન્ડરના તાબાના પશ્ચિમના પ્રાંતો શક લોકોના હાથમાં આવ્યા. તેઓએ પંજાબ, સિંધ, અને ગુજરાતમાં “ ઉત્તરના ક્ષત્રપો ” એ નામે પહેલું સૈકું રાજ્ય બોગવ્યું. તે પછી તેઓ ગુજરાતમાં થઇ પશ્ચિમ કિનારે કોંકણમાં ગયા. ત્યાં તેઓએ “ પશ્ચિમના ક્ષત્રપો ” તરીકે ૪૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓના વધારે બળવાન રૂદ્રદામન નામે રાજ્યએ ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં માળવાના ઉજ્જનમાં સારી કીર્તિ મેળવી હતી.

૨. પશ્ચિમ હિંદમાં વસવાશ બનેલી મિશ્રજાત—શક લોકો પશ્ચિમમાં વસ્યા અને હિંદુ બન્યા. મરાઠાઓ કેટલેક અંશે તેમના વશજો ગણાય છે, અને જો બહાદુરીના ગુણો માટે તેઓ પ્રખ્યાત છે, તે ગુણોના ઉત્પાદક શક લોકો હતા એમ ધારવામાં આવે છે.

૩. કુશાન લોકો—કુશાન લોકો પણ શક જાતિના આગમન પછી થોડા સમયમાં તુર્કસ્તાનથી હિંદમાં આવ્યા. તેમણે સરહદ પરનું બાક્ટ્રિઆનું રાજ્ય જીતી લીધું. કુશાન રાજાઓએ પહેલું, બીજું, અને ત્રીજું સૈકું કાપુર, કાશ્મીર, અને પંજાબમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેઓમાં નામીયો રાજા કનિષ્ક હતો. તેની રાજગાદી પેશાવરમાં હતી. તે સુમારે ઇ. સ. ૧૨૫ માં ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે

૨૫ થી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. કનિષ્ક પાછળથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પંજાબમાં પણ કુશાન લોકોની વસાહતથી મિશ્ર જાત બની હતી.

૪. સિથિઅન જાતો અને કનિષ્ક—ઉત્તરમાંથી જે સિથિ-અન ટોળાં હિંદમાં આવ્યાં, તેમની મુખ્ય જાતો પહલાવસ કે પાર્થિઅન, શક, અને કુશન હતી. કુશન જાતિનો કનિષ્ક કાબુલ, કાશ્મીર, અને નર્મદાની ઉત્તરના ભાગ સુધી રાજ્ય ભોગવતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૪૦ માં ચોથી જૈન સભા બોલાવી ચીન તથા તિબેટમાં ઉપદેશ કરવા સાધુઓ મોકલ્યા. કનિષ્કના વંશજો પછી ગુપ્તવંશ સ્થપાયો, તેથી તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

૫. હિંદમાં રહેલી શક જાતો—ઇ. સ. ની શરૂઆતથી લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી શક જાતો હિંદના વાયવ્ય સરહદના પ્રદેશમાં વસી હતી. દાહો, ગેટ, જાટ, તેમજ રજપુતોની ઘણી જાતો શક લોકોના બોલાદની છે. આ શક જાતિઓ સામે વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, તેમજ ગુપ્ત અને વલ્લભી વંશના રાજાઓ પણ લડ્યા હતા.

૬. ચરક—આર્યોએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ ઘણી શોધખોળ કરી હતી. ચરક નામે વિદ્વાન ગ્રંથકાર કનિષ્કના રાજ્યમાં થઈ ગયો. તેણે રોગો અને તેનાં કારણો વિષે સારો ગ્રંથ રચ્યો હતો. હિંદુઓનું આ આયુર્વેદનું જ્ઞાન આર્યોની મારફતે યુરોપમાં પણ ફેલાયું.

આજ અરસામાં અશ્વમેધ નામે કવિ થઈ ગયો, તેણે બુદ્ધ-ચરિત્ત રચ્યું છે.

૭. વિક્રમાદિત્ય—કેટલાક શક લોકો ગુજરાત અને માળવામાં ગયા, અને ત્યાં તેઓ પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવવા લાગ્યા. સુભારે ઇ. સ. ૫૩૩માં માળવામાં સૌથી પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે હુણ સરદાર તોરમાણના પુત્ર મિહિરકુલને

ઇ. સ. ૫૪૩માં કંદેર આગળ હરાવ્યો હતો. આ રાજા યશોધર્મ-
દેવ, વિક્રમાર્ક, અને વિક્રમાદિત્ય નામે ઓળખાય છે. વળી તેણે શક
લોકોને નસાડેલા હોવાથી તે શકારિ એટલે શકનો શત્રુ નામે પણ
પ્રસિદ્ધ છે.

૮. વિક્રમ સંવત્—માળવાના ઝોલાર ક્ષત્રિઓએ ઇ. સ.
૫૬ માં “ માલવ સંવત ” શરૂ કર્યો હતો. તે પાછળથી વિક્રમ સં-
વત્ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

માળવાના લોકોની પેઠે ગુજરાતના શક ક્ષત્રિઓ પણ પાર્થિવ અને
અને શક લોકોની વચ્ચે આલતા વિગ્રહનો લાભ લઈ ઇ. સ. ૭૮
માં સ્વતંત્ર થયા. તે સાલથી શાલિવાહનનો શક શરૂ થાય છે.

૯. વિક્રમના દરબારનાં નવ રત્ન—સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસે
શાકુંતલ, રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, વિક્રમોર્વશીય આદિ ગ્રંથો
રચ્યા છે. અમરસિંહે સંસ્કૃત ભાષાનો કૅષ રચ્યો છે. વરરુચિએ
પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. વરાહમિહિરે બુદ્ધસંહિતા નામક
ખગોળનું પુસ્તક રચ્યું છે. તે સિવાય ધનવંતરિ વૈદ્ય, ક્ષપણક,
શક, વેતાલબદ્ધ, અને ઘટકરપર નામે પુરુષરત્ન વિક્રમના દરબારમાં
શોભતાં હતાં. વિક્રમાદિત્યે વિદ્વાનોને ઘણો આશ્રય આપ્યો. તેના
વખતમાં બૌદ્ધધર્મ છેક પડતીમાં આવ્યો હતો.

પ્રશ્નો.

૧. શક લોકોની મુખ્ય જાતો કય કય હતી ?
૨. કનિષ્ક વિષે હુંકું વર્ણન કરો.
૩. વિક્રમાદિત્યનું હુંકું જીવન બોલો.
- ૪ શક જાતોથી હિંદમાં કય કય મિશ્ર જાતો બની હતી ?

પ્રકર ૧૪ મું.

ગુપ્ત વંશના રાજાઓ.

૧. ગુપ્ત વંશ: ૧ લો ચંદ્રગુપ્ત—ઇ. સ. ૩૨૦ માં હિંદુ રાજ્ય પુનઃ પ્રકાશિત થયું. ઉત્તર બિહારના રાજા ચંદ્રગુપ્તે પાટલિપુત્રનું રાજ્ય મેળવી ગુપ્ત વંશ સ્થાપ્યો. તેણે પોતાનું રાજ્ય ગંગા નદીને કિનારે કિનારે અઘાડાખાદ્ર સુધી વધાર્યું હતું. તેણે ઇ. સ. ૩૧૯-૨૦ માં ગુપ્ત સંવત્ સ્થાપ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત પોતાનું રાજ્ય પોતાના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તને આપી મરણ પામ્યો.

૨. સમુદ્રગુપ્ત—ગુપ્ત વંશનો વાસ્તવિક સ્થાપક સમુદ્રગુપ્ત હતો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તેણે પંજાબ સિવાયનો આખો ઉત્તર હિંદ જીતી લીધો. તે પછી તેણે દખ્ખણ પર ચડાઇ કરી, અને ઘણા દેશો જીતી પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી. આ પ્રમાણે સમુદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું. તે વીરપુરુષ, વિદ્વાન, અને કળાકુશળ હતો. તે ગાયનમાં ઘણો કુશળ હતો. અશોક પછી તે સમર્થ રાજા થઇ ગયો તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હુગલીથી સતલજ અને ચંબલ સુધી અને હિમાલયથી નર્મદા સુધી ફેલાયેલો હતો. તેણે ઇ. સ. ૩૨૬-ઇ. સ. ૩૭૫ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું.

૩. બીજો ચંદ્રગુપ્ત—સમુદ્રગુપ્ત પછી બીજો ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. તેણે માળવા અને ગુજરાત જીતી લઇ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપ નામે ઝાળખાતા શક રાજાઓને તેણે હરાવી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. શક રાજાઓ ગુજરાતમાં ૪૦૦ વર્ષથી રાજ્ય કરતા હતા; તેમની સાથે ઇ. સ. ૩૮૮-ઇ. સ. ૪૦૦ સુધીનાં ૧૨ વર્ષ ભડી રૂદ્રસિંહ ક્ષત્રપને હરાવ્યો, અને ગુજરાતમાં પણ ગુપ્ત સત્તા સ્થાપી બીજા ચંદ્રગુપ્તે માળવા જીતી લીધું હતું; ઉજ્જનનો પરદુઃખમંજન

રાજ્ય વિકાસદિત્ય તે ધણું કરીને ખીજ સમુદ્રગુપ્ત હશે, એમ મનાય છે.

ખીજ સમુદ્રગુપ્ત પછી કમરગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. તેણે ઈ. સ. ૪૫૫ સુધી રાજ્ય ઠીક રીતે ચલાવ્યું. તે પછી સ્કંદગુપ્ત રાજના જમાનામાં ઈ. સ. ૪૮૦ ને શુભારે હજુ લોકોએ ગુપ્ત રાજ્યને ઊન-ભિન્ન કરી નાખ્યું.

૪. ફાહિયન—ખીજ સમુદ્રગુપ્તના જમાનામાં ફાહિયન નામે ચીનો યાત્રાળુ ઈ. સ. ૪૦૦ માં હિંદમાં આવ્યો. તેણે કાચુલથી સિંધોન સુધી પ્રવાસ કરી નીચે પ્રમાણે હેવાલ લખ્યો:—

ચંડાળ આદિ નીચ લોકો વિના ખીજ કોઈ હિંસા કરતા નહિ, દારૂ પીતા નહિ, તથા કુંગળી અને લસણ ખાતા નહિ. લોકો સુખેથી હરીફરી શકતા. બળવાખોરોને શિક્ષા થતી. લોકો નાણાને બદલે છીપો વાપરતા. સાધુઓને રાજ તરફથી મદદ મળતી. મનુષ્યો તેમજ જનાવરોને માટે દવાખાનાં હતાં, અને દવા મફત મળતી. દેશ આખાદ હતો, અને લોકો સુખી હતા. રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી હતી. ગુપ્ત રાજાઓ વિજયના ભક્ત હતા. બૌદ્ધધર્મનું જોર નરમ હતું, પણ રાજ્ય તરફથી તેને નડતર નહોતું. ફાહિયન ખીજ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં ૬ વર્ષ રહ્યો, તેણે લખેલા હેવાલ પરથી તે વખતની સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છે.

૫. જાણુવા જોગ બાબતો—બાંધકામ—આ સમયનુંકે તત્કાલ ઉત્તમ ગણાય છે. એ બાંધકામોનો મુસલમાનોના વખતમાં ધણે ભાગે નાશ થયો હતો. દુનિયાના કવિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે એવો કવિ કાલિદાસ આ જમાનામાં થઈ ગયો કહેવાય છે. તેની ઉત્તમકૃતિઓથી સાહિત્ય સારી વૃદ્ધિ અને ખીલવણીને પામ્યું હતું. ગુપ્તોના સિક્કાઓ પર સાઈ કળાકામ દેખાય છે, સમુદ્રગુપ્તના સિક્કા પર તેને વીણા વગાડતો બીતરી બતાવ્યો છે. મંદિરોના અને દેવ-

મૂર્તિની પૂજના નિભાવ પેટે રાજાઓ બ્રાહ્મણોને જમીન આપતા તે દાનપત્રો તામ્રપત્રપર લખવાનો રિવાજ આ જમાનામાં દાખલ થયો. ઇ. સ. ૪૭૬ માં જન્મેલો આર્યભટ્ટ નામે ખગોળવેત્તા આ જમાનામાં થઇ ગયો. આ જમાનામાં બ્રાહ્મણધર્મનું જોર વધતું જતું હતું તેથી સંસ્કૃત ભાષાનો વપરાશ વધતો જતો હતો.

૬. શાપરૂપી પરદેશી હુમલાઓ—રોમન રાજ થીઓડોસીઅસે કવરીઝમના હજુ લોકોને ઇ. સ. ૪૩૦ અને ૪૪૦ ની વચ્ચે હરાવ્યા હતા, તે પછી હજુ ઇરાનમાં આવ્યા, પણ ઇરાનીઓએ પણ તેમને હરાવ્યા. હવે તેઓ રસ્તો બદલી વાયવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં પેઠા. તેમણે ગુપ્ત વંશનો નાશ કરી દેશમાં અવ્યવસ્થા કરી. એ અવ્યવસ્થા ઇ. સ. ૬૦૬ માં થયેલા હર્ષવર્ધન શિલાદિત્યના જમાના સુધી કાયમ રહી હતી. આ હુમલાઓથી રૈયત ધણું દુઃખ પામી ખરી, પણ લાભ એ થયો કે હવે પછીનો ઇતિહાસ ખુસ્તકોમાં લખાવા માંડ્યો; તેથી પ્રાચીન જમાનાના ઇતિહાસની પેઠે સાધનોની હરકત પડતી નથી.

પ્રશ્નો.

૧. સમુદ્રગુપ્ત વિષે કુંકું વર્ણન કરો.
૨. શહિયને હિંદ વિષે લખેલા હેવાલનો સાર બોલો.
૩. હજોના હુમલાથી શાં પરિણામ આવ્યાં ?

પ્રકરણ ૧૫ મું.

હર્ષવર્ધન.

૧. હર્ષવર્ધન—ગુપ્ત રાજ્યની પડતી વખતે જમના અને સતલજની વચ્ચે આવેલા શ્રીકંઠ દેશમાં પ્રભાકરવર્ધન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની અંબાલા પાસે સ્થાપ્તીશ્વરમાં (થાનેશ્વર) હતી. તેણે પંજાબની ઉત્તરના હૂણુ લોકોને હરાવ્યા, અને પશ્ચિમ રાજપુતાનાનું યુજ્જૈન રાજ્ય પણ જીતી લીધું. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર રાજ્યવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. તે પછી તેનો નાનો ભાઈ હર્ષ ઇ. સ. ૬૦૬ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

૨. વૈર અને વિજય—હર્ષ રાજાની બેન રાજ્યશ્રી કનોજના રાજા ગ્રહવર્મા સાથે પરણી હતી. ગ્રહવર્માને માળવાના રાજાએ દગાથી મારી નાખ્યો, એ અવ્યવસ્થામાં માળવાના રાજાએ દગા-ફટકાથી રાજ્યવર્ધનને મારી નાખ્યો; અને રાજ્યશ્રીને કેદ કરી. રાજ્યશ્રી નાસી છુટી અને વિંધ્યાચળનાં અરણ્યમાં રખડતાં તે દિવાકરમિત્ર નામના યૌદ્ધ આચાર્યને આશ્રયે જમી ચઢી.

ગાદીએ બેઠા પછી હર્ષે માળવા પર ચડાઈ કરી, અને રાજાને હરાવી રાજ્યશ્રીને શોધી કાઢી. પછી તેણે પોતાનું રાજ્ય વધારવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે નર્મદા સુધીનું બધું હિંદ જીતી લીધું. તેની ચઢતીમાં તેની પાસે ૬૦,૦૦૦ હાથી અને એક લાખ ઘોડેસવારનું ભસ્કર હતું. તે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી ઇ. સ. ૬૪૮ માં મરણ પામ્યો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર અને તેના સદ્ગુણો જોતાં હર્ષ તે જમાનાનો મહાન અદ્યપર હતો.

૩. હર્ષની સાહિત્ય સેવા—હર્ષ રાજા એક વીર જોદ્દા

હતો, તેમ તે સાહિત્યનો પ્રેમી, ઉત્તેજક અને ચક્રવર્તી કવિ હતો. તેણે રતનાવળી, નાગાનન્દ, અને પ્રિયદર્શના નામે નાટકો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે. સુપ્રસિદ્ધ બાણ કવિએ હર્ષ રાજાનો વૃત્તાન્ત હર્ષચરિત્રમાં વર્ણવ્યો છે. એજ બાણ કવિએ પ્રસિદ્ધ કાદંબરી રચી છે. એ જમાનામાં સંસ્કૃત સાહિત્ય ઘણું કેળવાયું, કારણકે હર્ષ સાહિત્યનો શોખીન, ઉપાસક, અને વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. ભર્તૃહરિ નામનો કવિ એજ જમાનામાં થઈ ગયો.

૪. હર્ષના ગુણદોષ—હર્ષ રાજા શિવનો ભક્ત હતો. તેના જમાનામાં બૌદ્ધ, જૈન, અને બ્રાહ્મણ ત્રણે ધર્મો ચાલતા, તે ધર્મ પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તતો. તેણે પોતાની બેન રાજ્યશ્રીને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવાની રજા આપી હતી, અને તેને ખુશ કરવા નાગાનન્દ રચ્યું હતું. એ પરથી જણાય છે કે હર્ષ બૌદ્ધધર્મ પર પ્રેમ રાખતો હતો.

હર્ષ હમેશાં ઉદ્યોગમાં નિમગ્ન રહેતો. તે ન્યાયીનું સન્માન કરતો અને અન્યાયીને યોગ્ય શિક્ષા કરતો. તે રાજ્યમાં સુસાફરી કરતો. તેની પ્રજા સુખી હતી, અને કરનો બોલે બહુ નહોતો. રસ્તા બહુ નિર્ભય નહોતા, કારણ કે હુ-એન-સંગ નામે યાત્રાળુને રસ્તામાં ભૂટવામાં આવ્યો હતો.

હર્ષના મરણ પછી તેના પ્રધાન અર્જુને તેનું રાજ્ય પચાવી લીધું, પણ તિબેટ અને નેપાળનાં મિશ્ર ટાળાંએ તેનો અંત આણ્યો.

૫. પ્રયાગની ધાર્મિક સભા—હર્ષ રાજાએ ઇ. સ. ૬૪૪ માં પ્રયાગમાં એક ધાર્મિક સભા બોલાવી હતી. તેમાં તેણે બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો વચ્ચે ધર્મસંવાદો કરાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે ઘણી વખતે ધાર્મિક સંવાદો કરાવતો અને તેમાં સારો રસ લેતો હતો.

૬. હુ-એન-સંગે—આ બીનો યાત્રાળુ ઇ. સ. ૬૩૦ માં હિંદની મુસાફરીએ આગ્યો અને દેશમાં ૧૫ વર્ષ સુધી રહ્યો. તે લખે છે કે રાજાઓનો અમલ સારો હોય લોકો સુખી હતા. રૈયતને ફાવતો ધર્મ પાળવાની છુટ હતી. વિદ્વાનોને ઘણું માન મળતું. વિદ્યા-હુન્નરનો અભ્યાસ દીક્રા હતા.

દરેક સ્થળે બ્રાહ્મણધર્મ અને જૈનધર્મને સાથે સાથે ફેલા-એલા જોયા. એરિસ્સા, કાશ્મીર, અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગોમાં જૈનધર્મનું પણ વિશેષ હતું. બીજાં સ્થળોએ બ્રાહ્મણધર્મ જોર પર હતો.

૭. અંધકારનો જમાનો—ઇ. સ. ૬૫૦-ઇ. સ. ૯૫૦ જેમ ખ્રિસ્તના હેન્ડ્રેસ્ટ હોર્સાના હુમલા પછી અંધકારનો સમય આવે છે, આફ્રિકામાં હિન્દુલીઅન પાદશાહોના રાજ્યના અંતે અંધકારનો જમાનો આવે છે, તેમ હિંદમાં આ ૩૦૦ વર્ષના લાંબા રાજ્યકા-મમાં ઐતિહાસિક અંધકાર છે.

પ્રશ્નો.

૧. હર્ષ રાજા વિષે તમે શું જાણો છો ?
૨. હર્ષના જમાનામાં ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી ?
૩. હુ-એન-સંગે હિંદ વિષે લખેલો હિવાલ જોલો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પૌરાણિક સમય ઇ. સ. ૫૦૦-ઇ. સ. ૧૦૦૦.

૧. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો નવો જમાનો—આ જમાનામાં બધાં જીવંતો જતાં રહ્યાં. વેદને અનુસરતો હિંદુ ધર્મ હુમ થયો. ઐશ્વર્ય ધર્મના અનુયાયી ક્ષત્રિઓ, વૈશ્યો, આર્યો તથા રાક્ષસો જતા રહ્યા, અને માત્ર નામનાજ બ્રાહ્મણો રહ્યા હતા. ઐશ્વર્ય અને વેદધર્મને બદલે અનેક દેવોને માનનારો નવો હિંદુધર્મ શરૂ થયો હતો. દેશી રાજ્યકર્તાઓને બદલે હવે કૂર બટકતી ટોળીઓ આવી હતી. ગેહલોટ, સોલંકી પવર, રાઠોડ, ચોહાણ આદિ તેઓનાં નામો હતાં, તેમના રિવાજ હિંદી વતનીઓ કરતાં રોમન રાજ્ય પર ફરી વળેલાં જર્મન ટોળાંના રીતરીવાજ સાથે વધુ મળતા આવતા હતા. આ અરસામાં સિથિઅન, નેપાળી, શુક્લ, હૂણ, અને પાર્થિઅન આદિ ટોળાં હિંદુઓ સાથે બળી જઈ સારા હિંદુઓ બન્યા.

૨. શાંતિનો જમાનો અને તેની અસર—ઇ. સ. ૫૩૩થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના જમાનામાં ઉત્તર તરફથી હુમલા થયા નહિ. આ અરસામાં મુસલમાનો પણ મધ્ય એશિયામાં ધર્મ ફેલાવવાના કામમાં રોકાએલા હતા. આ શાંતિના જમાનામાં હિંદમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયાં. એ અરસામાં દેશની આર્થિક, સામાજિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ આખાદી બરેલી હતી. ઐશ્વર્ય ધર્મની પડતી થઈ હતી, અને નવો હિંદુ ધર્મ જોર પર આવ્યો હતો.

૩. નવો હિંદુ ધર્મ—આ ધર્મમાં બધાંનું મૂળ કે ટકારી રાખનાર વિષ્ણુ, શ્રદ્ધ કે કાળું વાદળ કે જોમાંથી ઝખકારા મારતી વીજળીનીકળે છે તે સંહાર કરનાર શિવ, અને સર્વનો સૃષ્ટા બ્રહ્મા એ ત્રણ મુખ્ય દેવો મનાય છે. ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં આ ધર્મ

ફલાયો હતો. બૌદ્ધ ધર્મમાં બુદ્ધ, ધર્મ અને સંગ એ પ્રમાણે ત્રિપુટી મનાતી, અને હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રિપુટી મનાય છે.

૪ પુરાણો—આ ધણા જુના ગ્રંથો છે. તેમાં બૌદ્ધધર્મનો નાશ થયા પછી જોર પર આવેલા નવા હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. વેદના સમયના દેવતાઓની પૂજા અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બંધ થઇ તથા દેવજોની સ્થાપના કરવામાં આવી અને એમ જુનો હિંદુ ધર્મ ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થયો એવો તેનો સાર છે.

પુરાણો અસંખ્ય છે. પ્રસિદ્ધ પુરાણ ૧૮ છે. તે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયાં છે. છમાં બ્રહ્માની, છમાં વિષ્ણુની, અને છમાં શિવની સ્તુતિ કરેલી છે. અમુક દેવો પરથી દરેકને નામ મળેલાં છે. પુરાણો વિના માણસોના ધર્મ દર્શાવવા લખાએલાં પુસ્તકોને ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. પુરાણોમાં દર્શાવેલો હિંદુ ધર્મ ૬૭ હિંદમાં ચાલે છે.

૫. હિંદુ આચાર્યો—(૧) કુમારલ ભટ્ટ ઇ. સ. ના ૮મા સૈકામાં થઇ ગયા. તેમણે દખ્ખણમાં જઈ બૌદ્ધ ધર્મની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો, તેથી ત્યાંના રાજા હિંદુ ધર્મને આશ્રય આપવા લાગ્યો.

(૨) શંકરાચાર્ય કુમારલ ભટ્ટના શિષ્ય હોઇ ઇ. સ. ના ૯ મા સૈકામાં જન્મ્યા હતા. તેમણેજ આખા હિંદમાં ફરી બૌદ્ધ ધર્મનો અંત આણ્યો. તે ૩૨ વર્ષની વયે કેદારનાથમાં દેવલોક પામ્યા. તે શિવના ભક્ત હતા. તેમના અનુયાયીઓ દખ્ખણમાં સ્માર્તપંથી કહેવાય છે. તેમણે શૃંગેરિ (મૈસુરમાં), બદ્રીનાથ, દ્વારકા, અને જમનાથ આગળ મઠ બંધાવ્યા છે.

(૩) રામાનુજ વેણુવ ધર્મના પ્રથમ ઉપદેશક હતા. તે ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં મદ્રાસની પાસે જન્મ્યા હતા. તેમણે કાંગેવરમમાં વિદ્યા-

બ્યાસ કરી શ્રીરંગપટ્ટણમાં ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, તથા તેને લગતા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા. તેમણે શિવ ધર્મની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો, તથા ચૌલ રાજ્યએ તેમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે કારણથી રામાનુજ મહેસુરમાં ગયા. ત્યાંનો જોન રાજા વૈષ્ણવ થયો. રામાનુજ મુખ્યત્વે ઉચ્ચ વર્ણને ઓષ કર્યો હતો. તેમના ગુરુ હાલ કાંજેવર-મમાં રહે છે.

(૪) રામાનંદ રામાનુજના શિષ્ય હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં બનારસમાં ગાદી રાખી ઉત્તર હિંદમાં ઘણું કરીને નીચ વર્ણને વિષ્ણુને નામે એક ઇશ્વરની પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમના ૧૨ શિષ્યો હતા. તેમણે હિંદી ભાષામાં ગ્રંથો રચ્યા છે. કુલસીદાસ ભક્ત તેમનાજ પંથમાં થઈ ગયા.

(૫) કબીર ઇ. સ. ૧૩૮૦-૧૪૨૦-કબીર રામાનંદના પ્રખ્યાત શિષ્ય હતા. તેમણે જ્ઞાતિબંધન અને મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો, અને હિંદુમુસલમાનને એક ધર્મમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે કહેતા કે મૂર્તિ પૂજવામાં પાપ છે. હાથે બાંધેલાં દહેરાંમાં ઇશ્વર રહેતો નથી. જિંદગી માત્ર માયારૂપે છે, માટે બરા ઇશ્વરને જોવાથી, જાણવાથી, અને ચહાવાથી મોક્ષ મળે છે. તેમનું મરણ અમલકારિક સંભળાય છે. કહે છે કે તે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પથારીમાંથી માત્ર થોડાં કુલ મળી આવ્યાં હતાં.

(૬) ચૈતન્ય ઇ. સ. ૧૪૮૬-૧૫૨૭—તે બંગાળામાં નદીઆ ગામમાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તે ૨૪ વર્ષની વયે ઓઢીઆ અને બંગાળામાં વિષ્ણુ અને જગન્નાથના પૂજનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તે કહેતા કે ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી સઘળા વર્ણો એક સરખી રીતે પવિત્ર થાય છે, વળી ભોહીતું એક ટીપું પાડવું તે ઇશ્વરનો મોટો અપરાધ કરવા બરાબર છે. ચૈતન્ય મરણ પછી સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાયા.

(૭) વલ્લભસ્વામીના જન્મ તૈલંગણમાં થયો હતો. તે કહેતા કે કૃષ્ણ એજ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. આત્માના ઉદ્ધાર માટે ઉપવાસ કરવાની કે મઠમાં રહેવાની જરૂર નથી. માટે વિષ્ણુને સંતોષી એશ્વર્યારામ કરવો. આ માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ નામે પ્રખ્યાત છે.

(૮) સહજનંદ સ્વામી—બ્રાહ્મણ શાંતિના આ પરમ-હંસે ઇ. સ. ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતે સ્વામીનારાયણ પંથની સ્થાપના કરી. તેમણે કાઠિયાવાડમાંની કાઠી આદિ લઠાયક પ્રજાને નીતિને રસ્તે દોરી. આ પંથમાં લક્ષ્મીનારાયણરૂપે વિષ્ણુપૂજા કરાય છે, વળી સાથે સહજનંદ સ્વામીની મૂર્તિ કે તેમનાં પગલાં પણ પૂજાય છે.

આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મ આચાર્યોના બોધ અને પ્રયત્નથી હિંદમાંથી બૌદ્ધધર્મનો અંત આવ્યો, અને હિંદુધર્મ પ્રબળ થયો.

પ્રશ્નો.

૧. પ્રાચીન ઇતિહાસના નવા જમાનાનું ટુંકું વર્ણન કરો.
૨. શાંતિના જમાનાનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૩. પુરાણોના મુખ્ય ભાગ કટલા, અને તે દરેક ભાગ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૪. શંકરાચાર્ય, કબીર, અને વલ્લભસ્વામીનાં ટુંકાં જીવન-ચરિત્ર બોલો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રજપૂત સમય.

૧. રજપૂત સમય—ઈ. સ. ૮ માં અને ૯ માં સૈદ્ધમાં હિંદુસ્તાનમાં રજપૂત રાજ્યો સ્થાપાયાં હતાં. ઇ. સ. ૬૪૮ માં હર્ષ-વર્ધન રાજા મરણ પામ્યો ત્યારથી માંડીને મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા ત્યાં સુધીનો કાળ રજપૂતોનો સમય કહેવાય છે.

૨. બંગાળામાં પૂર્વ બંગાળા અને પશ્ચિમ બંગાળા એવા બે ભાગ હતા. પશ્ચિમ બંગાળામાં ઇ. સ. ની ૯ મી સદીથી ૧૧ મી સદી સુધી પાલ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પૂર્વ ભાગમાં સેન વંશના રાજાઓ કારભાર કરતા, તેમણે છેલ્લા મહિપાળ રાજાને હરાવી પાલ રાજાઓનો પ્રદેશ પડાવી લીધો.

૩. યશોવર્ધન—જૈન સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૭૮૩ માં કનોજ અને ઉજ્જનમાં બે મોટાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. ઇ. સ. ૭૩૧ માં કનોજમાં યશોવર્ધન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. પ્રખ્યાત કવિ ભવ-ભૂતિ તેના વખતમાં થઇ ગયો. કાશ્મીરના રાજા જમ્બાપીડે ઇ. સ. ૭૮૦ માં એ રાજ્યનો અંત આણ્યો. તે પછી ઇ. સ. ના ૯ માં સદીમાં કનોજનું રાજ્ય ગુજર્જરાના હાથમાં આવ્યું.

૪. માલવામાં ઇ. સ. ૭૮૩ માં વત્સરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે વારંવાર વિગ્રહો થતા. પહેલા બોજ રાજાએ (ઇ. સ. ૮૪૨-૮૮૫) ઉજ્જનથી રાજધાની બદલી કનોજમાં કરી માળવા પર રાજ્ય કર્યું.

૫. ગુજરાત—ઇ. સ. પૂર્વે ૩ ના સૈદ્ધમાં ગુજરાત મોખું

રાજ્યનો એક ભાગ હતો. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૨૬ માં આદિ વંશના રાજ્યોએ ગુજરાત જીતી લીધો. તેઓએ મહાક્ષત્રપ નામે ઇ. સ. ના ૪થા સૈકાના અંત સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી ગુજરાતમાં ગુપ્ત વંશના રાજ્યોનો ૧૫૦ વર્ષ સુધી અમલ હતો. ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા સૈકામાં ગુજરાતમાં વલ્લી વંશ સ્થપાયો, તે ઇ. સ. ૭૬૦ સુધી ટક્યો. તેઓના રાજ્યકાળ પછી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોએ ઇ. સ. ના ૧૦ મા સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના જમાના કેડે ગુજરાતમાં ચાવડા, સોલંકી, અને વાઘેલા વંશના રજપૂત રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું. છેવટે ગુજરાતના છેલા રજપૂત રાજા કર્ણવેલા પાસેથી પદ્માલ્ય વંશના અલાઉદ્દીન ખિલજીના જમાનામાં સુસલમાનોએ ગુજરાત ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં જીતી લીધો.

૬. દખખણનાં રાજ્યો:—(૧) શાતવાહન— ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકા પછી આર્ય લોકો દખખણમાં ગયા. તેઓ વિદર્ભ અને કલિંગમાં વસ્યા. ત્યાં અશોકના મરણ પછી શાતવાહન કુળના અંધ રાજ્યો થયા. તેઓએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૩ થી ઇ. સ. ૨૨૬ સુધીનાં લગભગ ૪૦૦ વર્ષ મોદાવરીતટે પ્રતિષ્ઠાન કે પૈઠણ નગરમાં રાજ્ય કર્યું.

ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં પૈઠણમાં શાલિવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે વિક્રમાદિત્યને હરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. તેણે શક ટોળાને હરાવેલાં તેથી ઇ. સ. ૭૮૫ી કનિષ્ક રાજાએ શક કરેલો સંવત્સર પાછળથી તેના નામે ઝોળખાયો, તે હજી દખખણમાં ચાલે છે.

(૨) ચાલુક્ય રાજ્ય—આદિ રાજાઓ પછી દખખણમાં (નર્મદા અને કૃષ્ણાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં) ઇ. સ. ૨૨૬ માં ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનો અમલ થયો. તેના અળવાન રાજા બીજા પુલકેશિએ (ઇ. સ. ૬૦૮-૬૪૨) હર્ષ રાજાને પાછો વાળ્યો હતો.

કુ-એન-સંગે તેની મુલાકાત લીધી હતી. ઇ. સ. ૬૪૨ માં તેનો અંત આવ્યો.

(૩) ઇ. સ. ના ૮મા સૈકામાં રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજાઓએ ચાલુક્ય રાજપૂતોની સત્તા તોડી. તેમનો અમલ ઇ. સ. ૯૯૭ સુધી હતો, તે પછી ચાલુક્યોએ ફરીથી ઇ. સ. ૧૧૮૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેઓની રાજગાદી રાજમહેન્દ્રીમાં હતી. આ રાજ્ય ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીમાં ચૌહાણ રાજ્ય સાથે ભળી ગયું.

૭. છેક દક્ષિણ ભાગનાં રાજ્યો:—ઇ. સ. પૂર્વે ૯ મા સૈકામાં પાંડ્ય રાજ્ય સ્થપાયું હતું. તે રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૩૬માં આર્કટના નવાબે જીત્યું હતું. એકજ વંશમાં લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહેલું રાજ્ય જગતના ઇતિહાસમાં આ એકલુંજ હતું. એ સિવાય ચૌલા, રાજધાની કાંજેવરમ, ચેરા (ત્રાવણકોર અને કોઠમ્બટુર સહિત), તૈલંગણુ જેની રાજધાની વરંગુળ, અને કેરલ નામે રાજ્યો હતાં.

૮. ઓઠીઆમાં યયાતિ કેસરીએ કેસરી વંશ સ્થાપ્યો, ઇ. સ. ૪૭૪. ૮૫ કેસરીએ કટક શહેર વસાવ્યું. આ વંશનો ઇ. સ. ૧૨મા સૈકામાં અંત આવ્યો. તે પછી ગંગ વંશના રાજાઓએ ઇ. સ. ૧૧૩૨થી ઇ. સ. ૧૫૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે રાજ્ય મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં જીત્યું હતું.

૯. મહેસુરમાં ઇ. સ. ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૧૦૦ સુધી બદ્ધાણ વંશના રાજાઓએ દારસમુદ્રમાં રાજ્ય કર્યું. તેમણે ૯૦ વર્ષથી ચણાતું આવેલું હલેબીડનું દેહેરૂં અધુરૂં રખાવ્યું.

૧૦. દેવગીરીમાં ઇ. સ. ૧૧૦૦-૧૩૦૦ સુધી ચુદવંશનો દાવો કરતા ચાકવ વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. મુસલમાનોએ ઇ. સ.

૧૩૦૦ માં દેવગીરી જીત્યું, તે પછી યાદવ વંશનો અંત આવ્યો, અને દેવગીરી હોલતાખાદ નામે ઓળખાયું.

૧૧. ન્યારે મહંમદ બેરીએ હિંદ પર સવારી કરી ત્યારે કનોજમાં રોડાડ, દિલ્હીમાં તુવાર, અને અજમેરમાં ચોહાણુ વંશના રજપૂત રાજાઓનાં રાજ્યો હતાં.

૧૨. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉપસહાર—હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રાચીન જમાનાના મુખ્ય પાંચ ભાગ પડે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ સુધીના કાળને વેદિક સમય કહે છે. એ અરસામાં વેદો રચાયા, અને આર્યો હિંદમાં આવી સિંધુ નદીને કિનારે વસ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીના કાળને રામાયણ અને મહાભારતનો સમય કહે છે. એ અરસામાં રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથો રચાયા, અને આર્યો ગંગાને કિનારે કિનારે કાશી અને બહાર સુધી ફેલાયા. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ સુધીના કાળને ઉપનિષદનો કાળ કહે છે. એ અરસામાં ઉપનિષદ અને અન્ય ધર્મશાસ્ત્રો રચાયાં, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ ધર્મ ફેલાયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ થી ઇ. સ. ૪૦૦ સુધીના કાળને બૌદ્ધ સમય કહે છે. એ જમાનામાં ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, અને તે પછી દમ્પણના આદિ રાજાઓનું બળ વધ્યું, અને એકજ ધર્મ પ્રબળ હોવાથી હિંદમાં એકજ પણુ વધ્યું. ઇ. સ. ૪૦૦-ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના છેલ્લા જમાનાને પોરાણિક સમય કહે છે. એ અરસામાં હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થવા લાગી અને ધીમે ધીમે તેનો અંત આવ્યો. જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મ પડી જાગવા મંડ્યો તેમ તેમ નવા હિંદુ ધર્મનું પુનરજન્ન થયું, અને અનેક રજપૂત રાજાઓની સ્થાપના થઇ.

પ્રશ્નો.

૧. કયા સમયને રજપૂત સમય કહી શકાય ?
૨. યશોવર્ધન અને શાલિવાહન વિષે શું જાણી છે ?

૩. ગુજરાતમાં કયાં કયાં રજપૂત રાજ્યો હતાં ?

૪. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના મુખ્ય ભાગ અને તેનો હુંક સાર બોલો.

અગત્યની સાલવારી.

ખ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦—મહાભારતનું યુદ્ધ.

„ „ ૫૯૯—મહાવીર સ્વામીનો જન્મ.

„ „ ૫૫૭—ગોતમ બુદ્ધનો જન્મ.

„ „ ૪૭૭—બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા.

„ „ ૩૨૬—મહાન સિકંદરની હિંદ પર સવારી.

„ „ ૩૧૨—ચંદ્રગુપ્તે મૌર્ય વંશ સ્થાપ્યો.

„ „ ૨૬૦—મહાન અશોક ગાદીએ બેઠો.

ઇ. સ. ૧૨૫—કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો.

„ ૩૨૦—ગુપ્ત વંશની સ્થાપના.

„ ૩૨૬-૩૭૫—સમુદ્રગુપ્તનો અમલ.

„ ૪૦૦—ક્રાહિયન હિંદમાં આવ્યો.

„ ૪૩૦-૪૪૦—હૂણ ટોળીઓના હિંદ પર હુમલા.

„ ૪૮૦—હૂણોએ ગુપ્ત વંશનો નાશ કર્યો.

„ ૫૩૩—વિક્રમાદિત્યનું માળવામાં રાજ્ય હતું.

„ ૬૦૬-૬૪૮—હર્ષવર્ધનનો રાજ્યકાળ.

„ ૬૩૦—હુ-એન-સંગ હિંદમાં આવ્યો.

„ ૬૪૪—પ્રયાગની ધાર્મિક સભા.

„ ૬૪૮-૧૦૦૦ રજપૂતોનો સમય; હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મની પડતી અને અંત; હિંદુ આચાર્યોના પ્રયત્ન અને હિંદુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મુસલમાનો.

૧. હજરત મહંમદ પેગમ્બરનો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કામાં અબ્દુલ્લાને ત્યાં થયો હતો. તેમનાં માબાપ તેમને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકી મરણ પામ્યાં, તેથી તે તેમના કાકા અબુતાલીબને ત્યાં રહી ઉછર્યા. તેમણે ૨૫ વર્ષની વયે ખતીમખીમી સાથે લગ્ન કર્યું. ૪૦ વર્ષની ઉંમરે તેમને પરમાત્મા તરફથી લોકોને બોધ કરવાની પ્રેરણા થઇ, તેથી તેમણે, મૂર્તિપૂજા કરવી નહિ, અનેક દેવોને માનવા નહિ, માંહોમાંહે લડવું નહિ તથા એકજ ખરા તથા જીવતા ખુદાને માનવો, મહંમદ તેનો પેગંબર (સંદેશીઓ) છે, એવો ઉપદેશ કર્યો. ઇસ્લામ, એટલે “ તારણ, અને તે પરથી અપભ્રંશ સલામ-શાંતિ-શબ્દ થયો છે. આ નવો ધર્મ ” દીન-ઇ-ઇસ્લામ, એટલે બચાવતો-તારતો વિશ્વાસ ” અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતો “ મોસ્લેમ કે મુસલમાન ” શબ્દનો અર્થ ‘ તારણ પામેલા ’ એવો થાય છે.

મૂર્તિપૂજક આરબો શરૂઆતમાં પેગંબરની સામે થયા, તેથી તે ઇ. સ. ૬૨૨ માં મક્કેથી મદીના જતા રહ્યા. આ ગમનને હિજરા કે હજીરા કહે છે. તે દિવસથી હિજરી સન ગણાય છે. ઇ. સ. ૬૩૨ માં મહંમદ પેગંબર સાહેબ મરણ પામ્યા. તેમનાં વચનામૃતોના સંગ્રહને કુરાન કહે છે. તે મુસલમાનોનું ધર્મપુસ્તક છે.

૨. અનુયાયીઓના એકઠાનાં કારણો, ધર્મનો ફેલાવ, અને રાજ્યની વૃદ્ધિ—મહંમદ પેગમ્બરની ગાદીના વારસો ખલીફા નામે બગદાદમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તેમણે ધર્મનો ફેલાવો કરવાની મુસલમાનોની ફરજ છે, ધાર્મિક યુદ્ધથી ઇશ્વર ખુશી થાય છે, અને તેમાં મરણ પામનાર સ્વર્ગે જાય છે એવા સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવળ

એકત્રિત કર્યું, અને એમ લોકોમાં ધાર્મિક ઝડપ કરી વિમલ શરૂ કર્યા. મહંમદ પેગમ્બરના મરણ પછી એક સંક્રામાં ઇસ્લામ ધર્મ ઉત્તર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઇરાન, અને અફઘાનિસ્તાનમાં ફેલાયો.

૩. એ અરસામાં હિંદની હાલત—હિંદ અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. સિંધુ અને વાયવ્ય સરહદનો મુલક રજપૂતોને તાબે હતો; મધ્યહિંદમાં સમર્થ રાજ્યો હતાં. બંગાળા અને બિહારમાં બૌદ્ધ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા; દખ્ખણમાં ચેરા, ચોલા, અને પાંડ્ય વંશના રાજ્યો આગેવાન હતા. વિધવાવિવાહ થતા, મૂર્તિપૂજા અને સતી થવાના રિવાજો હતા, અને ધંધા પ્રમાણે અનેક વર્ણોબની હતી, ધાર્મિક બાબતોમાં બ્રાહ્મણો કરતાકારવતા હતા.

૪. મુસલમાનોનું હિંદમાં આગમન—તેઓએ ઇ. સ. ૬૪૭ માં ભરૂચ ઉપર અને ૬૬૪ માં સિંધ પર જળ માર્ગે ચઢાઇ કરી પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. કેટલાક હિંદુઓએ આરબ વહાણ સિંધના બંદરે પકડ્યું હતું, તેથી ખલીફે બસરાના ગવર્નરના ભત્રીજા મહંમદ કાસમને ઇ. સ. ૭૧૧ માં સિંધ પર મોકલ્યો. તેણે તે જીતી ૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ ખલીફાએ મહંમદ કાસમને પાછો બોલાવી મારી નાખ્યો. તે પછીનાં ૪૦ વર્ષમાં હિંદુઓએ સિંધ પાછો જીત્યો. અને તે પછીનાં ૨૦૦ વર્ષ સુધી હિંદ પર મુસલમાનોના હુમલા બંધ રહ્યા.

૫. ગીઝની વંશ, ઇ. સ. ૯૭૭-૧૦૮૬

(૧) સમ્પત્તગીન (૯૭૭-૯૯૭)—ખલીફાની માંહોમાંહેની ખટપટનો લાભ લઈ બુખારામાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું. ત્યાંના સુલતાન અબ્દુલ મલેકના મરણ પછી તેના ગુલામ અલમગીને ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીઝનીમાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી ઇ. સ. ૯૭૭ માં તેનું મરણ થયા પછી તેનો પુત્ર સમ્પત્તગીન ગાદીએ બેઠો.

તેના રાજ્યકાળમાં અફઘાનો પંજાબમાં આવવા લાગ્યા. લાહોરના રાજા જયપાળે અફઘાનિસ્તાન પર ચડાઇ કરી, પણ તેમાં હાર થવાથી તેણે અઢી લાખ રૂપિયા તથા ૫૦ હાથી આપવાની શરતે સલાહ કરી; પરંતુ જયપાળે વાચઢાસર નાણાં આપ્યાં નહિ તેથી સમ્પત્તિગીને તેના પર ચડાઇ કરી. દિલ્હી, અજમેર, કલિંજર, અને કનોજના રાજાઓની મદદ છતાં જયપાળ હાર્યો, અને સમ્પત્તિગીને સિંધુ સુધીનો પ્રદેશ જીતી પેશાવરમાં પોતાનો સુબો મૂકી સ્વદેશનો રસ્તો લીધો. તે ઇ. સ. ૯૭૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પુત્ર મહમ્મદ તેના બાઈ ઇસ્માઇલને કેદ કરી ગાદીએ બેઠો.

મેહમુદ ગીજની, ઇ. સ. ૯૯૭-ઈ. સ. ૧૦૩૦—સુલતાનનું પદ મેળવનાર આ પહેલો અફઘાન સરદાર હતો. તેણે ગીજની શહેરને રાજધાની બનાવ્યું તથા ઇરાન અને ઉત્તર હિંદ જીત્યાં. તે “મૂતઓ બાગનાર” એ નામે પ્રખ્યાત થયો છે, કારણકે તેણે અનેક હિંદુ દેવાલયો તોડી પાડી તેમાંની મૂર્તિઓ બાંગી નાખી. તેની સવારીઓનો હેતુ ઇસ્લામી ધર્મ ફેલાવવાનો, તથા દ્રવ્ય લૂટવાનો હતો. તે ૩૦ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો હતો.

મેહમુદ ગીજનીનો સવારીઓ—મેહમુદે પોતાના રાજ્યકાળનાં પહેલાં એ વર્ષ પોતાનું રાજ્ય મજબુત બનાવવામાં ગાળ્યાં. તે પછી તેણે હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાની પ્રખ્યાત ચડાઇઓ શરૂ કરી. હિંદ પર તેણે નાની મોટી ૧૭ સવારીઓ કરી. સામાન્ય રીતે તે શિઆળાની શરૂઆતમાં ગીજનીથી નીકળતો; અને ત્રણ માસ મુસાફરી કરી ગંગાની ફળદ્રુપ ખીણમાં આવી પહોંચતો. અહીં તે રાજાઓને હરાવી દેશ લૂટી અસંખ્ય દ્રવ્ય તથા મુદ્રાઓ મેળવી ઉનાળામાં પોતાના વતન ગીજની તરફ પાછો ફરતો.

રજપૂતો સાથે વિગ્રહ—મેહમુદ ગીજનીએ લાહોરના રાજા પર ચડાઇ કરી, જયપાળ હાર્યો અને અપહરિત સહન ન

થવાથી પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી બળી મુઝો. મેહમુદે ફરીથી લાહોર પર ચઢાઈ કરી. અનંગપાળે ઉજ્જન, બ્વાલી-અર, કનોજ, અને અજમેરના રજપૂત રાજાઓની મદદ મેળવી મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું. પેશાવરના મેદાનમાં ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં મુસલમાનો હારવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં અનંગપાળનો હાથી ઉત્તર થઈ રણમંડાપમાંથી નાસી ગયો. પોતાના રાજાને ન જોવાથી રજપૂતો ગબરાયા અને અવ્યવસ્થિત થતાં યુદ્ધમાંથી નાદા. મુસલમાનોએ તેમના પર હલ્લો કરી ઘણાનો નાશ કર્યો. મેહમુદે નમરકોટના કિલ્લાનો ખજાનો લૂટી લીધો. મેહમુદે ૧૨ મી સવારી કનોજ પર કરી તેના રાજાને ઇ. સ. ૧૦૧૮ માં વશ કર્યો. તે પછી મેહમુદે મથુરાનું પવિત્ર શહેર લૂટ્યું. વળી ઇ. સ. ૧૦૧૯ માં કનોજ લૂટી ત્યાંનાં દહેરાનો પણ નાશ કર્યો.

સોમનાથ પર સવારી—મેહમુદ ગીજનીએ છેલ્લી પ્રખ્યાત સવારી ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સોમનાથ પાટણ પર કરી. તેની સાથે ૨૦ હજાર ઉંટ અને અસંખ્ય લશ્કર હતું. તે ૩૫૦ માઈલની મુસાફરી કરી પ્રભાસપાટણ આવી પહોંચ્યો. તેણે ૩ દિવસની જખરી રસાકસી પછી હિંદુઓને હરાવી સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું લૂટી લીધું, અને મૂર્તિ ભાંગી ટુકડા કર્યા. મેહમુદ સોમનાથના દરવાજાનાં કમાડ ઉપરાંત ૮ કરોડ રૂપિયાનું દ્રવ્ય લઈ ગયો. પાછા જતાં સિંધના રણમાં ભૂલો પડવાથી તે ઘણું કષ્ટ પામ્યો હતો. તેણે હિંદમાંથી લૂટેલા દ્રવ્ય અને પકડેલા ગુલામ કારીગરોથી ગિજની શહેરને શોભાવ્યું હતું. તે ૩૩ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ગીજનીમાં મરણ પામ્યો.

મેહમુદની સવારીઓનું પરિણામ—ઉપર જણાવ્યા મુજબ મેહમુદની સવારીઓનું ફળ બહુધા લૂટ અને મૂર્તિઓ ભાંગવામાંજ મુકું થયું. માત્ર પંજાબનો પ્રદેશજ મુસલમાનોના અમલ નીચે આવ્યો.

ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધી સિંધ અને પંજાબ સિવાય બીજા ભાગોમાં મુસલમાનો વસ્યા નહતા. બારમા સૈકાના અંત સુધી તેઓએ હિંદમાં જન્યુનું રાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, તેથી ત્યાં સુધી ઉત્તરનાં હિંદુ રાજ્યો અખંડિત રહ્યાં હતાં.

(જ) ગુલુદોષ—મેહમુદ અતુર, બહાદુર, વડવૈયો અને ધર્માધ્વ હતો. હિંદની દોહલતથી તેણે ગીઝનીને શોભાવ્યું. તે વિદ્વાનોનો આશ્રય દાતા પણ કંબુસ હતો. મહાન કવિ ફિરદોશીને તેણે શાહનામા—રાજાઓનો હેવાલ—લખવા પ્રત્યેક કડી દીઠ એક સોનાદામ આપવા વચન આપેલું, પણ જ્યારે કવિએ ૩૦ વર્ષ મહેનત કરી ૬૦,૦૦૦ કડીઓ લખી, ત્યારે તેણે રૂપાદામ આપવા માંડ્યા! કવિએ તે ન સ્વીકારી સ્વવતન જઈ મેહમુદ કદરૂપો તથા દાસીપુત્ર છે એવા અર્થની કવિતા લખી મોકલી. મેહમુદે પસ્તાઈ સોનાદામ મોકલાવ્યા, પણ કવિના મરણથી તે તેની પુત્રીને આપવામાં આવ્યા. આદ્યેરૂની (ખગેળવેત્તા) તથા અનસારી નામે વિદ્વાનો આ જમાનામાં થઈ ગયા. મેહમુદે ગીઝનીમાં નિશાળો, અને પાઠશાળાઓ સ્થાપી અને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપ્યું. તે પૈસાનો ઘણું લોભી હતો. મરણ વખતે પણ તેને દ્રવ્ય સાંભર્યું!

(ક) મેહમુદે લાહોરમાં સ્વસુખો મૂક્યો હતો, તેના મરણ પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી તેનું રાજ્ય ટકી રહ્યું. આખરે ઘેર પ્રાંતના અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં ગીઝની વંશના બહેરામને ઉઠાડી મૂકી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. તેના મરણ પછી મહમદ ઘેરીએ છેલ્લા રાજાઓને હરાવી ઇ.સ. ૧૧૮૬માં લાહોર સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું.

(ડ) ઘેરી વંશ, (ઇ. સ. ૧૧૮૬-૧૨૦૬).

મહમદ હિંદુકુશ પાસે આવેલા ઘેર પ્રાંત પરથી ઘેરી નામે જાળખાય છે. તેનું અસલ નામ શાહયુદ્દીન હોય તે એક અધ્યાત્મ કુળમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો.

(અ) હેતુ અને હિંદ પર સવારીઓ (૧૧૯૧-૧૨૦૩)- મહંમદ ધોરીનો હેતુ કાર્તિ મેળવવાનો તથા હિંદ જતી તે પર વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરવાનો હતો. તે માટે તેણે નવ સવારીઓ કરી. (૧) ઇ. સ. ૧૧૭૬ માં પંજાબનું ઉક શહેર તાબે કર્યું. (૨) ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં ગુજરાત પર આવ્યો, પણ લોખા લીએ તેને નસાડ્યો. (૩) ઇ. સ. ૧૧૭૮માં ગિજની વંશના છેલ્લા મલેકખુશરને હરાવી તેના પુત્રને કબજે કર્યો. (૪) ૧૧૭૯ સિંધ લૂટ્યો. (૫) મલેકખુશરને હરાવી કેદ કર્યો. (૬) ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં દિલ્હીને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજે ધોરીને સ્થાનેશ્વર (તુર્કરિ કે નારાયણ) આગળ સજ્જ હરાવી ૪૦ માઈલ સુધી તેની પૂઠ લઇ અનેક અફધાનેને સંહાર્યા. આ હારથી મહંમદ નાહિમત થયો નહિ. જીતથી પૃથ્વીરાજ આળસુ અને મોજલો બન્યો, અને સમય પારખી શક્યો નહિ. મહંમદ ધોરીએ બે વર્ષ તેવારી કરી મહાન લશ્કર લઇ ઇ. સ. ૧૧૯૩માં સ્થાનેશ્વર આગળ પૃથ્વીરાજને હરાવી મારી નાખ્યો. પૃથ્વીરાજ રાસોના લેખક ચંદ બારોટ કહે છે કે પૃથ્વીરાજે કેદીની સ્થિતિમાં શબ્દવેધી બાણ મારવાના પ્રયોગને બહાને મહંમદ ધોરીને તીરથી વીધી ચંદ તથા પૃથ્વીરાજ અસ્પરસ મરાયા. પૃથ્વીરાજની રાણી સંયુક્તા સતી થઇ. આ વખતે હિંદમાં અફધાન રાજ્ય વાસ્તાવક રાતે સ્થપાયું. (૮) ઇ. સ. ૧૧૯૪માં મહંમદ ધોરીએ બયચંદ્ર રાઠોડને ચંદ્રવાડ આગળ હરાવી કનોજ જીત્યું, (૯) અને તેના સરદાર બખત્યાર ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૧૯૯માં ખિહાર, તથા ઇ. સ. ૧૨૦૩માં બંગાળા જીત્યું, ગુજરાત અને અયોધ્યા પણ જીત્યાં. ૧૨ વર્ષમાં હિંદમાં તેનું રાજ્ય સિંધુથી ગંગા સુધી સ્થપાયું.

(બ) મહંમદ ધોરીને પંજાબમાં થઇને આવતાં ગાઝર ભોઢાએ તેને તેના તંબુમાં પેસી મારી નાખ્યો. તેને ગીઝનીમાં દફનાવ્યો. તે સમર્થ સેનાપતિ અને મહાન રાજ્યકર્તા હતો. તેણે માળવા સિવાયનો

હિંદુસ્તાન જીત્યો. તેજ સુસલમાન સત્તાનો વાસ્તવિક સ્થાપક હતો. તેને સંતાન નહોતાં, તેથી તેના મરણ પછી તેના સુબા કુતુબુદ્દીને દિલ્હીમાં ગાદી સ્થાપી, અને બખત્યાર ખિલજીએ બંગાળા અને બિહારમાં સ્વતંત્ર સ્વસત્તા મેળવી.

(ક) મેહમુદ ગીઝની અને મહમદ ઘોરી—બંને શક્તિમાન સરદાર અને મહાન રાજ્યકર્તા હતા. મેહમુદ ગીઝનીનો પ્રધાન હેતુ ઈસ્લામ ધર્મ ફેલાવવાનો, હિંદુ દેવાલય તોડી શૂર્તિઓ ભાગવાનો, અને ગુલામો મેળવવાનો હતો. મહમદ ઘોરીનો મુખ્ય આશય દેશો જીતી સુસલમાની રાજ્ય વધારવાનો હતો. મેહમુદ ગિઝનીએ માત્ર પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ ખાલસા કર્યો, ત્યારે ઘોરીએ લગભગ હિંદુસ્તાનમાં સ્વસત્તા સ્થાપી. મેહમુદ ગીઝની વધવાનો ઉત્તેજક હતો.

(૪) મહમદ ઘોરીની સવારી સમયે હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય રજપૂત રાજ્યો—(અ) દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુવારનું, (બ) અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણનું, (ક) કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડનું, (દ) અને ગુજરાતમાં ભોળા ભીમ વાઘેલાનું; ઉપરાંત મેવાડમાં સમરસિંહનું તથા આયુમાં જયસિંહ પરમારનું રાજ્ય હતું.

(૫) હિંદુસ્તાનની હિંદુ સત્તાની પડતીનાં કારણો—(અ) રજપૂતોનો કુસંપ, અને તેનાં કારણો—દિલ્હીના રાજા અનંગપાળે પોતાની એક કુંવરી અજમેરના સોમેશ્વર ચોહાણને અને બીજી કનોજના વિજયપાળ રાઠોડને પરણાવી હતી. અનંગપાળે અપુત્ર હોઇ સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધો તેથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હી અને અજમેરની ગાદી મળી. આથી રાજ્યલોભને કારણે તેના મસિઆઇ ભાઇ જયચંદ્ર રાઠોડ સાથે વેર બંધાયું. આયુના રાજા જયસિંહને ઇચ્છનકુમારી—ઇચની નામે કુંવરી હતી, તેને પરણ્યા માટે ગુજરાતનો ભોળાભીમ અને સોમેશ્વર લડયા, તેમાં સોમેશ્વર મરાયો. આથી પૃથ્વીરાજે ભીમદેવને

હરાવી વેર લીધું. જયચંદ્રે રાઠોડે પોતાની પુત્રી સંયુક્તા માટે સ્વયંવર રચ્યો; અને ચક્રવર્તી ગણાવા યગ આરંભ્યો. પૃથ્વીરાજને દરવાનનું કામ સોંપાયું, માટે તે આવ્યો નહિ; તેથી જયચંદ્રે તેનું પુતળું કરી દરવાજા આગળ ઉભું કર્યું, સંયુક્તાએ તેને વરમાળા પહેરાવી. પૃથ્વીરાજ વેષ બદલી આવ્યો હતો, તે તેને ઘેડા પર નાખી ચાલ્યો ગયો. જયચંદ્રનું કંઈ વળ્યું નહિ, તેથી તેણે મદદ આપવાની શરતે મહંમદ ઘોરીને બોલાવ્યો હતો. રજપૂતોમાં પક્ષ પડ્યા, તેઓ માંહોમાંહે લડી નબળા પડ્યા, પણ માથા પર ઝઝૂમી રહેલું બચ વિચારી શક્યા નહિ. કમનસીબે તેમને સમજાવનારની ખોટ હતી. ‘ધરના ઉંદરે ધર કે.ચ્યું,’ અને રજપૂતોની પડતી થઈ. જયચંદ્રને પણ ફળ મળ્યું.

(બ) રજપૂતો કરતાં અશ્વધાનો મજબુત અને કેળવાયેલા હતા. (ક) અશ્વધાનોમાં ઐક્ય હતું. મહંમદ ઘોરીને પ્રતિસ્પર્ધી નહોતા. તેના સિપાઈઓ વિશ્વાસુ અને આગ્રાંકિત હતા. (ઢ) એકજ ધર્મથી અશ્વધાનો જોડાયેલા હતા, જ્યારે હિંદુઓ ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોમાં વિભાજિત હતા. પરિણામે હિંદમાં રજપૂતોની પડતી થઈ અને મુસલમાની સત્તા સ્થપાઈ.

પ્રશ્નો.

૧. ઇસ્લામ ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ અને તેના પ્રવર્તકનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત કહો.
૨. ઇસ્લામી ધર્મ અને રાજ્યની વૃદ્ધિનાં કારણો કયાં હતાં ?
૩. એ અરસાની હિંદની હાલતનું વર્ણન કરો.
૪. મેહમુદ ગીઝની અને મહંમદ ઘોરીનો મુકાબલો કરો.
૫. હિંદમાં સ્થાયી મુસલમાની સત્તા કોણે અને ક્યારે સ્થાપી ?
૬. હિંદુઓની પડતીનાં કારણો અને એ પરથી તમે શા સાર અહણુ કર્યો તે બોલો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

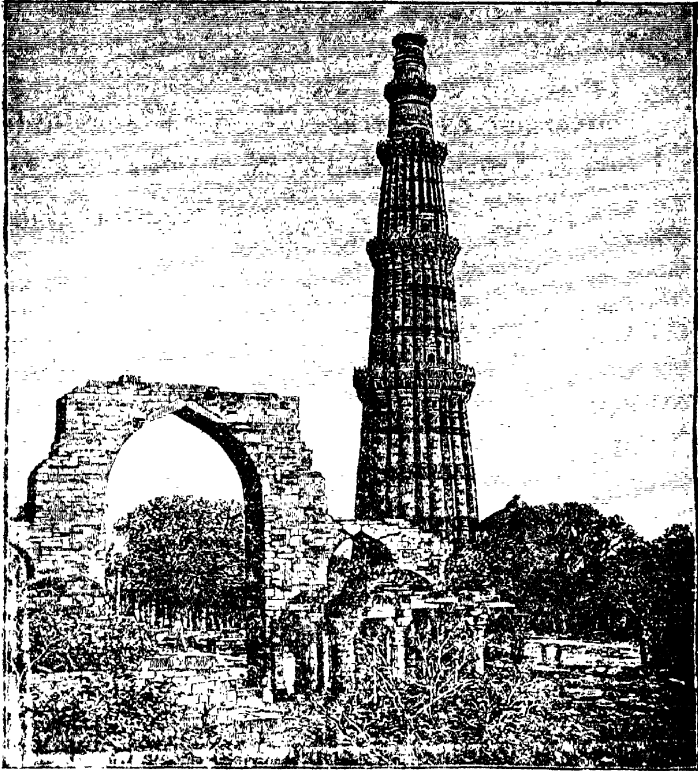
અફઘાન કે પઠાણ રાજાઓ.

ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬.

અફઘાન કે પઠાણ પાદશાહો—ગુદી ગુદી કોમના આ રાજાઓ અફઘાનિસ્તાનથી હિંદમાં આવ્યા, પણ તેઓ તેમની એક પઠાણ જાત પરથી પઠાણ પાદશાહો નામે પણ ઓળખાય છે. તેઓએ ધીમે ધીમે હિંદમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. આ પાદશાહોના ગુલામ, ખિલજ, તખલખ, સૈયદ, અને ભોદી પાદશાહોએ ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬ સુધીનાં ૩૨૦ વર્ષ દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું.

૧. ગુલામ વંશ ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૯૦—આ વંશનો સ્થાપક કુતુબુદ્દીન, તેમજ અલ્તમશ, અને બલખન નામે પ્રખ્યાત પાદશાહો પણ પ્રથમ ગુલામ હોવાથી આ વંશ ગુલામ વંશ નામે ઓળખાયો. તેના ૮૪ વર્ષના કાળમાં નવ રાજા અને એક રાણીએ કારબાર કર્યો, તેમાં કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, રઝીઆ બેગમ, નાસિરુદ્દીન, અને બલખન અગત્યના રાજકર્તાઓ છે.

(૧) કુતુબુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૧૦—તે મહમદ ઘોરીનો ગુલામ હતો. તેના વખતમાંજ દિલ્હીમાં ગીઝનીથી સ્વતંત્ર ગાદી સ્થપાઈ. તે પરાક્રમી, ઉદાર, અને નિમકહલાલ હતો. તેણે ૨૫ હિંદુ દેવળો તોડી તેના પથરથી ૨૫૦ શીટ ઉઠાવે, અને ૩૭૮ પગથીઆંવાળો કુતુબમિનાર ચણાવ્યો. તે સાઈ બલુદો હતો, અને સદગુણથી ઉચ્ચ પાયરીએ પહોંચ્યો હતો. મુસલમાનોની પડતીનાં (અ) સુખાઓનાં બંડ, (બ) હિંદુઓનાં બંડ, અને (ક) પરદેશી હુમલા એ ત્રણ કારણ આ જમાનાથીજ શરૂ થયાં.

કુતુબમિનાર.

(૨) આરામ ૧૨૧૦ થી ૧૨૧૧ તે કુતુબુદ્દીનનો પુત્ર હતો, પણ તેના બનેલી અસ્તમશે તેને મારી ગાદી લીધી.

(૩) અસ્તમશ ૧૨૧૧-૧૨૩૬-અસ્તમશ ગુલામવંશમાં સૌથી સમય હતો. તેના સાદુ બખ્ત્યાર ખિલજીએ બંગાળા અને બહારમાં

સ્વતંત્ર થવા ચત્ત કર્યો, તેને તેણે મારી પોતાના પુત્રને બંગાળાનો સુબો નીમ્યો. સિંધના હાકિમે પણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, તે હાર્યો, અને સિંધુ ઓળંગતાં સકુટુંબ હુખી મર્યો. પછી અસ્ત-મશે ૬ વર્ષ લડી માળવા અને ગ્વાલીઅરના રજપૂતોને વશ કર્યા. આ અરસામાં મોગલ સરદાર જંધીસખાન મધ્ય એશિયામાંથી હિંદુ જીતવા સિંધુ સુધી આવેલો, પણ તેની બીકથી નાઠેલા તુર્ક સરદારને અસ્તમશે આશ્રય આપ્યો નહિ, તેથી ચંધીસખાને ખુશ થઈ દિલ્હી પર ચઢાઈ કરી નહિ. ઇ. સ. ૧૨૧૭.

અસ્તમશની બહાદુરીથી બગદાદના ખલીફે તેને સુલતાનની પદવી આપી, તેણે પડાવેલા સિક્કા ટાંકે નામે ઓળખાતા. અસ્તમશ કુતુબમિનાર પુરો કરાવી ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૨૩૬માં મરણ પામ્યો.

(૩) રૂકનુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૩૬—રૂકનુદ્દીન ગાદીએ બેઠો, પણ અમીરોએ કાવતરું કરી તેને સાત માસ પછી મારી નાખ્યો.

(૪) રઝીઆબેગમ ઇ. સ. ૧૨૩૬-૧૨૩૮—અસ્તમશની પુત્રી રઝીઆ અફઘાન વંશમાં એકજ રાણી થઈ ગઈ છે. તે હોશિયાર, કુરાન બણેલી, અને હિંમતવાન હતી. તેણે હઠાપણુમર્યા સુધારા કરી સામર્થ્યથી કારબાર ચલાવ્યો, પણ પાછળથી અલતુનીઆ નામના એક હજસી પર વિશેષ મહેરબાની બતાવી તેથી અમીરોએ તેને હરાવી ઇ. સ. ૧૨૩૯ માં મારી નાખી.

(૫) બેરામ ઇ. સ. ૧૨૩૯-૧૨૪૧—બેરામ રઝીઆનો નાનો ભાઈ હોઈ નયળો અને ઠર હતો. તેના વખતમાં મોગલો લાહોર પર ચઢી આવ્યા. બેરામને તેના સિપાઈઓએ મારી નાખ્યો.

(૬) અલાઉદ્દીન મસાઉદ ઇ. સ. ૧૨૪૧-૪૬—એના વખતમાં મોગલોએ તિબેટમાંથી આવી બંગાળા પર બે વાર હુમલા કર્યા, પણ તેઓ ફાટ્યા નહિ. મસાઉદને ઇ. સ. ૧૨૪૬ માં પદ-બદલ કરવામાં આવ્યો.

(૭) નાસિરુદ્દીન મહંમદ ઇ. સ. ૧૨૪૬-૧૨૬૬—
અલ્તમશનો પૌત્ર નાસિરુદ્દીન તેના બનેલી ગ્યાસુદ્દીનની મદદથી કાર-
બાર કરવા લાગ્યો. તે ફકીરી ચાલનો, એકજ સ્ત્રીનો પતિ, શુભે-
ચ્છની લાગણી ન દુખવનાર, વિદ્યાનો આશ્રયદાતા, તથા પુસ્તકો
લખીને પોતાનું શુજરાન ચલાવનાર હતો. ગ્યાસુદ્દીને મોગલ ટોળાં-
એ ગીઝની જતી પંજબને ઘેર્યું હતું તેમને હાંકી કાઢ્યાં. આખરે
નાસિરુદ્દીન ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કરી અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી ગ્યાસુ-
દ્દીન માદી પર બેઠો.

(૮) ગ્યાસુદ્દીન બલખન ઇ. સ. ૧૨૬૬-૧૨૮૮—
ગ્યાસુદ્દીન બલખન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાની
સાથેના ૪૦ મુલામોને મારી નાખી ફૂરતા બતાવી; અને હિંદુઓને
નોકરીમાં ન રાખવાનો ધારો કર્યો. મોગલોના ત્રાસથી નાસી આવેલા
સરદારોને તે આશ્રય આપતો. તેણે ફારસી વિદ્યાને બહુ ઉત્તેજન
આપ્યું. અમીર ખુશરૂ કવિને તેણે ઘણો આશ્રય આપ્યો.

મેવાતના રજપૂતોએ બંડ કર્યું તેથી તેણે ચઢાઈ કરી એક લાખ
રજપૂતોને મારી દાખ બેસાડ્યો; ઉપરાંત બંગાળના સુબા ટાગલે
બળવો કર્યો, તેથી તેને હરાવી પોતાના પુત્ર બધારાખાનને બંગા-
ળનો સુબા નીમ્યો. બલખનના વખતમાં મોગલો બે વાર ચઢી
આવ્યા, તેમની સાથેની ખીજ લડાઈમાં તેનો પુત્ર મહંમદ મરાયો.
આ શોકજનક સમાચારથી હૃદયભંગિત થઈ બલખન ૨૨ વર્ષ
રાજ્ય કરી ૮૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

(૯) કેકુબાદ ઇ. સ. ૧૨૮૮-૧૨૯૦—બલખનનો વિચાર
મહંમદના પુત્ર કેકુબાદને ગાદી આપવાનો હતો, પણ અમીરોએ
૧૮ વર્ષની વયના બધારાખાનના પુત્ર કેકુબાદને ગાદીએ બેસાડ્યો.
તેણે મોજશોખમાં સમય અને દ્રવ્યનો દુરુપયોગ કરી નિઝામુદ્દીન
નામે નીચ વજરને કારબાર સોંપ્યો. તે વઝીરે ધાતકીપણે કારબાર

કર્યો. બધારાખાને જાતે આવી કૈકુઆદને શિખામણ આપી, પણ તે સુધર્યો નહ; આખરે ખિલજી જાતના સરદાર જલાલુદ્દીને તેને મારી નાખી દિલ્હીની માદી લીધી. આમ દિલ્હીની માદી ગુલામ વંશમાંથી ખિલજી વંશમાં ગઇ.

૨. ખિલજી વંશ, ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૨૦.

(૧) જલાલુદ્દીન ખિલજી ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૨૫—જલાલુદ્દીન ૭૦ વર્ષની વયે માદીએ બેઠો, કે તરતજ અલ્લાહાબાદની પાસે અવેજા કરાના બલખના ભત્રીજાએ બગવો કર્યો, તેને મારી પોતાના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનને ત્યાં સુખે નીમ્યો. હવે અલાઉદ્દીને રાજ્યલેખ લખ કરવાના વિચારે જિંદગીની સહીસલામતી તથા રાજમહેન્દ્રીમાં નોકરી મેળવવાને બહાને દક્ષિણમાં જઈ દેવગિરિ પર છાપો મારી ત્યાંના યાદવ રાજા રામદેવ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવ્યું. ત્યાંથી પાછા આવી તેણે વૃદ્ધ કાકાને કરા આગળ વિશ્વાસપાત કરી મારી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૫. જલાલુદ્દીન ડાહ્યો અને દયાળુ રાજ્યકર્તા હતો.

(૨) અલાઉદ્દીન ખૂની ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૨૫

(અ) પ્રાથમિક જીવન—તે અયોધ્યા અને કોરા પ્રાંતોનો ગવર્નર હ'ત. તેણે બુદ્ધેશ્વર અને માગરાના રજપૂતોનો બગવો સમાવી તેવને વધ કર્યા હતા; તથા દેવગિરના રાજા પાસેથી ધણિયપુર તથા ઘણું દ્રવ્ય પડાવ્યું હતું. હવે તે પોતાના કાકાના પુત્રોનાં ખૂન કરી દિલ્હીની માદીએ બેઠો.

(બ) જીતો—ગુજરાત—અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં પોતાના ભાઇ અલદખાન તથા વડા વજીર નસરતખાને મોકલી કરણધેજા પાસેથી ગુજરાત જીતી લીધું, કરણધેજો બાગલાણના

દિક્ષામાં ભરાયો, અને તેની રાણી કૌલાદેવીને દિલ્હી લઈ જઈ પાદશાહની ભેગમ બનાવવામાં આવી. બીજી વખતે સરદાર કાકુરે કરણધેલાની પુત્રી દેવળદેવી જે દેવગિરિના રાજા રામદેવના પુત્ર શંકરદેવ સાથે પરણવાની તૈયારીમાં હતી તેને પકડી દિલ્હી મોકલી. ત્યાં તે પાદશાહના પુત્ર ખિજરખાન સાથે પરણી.

[ચિતોડ—મહંમદ ઘેરીની જીત પછી રજપૂતોએ ચિતોડના મહારાણાના આધિપત્ય નીચે ઐક્ય કર્યું હતું. તે ખિલજી રાજ્યને સત્તાવતા હોવાથી અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૦-૧૩૦૩ રજપૂતાના પર ચઢાઈ કરી રણથંભોર જતું, અને ચિતોડને ઘેર્યું. રાણા બીમ-સિંહની રાણી પદ્મિની માટે અલાઉદ્દીને રાણાને પકડ્યો, તેથી રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં, અને પદ્મિની સતી થઈ. થોડા વખત પછી રાણા હમીરે ચિતોડનો પાછો કબજો લીધો.

મોગલોના હુમલા—ઇ. સ. ૧૩૦૪-૫ માં મોગલો ખાંચ વખતે પંજાબ પર ચઢી આવ્યા, પણ ગાજખાંચે તેમને પાછા નસાડ્યા.

મુસલમાનો દખ્ખણમાં પેડા—ઇ. સ. ૧૩૦૬-૧૩૧૨. દેવગિરિના રાજા રામદેવે ખંડણી મોકલી નહિ, તેથી પાદશાહે મલેક કાકુરને (ખંભાતમાંથી પકડેલો ગુલામ) મહારાષ્ટ્રમાં મોકલ્યો. તેણે રાજાને હરાવી ખંડણી લીધી ઇ. સ. ૧૩૦૮ માં તૈલંગણ, વરગુણ, અને હારસમુદ્ર કબજે કર્યાં. તે પછી તે દક્ષિણમાં રામેશ્વર સુધી ગયો, અને ઝાંઝી દોલત લઈ દિલ્હી તરફ પાછો ફર્યો. મુસલમાનોએ દક્ષિણમાં આ પહેલીજ વખતે પગપેસારો કર્યો.

(ક) છેડલા દિવસો—અલાઉદ્દીન ખૂનીને વૃદ્ધાવસ્થામાં બળવાખોરોએ સતાવ્યો. તેણે ૧૫૦૦૦ બળવાખોરોને મારી નાંખ્યા. આ અત્યવસ્થાનો લાભ લઈ ચિતોડનો રાણો સ્વતંત્ર થયો, અને

ગુજરાત તેમજ દખ્ખણમાંથી પાદશાહી સત્તા લુપ્તી થઇ. એટલે કાકુરે પાદશાહને ઝેર દઇ મારી નાખ્યો. તે શક્તિમાન, બહાદુર, પણ કૂર હતો. તેને તેના અપરાધોનો બદલો મળ્યો. તેણે વિદ્વાનોને આશ્રય આપી દેશમાં શાંતિ જાળવી હતી.

(૩) મલક કાકુર ઇ. સ. ૧૩૧૬—કાકુરે અલાઉદ્દીનના બે પુત્રોની આંખો ફેડી કેદમાં નાખી ગાદી લીધી, પણ એક મહીના પછી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

(૪) મુબારક ઇ. સ. ૧૩૧૬-૧૩૨૧—તેણે પોતાના ભાઈ ઉમરને મારી નાખી ગાદી લીધી. તેણે ખુશરૂ નામે મુસલમાન થએલા એક નીચ વર્ણના હિંદુને પ્રધાન નીમ્યો, અને ૧૭ હજાર ફદીઓને છોડી અઢકળ દ્રવ્ય વેરી પ્રજાપ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં દેવગરિના હરપાળે બળવો કર્યો, તેને હરાવી તેની ચામડી ઉતરડાવી. ખુશરૂએ મલખાર પર હુમલો કર્યો, અને ત્યાંથી લૂટ મેળવી. મુબારક નાલાયક હતો તેથી ખુશરૂએ તેને મારી નાખ્યો, અને પોતે ગાદી પર બેઠો.

(૫) ખુશરૂ, ઇ. સ. ૧૩૨૦—ખુશરૂ નાસિરુદ્દીન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તે પછી તરતજ પંજાબનો સુબો ગાઝીખાન જે મોગલોથી પંજાબનું રક્ષણ કરતો હતો તે મોટું લશ્કર લઇ દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો, તેણે ખુશરૂને હરાવી મારી નાખ્યો, અને ખિલજી વંશનો કાઠ ગાદી વારસ ન હોવાથી પોતે ગાદીએ બેઠો.

૩. તઘલખ વંશ, ઇ. સ. ૧૩૨૧-૧૪૧૨.

(૧) ગ્યાસુદ્દીન, ઇ. સ. ૧૩૨૧-૧૩૨૫—ગ્યાસુદ્દીન (ગાઝીખાં) બલખનના એક તુર્કી ગુલામનો જાટ જાતિની હિંદુ સ્ત્રીને પેરે થએલો ખુત્ર હતો. તેણે ગાદીએ બેસી ઉત્તરમાં થએલાં બંડો સમાવ્યા અને રાજ્ય વ્યવસ્થિત કર્યું, ને મોટા કુંવરે દક્ષિણમાં જઈ ઇ. સ. ૧૩૨૩

માં વરંચુળ જીતી લીધું, તે પછી તેણે બીડર પણ કબજે કર્યું હતું. ગ્યાસુદ્દીન ઇ. સ. ૧૩૨૪ માં બંગાળની વ્યવસ્થા કરવા ગયો, ત્યાંથી તે પાછો આવતો હતો, ત્યારે તેનો પુત્ર મહંમદ તેને વરંચુળથી મળવા આવ્યો. એ અરસામાં લાકડાનો મુલાકાત મંડપ તૂટી પડવાથી ગ્યાસુદ્દીન ઇ. સ. ૧૩૨૫ માં મરણ પામ્યો.

(૨) મહંમદ તઘલખ, ઇ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧—ગ્યાસુદ્દીન પછી તેનો પુત્ર જુનાખાન મહંમદ તઘલખ : નામથી ગાદીએ બેઠો. તેણે ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા ધણા પ્રાંતો પર પોતાની સત્તા જમાવી. મહંમદ રાજ્યકર્તા તરીકે શક્તિમાન નહોતો તેથી જ્યારે તે એક પ્રાંત જીતતો ત્યારે બીજો પ્રાંત સ્વતંત્ર થઈ જતો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે તેને શાંતિ મળતી નહિ.

(અ) મહંમદ તઘલખના પ્રયત્ન—આ જમાનામાં મોગલો ઉત્તર હિંદ પર ચડી આવ્યા, પણ મહંમદમાં લડવાની શક્તિ નહોતી તેથી તેણે ધણા પૈસા આપી તેમને પાછા વાળ્યા. તે પછી તે દખ્ખણમાં ગયો, અને ત્યાંના બગવાખોર સરદારોને વશ કર્યા, અને પોતે દિલ્હીનો રસ્તો લીધો. હવે મહંમદના મનમાં રાજ્ય વધારવાનો વિચાર થયો, તેથી તેણે એક લાખ માણસોનું લશ્કર તૈયાર કરી ચીન પર સવારી મોકલી. આ લશ્કરમાંનાં ધણાં માણસો હિમાલયની ઠંડીમાં મરણ પામ્યાં, અને જે પાછાં આવ્યાં તેમને મહંમદે ફર રીતે મારી નાખ્યાં. આ પછી તેણે ધરાન જીતવાનો વિચાર કર્યો, તેમાં ધણાં માણસોના જીવ ખોયા પછી એ મૂર્ખાઈ બરેલો વિચાર તેણે છોડી દીધો. આ બધા પ્રયત્નોમાં ભારે ખર્ચ થયો, અને ખર્ચનો ખાસી થઈ ગયો. આ સ્થિતિમાં તેણે તાંબાના સિક્કાને સોનાના નાણા તરીકે ચલાવ્યા, પરિણામે વેપારને ભારે નુકસાન થયું, અને મહેસુલની આવકમાં પણ ભારે ખેડ આવી. આ સ્થિતિમાં તેણે ખેડૂતો પર ભારે કર મૂક્યો, આ અસહ્ય કર લોકો બરી શક્યા નહિ, તેથી જમીન પડતર રહી, અને ખેડૂતો જંગ-

લમાં જઈ વસ્યા. મહંમદે જંગલ ઘેરી લઈ લોકોને કૂર રીતે મારી નાખ્યા. બ્યારે મહંમદ પોતાના બધા પ્રયત્નમાં નિઃશ્વજી નીવડયે ત્યારે તેણે પોતાની રાજધાની દેવગિરિ કે દોલતાબાદ બદલવાને પ્રયત્ન કર્યો. તેણે દિલ્હીના વતનીઓને દક્ષિણમાં ૭૦૦ માઇલ દૂર આવેલા દેવગિરિમાં જઈ વસવાનો હુકમ કર્યો. આ પ્રયત્નમાં હજારો માણસોના જાન ગયા, અને જેઓ દેવગિરિ પહોંચ્યા તેઓને ત્યાં રહેવા માટે ઘર મળ્યાં નહિ તેથી તેઓને પાછા દિલ્હી આવવું પડ્યું.

(બ) મહંમદની રાજનીતિનું પરિણામ—મહંમદના ગાંડાઈ ભરેલા વિચારો અને પ્રયત્નોથી દેશના આર્થિક સ્થિતિ બગડી ગઈ, અને રવત ઘણુંજ દુઃખ પામી. તેની અવિચારી અને કૂર રાજનીતિથી બંગાળા, તેલંગણ, અને કર્ણાટક સ્વતંત્ર થયાં. ગુજરાત, માળવા, સિંધ, અને પંજાબમાં બળવા થયા, પરિણામે ગુજરાત અને માળવામાં પઠાણ રાજ્ય સ્થપાયાં. આ ઉપરાંત દખ્ખણમાં ઇ. સ. ૧૩૩૬ માં વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયું, તે વિજયનગર કે નરસિંંગપુર નામે પ્રખ્યાત થયું. વળી દખ્ખણના મુસલમાન અમીરોએ એકત્ર થઈ હુસેનની સરદારી નીચે બળવો કર્યો, અને તેઓએ ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં બ્રાહ્મણી નામે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી ગુલબર્ગમાં ગાદી રાખી.

(ક) અવસાન અને આચરણ—મહંમદ સિંધમાં બળવો સમાવવા જતો હતો ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૫૧ માં ઠંડુ શંકરમાં તાવથી મરણ પામ્યો. તે જાતે વિદ્વાન હતો, અને અરબી, ફારસી, ગ્રીક્-શાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાબિજ હતો; પરંતુ તે અર્ધો ગાંડો, લોભી અને કૂર હતો, તેથી તેના સહયુગો લુંસાઈ ગયા. તેણે પોતાનાં નિર્દય કૃત્યોથી પોતાનું નામ કાઢ્યું.

(૩) ફિરોજશાહ ઇ. સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮—મહંમદ તખલખ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોજ ગાદીએ બેઠો. તેની મા દીપલપુરના રજપૂત રાજાની પુત્રી હતી. ફિરોજશાહે ૩૬૦ કૃત્યોથી પોતાનું નામ અમર કર્યું.

(અ) સુધારા—(૧) ફિરોઝશાહે પ્રજાનું દેવું માંડી વાળી તેને લગતા દસ્તાવેજોનો નાશ કર્યો. (૨) દશ ગણો વધારેના દર ધમી કરી કુરાનમાં કહ્યા મુજબ રાખ્યો. (૩) અમલદારોને જોગજીવનથી નાણું લેતા અટકાવવા ધારા કર્યા. (૪) જમના અને સતલજની નહેરો ખોદાવી વ્યવસ્થિત કરી (૫) તેણે મસીદો, પુલો, દવાખાનાં, નિશાનો આદિ ૮૪૫ લોકોપયોગી કામો કર્યા. (૬) દિલ્હી શામની ચોતરફ ૧૨૦૦ બાગબગીચા બનાવરાવ્યા. (૭) પહલર જમીન ખોદાવી તેની આવક વિદ્યા અને ધર્મોદ્યોગોમાં વાપરી.

(બ) બુલુદ્દાઇ—ફિરોઝશાહ પ્રજાના પિતાસમ દેવદા પોતાના નિમકહલાલ પ્રધાન મકલુલખાનની મદદથી ગરીબોને આશ્રય આપતો. અફઘાન પાદશાહોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતો, તો પણ ધણી વખતે તેણે હિંદુ દેવજો તોડાવી નાસીદો નાંખી. તેના રાજ્યમાં ધણા હિંદુઓ મુસલમાન થયા હતા ફિરોઝ દ. ૧૩૮૮ માં ૬૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

(૪) મુલકી વિઝહ ઇ. સ. ૧૩૮૮-૧૩૯૮—ફિરોઝશાહના લાંબા શાંત રાજ્યકાળને અંતે ઇ. સ. ૧૩૮૮-૧૩૯૮ સુધી દેશમાં માહોમાહે કળ્યા થયા. ફિરોઝશાહ પછી તેના પુત્ર ગ્યાસુદીન અને અબુબકકરે અતુકમે પાંચ અને એક માસ ગાદી ભોગવી. તે પછી ફિરોઝશાહના વડા પુત્ર નાસિરુદીને ઇ. સ. ૧૩૯૦ માં ગાદી પર આવી ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો દીકરો હુમાયુન સિનંદર નામ ધારણ કરી દોઢ માસ સુધી ગાદી પર રહ્યો. તે પછી તેનો ભાઇ મહમ્મદશાહ ગાદી પર આવ્યો.

(૫) મહમ્મદ તઘલખ બીજો ઇ. સ. ૧૩૯૪-૧૪૨૨—મહમ્મદ તઘલખ નાલાયક હોવાથી જુવાનપુર, માળવા, ગુજરાત અને ખાનદેશના હાકોમો સ્વતંત્ર થયા. તેનું રાજ્ય ઘણુંજ ધમી થયું હતું.

(૬) તૈમુરની સવારી. ઇ.સ. ૧૩૯૯—મુલકી વિઝહથી પાયમાલ

ચયું હતું એવામાં કનરે સમરકંદથી મોગલ મહાન સરદાર તૈમુર લાંગડો કાણુલ થઈ દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો. મહંમદ ગુજરાત તરફ નાઠો. તૈમુરે દિલ્હી લુટી બાબયું અને અસંખ્ય માણસોને મંદાર્યાં. તે દેશને દુકાળની પામમાલ સ્થિતિમાં ચૂકી શહેરે લૂટો અને બાળતો મધ્ય એશિયામાં પાછો ગયો. મહંમદ પાછો આવ્યો, અને ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં મરણ પામ્યો.

(૭) તઘલખ વંશનો અંત—મહંમદના મરણ બાદ ઇ. સ. ૧૪૧૨-૧૪૧૪ સુધી દેશમાં અવ્યવસ્થા રહી. આ અરસામાં દોલતખાન લોદીએ કારબાર ચલાવ્યો. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૪માં મુલતાનના સુબા ખીજરખાને ચઢી આવી દિલ્હીનું રાજ્ય જીતી લીધું, અને તઘલખ વંશનો અંત આવ્યો.

૪. સૈયદ વંશના રાજાઓ, ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૫૦.

(અ) ખીજરખાન ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૨૧—તૈમુરે તેને પંજાબનો સુબો નીમ્યો હતો. તે હજરત મહંમદ પેગમ્બર સાહેબના વંશમાંથી ઉતરી આવેલો હતો તેથી તેનો શર કરેલો વંશ સૈયદ વંશને નામે ઓળખાયો. તે બહાદુર પાદશાહ હતો. પણ જાણે પોતાનો વખત મોજમજામાં ગુમાયો. તે ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો.

(બ) સૈયદ મુબારક—તેણે રોહિલખંડ તાબે કરવા ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો. તેને પંજાબના ગઝર લોકે ઘણો હેરાન કર્યો. છેવટે તેને તેના વજીરે ઇ. સ. ૧૫૩૫ માં મારી નાખ્યો.

(ક) મહંમદ—તે મુબારકનો ભત્રીજો હતો. તેણે શરઆતમાં સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું; પણ પાછળથી મોજમજામાં પડવાથી જુવાનપુરના સુલતાને તેનો કેટલોક મુલક લઈ લીધો, અને માગવાના મહંમદ ખિલજીએ દિલ્હી સુધી હુમલો કર્યો. લાહોરના સુબા બહલોલ લોદીએ પાદશાહને મદદ કીધી. આખરે તે ૧૪૪૦ માં મરણ પામ્યો.

(૬) આલમશાહ (અલાઉદ્દીન) — મહંમદ પછી તેનો પુત્ર આલમશાહ ગાદીએ બેઠા; પણ તે નાલાયક હતો, તેથી બહસલ લોદીએ રાજ્ય તામે કર્યું; તેથી પાદશાહે રાજ્ય પરથી હક ઉઠાવ્યો-એમ ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં સૈયદ વંશનો અંત આવ્યો. આ અરસામાં દિલ્હીનું રાજ્ય દિલ્હી શહેરની આગ્રુમાગ્રુ થોડા મેસ સુધીજ આવી રહેલું હતું.

૫. લોદી વંશના રાજાઓ. ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬.

(૧) બહસલ. ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૪૮૮—તેના લાંબા રાજ્યકાળમાં લોકો આત્મિક અને સુખી હતા. તેણે અવ્યવસ્થા દૂર કરી પંજાબની પૂર્વ સરહદ પર તથા દક્ષિણમાં રાજ્ય વધાર્યું; અને આગ્રા વસાવ્યું. તેણે જુવાનપુરના રાજાને તામે કર્યો, તે દિલ્હી અને કાશીથી છેક હિમાલય સુધી રાજ્ય વધારી ઇ. સ. ૧૪૮૮માં મરણ પામ્યો. તે ન્યાયી અને ડાહ્યો હાકેમ હતો.

(૨) સિકંદર લોદી, ઇ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૭. એણે પોતાના બાપની રાજનીતિને અનુસરીને બિહાર અને બુદ્ધલખંડ જીતી લીધાં. એના રાજ્યકાળમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં પોટર્યુગીઝ લોકો કાલિકટ બંદરે ઝામેરીન (સમુદ્રરાય-સમુરિન-ઝામેરીન) ના રાજ્યમાં ઉતર્યા. સિકંદરે હિંદુ દેવળો તોડી મરિજીદો ચણાવી. હિંદુઓને જાત્રાએ જવાની તથા પવિત્ર નદીઓમાં નહાવાની મના કરી. તે ૧૫૧૮ માં મરણ પામ્યો.

(૩) ઇબ્રાહીમ, ઇ. સ. ૧૫૧૮-૧૫૨૬—લોદી વંશના આ છેલ્લા પાદશાહે અભિમાન, વહેમ, આપખુદ સત્તા અને જુલમથી કારભાર કરવા માંડ્યો, તેથી ઠામ ઠામ બંડો થયાં. પંજાબના સુબા દોલતખાન લોદીએ બાબરને બોલાવ્યો; અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં ઇબ્રાહીમ હાર્યો, અને માર્યો ગયો. આ પ્રમાણે ૨૨૦ વર્ષે અફઘાન વંશના પાદશાહોનો અંત આવ્યો.

૮ અશ્વધાન પાદશાહોના રાજ્યકાળનો ઉપસંહાર:—

(૧) રાજ્યપદ્ધતિ:—અશ્વધાન પાદશાહો પ્રાંતો પર જાતે કારભાર ન નીમતાં સુબાઓને નીમતા હતા. તેઓ લશ્કરી બળ જમાવવામાં અને ખડણી મોકલવામાં અમર્યાદિત હતા. મુસલમાનોને ઉચ્ચ પદવીઓ અપાતી. માત્ર બંગાળા અને દખ્ખણમાં હિંદુઓને ઉચ્ચ પદવીઓ મળતી; કારણ કે ત્યાં અન્ય વ્યવસ્થા અશક્ય હતી. નાનાં ગામડાં અને શહેરોમાં હિંદુઓ વ્યવસ્થા રાખતા.

(૨) ન્યાયવ્યવસ્થા—કુરાનમાં બતાવ્યા મુજબ કાઝીઓની મદદથી ન્યાય આપવામાં આવતો, અને હિંદુઓની બાબતમાં પણ તેઓના રીતરિવાજના ધારા મુજબ ન્યાય અપાતો.

(૩) કેળવણી—મુખ્ય શહેરોની નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં ફારસી અને અરબીનું શિક્ષણ અપાતું, પણ જાહેર શૈક્ષણિક આંદોલન રચના નહોતી.

(૪) હિંદુઓની સ્થિતિ—જો કે રાજ્ય બદલાયું હતું, છતાં હિંદુઓની સામાજિક સ્થિતિ અસલના જેવીજ હતી. બ્રાહ્મણોની સત્તા પણ કાયમજ હતી. પદાણુ પાદશાહોના જમાનામાં હિંદુઓને ધાર્મિક સંકટ હતું.

(૫) પદાણુ પાદશાહોની પડતીનાં કારણો:—

(અ) શસ્ત્રાતની પેઠે અશ્વધાનોનું ઐક્ય જળવાયું નહિ. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાં વહેંચાયા, પોતપોતાના સ્વાર્થને અંગે એકત્રિત થઈ શક્યા નહિ.

(બ) અશ્વધાનો રાજ્યકર્તા તરીકે બાહોશ નહોતા, તેથી વારંવાર વંશ બદલાવાથી તેઓનું બળ ઘણું ઘટી ગયું, અને પરિણામે અવ્યવસ્થા થઈ.

- (ક) ધણાખરાએ હિંદુઓ પર જીલમ કર્યો, જેથી હિંદુઓએ તેમને ધિક્કાર્યા. જો અફઘાન અને હિંદુઓ એકત્ર થઈ લડયા હોત તો તેઓ બાબરને ફાવી જવા દેત નહિ.
- (ઢ) દેશમાં મુલકી વિગ્રહ થયો, એટલામાં તૈમુરે અબ્બાસ રાજ્યને જબરો ફટકો લગાવ્યો, પરિણામે પઠાણ પાદશાહીની છેક પડતી થઈ.
- (ઈ) અફઘાનો ધણા વખતથી આવેલા હોવાથી મોગલોની સામે થવા જોઈએ તેવા શક્તિમાન રહ્યા નહોતા. પરિણામે પાણીપતના યુદ્ધમાં હાર્યા, અને મોગલોની સ્થાપના થઈ.

પ્રશ્નો.

૧. અફઘાન કે પઠાણ પાદશાહો નામ પડવાનું કારણ તથા તેમાં કયા વંશના રાજાઓએ અમલ કર્યો તે સાલવાર લખો.
૨. ગુલામવંશ નામ પડવાનું કારણ શું, તથા તે રાજાઓએ હિંદનું ઇતિહાસમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો ?
૩. પઠાણ પાદશાહોની પડતીનાં કયાં કારણો ગુલામ વંશની શરૂઆતથીજ ઉપસ્થિત થયાં ?
૪. રઝીઆ બેગમના જીવનની ટૂંક નોંધ લખો.
૫. નાસિરુદ્દીન અને બલબનને સરખાવી તેઓ પરથી તમે શો બોધ ગ્રહણ કરશો તે લખો.
૬. અલાઉદ્દીન ખૂતીના રાજ્યકાળના બનાવોની સંક્ષિપ્ત ટીપ કરો.
૭. તઘલખ વંશમાં ગાદી કેવી રીતે આવી તે હુંકમાં બોલો.
૮. મહંમદ તઘલખની રાજનીતિનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૯. મહંમદ તઘલખ અને ફિરોઝશાહની સરખામણી કરો.

૧૦. મહંમદ તથા સખ બીજના વખતમાં કયો અગત્યનો બનાવ બન્યો અને તેથી હિંદની હાલત કેવી થઈ ?
૧૧. સિકંદર લોદી વિષે કુંડી નોંધ લખો.
૧૨. હખ્તાલિમ લોદીના વખતમાં બનેલા અગત્યના બનાવ અને પરિણામ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૧૩. પઠાણ રાજ્યકાળમાં હિંદુઓની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી ?
૨૪. પઠાણ પાદશાહીની પડતીનાં કારણો સમજાવો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

આઝાદીના પ્રારંભમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો અને હિંદની હાલત.

૧. ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો.—(૧) કાશ્મીર—કાશ્મીરમાં ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦થી ઇ. સ. ૧૨૯૪ સુધી ગોનાદે, આદિત્ય, નાગ, અને હિપ્પલ વંશના હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૩૧૫માં અખ્યાત રાજા સેનદેવ હતો. અકબરે કાશ્મીર ઇ. સ. ૧૫૮૭ માં જીત્યું.

(૨) સિંધ—મહંમદ કાસમના ગયા કુટે ત્યાં સુમરા રજપૂતો અમલ કરતા. તેના દક્ષિણ ભાગ પર પઠાણ પાદશાહો અમલ કરતા. પણ તેમની પડતીમાં સિંધ સ્વતંત્ર થયું. અકબરે આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૬૨માં જીત્યું.

(૩) મેવાડ—સૂર્યવંશી રામચંદ્રના કુળના મેવાડના રાણાઓમાં ૮ મા સૈકામાં બાપ્પા રાવળ નામે એક વડનગરો નામર રાજ્ય કરતો હતો એવી દંતકથા છે. આ રાણાઓ લેલીડી કે સિસોદિયા કહેવાય છે. બાપ્પા રાવળથી અજાણતાં દારૂ પી જવાયાથી પોતે જ્ઞાતિબ્રહ્મ થયો સમજ

તેણે સિસું ઉઠાળી પી જઈ પોતાનું મરણ નીપજવું તે પરથી તેનદ વંશજો સિસુંદિયા અને તે પરથી સિસોદિયા નામે ઝાળખાયા.) અલાઉદ્દીને તે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં જીત્યું; હમીરે પાછું મેળવ્યું. ત્યાં સને ૧૪૩૮-૧૪૮૩ સુધી કુંભા રાણા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી મીરાંબાઈ કવિબક્ત તરીકે પ્રખ્યાત છે. બાબરના આગમન વખતે ચિતોડમાં સંગ્રામસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. અકબરે ચિતોડ સને ૧૫૬૭ માં જીત્યું. હજી આ રાણાઓ ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરે છે.

(૪) ગુજરાત—સને ૧૩૯૬ માં જશરખાન દિલ્હીના પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો. તે પછી અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવી રાજધાની કર્યું. બાબરના આગમન વખતે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. અકબરે ગુજરાત ઇ. સ. ૧૫૮૪ માં જીત્યું.

(૫) માળવા—ત્યાં દિલાવર ધોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી થએલા મહમદને કુંભા રાણાએ સને ૧૪૪૦ માં હરાવી ચિતોડમાં હજી હયાતી ધરાવતો વિજયસ્તંભ ચણાવ્યો. બહાદુરશાહે માળવા ઇ. સ. ૧૫૩૧ માં ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

(૬) બંગાળામાં ફકરુદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૩૯ માં સ્થાપેલું સ્વતંત્ર રાજ્ય અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં જીતી લીધું હતું.

(૭) જૈનપુર—શીરોજશાહના એક ગુલામ અમલદારે આ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. કનોજ, અયોધ્યા, બિહાર, અને તિર્હટ તેના ભાગ હતા. એ રાજ્ય બહલોલ લોદીએ ઇ. સ. ૧૪૭૭ માં જીત્યું હતું.

૨. દખ્ખણ પર અફઘાનોના હુમલા—દખ્ખણ પર મુસલમાની હુમલાઓની શરૂઆત પહેલવહેલી ખિલજ વંશના જમાનામાં થઈ. અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૨૯૪ માં દખ્ખણમાં આવેલા દેવગિરિ પર ચઢાઈ કરી અને ત્યાંના રાજા રામદેવને હરાવી તેની

ખાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને ધણિયપુર મેળવ્યાં હતાં. તે પછી મલ્લેક કાકુરે ઇ. સ. ૧૩૦૯ માં તૈલંગણનું વરંગુળ જીતી લીધું હતું, તથા ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં દેવગિરિના શંકરદેવને મારી કર્ણાટકનો પ્રદેશ ઉજડ કર્યો હતો. કાકુરે તેજ સાલમાં બદ્ધાળ રાજાઓને હરાવી હાર-સમુદ્ર જીતી લીધું. આમ ખિલજી રાજાઓના જમાનામાં કાકુરે આખા દખ્ખણમાં ફરી વળી પોતાની આજુ ફેરવી હતી.

૩. બાહ્મણી રાજ્ય, ઇ. સ. ૧૩૪૭-૧૫૨૬—ગંગુ નામે એક બાહ્મણને ઝંઝરખાન નામે એક ગુલામ હતો. ઝંઝરખાનના સદ્ગુણો અને હોશિયારી જોઇ ગંગુ શેઠે ભવિષ્ય બાખ્યું હતું કે તેના નસિબમાં રાજ્યયોગ છે. ગંગુએ જરખાનના પ્રામાણિકપણને લીધે તેને દિલ્હીના રાજ્યમાં નોકરી અપાવી ત્યાં તે ધીમે ધીમે બળવાન થયો અને આગળ વધ્યો, આખરે જરખાન ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં મહંમદ તખલખની સામે થઇ સ્વતંત્ર થયો. તેણે દખ્ખણમાં જઇ અલાઉદ્દીન હસન ગંગુ બાહ્મણી નામ ધારણ કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને ગુલબર્ગને રાજ્યગાદી કરી તેને હસનાબાદ નામ આપ્યું. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર મહંમદ ગાદીએ બેઠો. તેણે વિજયનગરના હિંદુ રાજા સાથે ધણી લગાઇઓ કરી. આક્રમો સુલતાન શીરોજ-શાહ થયો, તેણે ગુલબર્ગ શહેરને સુંદર મકાનોથી શોભાવ્યું. તેના અમલ પછી બાહ્મણી રાજ્યની પડતી થઇ, અને તેમાંથી વરાડ, બીડર, ખિલ્તપુર, અને ગોવળકોંડા નામે પાંચ રાજ્યો સ્થપાયાં. એ બધાં રાજ્યો અરસ્પરસ તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્ય સાથે પણ લડયા કરતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭ મા સૈકામાં આ રાજ્યોનો અંત આવ્યો.

૪. દખ્ખણનાં પાંચ મુસલમાની રાજ્યો—દખ્ખણમાં પણ કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાઇ ચુક્યાં હતાં. તે બધાં છેવટે મોગલ પાદશાહોએ જીત્યાં હતાં. તેમાં મુખ્ય પાંચ રાજ્યો હતાં:—

(૧) બીજાપુરનું રાજ્ય—મુસલમાનીલશાહે ઇ. સ. ૧૪૮૪

માં સ્થાપ્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેમે જીતી લીધું હતું.

(૨) અહમદનગરનું રાજ્ય—નિઝામના પુત્ર મલેક અહમદે ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં સ્થાપ્યું હતું. ચાંદબીબીએ આ રાજ્ય અકબરના વખતમાં મેગલોના હાથમાં જતાં બચાવ્યું હતું. તે શાહજહાને ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં જીતી લીધું હતું.

(૩) ગોવળકોંડાનું રાજ્ય—કુતુબ-કલ-મુશ્કે ઇ. સ. ૧૫૧૨ માં સ્થાપ્યું હતું, અને ઔરંગઝેમે તે ઇ. સ. ૧૬૮૭માં મેગલાઈમાં જોડી દીધું હતું.

(૪) વરાહનું રાજ્ય—ફતેહકિશ્નાએ ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં સ્થાપ્યું હતું. તેની રાજધાની ધલીયપુર હતું. તે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં અહમદનગર જીતાયું ત્યારે તે પણ મેગલાઈમાં જોડાયું.

(૫) બીડરનું રાજ્ય—કાસિમ બરીદે ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં સ્થાપ્યું. તેના તાબાનો ખાનદેશ અકબરે ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં ખાલસા કર્યો હતો, બાકીનો ભાગ ઔરંગઝેમે ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં જીતી લીધો હતો.

૫ વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય, ઇ. સ. ૧૩૩૬-૧૬૬૫ ઇ. સ. તા. ૧૪ મી સદીમાં મુસલમાનોએ વરંચુળ જીત્યું, ત્યારે હિંદુઓને ત્યાંથી નીકળવાની ફરજ પડી. હિંદુઓએ મહંમદ તખલખની અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ તુંગભદ્રા નદીને તટે વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૧૦૦ વર્ષમાં તે ચઢતીમાં આવ્યું. તેનો વિસ્તાર હાલના મદ્રાસ પ્રાંતમાં જોઈ શકાય છે. વિજયનગરના રાજ્યને બાહ્યભૂમિ રાજ્યના મુસલમાન રાજાઓથી ઘણું વેઠવું પડતું હતું, પણ જ્યારે તે રાજ્ય ધડતીમાં આવ્યું ત્યારે તે પાંચ રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું, આખરે દખ્ખણનાં વીજપુર, અહમદનગર ગોવળકોંડા, અને બીડર રાજ્યોના સંયુક્ત હસ્તકે વિજયનગરના છેલ્લા હિંદુ રાજા રામરાજા પર

ચઢાઇ કરી. ઇ. સ. ૧૬૬૫માં તાલિકોટ મુકામે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં રામરાજા હાર્યો અને મરાયો તે પછી તેનું રાજ્ય સ્વતંત્ર બાજોમાં વહેંચાઇ ગયું. રામરાજાના વંશજો હજી છે. એમાંના એક આગળ જતાં મહેશ્વરનો રાજા થયો. ચંદ્રગિરિનો રાજા રામરાજાને બાઇ હતો. અંગ્રેજોએ તેની પાસેથી જમીન ખરીદી ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ (મદ્રાસ પાસે) નામે કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

પ્રશ્નો.

૧. બાહ્યણી રાજ્ય વિષે તમે શું જાણો છો ?
૨. બાહ્યણી રાજ્ય તૂટી ક્યાં ક્યાં રાજ્યો સ્થપાયાં ?
૩. વિજયનગરના રાજ્યનું વર્ણન કરો.

મોગલ સલ્તનત.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

મોગલાઇની સ્થાપના: બાબર.

૧. મોગલો—હિંદના પહેલા મોગલ પાદશાહ બાબરે સ્થાપેલા રાજ્યના પાદશાહો મોગલો નામે ઓળખાયા છે. તેમાંના ધણી પાદશાહોની પેઠે બાબર પણ ૧૫૨૬માં શાતિનો હતો. મોંગોલીઆના મોગલો અને તુર્કસ્તાનના આર્યોના સંબંધથી તુર્કોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. મોગલો કરતા તુર્કો શરીરે તેમજ સ્વભાવે બિન્ન હતા. ગુલામવંશજ

પાદશાહોના જમાનાથી મેંગોલીઆના મોગલોનાં ટાળાં હિંદ પર વારંવાર ચઢી આવી લોકોને હેરાન કરતાં હતાં. તૈમુર અને ચંગીઝ-ખાન નામે મોગલોએ અધધાન પાદશાહોને ઘણા હેરાન કર્યા હતા. એ ત્રાસને યાદ રાખી હિંદના લોકોએ ઉત્તરમાંથી આવતી પ્રજાને મોગલ નામે ઓળખી. મોગલ કે મોઘલ એ 'મોગલ શબ્દનું અપ-ભ્રંશ રૂપ છે. પિતા તરફ જોતાં બાબર મોગલ નહિ પણ તુર્ક હતો. છતાંએ તુર્કસ્તાનથી તૈમુરની પેઢે એકાએક ચઢી આવેલા અને હિં-દુએ સાથે જોડાએલા બાબરને હિંદીઓએ પ્રાચીન બ્રમણાને અંગે મોગલ ધાર્યો, તેથી જો કે તેઓ તુર્કસ્તાનના તુર્ક હતા છતાં તેનાં વંશજો મોગલ વંશના પાદશાહો કહેવાયા.

બાબર.

૨. મોગલાઈની સ્થાપનાના વખતમાં હિંદની હાલત—
ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતા અભિમાની પાદશાહ હુઆ-હિમ લોદીના જીલમને લીધે ઘણા સરદારોએ તેની સાથે અસહકાર કરી સ્વતંત્રતા મેળવી. હુઆહિમનો કાકો દોલતખાન લોદી પંજાબનો સુબો હતો, તે દિલ્હીની ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. લોદી સત્તાની નબળાઇને લીધે ઉત્તરના હુમલા વારંવાર થતા હતા. લોદી-વંશના અંતકાળે રાજ્યનો વિસ્તાર દિલ્હી અને આગ્રાની આજુ-બાજુના થોડા ભાગ સુધી જ હતો. તેમાંએ કુરંપે જમરૂં બીજા રાષ્ટ્રો હતા. ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં નારાયણના ગુફમાં મહંમદ બેરીની છત્રી

માંડીને ઇ. સ. ૧૫૨૬ સુધીનો ૩૩૩ વર્ષનો દીર્ઘકાળ હિંદુ રાજ-
પ્રજાને માટે વિપત્તિનો કાળ હતો.

દેશના સામાજિક સુધારાનો આધાર સરકારની રાજકીય વ્યવ-
સ્થા પર રહેતો હોવાથી પડાણ પાદશાહીના અંતમાં દેશમાં અવ્યવસ્થા
હોવાથી સમાજસુચારા પર અંધકારરૂપી પડદો હતો, અને તે પછી
પણ હિંદુમુસલમાનોના કુસંપના કારણે સામાજિકસ્થિતિ સુધરી
શકી નહોતી.

ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં પડાણ પાદશાહી શરૂ થઈ ત્યારથી હિંદુઓ
પર ધાર્મિક જુલમ થવા લાગ્યો. અલાઉદ્દીન ખીલજી અને સિકંદર
લોદીએ હિંદુઓ પર જુલમ કરવામાં કયાશ રાખી નહોતી. નાસિરુદ્દીન
અને ફિરોઝ તત્કલખનો જમાનો અપવાદરૂપે મળ્યું ત્યાં બાકીના સમયમાં
હિંદની ધાર્મિક સ્થિતિ : કરણાજનક હતી.

દેશની રાજધાની દેશમાંજ હોવાથી દેશનું દ્રવ્ય દેશમાંજ રહેતું
હતું. પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે વેપાર હીક ચાલતો હતો તેથી દેશમાં કારી-
ગરો સાફ ઉત્તેજન મળતું હતું. આ કારણથી દેશની આર્થિક સ્થિતિ
હીક હતી. એટલામાં યુરોપીય પ્રજાઓનું આગમન થતાં વેપાર વધવા
લાગ્યો હતો, અને એમ દ્રવ્યનો વધારો થવા માંડ્યો હતો.

૩. બાબરનું પ્રાથમિક જીવન—બાબરનો બાપ ઉમરશેખ
મિર્ઝા જકસાર્દિસ નદીને કાંઠે આવેલા તુર્કસ્તાનના એક નાના પ્રાંત
ફઘાનકે ખોકાન્યો તુર્ક સરદાર હતો, પણ તેની મા મોગલ સરદાર
ચંગીઝખાન અને તૈમુરના વંશની હતી. બાબર ઇ. સ. ૧૪૮૩ ના
ફેબ્રુઆરિની ૧૪ મી તારીખે જન્મ્યો હતો. તેનું અસલ નામ ઝહીર-
ઉદ્દીન (વિશ્વાસનો પ્રકાશ) મહમદ હતું. પિતાના મરણ સમયે
બાબર બાર વર્ષનો હતો. ફઘાનના ઉમરાવોએ બાબરની નાની
ઉમરનો લાભ લઈ બળવો કરીને તેને તેમાંથી કાઢી મૂક્યો. બાબરે

પિતાનો પ્રદેશ ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં પાછો મેળવ્યો પણ પાછળથી તરતજ ખોયો. પિતાનું રાજ્ય મેળવવામાં નિરાશ થઇ બાબરે ઑક્સસના પ્રદેશમાં આવેલું માના પૂર્વજોનું રાજ્ય જીતવાનો વિચાર કરી સમરકંદ શેરુ અને તે ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં જીતી ત્યાં થોડા દિવસ રાજ્ય કર્યું. આ અરસામાં ઉઝબેક નામની મધ્ય એશિયાની એક બળવાન જાતે તેને સમરકંદમાંથી હાંકી કાઢ્યો. ત્યાંથી બાબર બલ્ખ શહેરમાં આવ્યો. ત્યાં તેનો પિત્રાઇ ભાઇ રાજ્ય કરતો હતો. બલ્ખના લોકોએ બાબરને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ ઉઝબેક લોકોએ તેને ત્યાંથી પણ નસાડ્યો, આમ પૂર્વજોનાં રાજ્ય મેળવવામાં છેકજ નિરાશ થઇ બાબરે પોતાનું નસીબ અજમાવવા અફઘાનિસ્તાનમાં જવાનો વિચાર કર્યો.

બાબર અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરી થોડા વિશ્વાસુ સાથીઓ સાથે કાબુલ આવી પહોંચ્યો. અહીં તેના કાકાનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો. થોડાં વર્ષોના ખૂનખાર વિગ્રહ પછી કાબુલી લોકોએ બળવો કરી બાબરને ગાદીએ બેસાડ્યો. બાબરે ભગીરથ પ્રયત્ને સને ૧૫૦૪ માં અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું. આ અરસામાં ઉઝબેક લોકો ઇરાન સાથે લડાઇમાં રોકાએલા હતા, તેથી બાબર થોડી મુદત સુધી શાંતિથી રાજ્ય ભોગવી શક્યો.

હજી બાબરને ઉઝબેકના હુમલાની ધણી બીક રહેલી હતી. વળી પાછળથી કાબુલમાં વારંવાર બળવા થતા હતા. આવી સ્થિતિમાં બાબરની નજર હિંદ તરફ વળી. હિંદ જીતવાની તેની ખાસ ઇચ્છા હતી તેથી તેણે તૈયારી કરી પોતાની શક્તિની ખાતરી કરવા ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબમાં આવી તે સર કર્યું. તે પછી તે હિંદ જીતવા ચોગ્ય અવસરની આતુરતાથી રહા જોતો હતો. તેણે કાબુલમાં ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

૪. ધાર્મિક તફાવત—બાબર આદિ મોઝલો મુસલમાન

હતા, પરંતુ ધાર્મિક આગ્રહમાં ધણા પાછળ હોઇ અગ્નિ, પવન, પાણી વગેરે પદ્ધતિઓની સેવામાં વળગી રહ્યા હતા. પઠાણો ચુસ્ત મુસલમાનો હતા તેથી મોગલો તરફ ખિલકુલ ભાવ રાખતા નહોતા. બાબર હિંદમાં આવ્યો ત્યારે પઠાણોની માન્યતા પ્રમાણે ‘અવિશ્વાસુ’ રાણો સંગ તેની સાથે સામેલ હોવાથી હિંદના મુસલમાનોએ ધાર્મિક આગ્રહમાં મોગલો અને રજપૂતોને સરખાવ ગણ્યા. સ્વાર્થના લીધે મોગલો જોડે પ્રથમ બળેલા હિંદુઓ પણ મોગલો તેમજ અશ્વધાનોને પોતાના ધર્મ અને દેશના એક સરખાવ શત્રુઓ માનતા હતા. મોગલો તેમજ હિંદના અશ્વધાનો મુસલમાન છતાં અસ્પર્શ બંધકર રીતે શા માટે લડતા તે સમજવા આ ધાર્મિક તફાવત યાદ રાખવો જોઇએ.

૫. પઠાણ પાદશાહીની પરિસ્થિતિ—ઇ. સ. ૧૫૨૫- આ અરસામાં દેશ એક પ્રબળ સત્તાધીશ વિનાના હતો. દિલ્હીના રાજ્યને તાજે પંજાબ અને અયોધ્યાનો થોડો ભાગજ હતો. તે પર ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. દેશ કેટલાક મુસલમાની સુલતાનો અને હિંદુ રાજાઓમાં વહેંચાયેલો હતો. ઉત્તરે કેટલાંક નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગુજરાત, આનંદેશ, તથા માળવાના મજબુત પઠાણ રાજ્યો હતાં. તમા સૌથી મજબુત ગુજરાતનું રાજ્ય હતું. રજપૂતોનો આગેવાન ચિતોડનો રાણો સંગ ઇબ્રાહિમનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. દખ્ખણમાં બાહ્મણી રાજ્યનો સુલતાન અને વિજયનગરનો મહારાજ બળવાન હતા. પૂર્વમાં જૈનપુર, બહાર, અને બંગાળનાં અશ્વધાન રાજ્યો હતાં. ઇબ્રાહિમ લોદીનો કાકો દોલતખાન મુંગળના સુબા હતો. તેણે ઇબ્રાહિમ સાથેની લડાઇમાં બાબરની મદદ માગી. ૧૬૬ માટે તલ્લી રહેલા બાબરે મદદ આપવા હા પાડી. બાબરની મદદથી પઠાણસત્તા તોડી હિંદમાં રજપૂત સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના વિચારે રાણા સંગે પણ દોલતખાનને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આવી પરિસ્થિતિ બાબરને ધણી અનુકૂળ લાગી.

૬. પાણીપતનું યુદ્ધ—ઝાંખા વખતથી તૈયારી કરતો બાબર વિશ્વાસુ સરદારોની સલાહથી દોલતખાનનું આમંત્રણ સ્વીકારી અલિ કેળવાએલા અને અનુભવી ૧૩,૦૦૦ માણસોના સૈન્ય સાથે કાબુલની શાખા અટક ઓળંગી પંજાબમાં પેડો. તે બહાદુર સૈનિકો સાથે આગળ વધી અફઘાનિસ્તાન તથા પંજાબના રસ્તા વચ્ચે, દિલ્હીની ઉત્તરે ૫૩ માઈલ દૂર, જમના નદીના જુના તટે આવેલા પંજાબના શહેર પાણીપત આગળ હિંમતથી આવી પહોંચ્યો. બાબરનું આમન બાણી ઇબ્રાહિમ લોદી એક લાખ માણસો અને એક હજાર હાથીઓ લઈ રણક્ષેત્ર પર સામે થયો. હિંદનું ભવિષ્ય પલટાવનાર પાણીપતનાં યુદ્ધોમાંનું આ પ્રથમ હતું. ઉત્તરની થંડી આમોહવામાંથી આવેલા તાજા અને વધુ જોરાવર તુર્કો સામે ટકવા મોટું પડાણ સૈન્ય સમર્થ નહોતું. બાબરે રક્ષણ મેળવવા ઇબ્રાહિમના હાથીઓ સામે પોતાનું પગપાળાનું લશ્કર ગોઠવી સવારોના બે ભાગ કરી બંને બાજુએથી ઇબ્રાહિમના ખિચોખિચ લશ્કર પર હુમલો કર્યો. ઇબ્રાહિમનું લશ્કર બહાદુરીથી લડતાં છતાં બાબરના શસ્ત્રસજ્જિત સૈન્ય સામે ટકી શક્યું નહિ અને વિખેરાઈ ગયું. ૨૦,૦૦૦ પડાણ ઘોડેસવારો નાશ પામ્યા, અને ઇબ્રાહિમ રણક્ષેત્ર પર માર્યો ગયો. આ પ્રખ્યાત બનાવ ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલમાં બન્યો.

આ વિજયથી ઇ. સ. ૧૨૦૬ ની સાલમાં સ્થપાએલા પડાણ રાજ્યનો ઘોડા વખત માટે (ઇ. સ. ૧૫૪૦ સુધી) અંત આવ્યો, અને બાબરને માત્ર દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસનો થોડો મુલક મળ્યો. બાબરને વતનમાં સારો કડવો અનુભવ થયો હતો તેથી તેણે ત્યાં પાછા ન જતાં હિંદમાં જીતેલા ભાગ પર મોગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું. દિલ્હીના રાજ્યના મુસલમાનોએ બાબરની સત્તા સ્વીકારી. હવે હિંદમાં શાંતિના સમયની શરૂઆત થઈ.

૭. રાજપૂતો સાથે વિગ્રહ—મોગલોની સ્થાપનાના જમા-

નામાં રજપૂતોનો આગેવાન રાણો સંગ ધણો બળવાન હતો, તેથી હિંદમાં રજપૂત સામ્રાજ્ય સ્થપાય એવો સંભવ હતો. સંગ તે જમાનામાં સૌથી બહાદુર રજપૂત હતો. તે, લડાઇમાં થએલા ધાથી એક આંખ, પગ, અને હાથે અપંગ હતો. તેના શરીર પર અત્તશસ્ત્રના નાના મોટા ૮૦ ધા પડ્યા હતા. તેના ધારવા પ્રમાણે જ્યારે બાબર દિલ્હી લુટી પાછો ન જતાં હિંદમાંજ રહ્યો ત્યારે તેણે તેને હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાની મુરાદમાં નિષ્ફળ નીવડેલો દોલતખાન અને બીજા રજપૂત સરદારો પણ રાણા સંગની મદદે આવ્યા. કુલ ઉચ્ચ શ્રેણીના સાત રાજાઓ, નવ રાવો, અને ૧૦૪ સરદારો મદદમાં હતા. આ પ્રમાણે રજપૂતો અને પહાણોનું સંયુક્ત સૈન્ય બની શકે તો બાબરને હરાવી દેશપાર હાંકી કાઢવા આગ્રા તરફ રવાના થયું.

બાબર રાણાની સામે લડવા તૈયાર થયો. કાપુલના મુસલમાન જોશીએ બાબર હારશે એવું બવિખ્ય ભાખ્યું હતું. આગ્રાથી ૨૦ માઇલ દૂર સીક્રી આગળ બંને લશ્કરનો ભેટો થયો. શરૂઆતમાં બાબરે હાર ખાધી તેથી તેણે સુલેહના સંદેશ ચલાવ્યા. પણ કરાર પસંદ પડ્યા નહિ તેથી ફરીથી લડાઇની તૈયારી કરી. બાબરે રજપૂતોથી ડરતા સરદારોને કહ્યું કે, “માણસમાત્ર મરણને આધીન છે, માટે કલંક વહોરી રણક્ષેત્રમાંથી નાસવા કરતાં બહાદુરી બતાવી પ્રાણ તળવો એજ ઇષ્ટ છે.” એ વચનથી ઉત્સાહી બની સિપાઇઓએ પ્રાણાન્ત સુધી લડવા કુરાન પર સમ ખાધા. આ વખતે બાબરે પણ દાર તળવા માટે પરમેશ્વર આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. હવે દારણુ ચુક શરૂ થયું. રજપૂતોની બહાદુરીથી મોગલો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, પણ બાબરની સુવ્યવસ્થાથી તેઓ ટકી રહ્યા. છેવટે રાયસેનનો તુવાર રાજા શિલાદિત્ય કૂટી બાબરને મળી ગયો. તેથી થએલી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઇ મોગલોએ રજપૂતો પર મજબુત હુમલો કર્યો. મેવાડનું સૈન્ય વિખરાયું. ધણી રજપૂતો રણમાં પડ્યા. રાણો સંગ ધણો ધવાયો, અને રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જઇ થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

ઉત્તર હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો રજપૂતોનો આ છેલ્લો પ્રયત્ન હતો. તે પછી તેઓ રજપુતાના સંભાળી રહ્યા. બાબરે સ્થિતિને કંતેહપુર કે વિજયનગરી નામ આપ્યું. તેણે રજપૂતોને ઉભા થવાની તક ફરી કરી આપી નહિ. આમ બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં રજપૂતોની પ્રબળ સત્તાનો પણ અંત આણ્યો.

૮. બાબરના બીજા જય—બાબરે પાણીપતની લડાઈ પછી ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં માળવાના પદાણુ રાજાઓને, એક માસમાં વશ કર્યા હતા.

કેટલાક મુસલમાનોએ પદાણુ સત્તાનો નાશ થએલો જોઈ દરી-આબાન લોહાણી નામના સરદારની આગેવાની નીચે જૈનપુરમાં એક નવું પદાણુ રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બાબરે તેમને વશ કર્યા. આજ અરસામાં તેણે બનારસ અને પટણા પણ તાબે કર્યા હતાં.

હવે બાબરે માળવાની સરહદ પર આવેલા ચંદેરી દિલ્લાના રજપૂત રાજા મેદનીરાય પર ચઢાઈ કરી. દિલ્લો ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. તેથી રજપૂતોએ કેસરીઆં કરી પ્રાણ તજ્યા. બાબરે તેની પ્રાસેથી પુષ્કળ નાણું કઢાવ્યાં. ઇ. સ. ૧૫૨૮.

બાબરના પુત્ર હુમાયુએ પૂર્વમાં જઈ અયોધ્યા જતું અને બંગાળના સુબાને વશ કર્યો. તે પછી ઇ. સ. ૧૫૨૯ માં બહાર જતી મોગલાઈમાં ઉમેર્યું. મોગલાઈની સ્થાપના પછી બાબરે ૬ માસમાં સૈયદ અને લોદી સુલતાનોએ ખોએલો મુલક પાછો મેળવ્યો. પણ તેટલાથી એ સંતોષ નહિ મળવાથી તેણે ઉત્તર હિંદ જતવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેના વિજયનો વખત તે તેના મરણનો સમય હતો.

૯. બાબરનું મરણ—ઇ. સ. ૧૫૩૦-લડાઈના બેહદ શ્રમથી બાબરનું શરીર લથડ્યું હતું. હિંદનાં હવાપાણી તેને માફક નહોતાં

તેથી તેની તંદુરસ્તીમાં વિશેષ ફેરફાર થયો. તેવામાં તેનો પ્રિય પુત્ર હુમાયુન મદિદ પડ્યો. હિંદમાં તે અરસામાં એકને બદલે બીજો મરે તો પહેલો જીવે એવો વહેમ મનાતો. એક ધાર્મિક અમલદારે હુમાનને બચાવવા બાબરને વહાલામાં વહાલી ચીજ તરીકે આગ્રામાંથી હાથ આવેલો હીરો ઇશ્વરને અર્પણ કરવા સલાહ આપી. પણ બાબરે હીરા કરતાં વધુ અમૂલ્ય પોતાના પ્રાણને બદલે હુમાયુનને બચાવવા ઇશ્વરની યાચના કરી. તે પછી તાવે બાબરના શરીરમાં ધર કર્યું તેથી તે ૪ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૩૦ ના ડિસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે ૪૮ વર્ષની વયે આગ્રામાં મરણ પામ્યો. અને હુમાયુન સામે થયો. તેના શખને તેણે પસંદ કરેલા કાચુલમાંના એક સુંદર ઉધાનમાં દફનાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૦. રાજ્યનો વિસ્તાર—બાબરનું રાજ્ય તેના મરણ સમયે આંકસસના પ્રદેશથી ગંગાના પ્રદેશ સુધી ફેલાયું હતું. તેણે ગુજરાત સિવાય આખો ઉત્તર હિંદ જીત્યો હતો.

૧૧. બાબરના ગુણો—બાબરે પોતે પોતાનું જીવનચરિત્ર તુર્કી ભાષામાં લખ્યું છે, તે પરથી તેનાં કૃત્યો ઉપરાંત તેના વિચારો અને તેની લાગણીઓ પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તે સારો ગવૈયો અને કવિતાનો શોખીન હતો. તે ઉદાર, બહો, ઉદ્યોગી, ચંચળ, સ્વભાવથીજ વિદ્યાવિલાસી, રસીલો, દૃઢ, શૂરો, અને આગ્રહી હતો. શરીરે ઉંચો નહોતો છતાં એવો બળવાન હતો કે પોતાના બે હાથમાં બે કદાવર માણસોને ઉંચકી ઉંચો દિવાલની ટોચ પર ઝડપથી દોડી શકતો હતો. લોકોએ તેને બાબર એટલે સિંહ એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. તે વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો હતો. તેનું જીવન નિઃશ્યા, સુસ્કેલીઓ, અને જોખમથી ભરપૂર હતું, પણ તે કદી નાહિંમત કે નિરાશ થયો નથી. તે ઐતિહાસિક મહાન સરદારોમાંનો એક છે. તેની ફરજ બજાવવાની લાગણીથી તેના સિપાઈઓ તેને બહુજ ચહાતા

હતા. તે સ્વભાવે મળતાવડો, આનંદી, અને રાજ્યલોભી હતો, વળી તે ધાર્મિક સ્થળોને તથા અશક્તો માણસોને નુકસાન કરતો નહિ, કારણ કે તે દયાથી ભરપુર હતો. પુષ્પો, પક્ષીઓ, વાડીઓ અને સુંદર દેખાવો તેને અતિપ્રિય હતાં. તેણે પંજાબના રસ્તા, કર, અને વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો હતો. તેના અક્ષર સુંદર હતા, તથા તે સારા તાત્ત્વિક સંવાદ પણ કરી શકતો હતો. માતૃભૂમિ માટે તેને અતિશય પ્રેમ અને અભિમાન હતાં. તે મહાન નર અનેક સંકટો તથા પારા-વાર મુશ્કેલીઓ સહન કરી પોતાના વંશજો માટે ઉત્તર દિગ્દિગ્ધ રાજ્ય શ્રુતો ગયો.

પ્રશ્નો.

૧. મોગલાઈની શરૂઆતમાં હિંદની હાલત કેવી હતી ?
૨. મોગલો અને અફઘાનો મુસલમાન છતાં શા માટે લડતા હતા ?
૩. બાગરના જીવન પરથી આપણે શું શીખી શકીએ ?

પ્રકરણ ૨૨ મું.

બલો હુમાયુન.

૧. હુમાયુનનું ગાદીએ બેસવું: રાજ્યની પરિસ્થિતિ—હુમાયુનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં કાબુલમાં થયો હતો. તેનું પુરું નામ નાસિરુદ્દીન મહમદ હુમાયુન હતું. તે ૨૩ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના ભાઈ કામરાન, હિંદાલ, અને અરકરી સાથે બલાઘ્ની વર્તીને તેમને રાજ્ય વહેંચી આપી દિલ્હી

અને આમાંના બાકીના ભાગ પર રાજ્ય કરવા માંડ્યું. કાબુલના પ્રદેશમાંથી બાબરને બહાદુર માણસો મળ્યા હતા. તે ભાગ તેણે કાબરાનને આપી દેવામાં મોટી ભૂલ કરી હતી. રાજ્યના ભાગ પડવાથી મોગલા-ધનું સંયુક્ત બળ તૂટી ગયું, અને બાકીઓમાં ધણોજ રાજસોબ હાખલ થયો. તેથી તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી રાજ્ય મેળવવા હુમાયુન સાથે લડ્યા.

અફઘાનોએ હજી મોગલો પાસેથી રાજ્ય પાછું મેળવવાની આશા છોડી નહોતી. જૈનપુરના પઠાણો તરફથી વારંવાર બળવા થતા હતા. હુમાયુનના સાળાએ રાજ્ય મેળવવા કાવતરું રચ્યું હતું. તેમાં ઇબ્રાહિમ લોદીનો કાકો અલાઉદ્દીન પણ બળ્યો હતો. પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડવાથી ગુજરાતના બહાદુરશાહને મળી ગયા હતા. શેરશાહ નામે પઠાણ બંગાળમાં ચઢતીમાં આવતો હતો. તે પણ હુમાયુનને હેરાન કરતો હતો. આમ હુમાયુનને પોતાના બાકીઓ અને શેરશાહ એવા બે શત્રુઓ હતા. શેરશાહે યુનારનો ટિલ્લો જીત્યો, અને કાબરાને બળવો કરી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી.

૨. ગુજરાતના બહાદુરશાહને હરાવ્યો—આ જમાનામાં બહાદુરશાહ ગુજરાતનો શક્તિમાન સુલતાન હતો. તેણે હુમાયુનના સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો, તથા અલાઉદ્દીન લોદીને મદદ આપી રાજ્ય મેળવવા ઉત્કંઠ્યો હતો તેથી બહાદુરશાહને હુમાયુન સાથે અણબનાવ થયો હતો. હવે બહાદુરશાહે વગર વિચારે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. રાણી કરણાવતીએ હુમાયુનની મદદ માગી તે સ્વીકારી તેણે બહાદુરશાહને મંદાસરના યુદ્ધમાં હરાવી નસાડ્યો, તે પછી હુમાયુને આંખાનેર જીતી અજનચીને દારૂ પાછ ગુજરાતના સુલતાનોનું દ્રવ્ય મેળવ્યું. તેથી તેણે મોજમજામાં વખત તથા દ્રવ્યનો દુરુપયોગ કર્યો. બહાદુરશાહ નાસીને દીવ ગયો ત્યાં માર્યો ગયો. આ સમયે સોરઠ સિવાય તમામ ગુજરાત કબજામાં આવ્યું હતું. હુમાયુને ગુજરાતની

વ્યવસ્થા કરી આગ્રાનો રસ્તો લીધો કે તરતજ ગુજરાતના લોકોએ જુના અમીરોની મારફતે મોગલોને અમદાવાદ પાસેના કનીજ ગામ આગળ હરાવી તેમને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂક્યા.

૩. અફઘાનોનાં બંડ: શેરખાનનું પ્રાથમિક જીવન—
હુમાયુને માળવા જતી ત્યાંથી મળેલું દ્રવ્ય પણ મોજમઝામાં હડાવ્યું-
એવામાં તેને દિલ્હીથી સમાચાર મળ્યા કે પૂર્વના પઠાણોએ ઠામ ઠામ બંડ કર્યા છે. જૈનપુર, વરાહ, અને બંગાળના પઠાણો સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે, તથા દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસના પઠાણો બંડ કરવાની તૈયારીમાં છે. હુમાયુન આ સમાચાર સાંભળી આગ્રે જવા નીકળ્યો કે તરતજ માળવા સ્વતંત્ર થઈ ગયું. અફઘાનો હિંદુઓ કરતાં પણ મોગલોને વધારે ધિક્કારતા, કારણ કે તેમણે તેઓના પૂર્વજોનું રાજ્ય જતી લીધું હતું. એ વેરભાવને લીધે અફઘાનોએ હુમાયુન સાથેનો કજીઓ ૧૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો.

અફઘાન બળવાખોરોમાં આગ્રેવાન શેરખાન હતો. તે સુર જાતનો હતો. જૈનપુરના સુલતાને શેરખાનના પિતાને બહાર પ્રાંતમાં આવેલા સાસેરામમાં જાગીર આપી હતી. શેરખાન જુવાનીમાં ત્યાં રહી ફારસી ઇતિહાસ અને કવિતા ભણ્યો હતો, મોટપણે શેરખાને ઇ. સ. ૧૫૨૯ માં બહાર પ્રાંતના સુલતાનની નોકરી કરવા માંડી. પાછળથી જ્યારે બાબરે બિહાર જત્યો ત્યારે શેરખાને પ્રસંગ જોઈ તે કબજે કર્યો અને તે સ્વતંત્ર થયો. વળી તેણે હુમાયુનની બેકાળ-જનો લાભ લઈ બંગાળા જતી સત્તા વધારી. તે પાંચ વર્ષમાં બંગાળા અને બિહારનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો.

૪. શેરખાન સાથેનાં યુદ્ધ: પઠાણ પાદશાહીની પુનઃ સ્થાપના.—જુમાયુન પોતાના જીતેલા પ્રદેશો ખોયાના સમાચાર સાંભળીને પોતાના ભાઈ હિન્દાલ અને અસ્કરી સાથે પૂર્વ તરફ જવા

નીકળ્યો. તેણે પ્રથમ બનારસ પાસેના ગંગાતટે આવેલા ચુનારના દિલ્લા પર છાપો મારી છ માસના ઘેરા પછી તે જીતી લીધો. આ વખતે શેરખાન બંગાળામાં હતો. તેણે પોતાના કુટુંબ અને ખજાનાના રક્ષણ સાર રોહિતાનો મજબુત કિલ્લો તાબે કર્યો. તેણે રોહિતાના રાજાને કહ્યું કે, “મારા કુટુંબના રક્ષણ માટે કિલ્લો આપો; અને તેને બદલે, જો હું હુમાયુન સાથેની લડાઈમાં મરું તો મારો ખજાનો તમે લેજો.” રાજાએ એ માગણી સ્વીકારી તેથી શેરખાને પહેલી થોડી પાલખીઓમાં સ્ત્રીઓ મોકલી બીજામાં સિપાઈઓ મોકલ્યા. તેઓએ દિલ્લામાં જઈ દરવાજા ઉઘાડ્યા, તેથી તેણે કિલ્લો કબજે કર્યો.

હુમાયુન ચુનારનો કિલ્લો જીતી ચક્રગણી આગળ ગંગા ઓળંગી બંગાળા તરફ આગળ વધ્યો. તેણે રાજધાની ગૌડ (ઢાકા) તથા પટણા જીતી લીધાં. તેણે અહીં પણ એશઆરામમાં વખત ગુમાવ્યો. હિંદાલ અને કેટલાક સરદારો તાબું લશ્કર લઈ આવવાના બાને આગ્રા તરફ પાછા ફર્યા.

શેરખાને બસુઓની મદદથી હુમાયુનની સ્થિતિની માહિતી મેળવીને દિલ્લામાંથી ઉતરી આવી બંગાળા અને બહાર વચ્ચેના બધા રસ્તા બંધ કર્યા, એ માટે કે દિલ્હીથી આવતી મદદ અટકાવી પાદશાહને ઘેરાન કરી શકાય. હુમાયુનના ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં, સાધનો ખૂટી પડ્યાં, અને મદદની માગણી કર્યા છતાંએ નિમકહરામ બાઈઓએ તેને મદદ મોકલી નહિ. ઉલટું હિંદાલે માદીએ એસવા પ્રયત્ન કર્યો. આ દરમિયાન શેરખાને બહાર, બનારસ, ચુનાર, કનોજ અને જૈનપુર પાછાં જીતી લીધાં. હુમાયુને આ બધા સમાચાર સાંભળી વર્ષાઋતુ ઉતરતાં પોતાનાં મુઝીબર માણસો સાથે આગ્રાનો રસ્તો લીધો. આખરે તે બંગાળા અને બહારની વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ જૈનપુર નજીક આવી પહોંચ્યો. અહીં શેરખાને

ખામ્બો ખોદાવી તથા બીંતો ચણાવી રસ્તો બંધ કર્યો હતો. હુમાયુને એ માસ સુધી મદદની રહી જોઇ લાચાર બની શેરખાનને બંગાળ અને બહારનો સ્વતંત્ર સુલતાન સ્વીકાર્યો. હવે કરાર થવાથી હુમાયુનનાં માણસો ઉધવા લાગ્યાં. પરંતુ એવચની શેરખાને ૧૦ વર્ષનાં લાંબા ઝગડાનું વેર લેવાના વિચારથી ઇ. સ. ૧૫૩૯ ના જુનની પંદરમી તારીખે રાત્રે એ વાગે ઉઘતા મોગલો પર હુમલો કર્યો અને તેમની કતલ કરી. હુમાયુન ઘોડેસવાર થઇ સામે થયો, પણ સૈન્ય વિખરાયું, અને પોતે ધવાએલો હોવાથી દુશ્મનો વચ્ચેથી પસાર થઇ તેણે જીવ બચાવવા મંગામાં પડતું મેલ્યું. તે નબળાઇથી હુમી જતો હતો તે વખતે નિઝામ મહમદ સક્કા નામના બીસ્તીએ તેને પોતાની પખાલ આપી બચાવ્યો. નદી ઓળંગી હુમાયુન આગ્રે પહોંચ્યો. તેણે બીસ્તીએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા તેને ૩ કલાક ગાદીએ બેસવા દઇ રાજ્ય કરવા દીધું, તથા પખાલના કુટડા કરાવી તેને સિક્કા તરીકે ચલાવ્યા.

હુમાયુન આગ્રામાં આવ્યો તેથી કામરાન અને હિંદલે શરમિંદા પડી મારી માગી, એથી હુમાયુને તેમને મારી આપી. એ માસ પછી કામરાન લાહોર પાઞા ગયો અને સાથે હુમાયુનનાં માણસોને પણ લાલચ બતાવી લઇ ગયો.

શેરખાને હુમાયુનને બકસારના યુદ્ધમાં હરાવ્યા પછી બંગાળા તથા બહારનો કબજો લઇ મોટા લશ્કર સાથે આગ્રાનો રસ્તો લીધો. મોગલો સાથે અદાવત રાખનાર બધા અધધાનોએ શેરખાનનો પક્ષ લીધો. હુમાયુન મોટું લશ્કર એકત્ર કરી શેરખાનની સામે થયો પણ કનોજ આગળ બેટો થતાં પહેલેજ હુમલો હુમાયુને ઇ. સ. ૧૫૪૦ ના મેની ૧૬ મી તારીખે હાર ખાધી. આમ ૧૦ વર્ષથી લડતા આવતા અધધાનોએ હુમાયુનને હરાવી નસાડ્યો, તથા ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં ખોએલી પઠાણ પાદશાહીની પુનઃ સ્થાપના કરી.

૫. હુમાયુન મદદ મેળવવા નાસે છે.—હુમાયુન પોતાના રાજ્યના ૧૦ મા વર્ષમાં લાહોર ગયો. ત્યાં તેણે કામરાન પાસે મદદ માગી પણ તેણે તેમ કરવા ના પાડી. તેથી તેણે સિંધ જતવા યત્ન કર્યો પણ તે જતાયું નહિ. ત્યાંથી તે ૭ માણસો સાથે અમરકોટ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાણાએ તેને આસરો આપ્યો. ત્યાં હુમાયુનની રાણી હમીદા બેગમને પેટે ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં મહાન અકબરનો જન્મ થયો. પુત્રપ્રાપ્તિની ખુશાલી વખતે રિવાજ મુજબ અમીરોને બેટ આપવા માટે હુમાયુન પાસે દ્રવ્ય નહોતું, તેથી તેણે તેઓને કસ્તુરીનો કકડો વહેંચી આપ્યો. તેણે કસ્તુરીની બહેકી રહેલી સુવાસ પરથી પોતાના પુત્રની ભવિષ્યની આગાહીની ધારણા કરી અને તેને અકબર—ધણે મોટો—એવું ઉપનામ આપ્યું.

અમરકોટના રાણાએ આપેલી મદદથી હુમાયુને શરીથી સિંધ જતવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નહિ જતાયાથી તેણે ઇરાન જવા માટે કંદહારનો રસ્તો લીધો. કંદહારમાં અસ્કરી રાજ્ય કરતો હતો તેણે હુમાયુનને મદદ આપવાને બદલે તેને કેદ કરવા યત્ન કર્યો, પણ તે નાસી છુટ્યો.

હુમાયુન કંદહાર થઈ ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં ઇરાન પહોંચ્યો. અહીં તેને તેનો વિશ્વાસુ સરદાર બેરામ આવી મળ્યો. ઇરાનના શાહ તમરૂપે હુમાયુનનો સારો સત્કાર કર્યો. તેથી તે ત્યાં ૩ વર્ષ રહ્યો. છેવટે શાહે હુમાયુનને શીઆ પંથ સ્વીકારવાની શરતે ૧૪ હજાર સવારના લશ્કરની મદદ આપી. તે લશ્ક હુમાયુને કંદહાર જતાં. અકબર આ વખતે કામરાનના કબજામાં કાયુમમાં કેદી હતો.

હવે હુમાયુને કાયુલ ઘેર્યું. નિર્દય કામરાને અકબરને જ્યાં અસંખ્ય તીર પડતાં ત્યાં ફાટની ટોચે બેસાડ્યો હતો, પણ ઇશ્વર-કૃપાએ તેનો બચાવ થયો હતો. કામરાન હારી શરણે આવ્યો અને હુમાયુને ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં તેની આંખો ફેલાવી નાંખી. હુમાયુન

મરાઠાની નીકળ્યા પછીનાં ૧૦ વર્ષ ભાષાઓ સાથે લડયો હતો. તેઓ અનેક વખતે તેને કમળે આવેલા છતાં તેણે તેમને વારંવાર માફી આપી હતી. બાબરે જે શહેરમાં રહી ૧૬૬ જીતવા યોગ્ય અવસરની રહા જોઈ હતી તેજ કાબુલમાં રહી હુમાયુન પણ પોતાનું રાજ્ય બાકું મેળવવા માટે યોગ્ય પ્રસંગની રહા જોતો તૈયાર રહ્યો હતો.

પ્રશ્નો.

૧. રાજ્યના આરંભમાં હુમાયુનની હાલત કેવી હતી ?
૨. હુમાયુનના રાજ્યકાળમાં ગુજરાતમાં કોણ રાજ્ય કરતો હતો ? તેની સાથેના વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૩. શેરશાહ સાથેનાં યુદ્ધોનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૪. કયા દુર્ઘટ્યને લીધે હુમાયુનને ઘણું દુઃખ મોઘવનું પડ્યું ? કારણો બોલો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સૂર વંશના પઠાણ પાદશાહો.

૧. શેરખાન ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૪૫.

(૧) રાજ્યની મજબુતી માટે પ્રયત્ન—શેરખાન કનોજની જીત પછી શેરશાહ એટલે વાઘનો રાજા એવું નામ ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તેણે મોગલોના હુમલાથી બચવા માટે કામરાન પાસેથી પંજાબ તાબે કર્યું, તથા રોહતાની પાસે ઝેલમને કાંઠે વગર વિલંબે એક મજબુત કિલ્લો ચણાવ્યો. વળી તેણે અંગાણાની રાજ-

ધાની ગોડથી પંખખના નવા કિલ્લા સુધી ૨૦૦૦ માઇલ લાંબો રસ્તો તૈયાર કરાવ્યો. તેની બંને બાજુએ કુવા, ધર્મશાળા અને વૃક્ષોની વ્યવસ્થા કરી. ઉપરાંત શેરશાહે પોતાના રાજ્યના બીજા ભાગોમાં જવા માટે બીજા ૩ ટુંકા પણ અગત્યના રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા હતા.

(૨) રજપૂતો વિગ્રહ અને મરણ—હવે શેરશાહે પોતા પ્રત્યે દ્વેષ રાખતાં રજપૂત રાજ્યોને લક્ષમાં લીધાં. પ્રથમ માળવા પર ચઢાઇ કરી ગ્વાલીઅર અને રણથંભોર કિલ્લા જીતી લીધા. પછી રાયસેન કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તેના સરદારનો વિશ્વાસઘાત કરી કિલ્લો કબજે કર્યો. આ વખતે સરદાર પુરાણમલ્લ અને ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયા.

બીજે વર્ષે શેરશાહે જોધપુર જીતવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે શાક્યો નહિ. તે પછી તેણે બુદેલખંડમાં આવેલા કલિંબર કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. રાજા કીર્તિસિંહે બહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો. એવામાં દારખાતું સળગી ઉઠવાય તે દાઝ્યો અને પછી થોડાજ કલાકમાં ઇ. સ ૧૫૪૫ માં મરણ પામ્યો.

(૩) સુધારા—શેરશાહનો રાજ્યકાળ ઇતિહાસમાંના પ્રકાશિત સમયનો એક ભાગ છે. તેણે પાંચ વર્ષના ટુંકા કારબારમાં લશ્કરી અને મુલકી ખાતામાં સુધારા કર્યા. લશ્કરને પગાર આપતી વખતે તે હાજર રહી કોઇને અન્યાય થવા દેતો નહિ. તેણે જમીનનો કર નક્કી કર્યો હતો. કોઇ મુસલમાન પાદશાહે હિંદુને નાણાં-મહેસુલપર નીમ્યો હોય તો તેઓમાં શેરશાહ પ્રથમ છે. તેણે ટાડરમલને મહેસુલની વ્યવસ્થા પર નીમ્યો હતો. તેણે આવકનો ચોથો ભાગ કર ઠરાવી તેથી વધારે કોઇ પણ ન ઉઘરાવે તે માટે સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. સેરશાહે હિંદુઓને નોકરીમાં રાખી પ્રથમના પદાણુ પાદશાહનો ત્રાસ બૂલાવ્યો હતો. વળી ટપાલ માટે ડાકના ઘોડા પણ રાખ્યા હતા.

(૩) શેરશાહના ગુણદોષ—શેરશાહ અહમદુર હતો. તેનું મૂળ નામ ફરીદખાન હતું, પણ તેણે તરવારને એક ઝટકે વાઘ મારેલો હતો તેથી શેરીખાન નામ મળ્યું હતું. તે શક્તિમાન સરદાર અને મહાન રાજદારી નર હતો. તેણે બીજા કોઇપણ પઠાણ પાદશાહ કરતાં રૈયત પ્રત્યે ઉમદા ફરજ બજાવી છે. એ વખતે પ્રજા સુખી અને આબાદ હતી. તે સ્વાશ્રયથી ઉચ્ચ ફરજને પહોંચ્યો હતો. તે તેના ઉદ્યોગથી ઘણો પંકાયો છે.

તે ડાહ્યો પણ કૂર હતો. શત્રુઓ તરફ બિલકુલ દયા બતાવતો નહિ. વળી તે અતિશય રાજ્યલોભી હતો. તે બેવચની હતો તેથી તેની જળહણતી કીર્તિ પર મહાન કલંકનું પડ વીંટળાઇ વળ્યું છે, અને તેથીજ તે જોઇએ તેવો પ્રશંસાપાત્ર થયો નથી. તેની કૂરતા અને વિશ્વાસઘાતનું જળ તેને ભોગવવું પડ્યું છે.

૨. સલીમશાહ—ઇ. સ. ૧૫૪૫-૧૫૫૩.—શેરશાહના મરણ પછી તેનો બીજો પુત્ર ઇસ્લામશાહ જે સાધારણ રીતે સલીમ નામે ઓળખાતો તે ગાદીએ બેઠો. મોટો ભાઇ આદીલી દુર્ગુણી અને અશક્ત હતો તેથી બીજને લીધે બિહાર પ્રાંત તરફ જતો રહ્યો, અને ત્યાં તેનો અંત આવ્યો. સલીમે પિતાનાં પગલાંમાં ચાલી લોકોપયોગી કામ પુર્ણ કર્યાં. તેની પ્રજા સુખી અને આબાદ હતી. તેણે કેટલાક અંડખોરોને વશ કરી હહાપણ અને પરાક્રમથી રાજ્ય કર્યું, અને દિલ્લીમાં સલીમગઢ અણુઓ. તેણે મરવાં સુધી દેશહિતાર્થે પ્રયત્ન કર્યાં.

૩. આદિલશાહ—ઇ. સ. ૧૫૩૩-૧૫૫૬—સલીમના મૃત્યુ પછી તેનો નાનો પુત્ર શીરૂઝ ગાદીએ બેઠો, પણ શેરશાહના ભત્રીજા મહમ્મદ આદિલે તેને ૩ દિવસ પછી મારી નાખી ગાદી લીધી. તે અશક્ત પાદશાહે રાજ્યનો ખજાનો બદ્દેલીમાં ખાલી કર્યો, અને નીચ સોબતમાં રહેવા માંડ્યું. આદિલશાહે એક હલકી જતના પણ અસાધારણ શક્તિ ધરાવતા હેમુ નામે હિંદુને મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો. આદિલશાહે હેમુની સલાહથી જોખમભરી જગાઓએ હિંદુઓને નીમવા

માંડ્યા, તેથી કુલાભિમાની પદાણુ સરદારોએ ચુનાર આગળ બળવો કર્યો. પાદશાહ અને હેમુ તે જાંડ સમાવવા ચુનાર ગયા, તે જેરહાજરીનો લાભ લઈ ધજાહિમ સૂર નામના આદિલશાહના શાળાએ દિલ્હી અને આગ્રા જતાં. હેમુએ તેને હરાવ્યો. આ અરસામાં માળવા, પંજાબ અને બંગાળામાં બળવા થયા. હેમુની જેરહાજરી અને રાજ્યની અવ્યવસ્થાના સમાચાર સાંભળી હુમાયુન કાબુલથી ૧૫૦૦૦ માણસોના લસ્કર સાથે પંજાબ પર ચઢી આવ્યો.

૪. હુમાયુનનું આગમન—હુમાયુન યોગ્ય તૈયારી કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ ના નવેમ્બરમાં ઉપડ્યો. અકબર અને બેરામ પેશાવર મુકામે આવી મળ્યા. તેઓ વગર હરકતે લાહોરમાં પેદા. આ વખતે સિકંદર સૂરે દિલ્હીનો કબજો લીધો હતો તે મોટું તોપખાનું અને ૮૦,૦૦૦ સવારો લઈ સામે થયો. શાહજહાં અકબરે ઇ. સ. ૧૫૫૫ ના જુનની ૧૮ મીએ સુલતાનને નસાડ્યો, અને હુમાયુને દિલ્હીનું રાજ્ય સરહિંદની લડાઈની જીતથી ફરીથી મેળવ્યું.

૫. હુમાયુનનું અવસાન—હુમાયુન હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા પછી ૬ માસે એક વખત પોતાના મહેલના પુસ્તકાલયની અગાસી પરથી ઉતરતો હતો એવામાં મસિદમાં મુઘાંની બાંમ સાંભળી તરતજ ત્યાં નિમાજ પઢવા ચોબ્યો. એવામાં આરસપહાણુ પરથી તેની લાકડી લપસી જવાથી તે જમીન પર પડ્યો, તેથી તેને એટલી બધી ઇજા થઈ કે તે આર દિવસની માંદગી ભોગવી ઇ. સ. ૧૫૫૬ના જાન્યુઆરની ૨૪ મી તારીખે સૂર્યાસ્ત સમયે ૫૧ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

૬. હુમાયુનના ગુણદોષ—હુમાયુન એક બહાદુર સરદાર હતો, પણ બાબરની પેઠે સમર્થ નેતા નહોતો. તે અતિશય બલો, તદ્દન બોળો, અને ઉદાર હતો. તેણે પિતાની આગ્રા કદી ઉઘાપી નહોતી. તે સમય પારખનાર નહોતો, તેથી તથા મોજશોખને લીધે ઘણો હેરાન થયો. જો હદપાર મોજશોખનો ગુણ તેનામાં ન હોત તે તેના પ્રબળ શત્રુઓ ઉભા થવા ન પામત. તે વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન માણસોને માન તથા આશ્રય આપતો. તે બહુલો અને કવિ હતો.

પ્રશ્નો.

૧. શેરશાહે પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે મજબુત કર્યું ?
૨. શેરશાહના શુભદોષની નોંધ કરો.
૩. હુમાયુને કેવી પરિસ્થિતિમાં પોતાનું રાજ્ય ફરીથી મેળવ્યું ?
૪. હુમાયુનના જીવન પરથી આપણે કેવો ભોધ લઈ શકીએ ?

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મહાન અકબર.

૧. ગાદીએ બેસવું: પાણીપતનું બીજું યુદ્ધ. ઇ. સ. ૧૫૫૬—પતાના મૃત્યુસમયે અકબર ૧૩ વર્ષની વયનો હતો. તે ગાદીએ બેઠો પણ તેનો કુઓ બેરામ તેની વતી કારભાર કરતો હતો. અકબરની સગીર વયનો લાભ લેવા આદિલશાહનો વજર હેમુ

અંગાગાથી પદાણ તથા રજપૂ-
તોનું વિશાળ લશ્કર લઈ ચઢી
આવ્યો. તેણે દિલ્હી અને આગ્રા
તાબે કર્યાં. આ વખતે મોગલ
લશ્કરની રિયત ઘણી ખરાબ
હતી, પણ વિશ્વાસુ સરદાર
બેરામે અકબરને સાચવી સેન્યને
દબ્દતાથી કબજે રાખ્યું. પાણી-
પતના પ્રખ્યાત મેદાનમાં અકબર
અને હેમુ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં
હેમુ હાર્યો. બેરામે હેમુને મારી
નાખવા સલાહ આપી પણ
અકબરે તેમ કરવાની નાખુશી
જતાવી તેથી બેરામે પોતે તેને
મારી નાખ્યો, ઇ.સ. ૧૫૫૬.

અકબર.

૨. સિકંદરની હાર, ઇ. સ. ૧૫૫૭—પાણીપતની લડાઈ દરમિયાન બંગાળામાં બંડ થયું, તેમાં સુરવંશનો છેલ્લો સુલતાન મરણ પામ્યો તેથી તે વંશનો અંત આવ્યો. હેમુના મરણ પછી અકબર ઉત્તર હિંદનો અધિપતિ થયો, અને તેને દિલ્હી તથા આગ્રા સહિતના ઇસ્કી પાછાં મળ્યાં. અફઘાનોએ સિકંદર સૂરીની સરદારી નીચે ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં પઠાણ રાજ્ય સ્થાપવા ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો. અકબરે તાકીદે લાહોર જઈ સિકંદરને હરાવી માનકોટના કિલ્લા તરફ હાંકી કાઢ્યો.

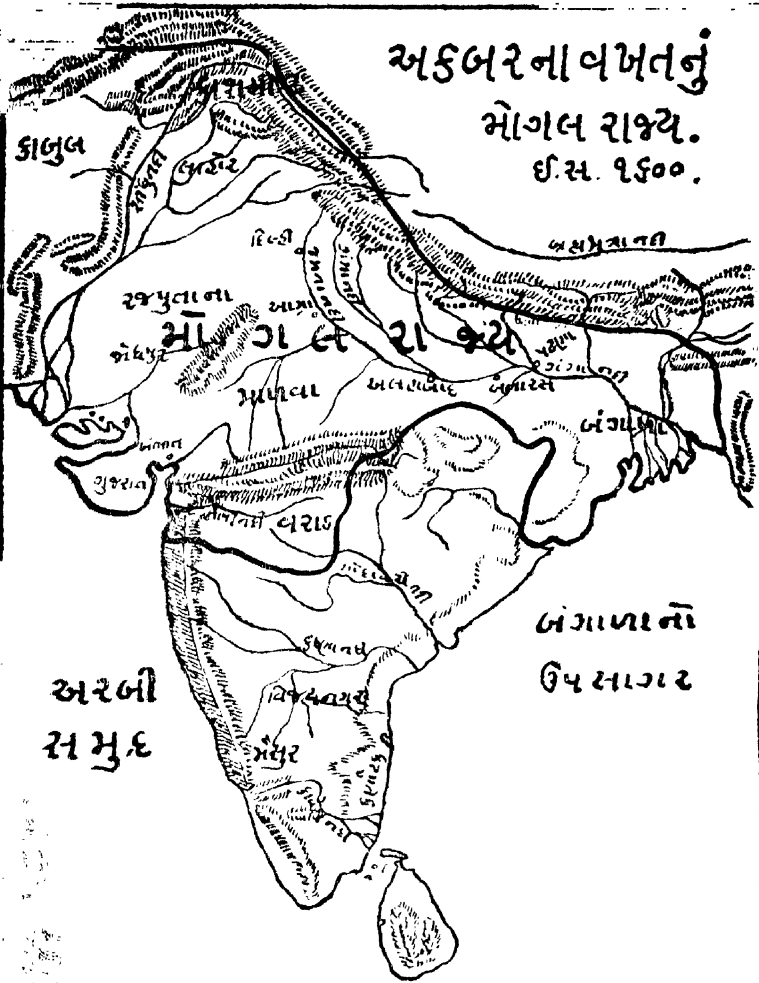
૩. બેરામનો કારભાર—હુમાયુન અને અકબરના જમાનામાં બેરામ વિશ્વાસુ કરતા કારવતા હતો. અકબરના રાજ્યકાળનાં શરૂઆતનાં ચાર વર્ષ સુધી વાસ્તવિક રાજકર્તા તેજ હતો. તેણે મોગલાઈને બચમાંથી બચાવી હતી. તે સ્વભાવે ક્રૂર અને તામસી હતો, તેણે ખાનખાવા એટલે રાજપિતાના ખિતાબથી દબતાથી અમલ ચલાવ્યો. તેણે ઘણા સરદારો સાથે ક્રૂરતા વાપરી તેમનાં ખૂન કરાવ્યાં. અકબરે આવા ક્રૂર સરદારથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છ્યું. તેણે દિલ્હી જઈ પોતાની માની સલાહ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી.

૪ બેરામનું બંડ અને મરણ—બેરામે સ્વસત્તાનો નાશ થએલો જોઈ પંજાબમાં જઈ બંડ કર્યું; પણ અકબરે તેને બહાદુરીથી વશ કર્યો, તેથી તે શિવાલિક પર્વત તરવાર ગઢમાં બરાયો, અને પાછળથી પસ્તાઈ અકબરને પગે પડ્યો. અકબરે તેની લાંબી સેવાની કદર કરી માન આપી મહેલ હજ કરવા જવા માટે ધનાદિ મદદ આપી. બેરામ મુજરાતમાં આવ્યો. ત્યાં તેના કોઈ દુશ્મને તેને પાટણ આગળ મારી નાંખ્યો, બેરામના મરણથી અકબર ઘણો દુઃખી થયો, તેણે હવે ૧૮ વર્ષની વયે કુલ સત્તા સંભાળી લીધી, અને તેને બેરામના ક્રૂર બંધનમાંથી મુક્તિ મળી.

અકબરના વખતનું

મોગલ રાજ્ય.

ઈ.સ. ૧૬૦૦.

હિંદી

મહાસાગર

૧૫૧

૫. રાજ્યની પરિસ્થિતિ—અકબરે કાઝુલ, પંજબ, અને દિલ્હીનું રાજ્ય મેળવ્યું, પણ તેમાં સંપૂર્ણ શાંતિ સ્થપાઈ નહોતી. લશ્કર પહેલાંના જેવું શક્તિમાન રહ્યું નહોતું. કાઝુલ તથા હિંદના અધિવાસી મોગલો પ્રત્યે ધિક્કારની નજરે જોતા હતા. હજી પૂર્વમાં જયપુરમાં પઠાણ રાજ્યો હતાં, હિંદના રાજા-રજવાડાઓની અકબરને ઘણી ખીક રહેતી હતી. કાઝુલમાં કામરાનનો પુત્ર મીરજા હકીમ રાજ્ય કરતો હતો તેનો વિચાર પણ હિંદ જીતવાનો હતો. અકબર વયમાં નાનો, અને નિરાધાર છતાં યુદ્ધિ, દીર્ઘદષ્ટિ અને બહાદુરીથી આવનાર બચની સામે થવા તૈયાર થયો.

૬. રાજ્યો જીત્યાં—(૧) બંગાળા.—અકબરે પઠાણોને હરાવી બંગાળા તરફ હાંકી કાઢ્યા હતા. પણ હજી તેઓ બખેડા કરતા હતા. હવે અકબરે પોતાની સરહદ પર ચાર વર્ષથી ઝડપી દાકુદખાનને વશ કરવા બંગાળા પર ચઢાઈ કરી, અને ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં આગમ-હાલની લડાઈમાં પઠાણસત્તાનો સંપૂર્ણ સંહાર કર્યો. બંગાળા કબજે આવ્યો અને દાકુદખાન ઓઢીયામાં નાસી ગયો. અકબરના પાછા ગયા પછી બંગાળામાં બંડ થયું તે બેસાડી દેવા માનસિંહ અને ટોડરમલ ગયા. તેઓએ બંગાળા તથા બહાર પ્રાંતનો કબજો લીધો. હવે અકબરે બાહોશ, પ્રામાણિક અને શક્તિમાન હિંદુ સરદાર ટોડર-મલને બંગાળાનો સુબો નીમ્યો. તેના વખતમાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૮૨, અને ૧૬૦૦ બંડ થયેલાં પણ તેણે તે બેસાડી દબ સારી રીતે કારબાર કર્યો. અકબરે ઓઢીયાના અધિવાસી આગેવાનોને જાગીર આપી શાંત કર્યાં, તેથી ઓઢીયા પણ મોગલ રાજ્યમાં જોડાયો હતો.

(૨) પંજબ—મોગલ સરદારો બંગાળામાં રોકાએલા હતા. તેનો લાભ લઈ અકબરનો ભાઈ હકીમ મિર્જા પંજબ પર ચઢી આવ્યો. તેણે પંજબ જીતી મોગલ સુબાને ઇ. સ. ૧૫૮૧માં હાંકી કાઢ્યો. અકબરે જલે જઈ તેને હરાવી નસાડ્યો તથા કાઝુલ પણ જીતી લીધું.

આ વખતે અકબરે અટકનો કિલ્લો ચણાવ્યો, તથા ભગવાનદાસને પંજાબનો સુબો નીમી પોતાની કચેરી ૧૫ વર્ષ સુધી લાહોરમાં રાખી.

(૩) કાશ્મીર—અકબરે ભગવાનદાસને કાશ્મીર મોકલી તેના રાજા પાસે મોગલ સત્તા સ્વીકારી. ઇ. સ. ૧૫૮૫. ખીન્ને કાશ્મીરમાં અવ્યવસ્થા થઇ તેથી ફરીથી લશ્કર મોકલી તે જીતી ખાલસા કર્યું. રાજાને બહાર પ્રાંતમાં જાગીર આપી દિલ્હીમાં રાખ્યો. કાશ્મીરમાં સંપૂર્ણ મોગલ સત્તા ઇ. સ. ૧૫૯૨માં સ્થપાઇ હતી.

(૪) સિંધ અને કંદહાર—સિંધમાં મુસલમાન કામનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં મુસલ્માન લોકોએ બળવો કરી અવ્યવસ્થા કરી. તે પ્રસંગે ઇ. સ. ૧૫૯૨ માં સિંધ જીતી ખાલસા કર્યું. બળવાખોરોને વશ કરતાં જૈનખાં તથા હાજર જવાબી ખીરખાન મગયા, પણ ટોડર-મલ તથા માનસિંહે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં વ્યવસ્થા કરી.

મિર્ઝા હકીમના બળવા પછી અફઘાનિસ્તાન મોગલોમાં ભેડાયો હતો. ઇ. સ. ૧૫૯૪માં ઉઝબેક અને ઇરાનીઓ વચ્ચે લડાઇ જાગી તે સમયે અકબરે કંદહારનો મુલક જીતી ખાલસા કર્યો.

મકરણ રૂપ મું.

ઉત્તર હિંદની જીતો.

૧. બળવાખોરોને વશ કર્યા.—(૧) રાજ્યની સંપૂર્ણ જવાબદારી અકબરને માથે આવતાંજ પડાણોએ આદિલશાહસૂરના પુત્ર શેરશાહ ખીજની સરદારી નીચે જૈનપુર પર હુમલો કર્યો. તેને વશ કરવા અકબરે ખાનઝમાનને મોકલ્યો. તેણે અયોધ્યા તથા પ્રયાગ જીતી લઇ પોતે સ્વતંત્ર થવા બળવો કર્યો.

(૨) આજ અરસામાં પંજાબના સુબા બાઝમહાદુરે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. તેને વશ કરવા અકબરે આદમખાન નામના સરદારને મોકલ્યો. તેણે સુબાને વશ કરી ખાનઝમાનની પેઠે સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો. અકબરે તેને વશ કરી માફી આપી તથા તેને માળવામાંથી ખીજ સ્થળે બદલ્યો.

૨. રજપુતોને વશ કર્યા.—અકબરે ૨૫ વર્ષની વયે રજપુતોને તાબે કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે હિંદમાં ઝોઝામાં ઝોઝા નાના મોટા ૧૦૦ રજપુત રાજ્યો હતા, ચિતોડનો રાણો હેસિંગ તે બધાનો ઉપરી હતો. અકબરને રાજ્ય વધારવા માટે મિત્રોની જરૂર જણાઈ, તેથી તેણે રજપુતોને હરાવી પોતાના પક્ષના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રથમ અકબરે અમ્મર એટલે જયપુરના રાજા બિહારીમલ્લ પર ચઢાઈ કરી. ૪ વર્ષની લડાઈ પછી રાજા હાર્યો. અકબરે તેની કુંવરી સાથે લગ્ન કરી સગાઈનો સંબંધ બાંધ્યો. તેણે બિહારીમલ્લને, તેના પુત્ર ભગવાનદાસને તથા તેના દત્તક પુત્ર માનસિંહને મોટી લશ્કરી પદવી આપી.

મેવાડનો રાણો હેસિંગ તથા અકબર તેર વર્ષની સમાન વયે ગાદીએ બેઠા હતા, બંનેને અનુભવ જુદા જુદા થએલા હતા તેથી અકબર ચતુર પણ શાણો, દુરાચરણી અને આળસુ બન્યો હતો. અકબરે રાણાને વશ કરવા બે વખતે ચઢાઈ કરી પણ તેને નાસતું પડ્યું હતું. એવામાં રાણાની વીર રાણીનું અદેખાઈથી ખૂન થયું તેથી દેશમાં મુલકી વિગ્રહ સળગ્યો. આ અવ્યવસ્થાનો લાભ લેવા અકબર મોટા લશ્કર સાથે ચઢી આવ્યો. તેથી રાણો અરવક્ષી ડુંગરોમાં ભરાયો.

બહાદુર સરદારોએ અકબરની સામે થવા તૈયારી કરી. ધણી માંડલિક રાજ્યો મેવાડની મદદે આવ્યા. જયમલ્લ અને પ્રતે નામના સરદારોએ અદ્ભૂત પરાક્રમ કર્યું; જયમલ્લ બેદનોરનો રાજા અને મારવાડના

સાહસિક સામંતોમાં સુપ્રસિદ્ધ હતો. આ વખતે માતૃભૂમિના પ્રેમ માટે અનેક રજપુતોએ પ્રાણાર્પણ કર્યો. છેવટે અકબરની મોળીથી જયમલ્લ મરાયો તેથી ઇ. સ. ૧૫૬૮ માં ચિતોડ અકબરના હાથમાં આવ્યું. આ કિસ્સો પ્રથમ અલાઉદ્દીને અને પછી ગુજરાતના બહાદુરશાહે જીત્યો હતો.

ઉદેસિંગ ચિતોડ તજ અરવલ્લી કુંગરોમાંના ગિહસોત સ્થળે આવ્યો. ત્યાં તેણે ઉદયસાગર સરોવર ખોદાવી ગિરિશૃંગે નવચોકી મહેલ બાંધી. પાછળથી આ સ્થળે ઉદેપુર શહેર વસ્યું. ઉદેસિંગ ૪૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

સોનાગઢ સરદારની પુત્રીના પાણિગ્રહણથી ઉદેસિંગને પ્રતાપ નામે પુત્ર થયો હતો. તે પ્રતાપે દ્રવ્યખર્ચ તથા સાધનખર્ચ રહીત હોવા છતાં પણ પારાવાર વિદ્યાની અવગણના કરી મોગલોને શિક્ષા કરવા તથા ખોએશે મુલક પાછો મેળવવા યત્ન આદર્યો. મારવાડ, અંબર, બિકાનેર અને બુંદીના રાજાઓ અકબરને મળી ગયા હતા. પ્રતાપનો ભાઈ શુક્તસિંહ પણ રાજસોમથી અકબરના પક્ષમાં જળ્યો હતો. પ્રતાપે નિરાશ ન થતાં ૨૫ વર્ષ સુધી અસંખ્ય સંકટો વેડી પ્રયત્ન જરી રાખ્યો. તે બીષણ પ્રયત્ન તરફ જોતાં સ્વદેશ પ્રેમીઓમાં તે ઉચ્ચતમ હતો. પ્રતાપે મેવાડ પાછું ન મળે ત્યાં સુધી ડાઘી નહિ મુડાવવાની, સોનાગઢના થાળમાં નહિ જમવાની, તથા સુંવાળી પથારી પર નહિ સૂવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાછું મળ્યું નહિ.

અકબરને લડાઈની તયારી કરતો જોઈ મારવાડનો માલદેવ તેને શરણે ગયો. તેણે અકબરને ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં ભેટ મોકલી. અકબરે તે ખુશીથી સ્વીકારી તેને રાવનો ઇલાકાત આપ્યો. રાજાએ પોતાની બેધ્યા નામની કુવરી અકબરને પરણાવી.

હવે બીજા રજપુત રાજાઓની મદદથી પ્રતાપે અકબર સામે

લડવા તૈયારી કરી. અકબરના પક્ષમાં બળેલો માનસિંહ એક વખતે સોલાપુર જતી દિલ્હી જતો હતો. તેણે ઉદયસાગર સરોવર પર પ્રતાપને મળવા પ્રયત્ન કર્યો. તેને પ્રતાપે કહેવરાવ્યું કે “ જો રજપુતોએ પોતાની બેનદીકરી મોગલોને આપી તેઓએ તેમની સાથે બોજન પણ કર્યું હશે, તેથી સૂર્યવંશી બાપ્પા રાવળનો વંશજ તેની સાથે બોજન કરી શકશે નહિ. ” આ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઇ માનસિંહે અકબરને ઉરકર્યો. તેથી અકબરે યુદ્ધની તૈયારી કરી.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ—જુવરાજ સત્રીમ મોગલદળ લઈ માનસિંહ તથા મહોબતખાનને મદદમાં રાખી યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પ્રતાપ હલદીઘાટના મેદાનમાં ૨૨,૦૦૦ રજુવીર રજપુતોને લઈ મોગલોને યોગ્ય

જવાબ આપવા સજ્જ થઈ ઉભો. સંવત ૧૫૩૨ના શ્રાવણ સુદ ૬-૭ મે દારણુ યુદ્ધ થયું. પ્રતાપે સ્વમાન અને સ્વદેશ ખાતર અદ્ભુત શૈર્ષ્ય દર્શાવ્યું. સલીમનો હાથી નાડો તે સમયે તુમુલ ગળંના થઈ. પ્રતાપને ધવાએલો જોઈ જાલા રાજા માનાએ રાજછત્ર પોતાને માથે ધરી સ્વામી ભક્તિ મારે પ્રાણાર્પણ કર્યું! ૧૪૦૦૦ રજપુતોએ લોહી વહેવડાવી હલદીઘાટના મેદાનને પાવન કર્યું !

પ્રતાપસિંહ.

પ્રતાપ ચેતક પર સવાર થઈ નિખિડ પર્વત તરફ ચાલ્યો, શુકતસિંહે સંકટ સમયે તેને પોતાનો ઘોડો ભેટ કર્યો. પાછળથી પ્રતાપે કેટલાક કિલ્લા જીતી ઉદેપુરમાં રાજ્ય કર્યું. તે ઇ. સ. ૧૫૯૭માં મરણ પામ્યો. અનેક સંકટો પડ્યા છતાં તેણે પોતાની ટેક સાચવી મોગલોને પોતાની બેનદીકરી પરણાવી નહિ.

૩. ગુજરાત જીત્યું—અકબરે રાજપૂતોને વશ કરી તેમની સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધી ઉત્તરનાં પઠાણ રાજ્યોને વશ કરવા વિચાર કર્યો. આ અરસામાં મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની નબળાઇનો લાભ લઈ સરદારોએ તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો; તેથી તેણે રાજ્ય પાછું મેળવવા અકબરની મદદ માગી. અકબરે તે માગણી સ્વીકારી ઇ. સ. ૧૫૭૨ ના જુલાઈમાં ગુજરાત તરફ કુચ કરી, અને ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં જીતી લીધું. પાદશાહે મુઝફ્ફરશાહને જાગીર આપી ગુજરાતમાં મોગલ સુબો નીમ્યો. અકબરના ગયા પછી ગુજરાતમાં વારંવાર બળવા થયા. આખરે ટોડરમલે ગુજરાતમાં આવી શાંતિ કરી. તથા ઇ. સ. ૧૫૯૩ માં મુઝફ્ફરશાહ મરણ પામ્યો તેથી અકબર ગુજરાતનો પાદશાહ થયો, અને સ્વતંત્ર સુલતાનોનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મહાન અકબર ચાલુ.

દખખણના વિજય ઇ. સ. ૧૫૮૨-૧૬૦૫.

૧. વિજયનગરનો અંત—દખખણના ઇતિહાસમાં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. તેના છેલ્લા રાજ્યકર્તા રામરાજાને દખખણનાં સુસલમાની રાજ્યોએ સંયુક્ત થઈ ઇ. સ. ૧૬૬૫ માં તાલીકોટ આગળ હરાવી વિજયનગરનો અંત આણ્યો.

વિજયનગરના નાશ પછી દખખણનાં ઇસ્લામી રાજ્યો કુસંપથઈ એક બીજા સાથે લડવા લાગ્યાં. તેથી અહમદનગરનું રાજ્ય ચઢતીમાં

આબુ. અકબરે શાહજહાં મુરાદને દખ્ખણ જીતવા મોકલ્યો ત્યારે બીજાપુરમાં એક સાધ્વી વીરરમણી કારભાર કરતી હતી. તે અહમદનગરની શાહજહાં તથા બીજાપુરના સુલતાનની બેગમ હતી. પતિના મૃત્યુ પછી તે કારભાર કરતી હતી.

૨. અહમદનગરમાં મુલકી વિગ્રહ—અહમદનગરનો સુલતાન મરણ પામ્યો ત્યારે ચાર ઉમેદવારોએ માદી માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓમાં ચાંદબીખીનો બહાદુરશાહ નામે ભત્રીજો હકદાર વારસ હતો. બ્યારે ચાંદબીખીએ જોયું કે દેશ માંહોમાંહેના કજીઆથી પાયમાલ થાય છે, ત્યારે તેણે અહમદનગર આવી વ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે અહમદનગર આવી એટલે પ્રધાને અકબરના શાહજહાં મુરાદની મદદ માગી. માગણી સ્વીકારી મુરાદ દખ્ખણમાં ચાલ્યો; ચાંદબીખીએ અહમદનગરનો કબજો લઈ મુરાદને અટકાવવા તૈયારી કરી; કારણકે તે જાણતી હતી કે જો મોગલોને પગબર જમીન મળે તો તેઓ ઉત્તરની પેઠે આખું દખ્ખણ જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર રહેવાના નથી.

(૩) ચાંદબીખીએ અહમદનગર બચાવ્યું—અહમદનગરનું સંયુક્ત સૈન્ય ઘણું થોડું હતું. વળી તેમનો યોગ્ય દોરનાર નહોતો; તેથી ચાંદબીખીએ સેનાપતિપદ લઈ કિલ્લો સમરાવી ખોરાક તથા દારૂગળાનો સંગ્રહ કર્યો. તેણે પોતાના સૈનિકોને ઉત્તેજિત કર્યા. શાહજહાં મુરાદે આવી કોટ નીચે ભોયરાં ખોદી કાઢ તોડવા યત્ન કરીધો પણ ચાંદબીખીની હોશિયારીથી તે ફાટી શક્યો નહિ. છેવટે મોગલ લશ્કરે કોટ તોડી કિલ્લામાં પેસવા પ્રયાસ કર્યો. તે જોઈ સૈન્ય હિંમત હારી નાશવા મંડ્યું; પણ ચાંદબીખીએ બખ્તર પહેરી હાથમાં નાગી તરવાર લઈ માંહે પેસતા મોગલોને બહાદુરીથી સંહારવા મંડ્યા. અહમદનગરનું લશ્કર પોતાની નાચિકાને વીરત્વથી લડતી જોઈ શરમાઈને મોગલો પર બહાદુરીથી ટૂટી પડ્યું. સવારથી સાંજ

સુધી વિગ્રહ ચાલ્યો પણ મોગલો જીતી શક્યા નહિ. ચાંદખીખીએ કોટમાં પડેલું બાકોઈ પોતાનાં માણસો પાસે પુરાવી નંખાવ્યું. આ વીરરમણી વિષે એવી વાત ચાલે છે કે જ્યારે વિગ્રહમાં દાંડોળો ખૂટ્યો ત્યારે તેણે તાંબુ, રૂપું અને છેવટે બધું ખૂટી પડવાથી પોતાનાં ઘરેણાં તોપોમાં ભરી ગોળા છોડવાનો હુકમ પોતાના સૈનિકાને આપ્યો હતો. જો કે મોગલો હાર્યા તોપણ તેમણે દૂત મોકલી ચાંદખીખીનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં અને તેને ‘સુલતાના’ નો ઇતિહાસ આપ્યો. હવે મુરાદે અહમદનગર ખાલી કર્યું. સુલતાનાએ અહમદનગર થોડી સુદત સુધી સાચવી રાખ્યું. છેવટે અહમદનગરનું રાજ્ય મુલકી વિગ્રહથી છેકજ પાયમાલ થઈ ગયું.

૪. સુલતાનાનું મરણ—કેટલાક વિરોધી સરદારોએ વાત ચલાવી કે ચાંદખીખી શહેર શત્રુઓને સ્વાધીન કરવા ઇચ્છે છે. આ અસત્ય વાતથી ઉસ્કેરાઈ કેટલાક દુષ્ટ લોકોએ ચાંદખીખીના મહેલમાં પેસી તેને અતિ ક્રૂરપણે મારી નાખી. તેઓએ તેના સાધુત્વ, શૌર્ય તથા નિર-સ્વાર્થને બિલકુલ લક્ષમાં આણ્યાંજ નહિ.

૫. અહમદનગર પડ્યું—મુલકી વિગ્રહથી થએલી પાયમાલી તથા સુલતાનાના મરણનો લાભ લઈ શાહજહા દાનીએએ અહમદનગર જીતી લીધું. દખ્ખણમાં મોગલોનો આ પ્રથમ પેગપેસારો થયો. હવે તેમની વિજયી લડત ચાલુજ રહી. ૨૦ વર્ષમાં અહમદનગરનું સ્વાતંત્ર્ય સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થયું, અને વરાડ સહિત તે મોગલ રાજ્યમાં જોડાયું.

૬. અકબર “દખ્ખણનો પ્રથમ મોગલ પાદશાહ”—દખ્ખણનો પાદશાહનું પ્રથમ માન અકબરને મળ્યું છે. ઉત્તર હિંદ સાચવીને ખેસવું એજ મોગલો માટે સાઈ હતું. દખ્ખણ જીતવામાં તેમની મોટી ભૂલ હતી. એ ભૂલથી મોગલાઈને કેવી રીતે ટકો લાગ્યો અને તે હાલી ઉઠી તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

૭. ખાનદેશ—તે નિઝામશાહી વંશનો રાજા અકબરની સત્તા ધ્રુવિતો નહોતો. પાદશાહે ખાનદેશનું નાનું રાજ્ય જીતી ખાલસા કર્યું; તથા ખાનદેશ, વરાડ અને અહમદનગરના પ્રદેશ પર પોતાના પુત્ર દાનીએલને સુબો નીમ્યો. આ વખત દખ્ખણના ફરવાગરૂપ આશીરગઢ કિલ્લો પણ જીત્યો હતો. એવામાં સલીમના બંડના સમાચાર સાંભળી અકબર ઉતાવળથી દિલ્હી તરફ ચાલ્યો.

૮. સલીમનું બંડ. ઇ. સ. ૧૬૦૫.—શક્તિમાન સલીમ અબ્બેરનો સુબો હતો. જ્યારે અકબર દખ્ખણના વિગ્રહમાં રોકાયો ત્યારે અબ્બુલ ફાદર બદાવીનના સમજાવવાથી તે પિતાની વિરુદ્ધ ચલ્યો. પિતા પર ધાર્મિક તહોમતો મૂકી ઘણાને પક્ષમાં લીધા, તથા પાદશાહ ઇલ્કાબ ધરાવી બહાર, અલાહાબાદ, અને અયોધ્યા કબજે કર્યાં. અકબરે તેને માયાભર્યો પત્ર લખી સમજાવ્યો તેથી તેણે મારી માગી. અકબરે તેને મારી આપી બંગાળ તથા ઓડીઆનો સુબો નીમ્યો.

હવે સલીમ ભારે માંદગીમાં સપડાયો. ખીજો પુત્ર દાનીએલ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં મરણ પામ્યો હતો, અને મુરાદ પણ દારૂના વ્યસનથી મૃત્યુને શરણ થયો હતો. હવે અકબર માંદગીના પંજમાં સપડાયો. સલીમ એકલોજ ગાદીનો વારસ હતો, પરંતુ અનાસંકિત-પણાથી તે આબાદ બન્યો નહોતો. તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખુશરૂ માનસિંહની બેનનો પુત્ર તથા ખાનીઆઝમ સરદારનો જમાઇ થતો હતો. સરદારનો વિચાર તેને ગાદીએ બેસાડવાનો હતો. છેવટે અકબરે સલીમને બોલાવી સરદારે સમક્ષ તેને ગાદી સોંપી, તેમજ ચોખ્ખી રીતે કારભાર ચલાવવા છેવટની શિખામણ પણ આપી.

૯. અકબરનું અવસાન—સલાહકારો, સરદારો, મિત્રો, અને પુત્રોનાં અતિ શોકજનક મરણોથી થયેલી ગંભીર અસરે અકબરનું

આરોગ્ય ચિંતારૂપી કીડાથી ખવાઇ મર્યું. તેથી તે ઇ. સ. ૧૬૦૫ના ઓક્ટોબરની ૧૩ મી તારીખે આ ક્ષત્રી દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયો. રાજ્ય કરતાં તેને ૪૯ વર્ષ થયાં હતાં, અને મરણ સમયે તેનું વય ૬૩ વર્ષનું હતું.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મહાન અકબર ચાલુ.

આચરણ અને રાજ્યકારભાર.

૧. હિંદુઓ પ્રત્યેની વતોણુક—અકબરની પહેલાંના કાષ્ટ પણ પાદશાહે હિંદુ પ્રજાના હિતની ખાખત વિચારી નહોતી. ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના હિંદુમુસલમાનને સરખા હક આપની નીતિ અમલમાં લાવનારાઓમાં અકબર પહેલોજ હતો. તેણે હિંદુઓ સાથે સગાઇનો સંબંધ બાંધી તેમને સુખાઓ નીમ્યા અને ઉચી પદવીઓ આપી. અકબરે હિંદુઓ પાસેથી યાત્રાવેરો લેવાતો તે માફ કર્યો. વળી તેણે બાળલગ્નની બંધી કરી વિધવાઓને સતી થતી અટકાવવા અતિ યત્ન કર્યો. તેણે ગૌવધ બંધ કરી હિંદુ વિધવાવિવાહની હિમાયત કરી હતી. હિંદુ પ્રજાની લાગણી દુખાય એવાં કૃત્ય તે કરતો નહિ.

૨. સંસ્કૃતનું ખેડાણુ—અકબરે એક બાબુએ મુસલમાનોને ફારસીનું જ્ઞાન મેળવવા સૂચના કરી હતી, અને બીજી બાબુએ સંસ્કૃત ભાષાને અતિથય ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું હતું. તેના રાજ્યકાળમાં રામાયણ, મહાભારત, અને કથાસરિત્સાગર વગેરે સંસ્કૃત ગદ્યપદ્યનાં ફારસીમાં ભાષાંતર થયાં હતાં. વળી અકબર ઉર્દુ તથા હિંદી કવિઓને પણ સારું ઉત્તેજન આપતો હતો.

૩. ધાર્મિક હિલચાલ: ઇલાહી ધર્મ—હિંદુ રાણીએને રાજ રાખવા અકબરે આ રસ્તો લીધો હતો. તે ચુસ્ત મુસલમાન નહોતો તોપણ ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં સારો રસ લેતો હતો. તે સત્યનો શોધક હતો. બધા ધર્મપંથથી ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ તેનું માનવું હતું. તેણે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મશુરને બોલાવી ધર્મસંવાદ કરાવ્યા હતા.

આખરે અકબરે ધર્મની આબાદી વગર રાજ્યની આબાદી થશે નહિ એમ વિચારી એક નવો પંથ શરૂ કર્યો. તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતો કે મનુષ્યમાત્ર ઇશ્વરનાં ઉત્પન્ન કરેલાં છે. સર્વ ઇશ્વરનું જ બળન કરનારાં છે. માત્ર જનનની રીતો જુદી જુદી છે, માટે કોઇએ કોઇને ઉચ્ચનીચ ન ગણતાં પરસ્પર ભાઇ તરીકે વર્તીને એક ખીજને સહાય કરવી, તથા એક સાથે બેસીને ઇશ્વરભક્તિ કરવી. આ પંથ “તૌહિદ-ઇ-ઇલાહી એટલે ઇશ્વરની એકતા નામે ઓળખાયો. અમુલશક્તિ અને રૈઝી જેવા મોટા માણસોએ પાદશાહના માનની ખાતર એ પંથ સ્વીકાર્યો, પણ અકબરના મરણ સાથે તેનો પંથ પણ નાશ પામ્યો. અકબર છેવટના જમાનામાં કાંઇક અવિચારી બન્યો હતો. તે પોતાને મનુષ્યજાત કરતાં કાંઇક શ્રેષ્ઠ અને ઇશ્વરી અંશ તરીકે માનતો હતો. તેથી ઇસ્લામી પ્રજાએ તેને ઝઝો ચાલો નહોતો.

૪. અકબરના મુખ્ય સરદારો—(૧) અબુલફઝ—અકબરના રાજ્યકાળના ૧૨ મા વર્ષમાં મોગલાઇ તોફરીમાં જોડાયો હતો. તે સદાયરણી અને વિદ્વાન હતો. રાજ્યકારભાર ચલાવવાની શક્તિને લીધે તે ક્રમે ક્રમે અકબરનો મુખ્ય પ્રધાન અને સલાહકાર બન્યો હતો. તે વિશ્વાસુ સરદાર હતો. તેણે અકબરનામા એટલે અકબરનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેના એક ભાગને આઈન-ઇ-અકબરી કહે છે. તેમાં અકબરના કાયદાકાનુન અને સુધારાની ચોજના સમાવેલી છે. તેને ધાર્મિક પુસ્તકો અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વાંચવાનો

શોખ હતો. પાદશાહે તેની સલાહથી ઇલાહી પંથ શરૂ કર્યો હતો, તેથી ઇસ્લામી રૈયત તેની વિરુદ્ધ થઈ હતી. અકબર તેના પર અધિક વહાલ રાખતો તથા તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો તેથી સલીમે ગુસ્સે થઈ તેને બુદ્દલાખંડના સરદાર નરસિંહદેવ પાસે ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં મારી નાખાવ્યો. આથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો.

(૨) ફૈઝી—તે અબુલ ફઝલનો નાનો ભાઈ હતો, અને ભાઈની માર્ફતે અકબરના રાજ્યકાળના ૧૮ મા વર્ષમાં પાદશાહી દરબારમાં દાખલ થયો હતો. દ્વારસી કવિઓમાં આજે પણ તેનું નામ મશહૂર છે. તે સંસ્કૃતનો ખંતીલો અભ્યાસક હતો. તેણે અકબરનામા લખવામાં પોતાના ભાઈને મદદ કરી હતી. તે પણ ધર્મનો શોખીન હતો.

(૩) ખીરખાન—કાદ્મીનો બ્રાહ્મણ તથા ધણેજ હાજર-જવાખી અને હોશિયાર સરદાર હતો. તે બુદ્ધિવર્ધક અને શિક્ષાદાયી કથાઓ કહેવામાં ચાલાક હતો, તેને અકબરના દરબારમાં ધણેજ માન હતું. તે સુલેમાન પર્વતમાં વસતી યુસફજી જાતને વશ કરવા ગયો હતો, ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૩ માં માર્યો ગયો.

(૪) રાજા ટોડરમલ—પંજાબનો કાયસ્થ હોઈ હિસાબી કામમાં ધણે પ્રવીણ હતો. તે શેરશાહ સૂરીના વખતથી મહેસુલની વ્યવસ્થામાં પંકાતો હતો. તેણે અકબરના દરબારમાં દાખલ થઈ ઉત્તર હિંદનાં પહાણ રાજ્યો જીતવામાં ધણી બહાદુરી દર્શાવી હતી; તથા મહેસુલની વ્યવસ્થામાં પ્રશસાપાત્ર નોકરી હતી.

(૫) તાનસેન—અકબરે પોતાના રાજ્યના ૭ મા વર્ષમાં રેવાના (આજે રાજ પાસે તેના તાનસેન નામના કવિ અને ગવૈયાને પોતાના દરબારમાં મોકલવાની આગણી કરી હતી. અબુલફઝલ કહે છે કે તેના જોવા ગવૈયા ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જોવામાં આવ્યો નહોતો.

આ ઉપરાંત માનસિંહ, ભગવાનદાસ, ખાનખાનાન, આજુબ કેકા અને કવિ ગંગ વગેરે અકબરના સ્નેહીઓ હતા.

૫. મહેસુલની વ્યવસ્થા—અકબરે ટાડરમલની મદદથી પ્રાચીન મનુસ્મૃતિને આધારે મહેસુલની વ્યવસ્થા કરી હતી. શેરશાહે આ પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. તે ઉપજનો ચોથો ભાગ લેતો હતો ત્યારે અકબરે ત્રીજો ભાગ લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. હિંદની મહેસુલની વ્યવસ્થા આ જમાનાથીજ વ્યવસ્થિત સ્થિતિ આવી હતી. અકબરે સામ્રાજ્યના દરેક ભાગમાં ટાડરમલને મોકલી ખેડાણ જમીનના ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ એવા પાક પ્રમાણે ત્રણ વર્ગે ઠરાવ્યા હતા. દરેક વિધે પાકતા પાકની સરાસરી કાઢી તેનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવો એમ ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે દરેક વર્ષે જમીનની પરીક્ષા અને મહેસુલનો ભાગ નક્કી થતાં હતાં. પાણુ પાછળથી આ વ્યવસ્થા તરફી ભરેલી અને ખર્ચાળ જણાવાથી તપાસ કરવાની મુદત દસ દસ વર્ષની ઠરાવી અને અનાજને બદલે નાણાં લેવા ઠરાવ્યું. ઉપજનો કુલ અડસટ્ટો ૪૨ કરોડ રૂપીઆનો ગણવામાં આવ્યો હતો. એ વ્યવસ્થા એવી સારી હતી કે બ્રિટિશ સરકારે થોડા ફેરફાર સાથે તે કાયમ રાખી છે.

૬. રાજ્યપદ્ધતિ—અકબરે પોતાનું વિશાળ રાજ્ય વ્યવસ્થિત રાખવા ૧૫ પ્રાંતોમાં વહેંચ્યું હતું, અને તે-પર સુબાઓ નીમ્યા હતા. તે પંદર પ્રાંતો પૈકી ૧૨ હિંદુસ્તાનના અને ૩ દખ્ખણના હતા. આ પ્રાંતો કાબુલ, લાહોર, મુલતાન, દિલ્હી, આગ્રા, અલાહાબાદ, અયોધ્યા, બહાર, બંગાળા, એલીઆ, અજમેર, ગુજરાત; તથા વરાડ, ખાનદેશ અને અહમદનગર હતા. દરેક સુબાને મુલકી અને લશ્કરી સંપૂર્ણ હક આપવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ તે સુખ્ય સરકારને જવાબદાર હતા. દરેક સુબાને મદદ કરવા એક દિવાન કે મહેસુલ ઉધરાવનાર નીમાતો. લશ્કરી ખાતામાં મદદ કરવા ફૈજદાર નીમાતો.

ન્યાયખાતાનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ મીર ઈ. અદલ કહેવાતો. તેને મદદ કરવા હિંદુ તથા મુસલમાન ધારાશાસ્ત્રીઓ રાખવામાં આવતા. શહેરમાં પોલીસની વ્યવસ્થા માટે કોટવાલ નીમવામાં આવતા હતા. દેશના જિલ્લાઓના જમીનદારોને તથા ગામપતિઓને આ વ્યવસ્થાથી સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યા હતા, તેથી ઘણાં હિંદુ ગામે પોતાની સ્થાનિક સત્તા ભોગવતાં હતાં, તથા લુટારા તેમજ ખીજના ત્રાસ-માંથી બચવા માટે પોતાના પગ પર ઉભાં રહી શકતાં હતાં.

હિંદુમુસલમાન પર સમદષ્ટિ રાખીને અકબર આપાદ થયો. તે હારેલા શત્રુને યોગ્ય માન તથા જગીર આપી પોતાના દરબારમાં દાખલ કરતો, અને તેને મિત્ર તથા મદદગાર બનાવતો.

૭. લશ્કર અને યુદ્ધનીતિ—અકબર સનિકાને જગીર ન આપતાં માસિક મુકરર પગાર આપતો. અમુક મુકરર સૈન્યના સરદારને જગીર મળતી હતી. તે ઉમરાવોને એક હજારથી પાંચ હજાર સૈનિકોની સરદારી આપતો. એથી વધુ સત્તા અસાધારણ શક્તિ ધરાવનારનેજ આપવામાં આવતી હતી. ૧૨,૦૦૦ માણસોની સરદારી માત્ર રાજવંશજોનેજ અપાતી. ઘોડેસવાર લશ્કરનો ઉપરી મનસખદાર કહેવાતો. તેમની સંખ્યા ૪૧૫ ની હતી. તેમાં અકબરે વશ કરેલા રજપુત તથા મુસલમાન સરદારોનો સમાવેશ થતો હતો. અકબરનું સૈન્ય અનહદ વિશાળ નહોતું.

શત્રુનું બળ મોટું હોય ત્યારે અકબર જાતે સેનાપતિ તરીકે જતો. તે બંડને બેસાડી દેવામાં અતિ ત્વરિત ગતિ રાખતો, અને શત્રુઓના ગભરાટનો લાભ લઈ તેમને વશ કરતો. તે કિલ્લો તોડવાની સુરંગો ફોડવામાં સારી કુશળતા ધરાવતો, છતાં તે લડાઈનો શોખીન નહોતો. જીતાએલા સરદારોને પ્રાંતોની જુએદારી પર નીમી તે મેળવી લેતો. આ પ્રકારની ઉત્તમ યુદ્ધનીતિથી અકબર પદાણુ રાખ્યો તોડી રજપુ-તોને વશ કરી મોટું અને વ્યવસ્થિત સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યો.

૮. જીવનરીતિ અને ગુણદ્વય—જલાલુદ્દીન મહંમદ અકબર ઈલ્લાહની રાણી ઇલિઝાબેથનો સમકાલીન હતો. તે કવાયત કરનાર, શિક્ષારતો શોખીન, અને દરરોજની ડરજ બળવનાર હતો. તે દારસી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સારો રસ લેતો હતો, તેમજ રાજકાર્યોમાં પણ મુખ્ય ભાગ ભજવતો હતો. તે પ્રત્યેક પ્રભાતે પ્રજાની અરજીઓ સાંભળી તેમને ન્યાય આપતો હતો. તે લશ્કર અને કચેરી સાથે થંડી ઋતુમાં રાજ્યમાં મુસાફરીમાં નીકળતો; તેથી જેમ રાજધાનીની રૈયતને ન્યાય મળતો તેમ દૂરની રૈયતને પણ ફરીઆદનો પ્રસંગ તથા ન્યાય મળતો હતો. ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકારને યોગ્ય સૂચનાઓ પહોંચી શકતી.

અકબર શરીરે દેખાવડો, મધ્યમ કદનો, શક્તિમાન, અને વજૂદેહી હતો. તેનું કપાળ ભવ્યું હતું. તેની રીતભાત તથા વાણી દરબારી હતી. તે શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓવડે ફૂરતાંદીન અને બહાદુર હતો. તે સંકટ સમયે ધીર, મહાન રાજનીતિજ્ઞ, સમર્થ સરદાર, મહાનુભાવ, દૂરદર્શી તથા દયાળુ હોષ પ્રજાને હિતુચ્છુ હતો. તેના હડાપણથી હિંદુઓને શાંતિ થઈ હતી. આમ છતાંએ માનસિકને મારી નાંખવા તેણે કરેલા પ્રયત્નથી તેમજ તેના અમર્યાદિત સ્ત્રીસંબંધથી તેની ઝગ-કતી કીર્તિ પર કલંકરૂપ ગાઢી કાળાશ ફરી વળી છે.

પ્રશ્ના.

૧. પાણ્ડીપતની બીજી લડાઈ તથા તેના પરિણામનું વર્ણન કરો.
૨. અકબરે ઉત્તરમાં ક્યાં ક્યાં રાજ્યો જીત્યાં હતાં ?
૩. અકબરે લોકહિતાર્થે ક્યાં મહાન કાર્યો કર્યાં હતાં ?
૪. અકબરના જમાનાની મહેસુલની વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરો.
૫. હિંદના નકશો દોરી તેમાં અકબરના વખતનું હિંદ બતાવો.
૬. અકબરની રાજ્યપદ્ધતિનું વર્ણન કરી તેને બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ સાથે સરખાવો.
૭. પ્રતાપ અને અકબરનાં વૃત્તાંત પરથી આપણે કયો બોધ ગ્રહણ કરી શકીએ ?

પ્રકરણ ૨૮ મું.

જહાંગીર, ઇ. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭.

૧. જન્મ અને પ્રાથમિક જીવન—સલીમ ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં ફતેહપુર સીક્રીના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો. તે શેખ સલીમ નામે ફકીરના આશીર્વાદથી જન્મ્યો, માટે, સલીમ નામે ઓળખાયો. તે અંબરના રાણા ભગવાનદાસની કુંવરી બેઠે પરણ્યો હતો. તે નાનપણથી દારૂનો વ્યસની હતો. પિતા સામે બંડ કર્યા પછી તેણે બંગાળા અને ઓઢી-આના સુબાગીરી ભોગવી હતી.

૨. નુરજહાનનું પ્રાથમિક જીવન—આયાઝબેગ નામના એક ધરાની સરદારે સગાંસંબંધીઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અમીના નામની એક હલકા કુળની પણ સદ્ગુણા સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું, તેથી તેને સ્વદેશ તજવાની જરૂર પડી. કંદહારના રણમાં મુસાફર કરતાં નુરજહાનનો જન્મ થયો, પણ અમાનાનું મરણ થયું. એટલામાં આયાઝબેગને હિંદ જતો એક વેપારીનો સંગ મળ્યો, તેની મદદથી બચાવ પામી તે દિલ્હી આવ્યો, તથા પોતાના જુના મિત્રની મદદથી અકબરના દરબારમાં દાખલ થઈ પોતાની સ્વાભાવિક હોશિયારીથી મોટા સરદાર બન્યો. તેણે પોતાની પુત્રીને મહેર-ઉત્તન-નિસા એટલે સુદરીઓનો ચંદ્રમા અને પાછળથી નુરમહાલ એટલે મહેલનું તેજ એવાં નામો આપ્યાં હતાં. આયાઝબેગે પુત્રીનો વિવાહ શેરઅફઘાન નામના એક ધરાની સરદાર સાથે કર્યો હતો. સલીમે તેની માગણી કરી, પણ આયાઝબેગે પુત્રીને શેરઅફઘાન સાથે પરણાવી બંગાળામાં મોકલી દીધી.

૩. ગાદીએ બેસવું: 'ખુશરૂનું' બંડ—સલીમ જહાંગીર એટલે દુનિયા જીતનાર નામ ધારણ કરી ૩૭ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૬૦૫ ના ઓક્ટોબરની ૧૪ મી તારીખે ગાદીએ બેઠો. તે પછી છ માસ સુધી રાજ્યમાં શાંતિ હતી, અને ટોચ પણ જાતની અશાંતિ

જણાતી નહોતી. હવે જહાંગીરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખુશરૂ કે જેણે રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો તે બીકથી નાસી લાહોર ગયો. ત્યાં તેણે લશ્કર જમાવી લાહોર જતું અને પોતાના નામની દુવાઇ ફેરવી. એ સમાચાર સાંભળી જહાંગીરે લાહોર જઇ ખુશરૂને હરાવી કેદ પકડ્યો. જહાંગીરે ખુશરૂના ૭૦૦ બળવાખોરા સાથીઓને ફૂર રીતે મારી નાંખાવ્યા. હવે ખુશરૂ અંધ બની પોતાના ભાઈ ખુરમનો કબજામાં કેદી થયો. તેણે તેને ઇ. સ. ૧૬૨૨ માં મારી નાખ્યો. તેને અલાહાબાદના એક સુંદર ઉદ્યાનમાં દફનાવવામાં આવ્યો છે.

૪ નુરજહાન માટે પ્રયત્ન—જહાંગીરે ગાદી પર દૃઢ થયા પછી નુરજહાનને મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. શેરઅફઘાન (વાઘ મારનાર) કે જેનું મૂળ નામ: અલીકુલીખાન હતું તે બંગાળના બરદાન પરગણામાં અમલ કરતો હતો. જહાંગીરે બંગાળના સુબા કુતુબુદ્દીનની મારફતે તેનું ખૂન કરાવ્યું. શેરઅફઘાને મરતી વખતે પ્રાર્થના કરી કે “હે પરમાત્મા, આ મારાઓને નરકે મોકલીશ નહિ.” મોગલ પાદશાહે આવી રીતે એક સ્ત્રીની ખાતર એક મહાન નરવીરને ગુમાવ્યો! જહાંગીરે મહેર-ઉન-નિસાને દિલ્હી પકડી મંગાવી, પણ તે બહાદુર રાણીએ પતિશોકને લીધે લાંબા વખત સુધી પાદશાહને મુલાકાત આપી નહિ.

૫. વિગ્રહ—જહાંગીરે જે કે અકબર કરતાં માનસિક અને નીતિવિષયક બાબતોમાં ઉતરતો હતો, પણ તે શક્તિમાન પાદશાહ હતો. તેણે પોતાના રાજ્યકાળની શરૂઆતમાં જ કાયુલની મુલાકાત લીધી હતી, પણ થોડાં વર્ષ કેડે ત્યાં બળવો થયો હતો. મખ્મુદિંદના સુબાએ પણ સત્તાવશી કરવા માંડી હતી, પરંતુ જહાંગીરે રજપુતાના, બંગાળ, દખ્ખણ, કાયુલ, અને ડાંગરા તરફ વખતસર લશ્કર મોકલી વિગ્રહ ઠર્યા હતા.

૬. જહાંગીરના મુખ્ય વિચાર: કંદહાર—જહાંગીરે જે

કામને મોટા ખાસ પ્રયત્ન કરવા ધાર્યું. એક તો બાપદાદાનાં એકસસ તરફનાં રાજ્યો જીતવા વિચાર કર્યો, અને બીજું બાકીના દખ્ખણ તાબે કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે આ બે વિચારમાના એકમાં પણ સફળ થયો નહોતો. તેનું લશ્કર એકસસ સુધી પહોંચી જ શક્યું નહિ. અકબરે કંદહાર ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં જીત્યું હતું, પણ ઇરાનીઓએ તે ઇ. સ. ૧૬૨૨ માં પાછું જીત્યું હતું. જહાંગીરે કંદહાર જીતવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ ત્યાંએ તે પહોંચી શક્યું નહિ.

૭. દખ્ખણ—દખ્ખણ જીતવાના પ્રયત્નમાં જહાંગીરને ધાર્યું સોસતું પડ્યું. અકબરના વખતમાં મોગલોએ અહમદનગરનો ઉત્તર ભાગ જીતાયા પછી મલીકબર નામના અહમદનગરના એક આબિસિનિઅન સરદારે ફીરકી શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. તે શહેર પાછળથી ઔરંગાબાદ નામે ઓળખાયું. મોગલોએ તે ભાગ જીતવા ત્રણ વખતે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. આખરે તે રાજ્ય ઇ. સ. ૧૬૧૦ માં ફરીથી સ્વતંત્ર થઇ ગયું. પાછળથી જહાંગીરે શાહજહા પુરમને તે જીતવા મોકલ્યો. જે કે તેણે તે ભાગ જીત્યો હતો, તો પણ મલીકબર ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી તે સ્વતંત્ર રહ્યો હતો.

૮. મેવાડ સાથે વિગ્રહ—જહાંગીરના રાજ્યકાળમા પ્રતાપી પ્રતાપસિંહનો પુત્ર અમરસિંહ મેવાડનો રાણો હતો. તેને નમાવવા જહાંગીર મેવાડ પર ચઢી આવ્યો, પણ પોતે હાર્યો. તે પછી જહાંગીરે મેવાડ પર અનેક ચઢાઇઓ કરી પણ જ્ય મળ્યો નહિ. છેવટે પાદશાહે ફરીથી લશ્કર તૈયાર કરી પુરમને સરદારી આપી. ૮ મી વખતે મેવાડ પર ચઢાઇ મોકલી. આ વખતે રજપુતોએ હાર ખાધી અને મોગલો સાથે કરાર કર્યો. પુરમે આ જીતથી બાપ્પા રાવળના વશજેની સ્વતંત્રતાનો અંત લાવવાનું મહાન કાર્ય કર્યું હતું. તેથી જહાંગીરે તેને ૩૦,૦૦૦ સેનિકોનો સેનાપતિ નીમી શાહઆલમ નામ આપ્યું હતું.

૯. કાંગરાની જીત—અકબર પંજાબમાં આવેલો કાંગરાનો કિલ્લો જીતી શક્યો નહોતો, તે જહાંગીરે ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં જીતી લીધો. આ જીતથી તે બહુ કુલાયો હતો. તેણે ખીજ વખતે તેની કિલ્લેબંધી તોડી પાડી હતી.

૧૦. પ્લેગ—જહાંગીરના રાજ્યના દસમા વર્ષમાં પંજાબમાં ખારે પ્લેગ શટી નીકળ્યો. જહાંગીરે આ રોગને હિંદમાં અજાણ્યો માન્યો. પ્લેગ દિલ્હી, કાશ્મીર, અને હિંદના મોટા ભાગ પર ફેલાયો હતો, તેથી અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.

૧૧. નુરજહાનનો કારભાર—લગભગ ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં મહેર-ઉન-નિસા સાથે જહાંગીરનું લગ્ન થયું હતું. એ બનાવ અમન્યનો છે કારણ કે હવે પછી રાજ્યનો અધિકાર વાસ્તવિક રીતે રાણીના હાથમાં હતો. જહાંગીરે નુરજહાનને પટરાણી બનાવી હતી. તેણે ગુલાબનું અત્તર શોધી કાઢ્યું હતું. જહાંગીર વ્યસની હોવાથી તેણે રાજ્યકાર-ભાર નુરજહાનને સોંપી દીધો. નુરજહાને ધીમે ધીમે પાદશાહ પગ કાઢ્યું મેળવ્યો. અને હવે બધા હુકમો પણ તેની સહીથી મહાર પડતા હતા. જહાંગીરના બનાનાનો પાશ લાગવાથી નુરજહાન ખટપટી થઈ હતી. તેણે પોતાની શેર અફઘાનથી થએલી પુત્રી નાના શાહજહાન સહરી-આર સાથે પરણાવી એને ગાદી અપાવવા માટે ખટપટ કરવા માંડી હતી. આ ખટપટથી ખુરમનું મન ઉંચું થયું. તેણે ખુશરૂન નારી નાંખી ખંડ કર્યું.

૧૨. ખુરમનું ખંડ—નુરજહાને મહોબતખાન સરદારની મદદથી આ ખંડ સમાવ્યું. તે પછી ખુરમ રઝગતો રહ્યો અને પાછળથી મહોબતખાન પણ નુરજહાનની ખટપટથી મરવા નાસી ખુરમના પક્ષમાં બળી ગયો.

૧૩. બંગાળી—ઉસ્માનખાન નામના એક પઠાણ સરદારે

બળવો કરી બંગાળામાં સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તેને હરાવી મારી નાખ્યો ત્યાં ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં શાંતિ સ્થાપી.

૧૪. અંગ્રેજો દરબારમાં—આપણે જહાંગીરના રાજ્યકાળ વિષે માત્ર મુસલમાન ઇતિહાસકારો પાસેથીજ નહિ, પણ પરદેશી મુસાફરોએ લખેલા હિંદના પ્રવાસનાં વર્ણનો પરથી પણ ઘણું જાણી શકીએ છીએ. આ અરસામાં કૃષ્ણ હોલિન્સ નામે એક અંગ્રેજ હિંદમાં આવી વેપારની પરવાનગી મેળવી. તેણે સુરતમાં એક વેપારી વખાર ચલાવી હતી. તેણે જહાંગીરના દરબારમાં ઇ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૧૧ સુધી રહીને યુરોપીઅન રીતરિવાજ અને રાજ્યપદ્ધતિથી પાદશાહને વાકેફ કીધો હતો.

હોલિન્સ પછી સર ટોમસ રો નામે બ્રિટિશ એલચી ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં હિંદમાં આવ્યો હતો. તેણે હિંદમાં આવી ઘણી ચાલાકીથી પોતાના દેશ તથા રાજનું માન જાળવવા હિંમતભર્યા પ્રયત્ન કર્યા હતા. તે ઇ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૧૮ સુધી જહાંગીરના દરબારમાં રહ્યો હતો. તેણે વિચાર્યું કે ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે વેપારના ચોક્કસ કરાર કરવા એ કામ આપા મેગલોના જમાનામાં અશક્ય છે. તેણે નુરજહાનના ભ્રાત્ર અસફખનને એક કોમતી જવાહીર આપી મહાપ્રયત્ને સુનામાં વેપાર કરવાની સર મંજૂરી મેળવી. સર ટોમસરોએ જહાંગીરની ખાનસાહેબ વિષે ઘણું રમુજ વર્ણુ લખ્યું છે.

૧૫. મહોબતખાનનું બંડ—રાજકુવરોની બચાવ દશા અને પાદશાહનું ઘડપણ વિચારી સમર્થ સરદાર મહોબતખાન ગાદી બચાવી પડશે એવો વહેમ નુરજહાનને આવ્યો. તેથી તેણે તેના નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. મહોબતખાન પંજાબનું બંડમેસાડી દબને આવેલો હતો, તેને નુરજહાને રસ્તામાં પકડી લીધો, પણ તે પાછળથી નાસી છુટ્યો, તથા આવી ખટપટી રાણીના પ્રપચમાંથી પોતાની જાંદગી બચાવવા દખખણમાં નાસી જઈ ખુરમને મળ્યો, ખુરમ તેના આવવાથી ઘણો ખુશ થયો.

૧૬. જહાંગીરનું મરણ—જહાંગીર કાશ્મીરના સુંદર પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે ૨૨ વર્ષે રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૬૨૭ ના આઠદોઢમસ ૨૮ મી તારીખે દમના રોગથી લાહોરમાં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી નુરજહાન લગભગ ૨૦ વર્ષે જીવી હતી. તેને સાડે વર્ષસિન બાંધી આપ્યું હતું, તેથી તેણે રાજકાજમાં હાથ ધાલ્યો નહોતો. તે ઇ. સ. ૧૬૪૫ માં લાહોરમાં મરણ પામી, જહાંગીરની કબર પાસે દટાઈ હતી.

૧૭. જહાંગીરના ગુણ દોષ—જહાંગીર “કુશળ દારૂ પીનાર” તરીકે ઓળખાએલો છે. તેણે આ બાબતમાં પોતાની યુવાવસ્થા બમાડી હતી. મોટપણે તે કૂર અને વાતકી થયો હતો. તે બીજાને દારૂ પીવાની મના કરતો, અને તેનો ભંગ કરનારને સજા કરતો. તે ન્યાયને વ્હાતો હતો. તે કહેતો કે પરમેશ્વરે મને પ્રથમ રાજકુમારોની અને પછી અમીરોની યોગ્ય તપાસ કરવા નીમ્યો છે. તેના ન્યાય કૂનાથી ભરપૂર હતો, તે કુદરત અને કળાનો શોખીન હતો. તે વ્યસની હતો, છતાં તેનું હૃદય મહાન અને ઉદાર હતું. વળી તે ગંભીર અને શાંત આનંદી હતો, તેના વખતમાં યુરોપથી પટાટા અને તમાકુ હિંદમાં દાખલ થયાં હતાં.

પ્રશ્ન.

૧. જહાંગીર અને નુરજહાનના સરખાતના જીવનનું વર્ણન કરો.
૨. જહાંગીરના જમાનામાં મેવાડના રાણાઓની સ્વતંત્રતાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો ?
૩. જહાંગીરના રાજ્યકાળમાં બનેલા મુખ્ય બનાવો બોલો.
૪. જહાંગીર અને નુરજહાનના જીવનવૃત્તાંત પરથી આપણે શો બોધ ગ્રહણ કરી શકીએ ?
૫. જહાંગીરના વખતમાં કયા પરદેશી લોકો હિંદમાં આવ્યા હતા ?

પ્રકરણ ૨૯ મું.

શાહજહાન, ઇ. સ. ૧૬૨૮-૧૬૫૮.

૧. ગાદીએ આવવું—જહાંગીરના મરણકાળે તેના બે પુત્રો જીવતા હતા. તેમાં ખુરમ કે શાહજહાન શક્તિમાન તથા વખવસીલાવાળો હતો. પિતાના મૃત્યુ વખતે સુરતમાં હતો. તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ સહરીઆરે ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખુરમે આવી તેને તથા બીજા ગાદીનો હક કરનાર રાજકુમારોને ખારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે બાઈબાંકુઓના ખૂનમાં હાથ ધોઇ શાહજહાન ઇ. સ. ૧૬૨૮ ના ફેબ્રુઆરિમાં ગાદી પર બેઠો.

૨. દખખણનાં યુદ્ધો—શાહજહાન જહાંગીર અને અકબરની પેઠે ઑકસસના બોએલા પ્રાંતો પાછા મેળવવા તથા આબો દખખણ જીતવા તત્પર હતો. તે આ બંને કામમાં જહાંગીરના કરતાં વધારે સફળ થયો, તેણે ઇ. સ. ૧૬૩૦થી ૧૬૩૬ સુધીનાં ૭ વર્ષ દખખણના વિગ્રહમાં ગાળ્યાં. ખાનજહાન લોદી નામના સરદારે શાહજહાનને શરૂઆતમાં સતાવ્યો, પણ તેને ઇ. સ. ૧૬૩૧ માં ખારી નાખવામાં આવ્યો. સાડાપાંચ વર્ષ પછી બિજાપુરના રાજાએ મોગલોનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. ૮ વર્ષમાં અહમદનગર અને વરાહ કબજે આવ્યાં. ઉપરાંત ગોવળકાંડાના રાજ્યને ખંડણી બરવાની ફરજ પડી. બિજાપુરના રાજા સાથે પણ ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં ખંડણી લેવાની શરતે સલાહ કરી. દખખણ ઇ. સ. ૧૬૫૫ માં ફરી ઉજું થયું. તેથી શાહજહાન ઔરંગઝેબને એક વિશાળ લશ્કર સાથે દખખણમાં મોકલ્યો.

૩. ઔરંગઝેબ દખખણનો વાઇસરોય—શાહજહાન ઔરંગઝેબ શાહજહાનની વૃદ્ધાવસ્થામાં ઔરંગાબાદમાં મુખ્ય મથક રાખી દખખણનો કારભાર કરતો હતો. અહીં તેની બેગમ રખીઆ દાઓરાણી મરણ પામી. ઔરંગઝેબે તેની કબર પર આગ્રાના તાજમહેલ નજીક એક મુંદર રોજે ચણાવી તેની ચોતરફ ગુલાબની મુંદર વાડી બનાવરાવી.

૪. મીરજુમલાએ કરેલી સલાહ — આ અરસામાં અબ્દુલ્લા કુતુબશાહ ગોવળકોંડામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને મીરજુમલા નામે બાહોશ પ્રધાન હતો. તેની અને રાજની વચ્ચે કજીઓ થયો. તેથી મીરજુમલાએ ઐરંગઝેબને ગોવળકોંડા પર ચઢી આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. તે સ્વીકારી શાહજહાં યોગ્ય પ્રસંગ જોઈ ચઢી આવ્યા.

૫. રાજને ઘેરવાની યુક્તિ — એક વખતે ઐરંગઝેબે ગોવળકોંડાના રાજને કાગળ લખ્યો કે શાહજહાંના એલચી તમારી પાસે મળવા આવે છે, માટે તેની મુલાકાતની વ્યવસ્થા કરશો. રાજને ભોળવાઈ વ્યવસ્થા કરી. તે વખતે ઐરંગઝેબે કપટ કરી તેને ચકડી લીધો, પણ રાજ યુક્તિથી નાસી છુ યો, અને તેણે લડાઈની તૈયાર કરી.

૬. ગોવળકોંડાનો ઘેરો — હવે ઐરંગઝેબના લશ્કરે ગોવળકોંડા ઘેર્યું, પણ તે તે જીતી શક્યા નહિ. એવામાં શાહઆલમે ઐરંગઝેબને હુકમ કર્યો કે ઘેરો ઉઠાવી ઐરંગઝેબ જવું, નેચા તે તાકીદે પોતાના મથકે ગયો, પણ તે શહેર પોતે કદી ભૂલ્યો નહિ. તેણે એક વખતે તે શહેર જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

૭. ગુજરાતમાં દુકાળ — ઈ. સ. ૧૬૩૦-૧૬૩૨ — આ અરસામાં દખ્ખણ અને ખાનદેશ સહિત ગુજરાતમાં બચકન દુકાળ પડ્યો. જીવ ખોવાની બીકે મુસાફરી થઇ શકતી નહિ. ભૂખમરને લીધે છોકરાનું માંસ ખવાતું! મુઠદાં રસ્તા પર પડ્યાં રહેતાં! લોકો શહેરમાં નસ લાલતમાં જોવામાં આવતાં! મુરત અને પુરાનપુરની વચ્ચે ઘણાજ હૃદયભેદક અને કમકમાટ ઉપજાવનારા દેખાવ નજરે પડતા. અંગ્રેજ મુસાફર મન્ડી કહે છે કે મોગલ સરકારે પ્રજાના બચાવ માટે કાંઈજ કર્યું નહોતું; પરંતુ પાદશાહનામામાં લખેલું છે કે પાદશાહે લોકોને બચાવવા માટે થોડીક દુકાનો ખોલી ૨૪ અઠવાડીનામાં દોઢ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા.

૮ શાહજહાનનો રાજ્યકારોખાર—એલ્ફીન્સ્ટન, ટેવર્નિયર અને મન્ડીનાં લખાણો પરથી માલમ પડે છે કે શાહજહાનના રાજ્યકાળની શરૂઆતમાં રાજ્યમાં ઘણું અંધેર હતું. પ્રાંતિક સરકાર અવ્યવસ્થિત હતી, તેથી નદી કે જમીનમાર્ગે મુસાફરી કરવામાં ઘણું જોખમ હતું, કાનૂન કે દેશમાં બળવાખોર અને ચોરની સંખ્યા ઝાઝી હતી. ઇ. સ. ૧૬૪૪ થી ૧૬૫૬ ની વચ્ચે રાજ્યમાં સુધારો થવા લાગ્યો. સાદુલ્લાખાન અલ્લામી નામે પ્રખ્યાત વરા પ્રધાનના પ્રયત્નથી એ સુધારો થયો હતો. વળી દખ્ખણમાં મુશિદકુલીખાન નામના સરદારે પણ ટોડરમલની મહેસુલની વ્યવસ્થા સુખ્ય બણી સુધારો કર્યો હતો.

૯ શાહજહાનના વખતની હિંદની પેદાશ—અકબરે રાજ્યની તિબેરી બરપુર હાલતમાં મૂકી હતી. જહાંગીર અને શાહજહાને તેમાં ઘણો વધારો કર્યો. અકબરના વખતમાં આવક ૧૭૫૫ કરોડ રૂપીઆ હતી. તે વધીને શાહજહાનના જમાનામાં ૨૨ કરોડ રૂપીઆ થઈ. તેમાં ૨૦^૩ કરોડ રૂપીઆ હિંદના આવક અને બાકીની કાશ્મીર અને અફઘાનિસ્તાનના પ્રાંતોની હતી. જર્મન મુસાફર માન્ડેલ્સલો ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં લખે છે કે ૨ શિલિંગ અને ૩ પેન્સે એક રૂપીઆ મળતો હતો. આ જમાનામાં બળ અને બપકાનો વધુ સંયોગ હતો.

ભાઈઓમાં રાજગણેશ—અને ગાદી માટે વિગ્રહ—શાહજહાનને દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ, અને મુરાદ નામે ચાર પુત્રો તથા બેગમ સાહેબ અને રોશનઆરા નામે બે પુત્રીઓ મળી છ સંતાનો હતાં. જ્યેષ્ઠ દારા સદ્ગુણી અને પોતાના મનોબળ પર આધાર રાખનાર હતો. સુજા ડાહ્યો અને દૃઢ વિચારનો હતો, પણ તે મોજ-શોખી અને મદીરાનો વ્યસની હતો, તેથી તે પ્રજાપ્રેમ મેળવી શક્યો ન હતો. ઔરંગઝેબ સંગીન વિચારનો અને કર્તવ્યનિષ્ઠ નોકરો શોધી કાઢવામાં કુશળ હતો. તે હોશિયાર કાવતરાખોર અને ડોળધાલુ

હતો. મુરાદ શાહજહાનનો સૌથી નાનો પુત્ર હોઇ મોજશોખી હતો. એમનું સાહેબ શાહજહાનને બહુ પ્રિય હતી, તે દારાના પક્ષમાં હતી. રાજ્યના આરાચક હતા અને ઔરંગઝેબના પક્ષમાં બળી હતી.

રાજ્યસોબને લીધે શાહજહાનને વચ્ચે બંધુભાવ રહ્યો નહોતો. તેઓ એક બીજાને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા. દરબારમાં પણ તડ પડ્યાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં શાહજહાનને પોતાના જીવનું પણ જોખમ જણાયું. તેણે સુળને બંગાળની, ઔરંગઝેબને દખ્ખણની, મુરાદને ગુજરાતની, અને દારાને કાચુલ તથા મુલતાનની સુબાગીરી આપી શાંત પાડ્યા.

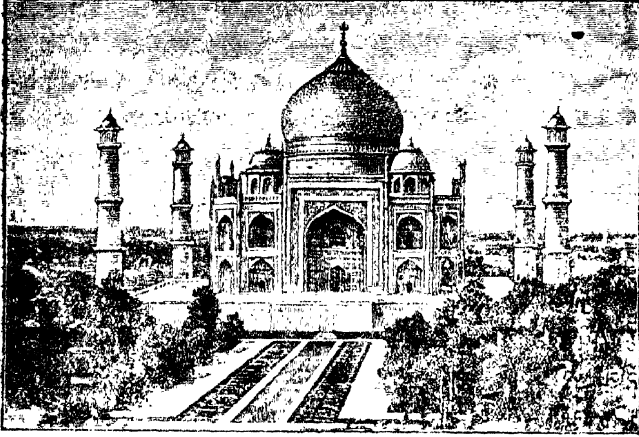
હવે શાહજહાન માંદો પડ્યો, તેથી બાઇઓમાં ગાદી માટે વિગ્રહ થયો. એ બચકર વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૬૫૫-૧૬૬૦-૬૧ સુધી ચાલ્યો. ઔરંગઝેબે ગાદી અપાવવાની લાલચે મુરાદને પક્ષમાં લીધો, અને તેની મદદથી દારા તથા સુળને હરાવી નસાડ્યા. છેવટે પ્રપંચી શાહજહાન મુરાદને કેદમાં નાખી એક મહાન અને વિશાળ રાજ્યનો અધીશ થયો.

૧૩ શાહજહાનના બાંધકામો—શાહજહાનને મકાનો બંધાવવાનો ધણો શોખ હતો. તેણે દિલ્હીની પાસે એક નવું શહેર વસાવી તેને શાહજહાનાબાદ નામ આપ્યું.

મોગલોએ પઠાણ અને રજપુત રાજાઓ પાસેથી જે રત્ન મેળવ્યાં હતાં, તેને ઠેકાણે પાડવા એક રાજ્યાસન બનાવરાવ્યું હતું. તે મોરના આકારનું હોવાથી મયૂરાસન કે તખ્તેતાઉસ નામથી પ્રખ્યાત છે. એક ફ્રેંચ કારીગરે તેની રચના કરેલી એમ કહેવાય છે. ફ્રેંચ મુસાફર ટેવર્નિયર તેની કિંમત ૬૫ કરોડ રૂપિયાની આંકતો હતો. ધરાનનો નાદિરશાહ ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં મયૂરાસન લૂટી ધરાન માં લઇ ગયો હતો. તેનો અમુક ભાગ હાલ તહેરાનની તિગ્ગેરીમાં છે. તેની કિંમત ૨૬ લાખ પૌંડ અંકાય છે.

શાહજહાને દિલ્હીમાં રાતા પથ્થરથી જુમામસ્જિદ બાંધાવી છે. તે ઇ. સ. ૧૬૪૪માં બંધાવવા શરૂ કરતી હતી, અને ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં પુરી થઇ હતી. એ મસ્જિદ ૧૬૦૦×૩૨૦૦ ફીટ સમાન્વર ચોખ્ખું છે.

પાદશાહે પોતાની બેગમ મુમતાઝ મહાલ પરના અલંકાર પ્રેમને
સીધે તેના મરણ પછી તેની કબર પર આગ્રામાં જમનાતટે તાજ-

તાજમહાલ.

મહાલ નામે એક સુંદર અને જગપ્રસિદ્ધ રોજી ચણાવ્યો છે. આ
મકાન ભપકાદાર, વશાળ, ઉચુ અને રમણીય આંધણીનું છે. અને
આજે પણ તે તાજુ જ આંધ્યું હોય એવું લાગે છે. વળી તે શાભા,
માનવની કળા, અને કારીગરીથી જ્નેનારને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખે છે!

એક બે લડાઈઓનો વખત બાદ કરતાં બાકીનો વખત શાહ-
જહાને ઉત્તરમાં ભપકામાં ગાળ્યો હતો. તેણે આગ્રામાં મોતી
માસ્જિદ નામે સુંદર મકાન ચણાવ્યું હતું, ઉપરાંત દિવાને આમ
અને દિવાનેઆસ જેવાં મકાનો બંધાવી દેહલીને બધા શહેર બનાવ્યું
હતું. હજી પણ ઉત્તરનાં મકાનો મોગલનું બધા સંભારણું છે.

પ્રશ્નો.

૧. દખ્ખણનાં યુદ્ધોની ટુંકી હકીકત બોલો.
૨. શાહજહાનનો રાજ્યકારભાર કેવો હતો?
૩. તાજમહેલ વિષે તમે શું જાણો છો?

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઔરંગઝેબ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭

૧. બચપણ અને કેળવણી—ઔરંગઝેબ ઇ. સ. ૧૬૧૮ ના નવેમ્બરની ૪ થી તારીખે પંચમહાલમાં આવેલા દાહોદમાં જન્મ્યો હતો. ઔરંગઝેબનાં માબાપ ધર્મચુસ્ત નહોતાં, પણ તે પોતે તો ધર્મચુસ્ત અને ઝળુની મુસલમાન હતો. તેનામાં ધર્મ તરફ કુદરતી વલણ હતું. તેને કેટલાક ચુસ્ત ધર્મગુરૂએ ઉપદેશ આપી પુષ્ટિ આપી હતી. તેણે ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સાધારણ મુસલમાનને આવી કેળવણી યોગ્ય કહેવાય, પણ જેને રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું હોય, અને જેની પ્રજાનો નવ દશાંશ હિંદુ ધર્મ પાળનાર હોય તેવા પુરૂષને આવી કેળવણી અધમેસતી અને હિતકર હોઈ શકે નહિ.

શાહજહાને તેને ૧૮ વર્ષની વયે દખ્ખણનો સુબો નીમ્યો હતો. એક વર્ષ પછી તેણે ફરી રાજ્ય કબજા કરી, પણ તેને ગુજરાતનો સુબો નીમ્યો. જ્યારે તે દખ્ખણમાં બિજાપુર જીતવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે તેણે શાહજહાનની માંદગીના સમાચાર સાંભળી રાજધાની નો રસ્તો લીધો, ફતેહાબાદની રણભૂમિમાં રાજલક્ષ્મી ઔરંગઝેબને વરી હતી. તેણે પિતા પ્રત્યે બંધ અને બાઇઓનાં ખૂન કરી ઇ. સ. ૧૬૫૮ ના જુલાઈમાં રાજ્યનો આરંભ કર્યો.

ઔરંગઝેબ.

૨. ગુરુની સુલાકાત—ઐરંગઝેબનો એક ગુરુ પોતાનો શિષ્ય ગાદીએ આવ્યો જાણી ધનામ અને સારી પદવીની આશાએ તેને મળવા આવ્યો. ઐરંગઝેબે તેને કહ્યું કે “ જો આપે મને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું હોત તો હું આપને ઉચ્ચ પદવી આપત, કારણ કે હું અઢાપૂર્વક માનું છું કે મનુષ્ય જેટલો પોતાના પિતાનો ઋણી છે તે-ટલોજ તે યોગ્ય શિક્ષણ આપનાર ગુરુનો પણ છે. આપે મને ઇતિ-હાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન અને અરબીનું જે શિક્ષણ આપ્યું હતું તે મારા ધંધાને માટે પુરતું અને બંધબેસતું નથીજ. જો આપે મને રાજનીતિ, મનુષ્યનાં યથાર્થ કર્તવ્ય, અને પ્રજાપ્રત્યેના ધર્મ વિષેનું શિક્ષણ આપ્યું હોત તો હું આપનો ધણો ઋણી થાત.”

૩. મીર જુમલાની આસામ પર ચઢાઇ—ઐરંગઝેબે મીર જુમલાને બંગાળનો સુબો નીમ્યો હતો. તે પછી બે વર્ષ તેણે મોટા લશ્કર સાથે આસામ પર ચઢાઇ કરી. તે ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં જીતી લીધું. પાછળથી તેના લશ્કરમાં કોભેરાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો તેથી આસામના રાજાએ તેને હરાવી પાછો હાંકી કાઢ્યો. તે પછી બંગાળના બીજા સુબા શાહસ્તખાને ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં આરાકાનનો થોડો ભાગ જીતી લીધો હતો.

૪. ઐરંગઝેબની રાજનીતિ—ઐરંગઝેબે બચપણમાં મ-જલા શિક્ષણ અને પોતાના કુદરતી ધાર્મિક વક્ત્રુને લીધે પૂર્વજેની રાજ્યપદ્ધતિનો ત્યાગ કરી પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે માનતો હતો કે અકબર અને તેની પછીના પાદશાહોનાં ધર્મ સં-બંધીના વિચારો ભૂલભર્યા હતા. તેથી જે ખસ્લામી ધર્મને તેઓ તરફથી ઝાઝી પુષ્ટિ મળી નહોતી તેને પોષવા અને ફેલાવવાનો નિશ્ચય તેણે કર્યો હતો. ધર્મ સંબંધીના આવા વિચારને લીધે તેણે સાંકડા મનની રાજનીતિ ધારણ કરી. જ્યારે તેને રાજસત્તા જામેલી જણાઇ ત્યારે તેણે ખસ્લામી ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો અને હિંદુ ધર્મ તોડી

પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને કટલીક વખતે હિંદુઓને બંધો ત્રાસ આપ્યો. તેણે સામા થનાર હિંદુઓને વશ કર્યા, તથા હિંદુ અમલદારોને નોકરીમાંથી રબ આપી. આવી વિચિત્ર રાજનીતિથી લોકસ્થિતિ ખમડી ગઈ, ત્યારે તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૧ માં હિંદુ પ્રજા પર જીજ્ઞાસા વેરો નાખ્યો, દિલ્હીના હિંદુઓએ તેની વિરુદ્ધ પોકાર કર્યો પણ સર્વ વ્યર્થ ગયું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે રજપુત, મરાઠા, સીખ આદિ મોગલાઈના મહાન શત્રુઓ ઉભા થયા.

૫. રજપુતો સાથે કળીઓ, ઇ. સ. ૧૬૭૮-૧૬૮૦-મારવાડના રૂપનગરમાં માંડણિક રાજાને ત્યાં પ્રભાવતી નામે સુંદર કન્યા હતી. ઔરંગઝેબે તેનું માગું કર્યું. રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી નહીં તેથી તેણે રૂપનગર પર સવારી મોકલી. એક રજપુત બાળાના રક્ષણ માટે મેવાડનો રાણો રાજસિંહ તૈયાર થયો. મોગલો હાર્યા અને રાણો પ્રભાવતીને લઈ મેવાડ પાછો ગયો.

તે પછી ઔરંગઝેબે મારવાડના રાજા જયસિંહને કાનુલમાં તથા જયપુરના રાણા જયસિંહને દક્ષિણમાં ઝેર દેવરાવી મારી નાંખાવ્યા. તેણે જયસિંહની વિધવા રાણી તથા કુંવર અજીતને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ દુર્ગાદાસ નામના સરદારે તેઓનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. રાણી મહા પ્રયત્ને પુત્રસહિત જોધપુર આવી. તેણે પાદશાહથી ઉગરવા મેવાડના રાણા રાજસિંહની મદદ માગી.

(૨) મેવાડ પર ચઢાઈ—ઔરંગઝેબે મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને મેવાડ પર ચઢાઈ કરી. રાજસિંહ નાથન નામના ગિરિપ્રદેશ આગળ તૈયાર ઉભો રહ્યો. પાટવીકુંવર જયસિંહે ઉદેપુર જતાં શાહજહાં અકબર પર છાપો માર્યો. તેમાં અકબર હાર્યો. ટુવારીના ગિરિમાર્ગમાં ફરી શુદ્ધ થયું. ત્યાં રાઠોડ સરદાર દુર્ગાદાસે શત્રુઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના માર્ચમાં રાણા જયસિંહને જય મળ્યો અને મોગલો નાસી ગયા. મરાઠાઓની બીકને લીધે પાદશાહે

રજપુતો સાથે સલાહ કરી, અને અજીતસિંહ થોડા વયનો થાય ત્યારે તેને મારવાહનું રાજ્ય પાછું આપવા વચન આપ્યું.

૬. અકબરનો બળવો, ઇ. સ. ૧૬૮૦—રજપુતોની જીત થયા પછી સૌથી નાના શાહજહાં અકબરે કેટલાક રજપુતોને પક્ષમાં લઈ બળવો કર્યો. ઔરંગઝેબે તેને હરાવી વશ કર્યો. દુર્ગોદાસે અકબરને આશ્રય આપ્યો. અકબર ત્યાંથી નાસી દક્ષિણમાં પાલવગઢમાં બરાચો અને ત્યાંથી ધરાન તરફ ચાલ્યો ગયો.

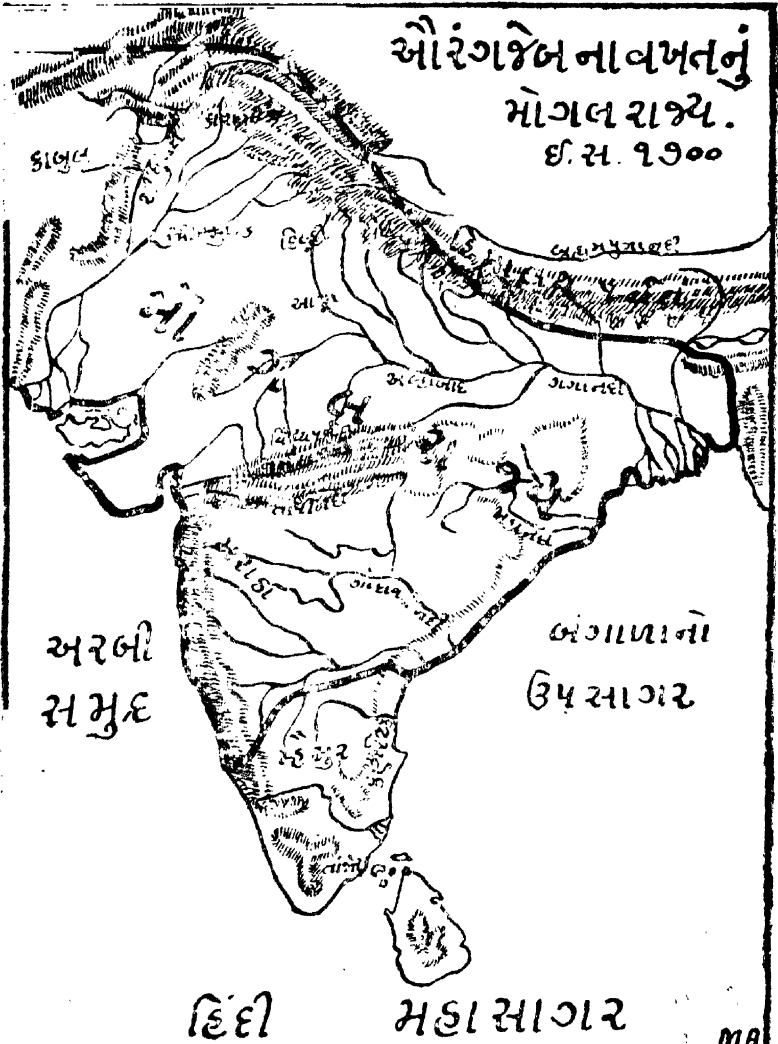
૭. શિવાજીની સરદારી નીચે મરાઠાઓનો ઉદય—જ્યારે ઔરંગઝેબ રજપુતો સાથે લડવામાં રોકાયેો હતો ત્યારે દક્ષિણમાં મરાઠા નામની જાત જોરે પર આવી. મરાઠાઓ પશ્ચિમવાટ પાસે આવેલા મહારાષ્ટ્ર દેશના વતની હતા. સત્તરમી સદીના આશ્વરે મધ્ય ભાગમાં શિવાજી નામે એક મરાઠા સરદાર તેમનો મહાન આગ્રેવાન જોરે પર આવ્યો. તેણે સ્વદેશના શાંત ખેડૂતોને એક મહાન લડાઈકે પ્રજા તરીકે કેળવ્યા; અને મોગલો તથા દખ્ખણનાં મુસલમાન રાજ્યો સાથે લડવા માંડ્યું. મરાઠાઓ ઔરંગઝેબના જમાનામાં દખ્ખણમાં બહુ બળવાન થયા હતા.

૮. દખ્ખણમાં ઔરંગઝેબની લડત—જ્યારે ઔરંગઝેબ દખ્ખણનો સુબો હતો, ત્યારે તેણે પિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે દખ્ખણ જીતવાની શરૂઆત કરી હતી. તેણે પાદશાહ થયા પછી પણ તે પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો. તેણે બીડર, ઇલિચપુર અને અહમદનગર જીત્યાં હતાં. હવે બિજાપુર અને ગોવળકોંડા જીતવાનાં બાકી રહ્યાં. તેણે ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૬૮૩ સુધીનાં ૨૫ વર્ષ સુધી જુદા જુદા સરદારોને દખ્ખણમાં મોકલ્યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. મરાઠાઓ દિવસે દિવસે જોરે પર આવતા હતા, તેથી ઔરંગઝેબની મુઝવણ વધતી હતી. તેને હવે એમ લાગ્યું કે કાંતો દિલ્હીમાં સુબે રહેવું, અને દખ્ખણ જીતવાની વહાલી ધજા તજી દેવી, અથવા મહેલ છોડી દખ્ખણમાં તંત્રમાં

औरंगजेब नावमतनुं

मोगल राज्य.

ई. स. १७००

M.A.

વસી જાતે લડાઈ કરવી. તે બારે લશ્કર સાથે ઇ. સ. ૧૬૮૩ માં દખ્ખણમાં ચાલ્યો, અને મરણ સુધીનાં ૨૫ વર્ષ ત્યાંજ રહ્યો.

૯. બિજપુર અને ગોવળકોંડાની જીત—ઔરંગઝેબ ઇ. સ. ૧૬૮૬ ની થંડી મોસમમાં બિજપુર આવ્યો. બિજપુરનું લશ્કર બહાદુર, કેળવણીથી પણ નાનું હતું. વળી દેશમાં દુકાળ હતો, તેથી ઔરંગઝેબે ઇ. સ. ૧૬૮૬ ના અક્ટોબરની ૧૫ મી તારીખે તે સહેલાઈથી જીતી લીધું. તેણે દરબારમંડપમાં ગાદીએ બેસી રાજને પોતા પાસે લાવવા હુકમ કર્યો. બિજપુરનો છેલ્લો અને બહાદુર રાજા સિકંદરશાહ ઔરંગઝેબની સામે ઉભો રહ્યો. તેના હાથપગે રૂપાની સાંકળો બાંધી તેની અને તેના બાપદાદાની ગાદી સામે ઉભો રાખ્યા પછી તેને દોલતાબાદના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં તે થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે ૧૬૭૭ વર્ષના લાંબા અમલ પછી ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બિજપુરના આદિલશાહી રાજાઓનો અંત આવ્યો.

બિજપુર મોગલાઈમાં જોડાયા પછી દખ્ખણમાં ગોવળકોંડા નામે એકજ સ્વતંત્ર રાજ્ય રહ્યું. બિજપુરના ઘેરા વખતે પાદશાહે અર્ધું લશ્કર શાહજહાં મોઆઝમની સરદારી નીચે ગોવળકોંડા મોકલ્યું હતું. હવે તે જાતે ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં ગોવળકોંડા ગયો. ત્યાંનો મોજશાખી રાજા કિલ્લામાં બસ્યો. ઔરંગઝેબે કિલ્લો લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ફાલ્યો નહિ. જ્યારે ઔરંગઝેબને લાગ્યું કે કોઈપણ રીતે કિલ્લો જીતાયો નહિ ત્યારે તેણે સુલતાનના સરદારોને મોટી પદવી અને દ્રવ્ય આપવાની લાલચે ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો. એક વિશ્વાસઘાતી સરદારે પાદશાહની લાલચથી મોળવાઈ દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને મોગલ લશ્કર કિલ્લામાં દાખલ થયું. સુલતાન બહાદુરીથી લડ્યો, પણ શહેર ક્યારનું એ દુસ્મનોના હાથમાં ગયું હતું. જ્યારે સુલતાન અમ્મલ હુસેને સાંભળ્યું કે શત્રુઓએ શહેર જીતી લીધું છે, ત્યારે તે રાજ્યોપાક પહેરી બહાદુરીથી દરબારમંડપમાં આવ્યો. ઔરંગઝેબે તેની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈ તેનો માનથી સત્કાર કર્યો. તે પછી તેને દોલતાબાદમાં કેદ

કર્ચો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબે ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં ગોવળકોંડા ખાલસા કર્યું, અને કુતુબશાહી વંશનો અંત આવ્યો.

ઔરંગઝેબે બિજાપુર અને ગોવળકોંડા જીત્યા પછી દખ્ખણનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો જીતી લીધાં, અને તે બધા ભાગ પર અમલ કરવા હૈદરાબાદમાં પોતાનો એક સુબો નીમ્યો. એવી રીતે દખ્ખણમાં મોગલાઈ સત્તા ફેલાઈ.

૧૦. મરાઠાઓ સાથે વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૭૦૭.

(૧) શિવાજી સાથે કળ્યા, ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૬૮૦—શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં દખ્ખણના મોગલ પ્રાંતોમાંથી ચોથ ઉધરાવી તેથી તેના તરફ ઔરંગઝેબનું ધ્યાન ખેંચાયું. પાદશાહે ઉગતા શત્રુને દબાવી દેવા દખ્ખણના સુબા શાહરતખાનને તેની સામે મોકલ્યો, પણ શિવાજીએ તેને પૂનામાંથી નસાડ્યો. તે પછી ઔરંગઝેબે શાહનવાઝ મોઆઝિમ તથા રાજા જશવંતસિંહને તેની સામે મોકલ્યા, પણ તેઓ શિવાજીને વશ કરી શક્યા નહિ. તે પછી શિવાજીએ સુરત પર ઘાડ પાડી તે લૂટી લીધું.

હવે ઔરંગઝેબે મોટી નોકરી આપવાની લાલચે શિવાજીને દિલ્હી ખેલાવ્યો. શિવાજી જશવંતસિંહના સમન્નવવાથી માગણી સ્વીકારી દિલ્હી ગયો. ત્યાં તેના પ્રત્યે ઘણું ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું. તેને પોતાની જિંદગી જોખમમાં જણાઈ, તેથી તે પુત્ર સંભાજી સાથે મીઠાઈની ટોપલીમાં બેસી દિલ્હીથી નાસી છૂટ્યો.

પાદશાહે શિવાજીને વશ કરવા અનેક સરદારો મોકલ્યા. છેવટે પુરંધર મુકામે સલાહ થવાથી શિવાજીએ જીતેલા મોગલ પ્રાંતો પાછાં આપ્યા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં શિવાજી મરણ પામ્યો તે પહેલાં મરાઠાઓએ તે પાછા મેળવ્યા હતા.

જ્યારે ઔરંગઝેબ દખ્ખણમાં બિજાપુર અને ગોવળકોંડા જીતવામાં રોકાયો ત્યારે તેનો લાભ લઈ મરાઠાઓ બહુ જોર પર આવ્યા,

અને તેઓએ મોગલ પ્રાંતોમાંથી ચોથ ઉધરાવવા માંડી, તેથી ઔરંગઝેમે ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં મરાઠાઓ સામે લડાઇ જાહેર કરી.

(૨) શિવાજીના વંશજો સાથે વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૬-૮-૧૭૦૭-ઔરંગઝેમે શિવાજીના પુત્ર સંભાજીને સાંગમેશ્વરના કિલ્લામાંથી પકડી મારી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૯. તે પછી મરાઠાઓએ શિવાજીના બીજા પુત્ર રાજરામને માદીએ બેસાડી વિગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. જુલિ-કારખાન સરદારે રાજરામને જિંજમાં ઘેર્યો, પણ મરાઠાઓએ તેને ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં હરાવ્યો.

હવે ઔરંગઝેબ જાતે વિશાળ લશ્કર લઇ મરાઠાઓ સામે ગયો. તેણે સતારા અને બીજાં મથકો જીતી લીધાં. મરાઠાઓ ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં નિર્મૂળ થયા હોય એમ જણાયું. ઔરંગઝેબના સરદારોને આ લાંબો વિગ્રહ કંટાળાસ્પ થઇ પડ્યો તેના છેવટના અમલમાં દેશમાં દુકાળ પડ્યો, અને તે પછી તરતજ મરકી ફાટી નીકળી. ધણી સૈનિકો રોગથી મરણ પામ્યા તેથી લશ્કર છેક ઘટી ગયું. ચાલુ વિગ્રહમાં ધણો ખર્ચ થયો હતો, તેથી લશ્કરનો પગાર ચડી ગયો હતો. પાદશાહે લાંબા વિગ્રહના શ્રમને લીધે પોતાની તબીબત ખોઇ. એવી સ્થિતિમાં મરાઠાઓ ઇ. સ. ૧૭૦૫ માં ફરીથી જોર પર આવ્યા; અને બોમ્બેલા કિલ્લો પાછો મેળવવા લાગ્યા.

લશ્કર ઇ. સ. ૧૭૦૬ માં છેકજ થોડું થઇ ગયું, તેથી નિઃ-પાયે તેણે મરાઠાઓ સાથે સલાહ કરી અહમદનગરમાં આશ્રય લીધો. પુત્રોની નિષ્ઠા પર તેને હુપો શક હતો, તેથી પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં તે એકલો રહ્યો. તે પિતાને કેદ કરી તથા બાઇબોનાં ખૂન કરી માદીએ આવ્યો હતો. તેણે તે અપરાધ હિંદુઓના લોહીથી ધોઇ નાખવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો, તે જોતાં તેને દિલગીરી અને નિરાશા વિના બીજું શું મળે ! તેણે પુત્રોને સંસારી શિખામણ અને છેલ્લી સલામ પત્રો મારફતે આપી. તેમાં બધા અને પસ્તાવાનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. આખર અવસ્થામાં રાજ્યની પાયમાલી અને પુત્રોનાં બંધ જોઇ તે બહુજ પસ્તાયો.

૧૧. પુત્ર પરનો પત્ર—ઔરંગઝેબ પોતાના પુત્ર કામરુદ્ધ પર લખે છે કે “ હવે હું અબણ્યા તરીકે આ દુનિયાનો ત્યાગ કરું છું. મારાં પાપનાં ફળ હું મારી સાથે લઈ જઈ છું. મેં પાછળ આશાનું બિંદુ પણ મૂક્યું નથી. મેં અસંખ્ય અપરાધો કર્યા છે, તેની કેવી શિક્ષા ખમવી પડશે તેની ખબર નથી. મેં માફ નાવ બર દરીએ ઉતાર્યું છે. હવે થવાનું હોય તે થાઓ. છેલ્લી સલામ.”

૧૨. ઔરંગઝેબનું અવસાન—છેવટે ઔરંગઝેબ કંઈ પણ દિલાસા વગર ૬. સ. ૧૭૦૭ ના ફેબ્રુઆરિમાં અહમદનગરમાં મરણ પામ્યો. તેને દોલતાબાદ પાસેના એક રોજમાં દફનાવવામાં આવ્યો. મરણ વખતે તેને ૮૯ મું વર્ષ ચાલતું હતું; અને રાજ્ય કરતાં ૪૯ વર્ષ થયાં હતાં. માત્ર મહુમ મહારાણી વિક્ટોરિઆએ તેના કરતાં વધુ વખત (૬. સ. ૧૮૩૭-૧૯૦૧ ૬૪ વર્ષ) રાજ્ય કર્યું છે.

૧૩. રાજ્યનો વિસ્તાર—ઔરંગઝેબના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર બીજા કોઈ પણ મોગલ પાદશાહના રાજ્ય કરતાં વધારે હતો. દખ્ખણમાં મરાઠાઓનો મુત્તક બાદ કરતાં લગભગ આખો હિંદુસ્તાન તેની આણુ નીચે આવ્યો હતો.

૧૪. ઔરંગઝેબ અને સમકાલીન પરદેશી રાજા—જે અરસામાં હિંદમાં ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો, તે અરસામાં ફ્રાંસમાં ૧૪ મે લુઈ રાજ્ય કરતો હતો. તેઓ કેટલાંક લક્ષણોમાં સમાન હતા. બંનેનાં લશ્કરો અપ્રામાણિકપણે પડોશનાં રાજ્ય પર ફરી વળ્યાં, તેથી તેઓ પાપમાત્ર થયા. બંનેની રાજનીતિમાં ધર્મનું ઝટુન અને પરધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા એ મોટા દોષ હતા. લુઈના મરણ પછી ૭૫ વર્ષે ફ્રાંસમાં રાજ્યપરિવર્તન થયું. તેથી પણ ઓછી મુદતમાં ૬. સ. ૧૭૬૧ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબના વિશાળ રાજ્યનો નાશ થયો. સત્તરમાં સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં પણ ગ્રેટેસ્ટ રાજકર્તા તરફથી રોમન કેથોલિક પ્રજા પર અને રોમન કેથોલિક રાજા તરફથી ગ્રેટેસ્ટ પ્રજા પર અસહ્ય બુલમ ગુજારવામાં આવતો. આ પ્રમાણે એ ધર્મોંધ જમાનામાં ઔરંગઝેબનાં કૃત્યો અતિ આશ્ચર્યકારક તો લેખી શકાય નહિ.

૧૫. ઐરંગઝેબનાં આચરણ—ઐરંગઝેબ મહા શક્તિમાન રાજતંત્રી હતો. અકબર સિવાય બીજા બધા પાદશાહ કરતાં તે બળ-વત્તર હતો. પણ તેનું સામર્થ્ય તેને અપકૃત્યો તરફ દોરી ગયું. તે ધણો ઉઘોગી હતો. કુરાને શરીફ તેને મોઢે આવડતું. તેને ગાયન પર તિરસ્કાર હતો. તે પહોંચેલો, બાષા પર સારો કાચુ ધરાવનાર અને અતિ હોશિયાર હતો. જો તેના રાજ્યમાં શીઆ પંથના મુસલમાનો અને હિંદુ પ્રજા ન હોત તો તે ધણો સારો પાદશાહ ગણાયો હોત.

૧૬. અકબર અને ઐરંગઝેબ—તેઓ બંને શક્તિમાન, પાકા, હોશિયાર, અને યુક્તિઓ તથા લશ્કરી કામમાં પ્રવીણ હતા. અકબર નિષ્કપટી, ખુશા દીલનો, અને ઉદાર હતો, પણ ઐરંગઝેબ કપટી, હૃદયનો ઉંડો, અને સાંકડો દીલનો હતો. અકબર હિંદુ અમલદારો પર ભરોસો રાખતો, પણ ઐરંગઝેબ તેમ ન કરતાં ઉલટો વહેમ રાખતો. અકબરે ધાર્મિક બાબતમાં છૂટ આપી પણ ઐરંગઝેબે પર ધર્મીઓને ત્રાસ આપ્યો. અકબરે હિંદુઓને મેળની લાઠ રાજ્ય દઢ કર્યું, પણ ઐરંગઝેબે હિંદુઓને તેમજ દખ્ખણનાં શીઆપંથી મુસલમાન રાજ્યોને દુસ્મનો બનાવ્યાં. અકબરે ડહાપણુભરી રાજની-તિથી રાજ્યની આબાદી કરી ત્યારે ઐરંગઝેબે ધર્માંધપણુ રાજ્યને નાશની અણી પર લાવી મૂક્યું.

પ્રશ્નો.

૧. ઐરંગઝેબના શરૂઆતના જીવન વિષે શું જાણો છો ?
૨. બિજાપુર અને ગોવળકોંડાની જીતનું વર્ણન કરો.
૩. અકબર અને ઐરંગઝેબને સુકાબલો કરો.
૪. ઐરંગઝેબની રાજનીતિ અને તેનું પરિણામ સમજાવો.
૫. ઐરંગઝેબના જીવન પરથી આપણે શો બોધ લઈ શકીએ ?

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ઐરંગઝેબ પછીના પાદશાહો.

બહાદુરશાહ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૧૨.

૧. ગાદી માટે કળઓ—ઐરંગઝેબનું વિશાળ રાજ્ય ખવાઈ ગએલાં મૂળવાળા લીલા ઝાડ જેવું હતું, તે બહારથી વ્યવસ્થિત દેખાતું હતું, પણ અંદરખાનેથી બહુજ અવ્યવસ્થિત હતું. ઐરંગઝેબના મરણ પછી દેશમાં મુઘલો વિગ્રહ શરૂ થયો, અને તેના પુત્રોએ ગાદી માટે લડવા માંડ્યું. આ અરસામાં દેશમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ જ એવો કાંઈ સમર્થ નર નહોતો, તેથી દેશ વિભાજિત થયો, અને ઘણા પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. ઐરંગઝેબના મરણદિને શાહજહાં આઝીમે ગાદી લીધી. મોટા ભાઈ મોઆઝીમ રજપુતોની મદદ મેળવી રાજધાની તરફ આવતો હતો, તેને રોકવા તે સામે થયો. જાળેના મેદાનમાં પુત્ર તથા મદદગાર સહિત માર્યો ગયો તેથી મોઆઝીમ શાહઆલમ બહાદુરશાહ નામ ધારણકરી ગાદીએ આવ્યો. બુદ્ધિ-કારખાન નામે ઐરંગઝેબનો પ્રખ્યાત બહાદુર સરદાર તેનો મદદગાર હતો.

૨. મરાઠા—બહાદુરશાહને જણાયું કે મરાઠાઓ સામે લડવું એ વ્યર્થ છે. આ અરસામાં શિવાજીનો પૌત્ર શાહુ મરાઠાનો રાજા હતો. પાદશાહે તેને હાજીબુતના મોગલ પ્રાંતોમાંથી એક ઉધરાવવાની પરવાનગી આપી તેથી મરાઠાઓ દિલ્લી તરફ જતાં અટક્યા.

૩. રજપુતો—બહાદુરશાહે હિંદુઓ પ્રત્યેની ઐરંગઝેબની બૂલ જોઈ હતી. હવે રજપુતોએ જીત્યાવેરે આપવાની ના પાડી, તેથી પાદશાહે ઉદેપુર, જોધપુર, અને જયપુરનાં રાજ્યોને સ્વતંત્ર જાહેર રજપુતવિગ્રહનો અંત આણ્યો.

૪. કામબક્ષનો બળવો—ઐરંગઝેબનો ત્રીજો પુત્ર કામબક્ષ

હેરાબાદમાં હતો. તેણે બહાદુરશાહને પાદશાહ તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ, અને બળવો કર્યો. બહાદુરશાહે દખ્ખણમાં જઈ કામઅક્ષનો નાશ કર્યો અને જીલ્લીકારખાનને દખ્ખણનો સુબો નીમ્યો.

૫. સીખ સાથે વિગ્રહ—બહાદુરશાહ રજપુતો સાથે સલાહ કરવામાં રોકાયો હતો તે અરસામાં સીખ લોકોએ ઉત્તરમાં મોગલાઈને હેરાન કરવા માંડી. પંદરમી સદીના અંતમાં બાબા નાનકે એક નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે હિંદુ કે મુસ-સલમાન જે ખરા જીગરથી બજન કરે તો દેવ તે સ્વીકારે છે. ધણા હિંદુ મુસલમાન તેના ધર્મમાં બળ્યા. તેઓ સીખ કહેવાય છે. સીખ શબ્દનો અર્થ શિષ્ય થાય છે.

સીખ લોકો લાંબા વખત સુધી લાહોર તથા તેની આજુબાજુમાં શાંત રીતે વસતા હતા. પણ ધર્મચુસ્ત મુસલમાનોએ તેમને સતાવવા માંડ્યા. સીખોએ મોગલો સામે બળવો કર્યો, પણ મોગલોએ તેમને હરાવ્યા, તેથી તેઓ લાહોર તથા જમના અને સતલજ વચ્ચેના પહાડી પ્રદેશમાં ભરાયા. તે પછી ગુરુ ગોવિંદે તેમને લડવાની ક્રિયામાં પ્રવીણ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગુરુ ગોવિંદે મારી નાખવામાં આવ્યો. હવે સીખોએ પંજાબના પૂર્વ ભાગ પર હક્કો કર્યો, તેઓએ મોગલોને હરાવી સરહિંદના સુખાને બહુ સતાવ્યો, અને સહરાનપુર સુધી પોતાની આણ વર્તાવી. બહાદુરશાહ તેમને વશ કરી શક્યો નહિ.

૬. મરણ અને ગુણુદોષ—દુસ્મનોએ ઝેર ખવરાવ્યું તેથી બહાદુરશાહ ઇ. સ. ૧૭૧૨ ના ફેબ્રુઆરિમાં લાહોર સુક્રમે મરણ પામ્યો. તે કાર્યચતુર, દૂરદર્શી, સહનશીલ તથા સલાહશાંતિ ચહાન્યાર હતો. તેના મરણ પછી મોગલાઈ ડોલી ઉઠી.

જહાંદરશાહ, ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૭૧૩.

૧. ગાદીએ આવવું—બહાદુરશાહના મરણ પછી એક ટુંકા

કજીઓ થયો. તે પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જહાંદરશાહ નામ ધારણ કરી, જીલ્લિકારખાનની મદદથી ગાદી પર આવ્યો. જહાંદરશાહે જીલ્લિકારખાનને મુખ્ય પ્રધાન નીમી છ મહીના રાજ્ય કર્યું. બહાદુરશાહનો ખીજો પુત્ર આઝીમ ઓશાન બંગાળનો સુબો હતો. તે દિલ્હીમાં રહી પોતાના મદદનિશ અને પુત્ર ફરૂખશિયરની મારફતે બંગાળનો વહીવટ કરતો હતો. ગાદીના કજીઆમાં આઝીમ ઓશાન માર્યો ગયો, તેથી ફરૂખશિયરે બિહારના સુબા સૈયદ હુસેનઅલીને આશ્રય લીધો. હુસેનઅલી અને તેના ભાઇ અલાહાબાદના સુબા અબદુલ્લાએ મહાન લશ્કર એકઠું કરી ફરૂખશિયરનો પક્ષ લીધો અને દિલ્હી તરફ સવારી કરી. તેઓએ જહાંદરશાહને આગ્રા આગળ હરાવી મારી નાખ્યો અને ફરૂખશિયરને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૨. જીલ્લિકારખાન—તે ઔરંગઝેબનો બહાદુર સરદાર હતો. તેણે મરાઠા સાથેની લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તે એકાએક બળવાન થયો, અને તેણે બહાદુરશાહ તથા જહાંદરશાહને ગાદીએ બેસાડ્યા હતા. તે દખ્ખણનો સુબો હતો. જ્યારે જહાંદરશાહ માર્યો ગયો ત્યારે જીલ્લિકારખાનને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યો.

ફરૂખશિયર, ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૧૮.

૧. સૈયદ ભાઇઓ—ફરૂખશિયરે ગાદીએ આવી અબદુલ્લાને પોતાનો વજીર નીમ્યો, અને હુસેનઅલીને મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. વાસ્તવિક રીતે આ બે ભાઇઓજ રાજ્યકર્તા હતા. તેઓ ગંગાચમુનાના વેરા નગરથી આવી પૈસા લઇ રાજકુટુંબના વારસોને રાજ બનાવતા હતા; તેથી તેઓનું ચલણ ઘણું હતું. મારવાડના અજિતસિંહે પોતાના રાજ્યમાંથી મોગલોના નાશ કર્યો હતો, તેથી તેની સત્તા તોડવા પાંચશાહે હુસેનઅલીને મોકલ્યો. તેણે અજિતને હરાવી પાંચશાહને કન્યા અને ખંડણી આપવાની કબુલાત લીધી. આમ સૈયદ ભાઇઓ સધારે બળવાન થયા.

૨. કલકત્તેથી આવેલું અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ મંડળ—માર-
વાડના રાજની કુમારી સાથે ફરખશિયરનો વિવાહ નક્કો થયા
બાદ પાદશાહની પીઠે પાહું નીકળ્યું, તેથી તે બચકર માંદગીમાં
સપડાયો. લાંબી સુદત સુધી તેને આરામ થયો નહિ. એવામાં અંગ્રેજ
પ્રતિનિધિ મંડળ દિલ્હી આવ્યું. તેમાંના ડૉ. હેમિલ્ટન નામના એક
પ્રખ્યાત પુરુષે પાદશાહનું દરદર થોડાજ દિવસમાં મટાડ્યું, તેથી પાદશાહે
તેને ઇનામ માગવા કહ્યું. તેણે દેશપ્રેમની ખાતર સ્વાર્થ ત્યાગ કરી
બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા નામના એક વેપારી મંડળ માટે હિંદમાં વતન
માણ્યું. તેથી પાદશાહે બંગાળનાં ૩૭ શહેરોની જમીનદારી અને
કંપનીના તમામ માલ પરની જગત માફ કરવાની હેમિલ્ટનની
માગણી સ્વીકારી. ઇ. સ. ૧૭૧૬. દેશસેવાનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે.

૩. મરાઠાઓ સાથે સલાહ—ફરખશિયરે હુસેનઅલીને
દખ્ખણના સુબા તરીકે મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૧૭ માં મરાઠાઓ
સાથેની સલાહમાં એવા કરાર કર્યા કે શાહુને શિવાજીના વખતના
બધાજ પ્રાંતો પાછા મળે અને દખ્ખણના બધા સુબાઓ પાસેથી
ચોથ એટલે ઉપજતો ચોથો ભાગ અને સરદેશમુખી એટલે મહેસુ-
લનો દશમો ભાગ ઉઘરાવવાનો હક મળે. તે બદલ મરાઠાઓ વાર્ષિક
૧૦ લાખ રૂપીઆ આપે. આ કરારથી મરાઠાઓ વધારે બળવાન થયા.

૪. સીખોનો સંહાર—ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં સીખ લોકો પર
ઘણો જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો. પકડાએલા સીખ કેદીઓમાં એક
વિધવાનો છોકરો પણ હતો. તેની માએ વજર પાસે આવી અરજ
કરી કે મારો છોકરો કશામાં જાણતો નથી માટે તેને મારી નાખશે
નહિ. એ વાત સાંભળતાંજ છોકરો બોલી ઉઠ્યો કે “આ બાઈ કાણુ
છે ? હું ખરો સીખ છું.” તે પરથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. એ
પ્રમાણે ઘણા સીખ મરાયા, પણ તેઓની સંખ્યા પાછી વધી અને
તેઓ એક લડાયક પ્રજા બન્યા.

૫. ફરૂખશિયરનું મરણ—જ્યારે હુસેનઅલી મરાઠાઓ સાથે લડવામાં રોકાએલો હતો, ત્યારે ફરૂખશિખરે સૈયદ બાઈઓની સત્તા તોડવા ઐરંગઝેબના જુના વજીર ઇનાયત ઉલ્લાખાનને વજીર નીમ્યો. તેણે તરતજ જજીઆવેરો લેવો શરૂ કર્યો, તેથી રાજ્યમાં ખળભળાટ થયો. એટલામાં હુસેનઅલી મરાઠાઓ સાથે દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. તેણે મરાઠાઓની મદદથી પોતાની સત્તા તોડવા માગનાર પાદશાહને મારી નાખ્યો.

૨૬ ઉલ દિર્જત.

સૈયદ બાઈઓએ છ મહીનામાં બહાદુરશાહના વંશના ૨૬ ઉલ દિર્જત અને ૨૬ ઉલ દૌલાહને મારીએ બેસાડ્યા. પહેલાંએ જજીઆ વેરો રદ કર્યો, અને ઇનાયત ઉલ્લાખાનને પદબ્રષ્ટ કરી સૈયદ બાઈઓને સત્તાધીશ બનાવ્યા. તે ત્રણ માસમાં ખાંસીના રોગથી મરણ પામ્યો. ૨૬ ઉલ દૌલાહ પણ ક્ષય રોગથી ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં મરણ પામ્યો.

તોશન અખ્તર મહંમદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૮.

૧. ગાદીએ આવવું: સૈયદ બાઈઓનો અંત—સૈયદ બાઈઓએ બહાદુરશાહના પૌત્ર મહંમદશાહને ઇ. સ. ૧૭૧૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં ગાદીએ બેસાડ્યો, અને તેને નામે રાજકારભાર ચલાવવા માંડ્યો. તેઓની સત્તાથી કંટાળી ધણા ભોંકોએ બળતો કર્યો. સૈયદોએ ઐરંગઝેબના માનીતા સરદાર ધાજીખાનના પુત્ર કાલિયખાનને માળવા અને દખ્ખણનો સુબો નીમ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં હૈદરાબાદમાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પાદશાહે તેને નિઝામ ઉલ્મુલ્ક એટલે રાજ્યનો પ્રતિનિધિ એવો ઇલકામ આપ્યો.

દખ્ખણમાં નિઝામનું જોર વધતું અટકાવવા હુસેનઅલીએ દખ્ખણ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વખતે પાદશાહ સૈયદોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જ્યારે સૈયદો પાદશાહને લઈ દખ્ખણ

જવા નીકળ્યા, ત્યારે સાદતઅલીખાને દિલ્હી અને આગ્રાની વચ્ચેના શાહપુર આગળ હુસેનઅલીને ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં મારી નાખ્યો. તે પછી સહેલાઈથી સૈયદ અબ્દુલ્લાનો પણ નાશ કર્યો.

૨ અયોધ્યાનું કુટુંબ—સૈયદ-ભાઈઓનો નાશ કરવામાં મદદ કરનાર મહંમદ અમીનને પાદશાહે વજીર નીમ્યો, અને સાદતઅલીને અહાદુરજંગનો ખિતાબ આપી અલાહાબાદ અને અયોધ્યાનો સુબો નીમ્યો. અહીંથી અયોધ્યાના કુટુંબની શરૂઆત થાય છે.

૩ મરાઠાઓ માળવા અને ગુજરાતમાં—મરાઠાઓ દખ્ખણમાંથી ચોથ મેળવી માળવા અને ગુજરાતમાં પેઠા. તેઓએ મોગલ સુબાઓને બહુ હેરાન કર્યાં. આખરે નર્મદા અને ચંબલ વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ મરાઠાઓને આપી મોગલોએ સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૭૩૮.

૪ નાદિરશાહની સવારો. ઇ. સ. ૧૭૩૬—૧૮ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇરાનમાં રાજ્યપરિવર્તન થયું. તેવામાં ઇસ્પહાનની નજીકના અઝાર જાતના એક નસિબદાર સિપાઈ નાદીરે રાજધાનીનું શહેર ઇસ્પહાન જીતી લાંબું, અને નાદિરશાહ નામ ધારણ કરી તે ઇરાનની ગાદીએ બેઠો. તેણે રશિયા, તુર્કિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધાં. તે પછી તે દેશ તુટવાના વિચારે હિંદ પર ચઢી આવ્યો.

સાદતઅલી અને ૧ નઝામે દિલ્હીની પશ્ચિમે આશરે ૧૦૦ માઇલ પર તેને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ઇંદ્ર વળ્યું નહિ. નાદિરશાહે દિલ્હીના કોટ પાસે આવી છાવણી કરી. મહંમદશાહે તેની મુલાકાત લીધી. તેના મુગટમાં પ્રખ્યાત કોહિનૂર હીરો હતો. તે લેવાના વિચારથી નાદિરશાહે કહ્યું કે ઇરાનમાં મિત્રતા બતાવવા અરસપરસ પાષડીઓ બદલવાનો રિવાજ છે. આથી મહંમદશાહે પોતાના હાથે કોહિનૂર સહિત પોતાનો મુગટ નાદિરશાહને પહેરાવ્યો, અને તેની પાષડી પોતે પહેરી. નાદિરશાહ દિલ્હીમાં રાજમહેલમાં રહ્યો, અને

થોડા દિવસ શાંતિમાં પસાર થયા. એક દિવસ દિલ્હીનાવતની ઝોઝે રાતના ઉઠી નાદિરશાહના સિપાઇઓને મારી નાખ્યા, અને નાદિરશાહ પર પથર ફેંકી અગ્નિ સળગાવ્યો. તેથી નાદિરશાહે પોતાના સિપાઇઓને લોકોની કતલ કરવા અને શહેર લૂટવાનો હુકમ કર્યો. ધરાની સિપાઇઓએ મોટી સવારથી બપોર પછી ત્રણ વાગતા સુધી કતલ ચલાવી અને શહેર લૂટી તેને આગ સળગાવી. સાંજે મહંમદશાહે નાદિરશાહને પગે પડી કતલ બંધ કરવા કાલાવાલા કર્યા, તેથી તેણે પોતાના સિપાઇઓને તે દૂર કર્મ બંધ કરવા હુકમ કર્યો. તેનું લશ્કર એવું ફેળવાયેલું હતું કે તેણે તરતજ તેના હુકમનો અમલ કર્યો.

તે પછી નાદિરશાહે મહંમદશાહની તિજોરી લૂટી તેમાંથી પૈસા, જવાહીર, અને મયૂરાસન પડાવી લીધું, અને અમીર ઉમરાવ તેમજ પૈસાદાર લોકોને પણ લૂટી લીધા. તે આશરે ૪૦ કરોડ રૂપિયાની મતા ધરાનમાં લઇ ગયો. નાદિરશાહની ચડાઇથી મોગલાઇને એક મહાન ફટકો લાગ્યો, અને મહંમદશાહ સત્તાહીન અને દરિદ્રી થઇ ગયે.

૫ રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં—નાદિરશાહના ગયા પછી નિઝામ અને મરાઠા આખા દખ્ખણના ધણી થઇ પડ્યા. માળવા અને ગુજરાત પ્રાંતો મોગલાઇમાંથી છુટા પડ્યા. સીખ લોકો સરહિંદ અને પંજાબમાં સમર્થ થયા. બંગાળનો મુખો હજી નિયમિત મહેસુલ આપતો હતો. સાદતઅલીએ આગ્રા અને બંગાળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રાહિલાઓએ આગ્રાના અને દિલ્હીના સુબાઓની દેખરેખ નીચે સ્વતંત્રતા મોગવવા માંડી. જાટ લોકોએ આગ્રાના સુબા પાસેથી થોડોક ભાગ કબજે કર્યો હતો. કાણ્હલ, કંદહાર, અને સિંધની પશ્ચિમના પ્રાંતો ધરાને ખાલસા કર્યા હતા. થોડા વખતમાં મહંમદશાહ હિંદનો માત્ર નામનો પાદશાહ થયો. તેની પાસે નાનું લશ્કર હતું, પણ તે ઉત્સાહહીન અને અબ્યવસ્થિત હતું. તેની સત્તા તેના મહેલની બહાર કોઇ સ્વીકારતું નહોતું.

૬. મરાઠા બંગાળામાં—નાગપુરના મરાઠા રાજા રાધોજી ભોંસલેએ ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં બંગાળા પર ચઢાઇ કરી. સુગા અલી-વર્દીખાને પાદશાહની મદદ માગી કારણકે પાદશાહે પેશ્વાને બંગાળા-માંથી ચોથ ઉધરાવવાની પરવાનગી આપી હતી. પાદશાહે પેશ્વાને હુકમ કર્યો તેથી પેશ્વાએ ભોંસલેને બંગાળામાંથી પાછો બોલાવ્યો. પાછળથી પેશ્વાએ બંગાળા લૂંટ્યું તેથી અલીવર્દીખાને પાદશાહને મહેસુલ ન મોકલતાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

૭. અહમદશાહ અબદલી, ઇ. સ. ૧૭૪૭—આ અરસામાં રાહિલા આગેવાનોએ હિંદને હેરાન કરવા માંડ્યું. અફઘાનિસ્તાનમાં અહમદશાહ અબદલી નામે મહાન શત્રુ ઉભો થયો. તે નાદિરશાહને માનીતો સરદાર હતો. નાદિરશાહની પડતીનો લાભ લઇ તે અફઘાની-સ્તાનનો રાજા થયો. તેણે ક્રમે ક્રમે કંદહાર, બદખ્શ, કાશ્મીર અને સિંધ જીતી લીધાં; પછી તરતજ લાહોર જીતી સતલજને કાંઠે મુકામ કર્યો. તેનો વિચાર હિંદમાં ઉતરવાનો હતો. અહમદશાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અહમદે મોટું લશ્કર લઇ તેને પાછો વાળ્યો. તે પછી એક માસમાં અહમદશાહ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૮. તેજ સાલમાં નિઝામ, શાહુ, તથા ઐરંગઝેબના મરણ પછી રહેલા મોગલાઇના આગેવાનો મરણ પામ્યા.

૮. દક્ષિણમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વિગ્રહ—અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીઓએ હિંદના કોરોમાંડલ કાઠે વેપારની વખારો બાંધી હતી. તે બંને પ્રજાઓ ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં લડી, તેમાં ફ્રેંચો જીત્યા અને તેમના આગેવાન દુબલેએ હિંદમાં ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો.

૯. મોગલાઇની પડતી અને મરાઠાની ચડતી—ઐરંગઝેબના મરણ પછી ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૪૮ સુધીનાં ૪૦ વર્ષમાં મોગલાઇની ધણી પડતી થઇ, અહમદશાહના વખતમાં તે છેકજ

અવનતિ થઇ. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં ઉપલા દોઆબનો એક ભાગ અને સતલજની દક્ષિણના જિલ્લાઓન મોગલોના હાથમાં રહ્યા હતા. બધા પ્રાંતો સુખાઓની સત્તા નીચે સ્વતંત્ર થયા. તેઓ પાદશાહને નામ-નુંજ માન આપતા હતા. આ ૪૦ વર્ષ દરમિયાન મરાઠાઓએ માળવા અને ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉતારાની. આમ તેઓની સત્તા બચ્છીજ વધી હતી.

અહમદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૭૫૪.

૧. અફઘાનોએ પંજાબ જીત્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૨—અહમદશાહે ગાદી પર આવી ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં રાહિલાને હરાવ્યા ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં અહમદશાહ અબદલીએ હિંદમાં પાછા આવી લાહોર જીતી લીધું. પાદશાહ નજબો હોવાથી તેણે અબદલીને પંજાબનો રાજ સ્વીકાર્યો.

૨. મરાઠા—આ અરસામાં મરાઠા બહુ ચઢતીમાં આવ્યા. તેઓએ મોગલો પાસેથી ચોથ લીધી. પાદશાહે પંજાબ અફઘાનોને દીધું, તેથી પ્રધાન વિરુદ્ધ પડ્યો, પણ તેણે તેને વથ કર્યો.

૩. અહમદશાહનું મરણ—મરાઠાઓની ચડતીમાં મોગલા-ઇની પડતી થતી હતી. દિલ્હીમાં સરદારો માંહોમાંહે લડતા હતા. તેમાંના એક ધાઝીઝદીને પાદશાહને પદબ્રજ કરી કેદમાં પૂર્યો. તે ત્યાં અંધ સ્થિતિમાં દુઃખી થઇ ઇ. સ. ૧૭૫૪ માં મરણ પામ્યો.

આલમગીર બીજો, ઇ. સ. ૧૭૫૪-૧૭૫૯.

૧. અફઘાનોની ફરીથી ચઢાઈ—ધાઝીઝદીને જહાંદરશાહના પુત્ર આલમગીરને ગાદીએ બેસાડ્યો તેના વખતમાં અહમદશાહ અબદલી ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં ત્રીજી વાર હિંદમાં આવ્યો. તેણે દિલ્હીના દરવાજામાં મુકામ કર્યો. તેણે શહેર જીતી લૂટી લીધું. આલમગીરે કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે શહેરનો બચાવ થયો. તે પછી અબદલી દેશમાં પાછો ગયો.

૨. મરાઠાઓએ લાહોર જીત્યું—ધાઝીઉદ્દીને અશ્વધાનોના ત્રાસમાંથી બચવા મરાઠાઓની મદદ માગી. પેશવાના ભાઇ રાષ્ટ્રીયાએ દિલ્હી જીત્યું. તેણે પંજાબ જઈ લાહોર જીતી (ઇ. સ. ૧૭૫૮) અબદલીના સુબાને હાંકી કાઢ્યો. આ વખતે મરાઠાઓએ હિંદમાં હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. પણ એટલામાં બે પરદેશી પ્રજાઓએ મરાઠાઓની સામે થઇ તેમનો અંત આણ્યો. તે જતોમાં પ્રથમ અશ્વધાનો અને બીજો નંબરે અંગ્રેજો હતા.

૩. આલમગીરનું મરણ અને હિંદની હાલત—મરાઠાઓએ પંજાબ જીત્યાના સમાચાર સાંભળી અબદલી ચોથી વખતે હિંદમાં આવ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૫૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં પંજાબ, અને સહરાનપુર સુધીનો ભાગ સહેલાઈથી જીતી લીધો. અબદલીના આવવાથી ધાઝીઉદ્દીનનું જીવન વધ્યું. તેણે પાદશાહને ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં મારી નાખ્યો. આ વખતે મરાઠાઓ ચડતીના શિખરે હતા. ફ્રેંચોએ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની આશા મૂકી હતી અને અંગ્રેજોને પહેલાંના કરતાં વધુ બળવાન થયા હતા.

શાહઆલમ બીજો, ૧૫૫૯-૧૮૦૬.—

૧. આલમગીરના મરણ વખતે તેનો પુત્ર બહાર પ્રાંતમાં હતો. તે શાહઆલમ બીજો નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. આ અરસામાં મરાઠાઓ બહુ બળવાન હતા, અને દિલ્હીમાં તેા તેમનું જીવન અતિ-શય હતું. તેમનો વિચાર પેશવાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિશ્વાસરાવને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડવાનો હતો, પણ પાદશાહનો પુત્ર અલીગૌહર શાહ-આલમ બીજો નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

૨. શાહઆલમ બીજાના રાજ્યની શરૂઆતનું હિંદ—શાહઆલમ બીજો દિલ્હીનો માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. અહમદ-શાહ અબદલીએ પંજાબ ઘેર્યું હતું. શુબદૌલા અયોધ્યાનો નવાબ હતો. મીરજશર જંગાળા, બંહાર અને ઝોઢીઆનો નવાબ હતો.

નિઝામુલ્મુલ્કનો વંશજ નિઝામઅલી હૈદરાબાદમાં રાજ્ય કરતો હતો. હૈદરઅલી નામનો સરદાર મહેસુરનો સુલતાન બન્યો હતો. અંગ્રેજોએ મહમદઅલીને કલ્કત્તાનો નવાબ બનાવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૯.

૧૭મી મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠા, ગ્વાલિયરમાં સિંધિયા, ઇંદોરમાં હોલ્કર, વરાડમાં ભોંસલે, વડોદરામાં ગાયકવાડ, રજપુતાનામાં અનેક રજપુત રાજ્યો, અને દખ્ખણનાં બીજાં હિંદુ રાજ્યો પણ રાજ્ય કરતાં હતાં.

અંગ્રેજોએ ફોરોમાંડલ કાંઠે પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી, અને ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં થયેલી પ્લાસીની લડાઈથી તેઓ બંગાળમાં દિનપ્રતિદિન જોર પર આવતા હતા.

૩. પાણીપતનું યુદ્ધ, ઇ. સ. ૧૭૬૧—મરાઠાઓએ ભોમ્બે હૈદરાબાદના નિઝામઅલીને ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઉદ્ગીરની લડાઈમાં હરાવી દોલતાબાદ, આશીરગઢ, અને બીજાં પુર કિલ્લા જીતી લીધા. આમ મરાઠા સંપૂર્ણ ચંદલીમાં આવ્યા. બીજા વર્ષે તેમના બળને જાણે ૧૮૦૦ વાગ્યો. રઘુનાથરાવે ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં પંજાબ જીત્યું તેથી ગુસ્સે થઈ અહમદશાહ અબદલી ચઢી આવ્યો, અને તેણે પાણીપતની લડાઈમાં મરાઠાઓને હરાવી નરમ પાડ્યા.

૩. આ પછી શાહઆલમ અયોધ્યાના નવાબના પક્ષમાં રહી અંગ્રેજો સાથે લડ્યો, તેમાં હારવાથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં અંગ્રેજોને બંગાળ, બિહાર, અને ઝોઢીઆતી દિવાની એટલે કરવેરા ઉધરાવવાનો હક આપ્યો. તે અંગ્રેજોને આશરે અલાહાબાદમાં રહેતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં મરાઠાઓ દિલ્હી જીત્યું, તેથી શાહઆલમ રજ વમર દિલ્હી ગયો. એક વખતે સિંધિયાની ગેરહાજરીને લાભ લઈ મુલામ કાદર નામના એક રોહિલા સરદારે દિલ્હી આવી ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહની આંખો ફોડી નાખી. અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં દિલ્હી જીત્યું, ત્યારે શાહઆલમ અંગ્રેજોના કબજામાં

આબે. તે અંગ્રેજોના પેન્શન પર જીવતો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો.

અકબર બીજો, ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૮૩૭.

શાહઆલમના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર અકબર બીજો શહેનશાહ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો, તેને પિતાનું વર્ષાસન મળતું હતું. તે માત્ર વર્ષાસન પરજ નિંદગી ચળનનાર હતો. તેના વખતમાં બ્રિટિશ રાજ્ય હિંદમાં વિસ્તૃત અને બળવત્તર થયું. તે ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો.

મુહમ્મદ બહાદુરશાહ, ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૫૭.

અકબર બીજા પછી તેનો પુત્ર બહાદુરશાહ દિલ્હીના પાદશાહના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. તેના છેવટના જીવનમાં હિંદમાં દેશી સિપાઇઓનો બળવો થયો. તે વખતે બળવાખોરોએ બહાદુરશાહને સમજાવી ગાદીએ બેસવા ઉશ્કેર્યો. બહાદુરશાહે કેસરેહિંદ યત્નાની આશાએ બળવામાં ભાગ લીધો. જ્યારે અંગ્રેજોએ બળવાખોરો પાસેથી દિલ્હી જીતી લીધું, ત્યારે તે પોતાના બે દીકરાઓ સાથે હુમાયુનના કબ્રસ્તાનમાં ભરાઈ બેઠો હતો, ત્યાંથી તેને પકડવામાં આવ્યો. તેના દેખતાં કેપ્ટન હૉડસને તેના બે દીકરાઓને પોતાને હાથે ગોળીખાર કરી માર્યાં. બહાદુરશાહને રંજુનમાં કેદ કર્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. આમ મોગલાઇનો નાશ થયો, અને મહાન મોગલોનો ઝંખો બળતો દીવો બુઝાઈ ગયો.

પ્રશ્નો.

૧. ઔરંગઝેબની પછી જાણવા જોગ કયા પાદશાહો થયા ?
૨. જહાંદરશાહના વખતના મુખ્ય બનાવો બોલો.
૩. સૈયદ બાઇઓ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૪. નાદિરશાહની સવારીનું વર્ણન કરો.
૫. મોગલાઇનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે આવ્યો ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

મોગલાઇનો ઉપસંહાર.

૧. મોગલોની રાજપદ્ધતિ—મોગલ સલ્તનત આખા દેશ સ્થિતિએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતી. રાજ્યને પ્રાંતોમાં વહેંચી તે પર સુબાઓ નીમવામાં આવતા. તે સુબાઓને મુલકી તેમજ લશ્કરી હક આપવામાં આવતા. તેઓને મદદ કરવા ખીજા અમલદારો પણ નીમાતા.

જગીરદારો અને જમીનદારો નાના નાના રાજ્યોની પેઠે પોતાની જગીરમાં રાજ્ય મોગવતા હતા, પણ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ પાદશાહને લશ્કરી નોકરી આપવા બંધાએલા હતા તેઓ મહે-સુલ નિર્માવતપણે ભરતા હતા.

બાબર અને હુમાયુન સરકારી નોકરીમાં હિંદુઓને દાખલ કરતા નહોતા, પણ રાજ્યનો વહીવટ મુસલમાન અમલદારોની મારફતેજ ચલાવતા હતા. અકબર, જહાંગીર, અને શાહજહાને યોગ્ય હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરી તેમને જવાબદારીની જગાઓ આપી હતી. ઔરંગઝેમે એ પદ્ધતિ બદલીને હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી દૂર કર્યા, અને મુસલમાન અમલદારોની મારફતેજ રાજતંત્ર ચલાવ્યું હતું. તેની પછીના નબળા પાદશાહોના જમાનામાં કાંઈ ઓક્સ ધોરણ રડી શક્યું નહિ.

૨. મોગલાઇની ચઢતીનાં કારણો—(૧) મોગલાઇની સ્થાપના વખતે હિંદમાં નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર અધવાન રાજ્યો હતાં. તેઓનું વહેંચાઇ ગયેલું બળ બાબરને અટકાવી શક્યું નહિ, તેથી મોગલ રાજ્ય સ્થપાયું. (૨) મોગલો સામે લડવામાં અધવાનો હિંદુઓની યોગ્ય મદદ મેળવી શક્યા નહિ, કારણ કે તેઓએ તેમને ધાર્મિક ત્રાસ આપ્યો હતો. જો તેઓ સંયુક્ત થયા હોત, તો કદાચ બાબર રાજ્ય સ્થાપવામાં નિષ્ફળ ઉતર્યો હોત. (૩) બાબરનું લશ્કર

ઉત્તરના થંડા પ્રદેશમાંથી આવેલું હોવાથી શરીરે મજબુત હતું, વળી તે બહાદુર અને વ્યવસ્થિતપણે કેળવાયેલું હતું. તેની લડવાની લાયકાત અધધાન અને રજપુત લશ્કર કરતાં ચઢીઆતી હતી. (૪) મહાન અકબરે ઉદાર દીલથી હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય સાધ્યું, અને એમ રજપુતોની મદદથી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો, તેથી મોગલાઈ લાંબા વખત સુધી બહુ ચઢતીમાં રહી હતી. (૫) મોગલો અધધાનોના જેવા હિંદુઓના ધર્મવિરોધી નહોતા, જેથી શાહજહાનના અમલ સુધી હિંદુઓએ મોગલોની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી એટલુંજ નહિ, પણ શહેનશાહતની મજબુતી કરવામાં તેઓએ અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપી મોગલો અને હિંદુઓના સહકારથી હિંદમાં મોગલ સામ્રાજ્ય લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી આબાદી અને મહિમાના શિખરે પહોંચ્યું હતું. દરમિયાન દેશની સામાજિક, ધાર્મિક, અને આર્થિક સ્થિતિ આબાદ હતી.

૩. મોગલાઈની પડતીના કારણો—

૧. ઔરંગઝેબની ધર્મોધ રાજનીતિ—(૧) ઔરંગઝેબે પિતા અને બાપ્તઓના પ્રત્યેના ભયંકર અપરાધો કરી રાજ્ય મેળવ્યું, તેથી શરૂઆતેજ તેણે પોતા વિષે ખરાબ છાપ પાડી. (૨) તેણે ધાર્મિક બાબતોને લીધે હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કાઢી મૂક્યા. તેણે તેમની કિંમતી મદદ ખોઈ, વળી મુસલમાન અમલદારોમાંના ઘણા રાજ્યતંત્રમાં હિંદુઓ જેવા હોશિયાર નીવડ્યા નહિ. (૩) તેણે હિંદુઓપર-ખાસ કરીને રજપુતો પર-ધાર્મિક ગુલમ કરી તેમના પર જજીઆવેરો નાખ્યો, તેથી રજપુતોની મદદ ખોઈ. (૪) તેણે શિખા પંથના મુસલમાનોને પણ સતાવ્યા, તેથી તેઓનું મન ખણી રાજ્ય પરથી ઉઠી ગયું, અને તેઓ વિરોધી બન્યા.

૨. હખમણીમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો છૂતવાનો પ્રયત્ન—ઔરંગઝેબે આ પ્રયત્નમાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ ગુમાવ્યાં. છતાંએ અવસ્થા થઈ શકી નહિ. પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાથી તેનું મન

વહેમી થઈ, તેથી તેણે સેનાપતિઓ વારંવાર બદલવા માંડ્યા, પરિણામે સરદારોમાં બન-હડી ગયાં, અને તેમણે પોતાની નોકરી વિનાશપણે બજાવી નહિ. છેવટે લસ્કરનો નાશ થયો, અને લાંબા વખતના રાક્ષસી ખર્ચથી બજાનો ખાલી થઈ ગયો.

૩. શત્રુઓ ઉભા થયા—ઔરંગઝેબના ધાર્મિક જીલમથી સ્ત્રીઓ અને રજપુતો ઉભા થયા. તેઓએ બજાવાન બની મોગલા-લાઇને ત્રાસ આપવા માંડ્યો; તેથી પાદશાહની ચિંતા વધી અને તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ. મરાઠાઓ સામે લડવામાં તેણે અસંખ્ય બાણોનો અને અઢળક ધન ગુમાવ્યાં. છેવટે તેણે પોતાની જાંદુરસ્તી ખોટ, ઔરંગઝેબે પોતાના રાજ્યને અત્યંત મોગલાઈને નાશની આણી પર આજીવી મૂકી હતી.

૪. ઔરંગઝેબ પડીના નબળા રાજાઓ—જેરાજની-તિથી ઔરંગઝેબે મોગલાઇને હચમચાવી મૂકી હતી તેને પહોંચી વળે એવા સમર્થ પાદશાહો માછળ્યા ઉભા થયા નહિ. તેઓ વ્યવસ્થા રાખી શક્યા નહિ, તેથી સરદારોએ માંહોમાંહે લડી સ્વતંત્રતા મેળવી, તેથી મોગલાઇનું એકત્રિત બળ તૂટી ગયું.

૫. પરદેશી હુમલાઓ—(૧) મોગલાઇની પડતીના વખતમાં નાદિરશાહ ચઢી આવ્યો. તેણે પ્રજાને સંહારી અને દેશનું દ્રવ્ય દોહી લીધું, તેથી દેશની દોલત, સમૃદ્ધિ, અને સત્તાનો નાશ થયો. (૨) નાદિરશાહનો ફટકો જૂનાઓ નહોતો એટલામાં અહમદશાહ અબદલીએ “પડતા પર પાડુ” માર્યું. એ ધાનાં દરદથી મોગલાઇ છેલ્લો શ્વાસ લેતી હતી; તેણે છ. સ. ૧૮૬૨ માં શ્વાસ મૂક્યો.

૬. મોગલાઇના વખતમાં દેશની હાલત—મોગલાઇની ચઢતી વખતે દેશમાં ખેતીવાડી અને વેપારોજગાર આપાદ હતાં. થોડીક શાળા અને પાઠશાળાઓમાં શરૂઆત થઈ અને અરબી શિક્ષણમાં આવડું હતું. લોકો સરકારની સંપૂર્ણ સત્તાના દાબમાં દબાએલા રહેતા હતા. કોઈ વખતે અમલદારો પ્રજા પાસેથી નાણાં પૂછી કઢાવતા હતા.

મોગલાઈની પડતીના વખતમાં લોકસ્થિતિ બગડી હતી. દેશમાં ધણી અશાંતિ હતી. લોકો કામધંધામાં નિર્ભય નહોતા. પ્રજાની ધાર્મિક સ્થિતિ ધણી બચબરેલી હતી.

જ્યારે મોગલાઈ છેકજ પડી બાગી ત્યારે દેશમાં સરદારો અને છૂટારાઓનો ત્રાસ વધવા લાગ્યો, રસ્તા નિર્ભય નહોતા. લોકો બચબીત અવસ્થામાં દિવસ ગુજરતા હતા. ખેતીવાડી અને વેપાર શાંજગાર પણ ધણુજ જોખમમાં હતાં.

૫. “જેવો કરણી તેવી પાર ઉતરણી” —આ કહેવત દરેક મોગલ પાદશાહને લાગુ પડે છે, બાબર અને હુમાયુનની સારી કરણીઓ અને ઉંઘોમથી મોગલાઈ સ્થપાઈ, અકબરની સારી કરણીઓથી દેશ આખાદ બન્યો, પણ જહાંગીર, શાહજહાન, અને પછીના પાદશાહોનાં બંડને લીધે તેમને પણ તેમનાં કૃષોના જેવોજ બદલો મળ્યો. શાહજહાનનાં બંડ એ મોગલાઈ શાપ છે.

પ્રશ્નો.

૧. મોગલાઈની ચઢતી અને પડતીનાં કારણો ક્યાં હતાં ?
૨. મોગલાઈના વખતમાં હિંદની હાલત કેવી હતી ?
૩. મોગલાઈના ઇતિહાસ પરથી આપણે શા બોધ મહણુ કરી શકીએ ?

જાણુવાજોગ સાલવારી.

ઇ. સ. ૧૫૨૬—બાબરે પાણીપતની લડાઈ જીતી હિંદમાં મોગલ-રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૫૨૯—સીક્રીના યુદ્ધમાં રાણો સંગ હાર્યો.

૧૫૨૮—બાબરે મેદનીરાયને હરાવી ચંદેરી જીતી લીધું.

૧૫૩૦—બાબરનું મરણ, અને હુમાયુન ગાદીપર આવ્યો.

૧૫૩૯—શેરખાને બકસારના યુદ્ધમાં હુમાયુનને હરાવ્યો.

૧૫૪૦—શેરખાને કનોજના યુદ્ધમાં હુમાયુનને હરાવ્યો.

૧૫૪૦-૧૫૫૫—સુરવંશના પાદશાહોએ મોગલાઇમાં ગાખડું પાડી દિલ્હીની ગાદીએ રાજ્ય ભોગવ્યું.

૧૫૫૫—હુમાયુને સરહિંદ આગળ સિકંદર સૂરને હરાવી ફરીથી દિલ્હીની ગાદી મેળવી.

૧૫૫૬—મહાન અકબર ગાદીએ આવ્યો.

૧૫૬૦—બેરામથી સ્વતંત્ર થઇ રાજસૂતા પોતાના હાથમાં લીધી.

૧૫૬૭—ચિતોડની પાયમાલી કરી.

૧૫૭૪-૧૬૦૧—અકબરે પ્રાંતો જીતી રાજ્ય વધાર્યું.

૧૬૦૦—સલીમે બંડ કર્યું.

૧૬૦૫—અકબર મરણ પામ્યો અને જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો.

૧૬૧૫—સર ટોમસ રો જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો.

૧૬૨૭—જહાંગીર મરણ પામ્યો.

૧૬૩૦-૧૬૩૬—શાહજહાને દખ્ખણમાં યુદ્ધ કર્યું.

૧૬૫૫-૧૬૬૦—શાહજહાએ ગાદી મારે લડયા.

૧૬૫૮—ઐરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો.

૧૬૫૮-૧૬૮૩—દખ્ખણ જીતવા સરદારો મોકલ્યા.

૧૬૮૬—ઐરંગઝેબ બીજાપુર જીતી લીધું.

૧૬૮૭—ઝોવળકોંડા ખાલસા કર્યું.

૧૭૦૭—ઐરંગઝેબ મરણ પામ્યો.

૧૭૦૦—મહંમદશાહ ગાદીએ બેઠો.

૧૭૩૬—નાદિરશાહે હિંદ પર સવારી કરી દિલ્હી લૂટ્યું.

૧૭૦૭-૧૭૪૮—મોગલાઇની પડતીનો કાળ.

૧૭૫૭—અહમદશાહ અબદલીએ દિલ્હી લૂટ્યું.

૧૮૫૭—છેલ્લો મોગલ પાદશાહ બળવામાં સામેલ થયો.

૧૮૬૨—મહંમદ બહાદુરશાહ રંશુનમાં મરણ પામ્યો.

મરાઠા રાજ્યકાળ.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના.

૧. મહારાષ્ટ્ર દેશ અને મરાઠા લોકો—હિંદની પશ્ચિમે જે ભાગ હાલ મુંબાઇ ઇલાકા કહેવાય છે, તેમાં વાપી અને તુંગમદ્રા નદીઓ વચ્ચેનો ભાગ મહારાષ્ટ્ર નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં રથીય કે રાષ્ટ્રીય રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ મહારથીય કે મહારાષ્ટ્રીય નામે ઓળખાતા તે પરથી દેશને મહારાષ્ટ્ર નામ મળ્યું. આ પ્રદેશમાં જે કુંગરી લોકો વસતા હતા તેઓ મરાઠા નામે ઓળખાતા.

૨. શાહાજી ભોંસલે— મહારાષ્ટ્ર દેશ પહેલાં મુસલમાનોને તાબે હતો. તે પછી ત્યાં ધણાં નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. ઇ. સ. ની ૧૭ મી સદીની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્રમાં નવ મરાઠા જગીરદારો હતા. તેમાંના સાત જગીરદારો બિજાપુરની અને બાકીના બે અહમદનગરના રાજ્યની નોકરી કરતા હતા. પહેલા સાત જગીરદારોમાંનું એક સાવંતવાડીનું રાજ્ય હાલ પછી બ્રિટિશ રાજ્યની દેખરેખ નામે રાજ્ય કરતું જોવામાં આવે છે. જે બે કુટુંબો અહમદનગરના રાજ્યમાં નોકરી કરતાં હતાં, તેમાંનું એક દેવગિરિના યાદવોના કુળમાંથી ઉતરી આવેલું સિંધકેરના યાદવોનું કુટુંબ હતું. આ બંને કુટુંબો લગ્ન સંબંધથી જોડાઇ અસ્પરસ સહાયક તરીકે અહમદનગરના રાજ્યમાં નોકરી કરતાં હતાં. ભોંસલે કુટુંબમાં શાહજી નામે સરદાર હતો, તે યાદવ કુળના લ્યુખજીની પુત્રી જીજ્યાબાઇ સાથે પરણ્યો હતો, અને મરાઠી

રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી તેમનો એક પુત્ર હતો. તે ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જુનરના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો.

૩. શિવાજીનું બાળપણ અને કેળવણી—૩૨ શાહજીનોસલે બિજ્જપુરની નોકરીમાં જોડાયો. તેણે પોતાના પુત્ર શિવાજીને પૂનામાં રાખ્યો. ત્યાં જીજ્ઞાસ અને દાદાજી કોડદેવ નામે બ્રાહ્મણ શિવાજીને ઉછેરી શિક્ષણ આપતાં હતાં. તેને રામાયણ અને મહાભારતની વીર-રસભરી વાર્તાઓ શિખવવામાં આવી. તે સાંભળી શિવાજી હથિઆર વાપરતાં શીખી બહાદુર સરદાર થયો. શિવાજી શિવ અને ભવાની દેવીનો ભક્ત હતો. તેને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ધણોજ પૂજ્યભાવ હતો, અને પ્રાણાન્તે પણ તેમનું રક્ષણ કરવા દંઢ નિશ્ચયનો થયો હતો.

પ્રથમ પ્રયત્ન—શિવાજીએ પોતાના પિતાના મરણ પછી પૂનાની અને મહારાષ્ટ્રની પોતાની જગીરની વ્યવસ્થા કરી. તેણે માવેલી શેકો કે જે ઘાટને મથાળે રહેનારા અને હાથોહાથની લડાઈમાં હોશિયાર હતા તેની તથા બંદુક ફોડવામાં નિપૂણ. કોઠણુસ્થ હેડકરી શેકોની મદદથી ઇ. સ. ૧૬૪૬ માં બિજ્જપુર તાબાનો તોરણગઢ જીતી લીધો. તે પછી તે થોડાં વર્ષમાં બિજ્જપુરના સુલતાન અને ઔરંગઝેબના કજીઆનો લાભ લઈ ધણો સમર્થ થયો.

૪. શિવાજી અને અફઝલખાન—(૧૬૫૯) શિવાજીએ બિજ્જપુર તાબેના કદયાણુ પર હલ્લો કરી ત્યાંના સુબા આદિલશાહને કેદ કર્યો. તેથી બિજ્જપુરના સુલતાને તેનું જોર તોડવા અફઝલખાનની સરદારી નીચે મહાન લશ્કર મોકલ્યું. અફઝલખાને પ્રતાપગઢમાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ સમય વિચારી ડરી ગયાનું ડોળ દર્શાવી તેને એકલા મળવા ઇચ્છ્યું, આ પ્રસંગે શિવાજીએ વિશ્વાસઘાત કરી અફઝલખાનને મારી નાખ્યો, અને તેના લશ્કરને હાંકી કાઢ્યું. (કેટલાક કહે છે કે શિવાજીએ વિશ્વસઘાત કર્યો નહોતો) આ જીતથી ફોંકણમાં મરાઠી સત્તા સ્થપાઈ.

૫. શિવાજી અને શાહરસ્તખાન, ૧૬૬૨—હવે શિવાજીએ

શિવાજી.

પૂના તથા પાછો ફર્યો.

દખખણના મોગલ પ્રાંતો નેસતા-
વવા માંડ્યા, તેથી ઔરંગઝેબે
દખખણના સુબા શાહરસ્ત-
ખાનને તેની સામે મોકલ્યો.
તેણે પૂનામાં આવી મુકામ
કર્યો. શિવાજીએ રાત્રે થોડાક
અનુચરો સાથે ઘરમાં પેસી
તેને નસાડ્યો; અને તેના
હાથની આંગળીઓ કાપી
નાખી. તે પછી શિવાજી વેષ
બદલી જતો રહ્યો, અને શાહ
સ્તખાન પણ બીકનો માર્યો

૬. સુરત છુટ્યું, સને ૧૬૬૪—શિવાજીએ ૭ દિવસ સુધી
સુરત છુટ્યું. તેણે અંગ્રેજ કોઠી પર હલ્લો કર્યો, પણ કોઠીના પ્રમુખ
સર જોન ઓક્સનડેને તેને બહાદુરીથી હાથી કાઢ્યો. તે પછી
શિવાજીએ રાયગઢ જઈ રાજ્યનો ઇલાકાત બારણું કર્યો.

૭. પુરંધરના કરાર, ઈ. સ. ૧૬૬૫—ઔરંગઝેબે શિવાજીને
'કુંગરનો ઉદર' કહી વશ કરવા બારેસો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો,
તેથી તેણે તેને કોંકણ-મહારાષ્ટ્રનો રાજા સ્વીકારી તેની સાથે કરાર કર્યો,
તેથી શિવાજીએ જીતેલા મોગલ પ્રાંતો પાછાં આપ્યા, અને તે બદલ
તેણે બિજાપુરના અમુક જિલ્લામાંથી ચોથ લેવાની પરવાનગી મેળવી.

૮. શિવાજી ઔરંગઝેબના દરબારમાં, ઈ. સ. ૧૬૬૬—
ખાદશાહના મીઠા શબ્દોથી ભોળવાઈ શિવાજી પોતાના પુત્ર શંભાજી
સાથે દિલ્હી ગયો, પણ ત્યાં દરબારમાં તેનું અપમાન થયું, અને તેને

રાજકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો. એવામાં શિવાજી મીઠાઇના ટોપલામાં બેસી શંભાજી સાથે નાશી છુટી સહિસલામત રાયગઢ પહોંચ્યો.

૮. બીજા બનાવો—શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં બિજાપુર અને ગોવળકોંડાને વશ કરી તેમની પાસેથી ચોથ લેવાની શરત કરી સલાહ કરી. તે પછી તેણે રાજ્યમાં ઘણા સુધારા કર્યા; અને ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં સુરત બીજી વાર છુટ્યું.

૯. રાજ્યાભિષેક, સને ૧૬૭૪—શિવાજીએ મહારાજનો ખિતાબ ધારણ કરી રાયગઢમાં દખ્ખ્યાથી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, અને સોનાથી પોતાની તુલા કરાવી તે સોનું બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું; તથા પોતાના સિક્કા પડાવ્યા.

૧૦. શિવાજી કર્ણાટકમાં ઇ. સ. ૧૬૭૬-૧૬૭૭—મોગલાઇની અવ્યવસ્થાનો લાભ લઇ શિવાજીએ કર્ણાટકના જિંજ, અને વેલોર કિલ્લા જીતી લીધા. બિજાપુરનું લશ્કર સામે આવ્યું તેને હરાવી તે ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં રાયગઢ પાછો આવ્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

૧૧. શિવાજીની કારોબારી સલા—તેમાં મુખ્ય પ્રધાન, નાણાં સંબંધી વહીવટ કરનાર પ્રધાન, અગત્યની આબતોની નોંધ રાખનાર સેક્રેટરિ, પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરિ, મુખ્ય સેનાપતિ, પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન, મુખ્ય ન્યાયાધીશ, અને ધારાસંગ્રહનો ગ્રાતા એમ આઠ અમલદારો હતા. તેમની મદદથી તે કારબાર કરતો. તે રાજ્યની નોકરી વંશપરંપરા ન આપતાં લાયક માણસોનેજ આપતો, અને તે પેટે તેમને રોકડ પગાર આપતો. આ પદ્ધતિ હાલ આપણા બ્રિટિશ રાજ્યમાં પણ જોવામાં આવે છે.

૧૩. શિવાજીનાં આચરણ—આરંભજેમ તેના વિષે કહે છે કે “મે” ૧૯ વર્ષ સુધી તેની સત્તા તોડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પો-

તાનું રાજ્ય વધાર્યાજ ન્જો હતો.” તે મહાન સરદાર અને બહાદુર સિપાઇ હતો. તેણે સિપાઇઓનો પ્રેમ મેળવી અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરી નવું હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

તેણે ૮ પ્રધાનોની સંમતિથી રાજ્યને ૧૪ ભાગમાં વહેંચી કારભાર ચલાવ્યો, તે પરથી જણાય છે કે તે મહાન રાજદારી નર હતો. તેણે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરી પોતાની પ્રજાને સુસલમાન સત્તામાંથી છોડાવી. તે ધાર્મિક, દયાળુ, અને અન્ય ધર્મને માનની નજરે જોનાર હતો.

૧૩. શિવાજી અને ઔરંગઝેબ—શિવાજી એક સમયસૂચક મહાન જેતા, રાજદારી નર, અને ચુસ્ત હિંદુ હતો. ઔરંગઝેબ મહાન રાજદારી નર અને જેતા નહોતો, પણ ચુસ્ત સુસલમાન હતો. શિવાજીએ કદી રાજદારી મોટી ભૂલ કરી નહિ, પણ તેણે શાંતિપ્રિય મરાઠી પ્રજાને લડાયક કામમાં ફેરવી નાખી મજબુત હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઔરંગઝેબ જો કે હિંદુનો પાદશાહ હતો, પણ તેણે મહાન રાજકીય યોથાં બાધને એવી રાજનીતિ ગ્રહણ કરી કે તેથી મોઝલાઈની પડતીનાં બીજ રોપાયાં. શિવાજી ઉદાર, દયાળુ, અને ઉદ્યોગી હતો. ઔરંગઝેબ કપટી, નિર્દય, અને અવિશ્વાસુ હતો. શિવાજીએ પોતાના કારભારથી સરદારો અને પ્રજાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો. ઔરંગઝેબે પોતાની રાજનીતિથી પ્રજાપ્રેમ બોધો, અને તેથી હિંદુઓ વિરૂદ્ધ પડ્યા.

૨. શંભાજી ૧૬૮૦-૧૬૮૯.

(૧) શંભાજી અને રાજરામ—શિવાજીના મરણ પછી સરદારોએ તેના નાના પુત્ર રાજરામને ગાદીએ બેસાડવા વિચાર લીધો, પણ જ્યેષ્ઠ પુત્ર શંભાજીએ રાજરામને કેદ કરી ગાદી લીધી. તેણે પોતાની વિરૂદ્ધ કાવતરાં કરનારામાંના ઘણાને મારી નાખ્યા.

(૨) શંભાળનાં કાર્યો—પોર્ટુગીઝોના ગેવા પર તથા જિન્હરા પર ચઢાઈ કરી શંભાળએ ધણી બહાદુરી બતાવી, પણ જ્યારે તે લડાઈમાં જોડાએલો નહોતો રહેતો ત્યારે એજઆરામમાં વખત અને દ્રવ્યનો દુરપયોગ કરતો. તે તેના પિતાના જેવો ધાર્મિક કે ઉદ્ધોગી નહોતો.

(૩) શંભાળનું રાજ્ય—શંભાળ તથા તેનો પ્રધાન કલુષા અશક્ત અને નાલાયક હતા. તેઓએ બદ્દેલીમાં ખજનો ખાલી કર્યો; અને રૈયત પર ભારે કર મૂક્યા; તેથી તેઓ નિંદાયા. તેઓ દેશમાં વ્યવસ્થા રાખી શક્યા નહિ; કારણ કે સિપાઈઓના દરમાયા ચઢી ગયા હતા. અવ્યવસ્થાનો લાભ લેવા ઐરંગઝેએ શાહજહા મોઆઝીમને કોંકણ મોકલ્યો, પણ તેને પાછા ફરવાની ફરજ પડી.

(૪) શંભાળ ઉત્તમ સંધિસમય ચૂક્યો—ઐરંગઝેએ ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બિજ્જપુર, અને ૧૬૮૭ માં ગેવળકોંડા ઉથલાવી નાખ્યાં, તે વખતે તેણે તે રાજ્યોમાં નોકરી કરતા ધણા મરાઠાઓને કાઢી મુક્યા. જો શંભાળએ તેમને નોકરીમાં રાખી મોગલો સામે બાથ બીડી હોત, તો તે ફાવી શકત, પણ તેણે તેમ ન કરતાં મળેલો સમય બદ્દેલીમાં ગુમાવ્યો.

(૫) શંભાળનું મરણ—એક દિવસે શંભાળ અને કલુષા દારૂ પી મરતા થયા હતા, એટલામાં ઐરંગઝેબના માણસોએ તેમને સાંગમેશ્વરના કિલ્લામાંથી પકડી લઈ ઐરંગઝેબની હજુરમાં હાજર કર્યા. પાદશાહે શંભાળને મુસલમાન થવાની શરતે જીવતદાન આપવા કહ્યું, પણ તેણે તેનો અપમાનકારક જવાબ આપવાથી ઇ. સ. ૧૬૮૯ માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. શંભાળ સમય વિચારી શક્યો નહોતો.

(૬) રાજરામનો કારભાર—શંભાળના મરણ બાદ તેનો ભાઈ

રાજરામ કારભાર કરવા લાગ્યો. એવામાં શંભાજીનો ૬ વર્ષની વયનો પુત્ર શિવાજી બીજો ઐરંગઝેબના હાથમાં આવતાં તેને દિલ્હીમાં રાખવામાં આવ્યો. રાજરામે જિંજ જઈ મોગલ સરદાર જુહ્નિકારખાનને વિગ્રહમાં એવો ફટકો લગાવ્યો કે તે વાંડીવાશ તરફ ચાલ્યો ગયો, ૧૬૯૮. આ હારથી ઐરંગઝેમે પોતે ચઢી આવી ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં સતારા લીધું, અને તેજ વર્ષે રાજરામ પણ મરણ પામ્યો.

(૭) તારાબાઈનો કારભાર—રાજરામ પડ્યો એટલે તેની વિધવા તારાબાઈએ પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી મોગલો સાથે વિગ્રહ જરી રાખ્યો. ઐરંગઝેમે મરાઠાઓને વશ કરવા બનતું ક્યું, પણ સર્વ બંધ થયું. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં તે મરણ પામ્યો તે પહેલાં તેનું લશ્કર સંપૂર્ણ અચ્ચવસ્થિત થયું, અને તેને મહારાષ્ટ્ર તજવો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં મોગલોએ શંભાજીના પુત્ર શાહુને રાજ્ય કરવા છુટો કર્યો, તેણે સતારાની ગાદી ખાટે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તારાબાઈ સામે થઈ, પરંતુ તેના સરદારોએ તેને તજ દેવાથી શાહુએ સહેલાઈથી ગાદી મેળવી. ઇ. સ. ૧૭૦૮.

પ્રશ્નો.

૧. શિવાજીનું પ્રાથમિક જીવન કેવી રીતે વધાયું ?
૨. તેના રાજ્યકાળના મુખ્ય બનાવો કયા કયા હતા ?
૩. શિવાજીની રાજ્યપદ્ધતિને બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ સાથે સરખાવો.
૪. શિવાજીના ગુણોની નોંધ કરો.
૫. શંભાજીનો ઇતિહાસ આપણને શું શીખવે છે ?

શ્રી કૃષ્ણ
શ્રી ગણેશ
શ્રી હનુમાન
શ્રી રામ
શ્રી ભગવાન
શ્રી શંકર
શ્રી વૃંદાવન
શ્રી કૃષ્ણ
શ્રી ગણેશ
શ્રી હનુમાન
શ્રી રામ
શ્રી ભગવાન
શ્રી શંકર
શ્રી વૃંદાવન

પ્રકરણ ૩૪ મું.

શાહુ: પહેલા પાંચ પેઢાઓ.

૩. શાહુ ઇ. સ. ૧૬૦૮-૧૭૪૮.

(૧) શાહુનું પ્રાથમિક જીવન—શાહુ, શિવાજી તથા શંભાજીને ચોર કહેતો હતો, તેથી ઔરંગઝેબે તેને શાહુ-પ્રામાણિક નામ આપ્યું હતું. મોગલઅંધન અને જનાનામાં ઉછરેલો હોવાથી તે પક્ષી જેવો, આળસુ, અને શોખીન થયો હતો. તે લગ્નપ્રિય મરાઠાઓ પર રાજ્ય ચલાવવા તદ્દન નાલાયક હતો; તેથી તેણે પોતાના બ્રાહ્મણ પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથને સર્વ કારભાર સોંપી દીધો.

(૨) શરૂઆતનાં પાંચ વર્ષ—પ્રથમનાં પાંચ વર્ષ દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા રહી. તે વખતમાં મરાઠી રાજ્ય વિભાજીત સવાની સ્થિતિએ આવ્યું હતું. એટલામાં દખ્ખણમાં ચોથ ઉધરાવવામાં બહાદુરી કરનાર કોંકણનો બ્રાહ્મણ બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા—મુખ્ય પ્રધાન થયો, તેણે રાજ્ય વ્યવસ્થિત કર્યું. અહિંથી પેશ્વાઓનો સમય શરૂ

આ જમાનામાં તારાબાઈએ તેના પુત્ર શિવાજીના મરણને બીજા પુત્ર શંભાજી બીજાને ગાદીએ બેસાડી શાહુ રાખ્યો. શંભાજી બીજાએ સલાદિનેા ઘણો પ્રદેશ ગાદી સ્થાપી ને મુલકી વિચલ જ્વરી રાખ્યો.

પ્રથમ પેઢા. ૧૭૧૪-૧૭૨૦

મરાઠાઓને મહાન પ્રજા તરીકે
પાદશાહ ફરખશીર સામે
ઓનો દિલ્હી સાથેનો
રહ્યો. તેણે મોગલ
ઉધરાવવાની પરવાનગી
કસુલની સારી વ્યવસ્થા

કરી પેશ્વાએ વંશપરંપરા ઉતરે એવો જાહેરનામો કરી તે ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

ખાલાજીની રાજનીતિ મરાઠાઓની સત્તા કમી કરી મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોની સત્તા વધારવાની હતી.

૨. ખાજીરાવ ૧ લો, ખીજે પેશ્વા સને ૧૭૨૦-૧૭૪૦.

(૧) મરાઠા કુટુંબોની સ્થાપના—ખાજીરાવે મરાઠા સરકાર તરફથી કેટલાક મરાઠા સરદારોને એથ ઉત્તરાવવા મોકલ્યા. તેઓએ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં. આમ હોલકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ, અને નાગપુરનો ભોંસલે પ્રકાશમાં આવ્યા. તેઓ ધીમે ધીમે વખત વિચારી પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા.

(૨) કોલહાપુર સ્વતંત્ર કર્યું—શાહુએ ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં કોલહાપુરને સ્વતંત્ર બહાર કર્યું, તેથી મુલકી વિચરતો અંત આવ્યો. મરાઠાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય આપવાનો આ પ્રથમ બનાવ છે.

(૩) હિંદુસ્તાનમાં મરાઠી સત્તા—ખાજીરાવે માળવા અને ગુજરાતમાં મરાઠી સર્વોપરિપાળું સ્થાપી મોટા લશ્કર સાથે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરી. મોગલ પાદશાહ મહંમદશાહે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને તેની સામે મોકલ્યો, તેને ખાજીરાવે ભોપાળ આગળ હરાવો ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં સિરાજે આગળ દરાર કરવાની ફરજ પાડી. આ દરારથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે માળવા તથા નર્મદા અને ચંબલ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશ આપવાનું ઉપરાંત મોગલ પાદશાહ પાસેથી ૫૦ લાખ રૂપિયા અપાવવાનું વચન આપ્યું.

(૪) વસાઈ જીત્યું—નાદિરશાહે હિંદુસ્તાનને લગભગ પાંચ-માલ કર્યું હતું, તેનો લાભ લઈ ખાજીરાવે વસાઈ જીતી પોર્ટુગીઝ સત્તા નરમ પાડી.

(૫) બાહરાવનાં આચરણ અને તેની રાજનીતિ—
બાહરાવ બહાદુર સરદાર, બહેલો, લાયકાત ધરાવનાર, અને મહાન રાજનીતિજ્ઞ હતો. તેણે બહાદુરીથી ઉત્તરમાં મરાઠી સત્તા જમાવી. તેનો હેતુ હિંદમાં મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. પેશ્વાઓમાં તે સૌથી મોટો હતો. તે સુંદર દેખાવનો, પ્રામાણિક, અને લક્ષ્મરી તેમજ સુલકી ખાતાનો સારો અનુભવી હતો. મોગલાઈની પડતી જોઈ તેણે વિચાર કર્યો કે “ આપણે સહેલા થઈનેજ તોડી પાડો એટલે હાજીઓ આપોઆપ તૂટી પડશે. ” આ વિચાર તેણે પોતાના બાહુબળ તથા બુદ્ધિબળથી પાર પાડ્યો.

૩. બાલાજી બાહરાવ, ત્રીજો પેશ્વા. સને ૧૭૪૦-૧૭૬૧

(૧) મરાઠા સરદારોની ચઢતી-ખીજ પેશ્વાના પુત્ર બાલાજી બાહરાવના વખતમાં મરાઠી રાજ્ય આઝાદીના શિખરે પહોંચ્યું, અને તે પછી તેને જળસે ૧૮૬૦ વાગ્યો. મરાઠા સરદારો જોકે શાહુને નામનો સર્વોપરિ રાજા સ્વીકારતા પરંતુ વાસ્તાવિક રીતે સ્વતંત્ર થયા. રાષ્ટ્રીય ભોંસલે વરાડના નાગપુરમાં, મહારાવ હોલ્કર દક્ષિણ માળવાના ઇંદોરમાં, જયાપા સિંધીઆ માળવાની ઇશાને જ્વાલીઅરમાં, અને દામાજી ગાયકવાડ ઉત્તર

બાલાજી બાહરાવ. ગુજરાતના વડોદરામાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાની સત્તામાં વધારો કર્યો હતો.

૨. પેશ્વા પ્રતિ વિરુદ્ધતા—આ વખતે ભોંસલે પેશ્વાનું સર્વોપરિપણું તોડવા માગતો હતો. આ અરસામાં પેશ્વાને મોજલ પાદશાહ

પાસેથી આખા હિંદમાં ચોથ ઉધરાવવાની પરવાનગી મળેલી તેથી સૌ તેનાથી ડરવા લાગ્યા. વળી મહંમદશાહે તેને માળવાનો સુબો નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં શાહુ મરણ પામ્યો, અને શિવાજીનો વંશજ રામરાજ ગાદીએ આવ્યો. આથી પેશ્વાના સામાવાળીઓએ રામરાજનો પક્ષ લઇ સતારાની ગાદી માટે લાંબો લાંબો, તેથી પેશ્વાએ પોતાની ગાદી સતારાથી પૂના ખસેડી. તે પછી રાજરામની દાદી તારાબાઇએ દામાજી ગાયકવાડને પક્ષમાં લઇ મરાઠી રાજ્યને પેશ્વાની સત્તામાંથી મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ ફાગ્યાં નહિ; ઉલટું શાહુના મરણ પછી પેશ્વા વધુ સમર્થ થયો.

(૩) મહાન વિજય, સને ૧૭૫૧-૧૭૬૦—(અ) આ અરસામાં ત્રીસેજ ભોંસલે બંગાળા અને એંદીઆમાં ફરી વળ્યો, અને તેણે કટક તથા બાલાસોર મેળવ્યાં. (બ) હોલકરે બુદેલખંડ જીત્યું. (ક) પેશ્વાએ મહેમુર અને કલ્યાંટકને વશ કરી તેમની પાસેથી ચોથ મેળવી. (ડ) પેશ્વાએ નિઝામ સલામતનગર અને નિઝામઅલીની સામે મોટું લશ્કર મોકલ્યું, અને તેમને ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઉદ્ગીરના યુદ્ધમાં હરાવી દોલતાબાદ, આશીરગઢ, બિબનપુર, અને ઔરંગાબાદ મેળવ્યાં. મરાઠાઓએ કલકત્તાની અંગ્રેજ દોહી પર પણ હલ્લો કરેલો, પણ તેઓ શાગ્યાં નહિ. હુમલાથી બચવા અંગ્રેજોએ શહેરની આગુઆગુ બાઇ બોલી તેને ‘મરાઠા બાઇ’ નામ આપ્યું. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૫૧-૧૭૬૦ સુધીનો મરાઠી જમાનો ઇતિહાસમાં ઘણોજ પ્રકાશિત હોય મરાઠાઓની આબાદીની પરિસ્થિતિમાદર્શક થયો.

(૪) પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ—(અ) કારણ—અહમદશાહ અબદલી ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં મોગલ પાદશાહ પાસેથી પંજાબ જીતી ત્યાં પોતાનો સુબો મૂકી અફઘાનિસ્તાન ગયો હતો. તેની ગેરહાજરીમાં દિલ્હીના વજીર ગાઝીઉદ્દીને તે જીતી લીધો, પણ અહમદશાહે તે

ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં પાછો મેળવ્યો. હવે ગાઢીઉદ્ધતિ પેશવાના ભાઈ રઘુનાથરાવ કે રાધોબાને મળી પંજાબ જતી લેવાનો વિચાર કર્યો, તે પ્રમાણે રાધોબાએ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં પંજાબમાં જઈ લાહોર જતી લીધું, આથી અહમદશાહ ગુરસે થઈ મહાન લશ્કર સાથે પાછો આવ્યો અને પાણીપતમાં મરાઠાઓને મળ્યો.

(બ) તૈયારી—મરાઠા અને અફઘાનો બન્ને પક્ષ જાણતા હતા કે આ લડાઈ કાંતો સુસલમાન સત્તા હિંદમાં ચાલુ રાખશે, કે મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી પરદેશી રાજ્યોનો અંત લાવશે તે માટે બંને પક્ષે બનતી તૈયારી કરી. રજપુત, પિંડારા, બટ પ્રજાએ તથા હોલકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ અને બીજાં મરાઠી કુટુંબોના પ્રતિનિધિઓએ વિગ્રહમાં ભાગ લીધો. રોહિલા અને અન્ય ઇસ્લામી કેમે અફઘાનોનો પક્ષ લીધો. હયદળ અને પાયદળ મળી મરાઠાનું લશ્કર ૨૫૦,૦૦૦ કરતાં વધુ હતું, અને અફઘાનોનું લશ્કર આશરે ૮૦,૦૦૦ નું હતું.

(ક) યુદ્ધ—બે મહીના સુધી મરાઠાઓએ રહા જોયા પછી ઉદ્ગીરના જોતા-પેશવાના ભાઈ સદાશીવરાવે ૭મી જાન્યુઆરિ ૧૭૬૧ને રોજ લશ્કરને હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. શરૂઆતમાં મરાઠાઓએ બહાદુરીથી લડી અફઘાનોને પાછા હઠાવ્યા, પણ પાછળથી અફઘાનો કે જે કુદરતી રીતે મરાઠા કરતાં બળવાન હતા, તેમણે મરાઠાઓને હરાવ્યા. સદાશિવરાવ, અને પેશવાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ, તેમજ અનેક મરાઠા સરદારો તથા બે લાખ સિપાઈઓએ મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના બગીરથ પ્રયત્નમાં પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં લોહી વહેવડાવ્યું; પણ અફઘાનોને જય મળ્યો.

(દ) પેશવાનું મરણ—૪૬ પેશ્વા લશ્કર લઈ મદદ આપવા માટે ઉત્તરમાં આવતો હતો. તેને રસ્તામાં મરાઠાઓના પરાજયના

સમાચાર મળ્યા, તેથી શોકમાં પૂના તરફ પાછો ફર્યો, અને હૃદય-ભંગિત થઈ મરણ પામ્યો. તે દયાળુ, ઉદાર, અને બહાદુર હતા.

(૩) યુદ્ધથી થએલી અસર—વિગ્રહ પહેલાં મરાઠાઓ તાંજેરથી પંજાબ સુધીના આખા હિંદમાં ફરી ચોથ ઉધરાવતા હતા. વિગ્રહથી લાગેલા જખરા ફટકાને લીધે પેશ્વાઈની વૃદ્ધિ થતી અટકી, પેશ્વાની સત્તા કમી થઈ ગઈ. તેનો લાભ લઈ બીજાં મરાઠી રાજ્ય સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યાં. તેઓ કુસંપે ફરી માંહેમાંહે લડી નખળાં પડ્યાં, અને એમ મરાઠાઓ ધણાં વર્ષો સુધી ચંબલ નદી ઓળંગી આગળ જઈ શક્યા નહિ; અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનું સ્વપ્નું સદા માટે ઉડી ગયું.

લડાઈમાં વિજય મેળવી અહમદશાહ અબદલી હિંદમાં રહ્યો નહિ, પણ મોગલ પાદશાહ શાહુઆલમ બીજાને ગાદી આપી સ્વદેશ ગયો, અને પછી પાછો આવ્યો નહિ.

૪. માધવરાવ ૬ લો; ચોથા પેશ્વા ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૭૨.

(૧) માધવરાવ ૬ લો—ખાલાજનો પુત્ર માધવરાવ ૧૭ વર્ષની સગીરવયે ગાદીએ બેઠો; તે ૨૧ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ કે રાધેના કારભાર કરતો હતા; તેના રાજ્યકાળ મરાઠાની પુનઃ ચડાઈના પ્રયત્ન માટે પ્રખ્યાત છે.

(૨) મરાઠી સત્તાની પુનઃ ચડાઈ—જીવાન પેશ્વાએ મહૈસુરના હૈદરઅલી પર ચઢાઈ ફરી તેને એક પ્રાંત તથા ૩૨ લાખ રૂપિયા મરાઠાઓને આપવાની ફરજ પાડી. હૈદરે પાછળથી તે નાણાં આપ્યાં નહિ તેથી માધવરાવે ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં હૈદરને ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો. તે વખતે હૈદરે મરાઠાઓને સંતોષ્યા.

મરાઠા લશ્કર ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં ચંબલ ઓળંગી હિંદુસ્તાનમાં પેહું, અને તેણે રજપુતો તથા જાટ લોકો પાસેથી ચોથ લીધી.

સિંધીઆની સત્તા નીચે મરાઠી લશ્કર ઇ. સ. ૧૭૭૧માં રાહિલખંડમાં ફરી વળ્યું. તેજ વર્ષમાં મહાદેવ સિંધીઆએ દિલ્લી જીતી શાહઆલમ બીજાને બ્રિટિશ રક્ષણ નીચેથી સમજાવી લઈ જઈ ગાદીએ બેસાડ્યો, આથી પાદશાહે મરાઠાઓને એથ ઉધરાવવાની પરવાનગી આપી.

(૩) મુખ્ય માણસો—રામશાસ્ત્રી માધવરાવનો શિક્ષક અને ધાર્મિક રક્ષક હતો. તેણે માધવરાવને ઉદ્યોગી બનાવ્યો હતો. તે ડહાપણથી બરપુર હતો. વ્યંબક મામા અને હરિપંત ફડકે મોટા સરદારો હતા, અને સખારામ બાપુ તથા નાના ફડનવીસ મહાન રાજદારી નર હતા.

(૪) અવસાન અને આચરણ—માધવરાવ પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી ઇ. સ. ૧૭૭૨માં ૨૮ વર્ષની જુવાન વયે અકાળ મરણ પામ્યો. દેના મરણે પાણીપતના પરાજય જેવી ખોટ આપી. તે બહાદુર અને પ્રજા પ્રત્યે હમેશ ઉદાર દીવનો હતો. તે રંક અને રાય પ્રતિ સમાનભાવ રાખતો. જો કે તે જુવાન હતો, પણ તેણે સ્વસત્તાથી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરી અને એમ એક વખતે પેશ્વાઇનો પુનરુદ્ધાર કર્યો.

(૫) નારાયણરાવ. પાંચમે પેશ્વા (૧૭૭૨-૭૭)—

(૧)—માધવરાવનો નાનો ભાઈ નારાયણરાવ ૧૮ વર્ષની વયે પેશ્વા થયો. પણ તે એક વર્ષમાં રાધોઆની સ્ત્રી આનંદીબાઈની ખટપટનો ભોગ થઈ પડી મારી નાખાયો; તેથી રાધોઆનો રાજભોભ વધુ ઉત્તેજિત થયો.

(૨) રાધોઆ નામનો પેશ્વા ઇ. સ. ૧૭૭૩-૧૭૭૫. નારાયણરાવના ખૂન પછી રાધોઆ પેશ્વા થયો. તેણે ફતેહમંદ રીતે નિઝામ અને હૈદર સામે યુદ્ધ કર્યાં, પણ એટલામાં નારાયણરાવની વિધવા ગંગાબાઈએ સવાઇ માધવરાવને જન્મ આપ્યો, તેથી સખારામ બાપુ, નાના ફડનવીસ, અને હરિપંત ફડકે આદિ આગેવાનો બાળકનો પક્ષ લઈ રાધોઆની વિરુદ્ધ થયા.

૬. માધવરાવ ખીજને, છઠ્ઠો પેઢી. ૧૭૭૫-૧૭૮૫.

(૧) માધવરાવ ખીજના વખતમાં મરાઠાઓ પહેલીજ વખતે અંગ્રેજો સાથે લડાઈમાં ઉતર્યા. તેનું રાજ્ય મરાઠી મહાત્મનું કંદુનું પગથીઉં બતાવે છે. તેના વખતમાં (અ) પહેલો મરાઠી વિગ્રહ, (બ) મહાદેવ સિંધીઆની ચડતી, (ક) ડીપુ સાથે વિગ્રહ, અને (ઢ) કુર્દલાની લડાઈ એ ચાર મુખ્ય બતાવે છે.

(૨) પહેલો મરાઠી વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૭૮૨.

(અ) દારણુ-રાધોબાએ બાળક સવાઈ માધવરાવને પેશ્વાઈ આપવા ના પાડી, તેથી તેની તથા બાળકના પક્ષકારો વચ્ચે મુલકી વિગ્રહ શરૂ થયો. રાધોબાએ સામા પક્ષના સૈન્યને હરાવ્યું, અને ત્યાર પછી તેણે પેતાની સત્તા સ્થાપવા પૂના જવાને બદલે ગુજરાત જઈ મુંબઈની અંગ્રેજ સરકાર સાથે ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં સુરત યુદ્ધમાં એવા કરાર કર્યા કે, જો અંગ્રેજો મને પૂનાની ગાદીએ બેસાડે તો હું તેમને મુંબઈ પાસેના વસાઈ અને સાલસેટ ટાપુઓ, ગુજરાતના થોડા જિલ્લા, તથા લડાઈના ખર્ચ આપું. ગવર્નર જનરલ વોરન હેસ્ટિંગ્સે એ કરાર ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેશન એક્ટ મુજબ બીનરાજદ્વારી, બચકર, સત્તારહિતના, અને અન્યાયી ઠરાવી ના-મંજૂર કર્યા, અને રાધોબાના સામાવાળીઆ સાથે ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં પુરંધર યુદ્ધમાં કરાર કર્યા. તે મુજબ સાલસેટ ટાપુ એકલોજ અંગ્રેજોને મળવાનો હતો. કલકત્તા અને મુંબઈ સરકાર આમ બિન કરારથી બંધાએલી હોવાથી બોર્ડ ઓવ ડિરેક્ટર્સે સુરતના કરાર મંજૂર રાખી વોરન હેસ્ટિંગ્સને રાધોબાને મદદ કરવાની સૂચના કરી. એવામાં નાના ફ્રાન્સીસે ક્રાન્સના એલચીનો અગીકાર કર્યો, તેથી વોરન હેસ્ટિંગ્સે બાળક માધવરાવનો પક્ષ છોડી દઈ રાધોબાના પક્ષમાં રહી વિગ્રહ શરૂ કર્યો. તેનો વારસાવિક ઉદ્દેશ ફ્રેંચોને દૂર કરાવવાનો હતો.

(બ) વિગ્રહ-મહાદેવ સિંધીઆએ બાળકના પક્ષમાં રહી

મુંબઈના લશ્કરને તાલેગામ આગળ હરાવી નામોશીભર્યા કરાર કરવાની ફરજ પાડી. અંગ્રેજોને ભારે નુકસાન થયું, તેમણે મરાઠા પાસેથી મેળવેલા પ્રાંતો ઇ. સ. ૧૭૭૯ માં મરાઠાને પાછા આપ્યા. પાછળથી આ કરાર હિંદી સરકારે ખીનકાયદેસરના હરાવી કેપ્ટન ગોદાર્દને બંગાળેથી મરાઠા સામે મોકલ્યો. તેણે તાપી જોળંગી અમદાવાદ જીત્યું અને વસાઈ કબજે કર્યું. કેપ્ટન પોપહામે લાહુર અને ગ્વાલીઅર જીત્યાં, અને તે પછી કર્નલ કર્નાકે સિંધીઆને માળવામાં હરાવ્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાદ્યાઈ મુકામે સત્તાહ થવાથી વિગ્રહ બંધ થયો.

(ક) સાદ્યાઈના કરાર (૧૭૮૨)—(૧) સાદ્યાઈ અંગ્રેજોને મળ્યો, (૨) ભરૂચ સિંધીઆને મળ્યું, (૩) રાધોમાન વાર્ષિક ૩ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન મળ્યું. (૪) અંગ્રેજો અને પોર્ટુગીઝ વગર બધી યુરોપી પ્રજાને મરાઠી મુલકમાંથી કાઢી મૂકવી. (૫) દેહરને આર્કટના નવાબ તથા અંગ્રેજો પાસેથી પડાવેલા મુલક પાછો આપી દેવા મરાઠા તરફથી ફરજ પાડવામાં આવી. “ સાદ્યાઈની સલાહ બ્રિટિશ હિંદી સામ્રાજ્યના ખુણાના પથ્થર સમાન હતી.”

(૩) મહાદેવ સિંધીઆની ચઢતી—સવાઈ માધવરાવના રાજ્યમાં કરતા કારવતા નાના ફકતવીસ હતા. આ અરસામાં મહાદેવે પોતાનું જોર ધણુંજ વધાર્યું, અને પેશ્વાઈથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છ્યું, અને નાના ફકતવીસની સત્તા તોડવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે ઉત્તર હિંદમાં હાર ખાઈ નાના ફકતવીસને નમ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યો.

(૪) ટીપુ સાયો વગ્રહ—મરાઠાઓએ ઇ. સ. ૧૭૮૪-૧૭૮૭ ચોડા પ્રાંતો તથા ૪૫ લાખ રૂપીઆની ચોથ મેળવવા ટીપુ સાયે લડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મરાઠાઓ અંગ્રેજો સાથે મળી ટીપુ સામે લડ્યા. (ત્રીજો મહેસુર વિગ્રહ) તેઓ તેમાં જીત્યા અને કર્નૅલોલિસે મરાઠાઓને ટીપુના રાજ્યના અમુક પ્રાંતો આપ્યા.

૫) કુર્દીલાની લડાઇ, સને ૧૭૯૫-૯૬ના વર્ષે નિઝામ-અલી ઉદ્દગીરની લડાઇ પછી ચઢેલી ચોથા મરાઠાઓને આપી શક્યો નહિ તેથી પેશ્વાએ તેની સામે વિગ્રહ શરૂ કર્યો. આ વખતે બધા મરાઠા સરકારો પેશ્વાના હુકમને માન આપી તેની સત્તા નીચે છેલ્લી વારના એકલા થયા. નિઝામઅલી કુર્દીલા આગળ સમ્પત હાર્યો. તેથી તેણે સારી આવકનો પ્રાંત મરાઠાને આપી સલાહ કરી. આમ મરાઠા દિલ્હીથી તુંગભદ્રા સુધી ચઢતીમાં આવ્યા. આ પછી તેઓ માહોમાંહે લડ્યા, અને કદી એકસંપના થઇ શક્યા નહિ.

(૬) સવાઇ માધવરાવનું મરણ—પેશ્વા નાના ફઝલવીસથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તી શકતો નહોતો. તેના પિત્રાઈ બાજરાવ (રાધેજાના પુત્ર) સાથે તેને દોસ્તી હતી. નાના ફઝલવીસે માધવરાવને બાજરાવ સાથેનો બધો સંબંધ તોડી નાખી તેને કેદમાં નાખવાનું શરૂઆત આથી દીલગીર થઇ માધવરાવ મહેલની અગાસી પરથી પડતું મૂડી એ દિવસમાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૫. તે ઉચ્ચ વિચારનો, અને ઉદાર હતો, પણ સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની શક્તિ ધરાવતો નહોતો.

પ્રશ્નો.

૧. “ શાહુના દિલ્હીના સહવાસથી પેશ્વાનું સ્થપાઇ. ” એ વાક્યનું પ્રતિપાદન કરો.
૨. બાજરાવ પહેલાના વખતના મુખ્ય બનાવો જોશો.
૩. કયા જમાનામાં અને કેવી રીતે મરાઠી રાજ્ય આગાહીને શિખરે હતું?
૪. પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધથી શી અસર થઇ ?
૫. પહેલા માધવરાવે પોતાના કયા ગુણોથી અને કેવી રીતે પેશ્વાનાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ?
૬. રાધેજાનું હુંકું જીવનચરિત્ર લખો.
૭. મરાઠી પ્રથમ વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૮. “ સાદ્યાઈની સલાહ બ્રિટિશ હિંદી સામ્રાજ્યના ખૂણાના પથર સામાન હતી, ” એ વાક્ય સમજાવો.
૯. દખ્ખણમાં મરાઠા અને મોગલો વચ્ચેના કજ્યાનું વર્ણન કરો.
૧૦. સૌથી મોટો પેશ્વા કોણ હતો ? તમારા અભિપ્રાયના કારણો આપો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

૭. બાજીરાવ ખીજે, હોલો પેશ્વા ઇ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૧૮.

(૧) રાજ્યાડઠ થયું—સવાઇ માધવરાવના મરણ પછી રાધોબાનો પુત્ર બાજીરાવ પેશ્વા થયો. તે હોલો પેશ્વા હતો, કારણ કે તેનો મુલક અંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો. વળી તેના રાજ્ય વખતે મુખ્ય મરાઠા સરદારો બ્રિટિશ સરકારને આધીન થયા, તથા મરાઠી સામ્રાજ્યની પડતી થઇ, અને તેનો અંત આવ્યો.

(૨) વસાઈના કરાર ઇ. સ. ૧૮૦૨—

(અ) રાજ્યનો પરિસ્થિતિ—મહાન રાજદારી નર નાના ફડનવીસના મરણ પછી મરાઠા સરદારોનો કુમંચ વધ્યો, અને પરિણામે દોલતરાવ સિંધીઆ અને જયરાવંતરાવ દોલકર વચ્ચે વિચિત્ર સળગ્યો. દોલકરે ઉજ્જવન લુટ્યું. બાજીરાવે દોલતરાવ મિંધીઆનો પક્ષ લઇ તેને નાણાં અને સિપાઇઓની મદદ કરી તેથી દોલકરે તેને ઇ. સ. ૧૮૦૧માં પૂના આગળ હરાવી નસાડ્યો. બાજીરાવ નાસી વસાઈ ગયો, અને ત્યાં તેણે અંગ્રેજોનું સહાયકારી સૈન્ય સ્વીકારવાની શરતે ૧૮૦૨ માં વસાઈ મુકામે મુંબઈ સરકાર સાથે કરાર કર્યા.

(બ) વસાઈના કરાર—(૧) બાજીરાવે પોતાના મુલકમાં અંગ્રેજોનું સહાયકારી સૈન્ય પોતાના મુલકમાં રાખ્યું. (૨) તે સૈન્યના ખર્ચ પેટે પેશ્વાએ વાર્ષિક ૨૬ લાખ રૂપીઆની આવકનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપવો. (૩) પેશ્વાએ બીજી દોષપણ યુરોપીય પ્રજાને પોતાના મુલકમાં પેસવા દેવી નહિ. (૪) દોલકરે મુરત પરથી પોતાનો હક ઉઘાવવો, અને નિઝામ તથા ગાયકવાડને અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકે ગણી હેરાન કરવા નહિ. (૫) બાજીરાવે અંગ્રેજોને વફાદાર મિત્ર તરીકે રહેવા વચન આપ્યું. (૬) અંગ્રેજોએ તેને પૂનાની ગદીએ બેસાડી શત્રુઓથી રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું.

(ક) કરારનું પરિણામ—વસાઇના કરારથી પેશ્વાએ મરાઠાઓ પરની સર્વોપરિ સત્તા ખોઇ, તથા પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પાળુ ખોયું. તેથી બીજા મરાઠા વિગ્રહ સળગ્યો, અને તેમાં સિંધીઆ અને ભોંસલેને સહાયકારક સૈન્ય સ્વીકારવાની ફરજ પડી; તેથી તેમણે પણ સ્વસત્તા ખોઇ. આ દ્વારા હિંદના ઇતિહાસનો દૃષ્ટિકોણ બદલ્યો; તેથી મરાઠી સત્તાનો અંત આવ્યો, અને અંગ્રેજોએ મરાઠાઓ પર ક્રમે ક્રમે સંપૂર્ણ સત્તા મેળવી.

(૨) બીજા મરાઠી વિગ્રહ, સને ૧૮૦૨-૧૮૦૩—

(અ) કારણ—સિંધીઆ અને ભોંસલે અંગ્રેજોને ચિકારતા હતા, તેથી બ્યારે બાજરાવે સને ૧૮૦૨માં તેમની સાથે વસાઇના કરાર કર્યા, ત્યારે તેઓ નાખુશ અને ગુસ્સે થઇ પેશ્વાની સરહદ પર આવ્યા; તેથી કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજો મરાઠા સાથે બીજી વખતે લડાઇમાં ઉતર્યા. હોલકરે વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ, કારણ કે તે પોતાના દરોહ સિંધીઆને વિગ્રહમાં અંગ્રેજોથી કચડાઇ મરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો.

(બ) વિગ્રહ—અંગ્રેજોએ મોટું લશ્કર તૈયાર કરી અક્કાહાબાદ, કાનપુર, ગુનરાત, અહમદનગર, તથા ગોદાવરી, અને તુંગભદ્રાના તટે તૈયાર રાખ્યું. જનરલ વેલેસ્લી (પાછળથી ડ્યુક ઓવ વેલિંગ્ટન), અને લોર્ડ લેઇક મુખ્ય સરદારો હતા. વેલેસ્લી મરાઠાઓને દમ્પબલુમાં અને લેઇકે હિંદુસ્તાનમાં હરાવ્યા. તે પછી જનરલ વેલેસ્લીએ પૂના જઇ હોલકરને નસાડ્યો, કારણ કે તેણે પૂનાનો કબજો લીધો હતો. હોલકરે ઈંદોરમાં અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી તે પછી વેલેસ્લીએ અહમદનગર કબજો કરી સિંધીઆ અને ભોંસલેના સંયુક્ત સૈન્યને આસાઇ આગળ હરાવ્યું. આ લડાઇમાં મરાઠાઓએ ૧૦,૦૦૦ માણસો તથા અંગ્રેજોએ પોતાનાં ત્રીજા ભાગનાં માણસો ખોયાં. તે પછી વેલેસ્લીએ ભોંસલેને સને ૧૮૦૩માં આર્ગામ આગળ હરાવ્યો, અને

બરતપુર, આશીરગઢ, અને ગ્વાલીઅર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં, તેથી ભોંસલેને દેવગામનાં કરાર કરવાની ફરજ પડી. આ દરમિયાન જનરલ લેઈકે કાનપુર તરફ થઈ અલીગઢ જતું, અને દિલ્હીમાં પેસી આગ્રા કબજે કર્યું. લારવારીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને મોટો જય મળ્યો. બુદ્દેલખંડમાં બ્રિટિશ સૈન્ય ફરી વળ્યું, અને સિંધીઆના ગુજરાતમાંના ભરૂચ અને ચાંપાનેરના પ્રદેશ અંગ્રેજોએ તાબે કર્યા તેથી તેને સિરજીઅંગેગામના કરાર કરવાની ફરજ પડી.

(ક) દેવગામના કરાર, સને ૧૮૦૩—(૧) આ કરારથી રાધોજી ભોંસલેએ અંગ્રેજોને બાલાસોર સહિતનો કટક પ્રાંત, તથા તેમના સહાયક નિઝામને વર્ધાની પશ્ચિમનો થોડો પ્રદેશ આપ્યો. (૨) સિંધીઆએ નિઝામ પરનો હક ઉઠાવ્યો. (૩) પોતાના તથા બીજી સત્તાઓ વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજો મારફત ચુકાવવા કમુલ થયો. (૪) અંગ્રેજોની પરવાનગી વગર બીજી કોઈપણ પ્રખતે પેસવા ન દેવાનું વચન આપ્યું. (૫) પોતાના રાજ્યમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સ્વીકાર્યો.

(ઢ) અંગેગામના કરાર સને ૧૮૦૩—(૧) આ કરારથી દોલતરાવ સિંધીઆએ ભરૂચ, તથા જમના અને ગંગા વચ્ચે દિલ્હી તથા આગ્રા જિલ્લાઓ સહિતના પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપ્યા; અહમદનગર પેશ્વાને, તથા નિઝામને એક જિલ્લો આપ્યાં. (૨) અંગ્રેજોની રજા વગર બીજી પરદેશી કામને પેસવા ન દેવાનું વચન આપ્યું. (૩) પોતાના દરબારમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ સ્વીકાર્યો, અને (૪) નિઝામ, પેશ્વા, તથા ગાયકવાડ પરના પોતાના બધા હકો ઉઠાવ્યા.

(ઁ) વિઝહતું પરિણામ—આ વિગતથી હિંદમાં અંગ્રેજી ઇતિહાસ બદલાયો, અને અંગ્રેજોને સારો મુલક મળ્યો. તેથી તેઓનું રાજ્ય તથા સત્તાબળ વધ્યું. આથી પંજાબ વિનાના લગભગ આખા હિંદમાં તેઓ સત્તાધીશ થયા. આજ અરસામાં અનેક રજપુત રાજાઓ પણ સહાયકારી સૈન્ય સ્વીકારી અંગ્રેજોને આધીન થયા.

(૪) ત્રીજો મરાઠી વિગ્રહ, સને ૧૮૦૪-૧૮૦૫.

(અ) કારણ—જયવંતરાવ હોલકરે પોતાના ૮૦,૦૦૦ ના ફેગવાએલા સૈન્યથી સ્વસત્તા ઘણી વધારી અને ત્યાર પછી બ્રિટિશ રક્ષણ નીચેના રજપુતોના પ્રદેશને હેરાન કરવા માંડ્યો, તથા અજમેર તાળે દરી થોડોક બ્રિટિશ પ્રાંત દબાવ્યો. ગવર્નર જનરલ માર્કિવ્સ વેલેસ્લીએ રજપુતોને ન સતાવવા હોલકરને હુકમ કર્યો, પણ તેણે તેનો અનાદર કર્યો, તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો.

(બ) વિગ્રહ—જનરલ લેઇકે રજપુતાનામાં જઈ હોલકરના સૈન્યને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. કર્નલ મોન્સને ચંબલ ઓળંગી હોલકરના પ્રદેશમાં યદને જવા યત્ન કર્યો, પણ તેને મોખુન્દ્રા ઘાટમાં યદ પાછા ફરવાની ફરજ પડી, ઘણા બ્રિટિશ સિપાઇઓ મરણ પામ્યા, અને ઘણું નુકસાન થયું. ભરતપુરનો રાજા તથા સિંધીઆ પોતે પણ કરાર તોડી હોલકરને મળી ગયો. હોલકરે મથુરા જીતી દિલ્હીને ઘેર્યું, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. જનરલ લેઇકે તેને ફરફાયાદ આગળ હરાવ્યો. જનરલ ફ્રેઝરે ભરતપુરનો રાજાને ઇ. સ. ૧૮૦૪માં દીગ આગળ હરાવ્યો, અને જનરલ મુરે ઇંદોરનો કબજો લીધો. તે પછી જનરલ લેઇકે ભરતપુરનો અજીતગઢ લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ડા માસના ઘેરા પછી પણ એ બડા માટીના કોટવાગો ગઢ લઇ શકાયો નહિ. એટલામાં રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપી સલાહ કરી. આ વખતે હોલકરને સહેલાઇથી દાખી દેવાયો હોત, પણ એટલામાં અંગ્રેજોએ તટસ્થ રહેવાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારી તેથી હોલકર ખચી ગયો; તેની અને તેના મદદગારો સાથે વગર સરતે સલાહ કરવામાં આવી. એમ હોલકરને તેના પ્રાંતો તથા સિંધીઆને ગ્વાલીઅર પાછાં આપવામાં આવ્યાં.

(૫) ચોથો મરાઠી વિગ્રહ સને ૧૮૧૮-

(અ) કારણ—ઇ. સ. ૧૮૦૨ ના વસાઇના કરાર પછી આ-

જીરાવ ખીજો પોતાના પ્રધાન ત્રંબકજી ડેંગલેના શિખવવાથી અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા માગતો હતો. ત્રંબકજીનો વિચાર અસલના પેશ્વાઓની પેઠે પેશ્વાહતી સર્વોપરિ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાનો હતો, તેથી તેણે લશ્કર વધારવા માંડ્યું એવામાં પેશ્વાના લેખા સંબંધીના નિઠાલ કરવા ગાયકવાડે અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે પોતાના દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને પૂના મોકલ્યો; પણ ત્રંબકજીએ પંઢરપુર યુદ્ધમાં તેનું ખૂન કરાવ્યું. આથી રેસિડેન્ટ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલિફન્ટને બાજીરાવને હુકમ કરી ત્રંબકજીને થાણામાં કેદ કર્યો; પણ તે નાડો. પેશ્વા તેને નાણાંની છુપી મદદ આપતો હતો; તેથી તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું. રેસિડેન્ટે બાજીરાવ સાથે પૂના આગળ ફરીથી સલાહ-કારાર કર્યા; તેથી પેશ્વાએ અહમદનગર અંગ્રેજોને આપ્યો, તથા ત્રંબકજીને પાછો સોંપવા તથા વસાઇના કારાર પાળવા વચન આપ્યું, પણ બાજીરાવે લશ્કર વધારવા તથા દિલ્લા સમરાવવા માંડ્યા, તેથી તેના કપટને પારખી એલિફન્ટને પોતાની છાવણી પૂનાથી ખસી ફેરવી. એટલામાં બાજીરાવે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે અંગ્રેજો સાથે વિગ્રહ શરૂ કર્યો.

(બ) વિગ્રહ, ઈ. સ. ૧૮૧૮—(૧) પેશ્વા સાથે—(ક) લડાઈ—પેશ્વાનો સેનાપતિ બાપુ ગોખલે ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં ખડકીના યુદ્ધમાં હાર્યો. બાજીરાવે પૂના છોડી કેરેગામ આગળ બ્રિટિશ સૈન્ય પર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. તે પછી તરતજ સતારા જતી બાપુ ગોખલેને આસ્ટીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. બાજીરાવ ક્યુર્ટાક નાસી ગયો, પણ થોડા વખત પછી અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો.

(ખ) લડાઈનું પરિણામ—બાજીરાવને પદબ્રષ્ટ કરી આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપી કાનપુર પાસે બિથુરમાં રાજકેદી તરીકે રાખ્યો. ત્યાં તે સને ૧૮૫૧ માં મરતાં સુધી રહ્યો. ત્રંબકજીને કેદ કર્યો. અંગ્રેજોએ શિવાજીના વંશજ સતારાના રાજાને પૂનાની ગાદીએ બેસાડી ત્યાં રેસિડેન્ટ નીમ્યો. બાકીનો પેશ્વાનો મુલક ખાલસા કર્યો.

સતારાનો હેલ્લો રાજા ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી તેનું રાજ્ય પણ ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. બાજીરાવના દત્તક પુત્ર નાના સાહેબે બળવામાં ભાગ લીધેલો, તેના મરણ પછી પેશવાના વંશજોને એ અંત આવ્યો, પરંતુ શિવાજીના વંશજો હજીએ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય ભોગવે છે.

(૨) ભોંસલે સાથે—સને ૧૮૧૮—નાગપુરનો રાજા રાધોજી ભોંસલે ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેના નાના પુત્રની વતી આપા સાહેબ કારભાર કરતો હતો, તેણે બાળકને મારી ગાદી લીધી. તેણે અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા સિતાબદીના ડુંગર પર રહેતા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મિ. જેન્કીન્સ પર હલ્લો કર્યો, પણ તે જળલપુર આગળ હારી જોધપુર નાસી ગયો. તેથી અંગ્રેજોએ પોતાના રક્ષણ નીચે રાધોજીના પૌત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામતાં લોર્ડ ડેલહાઉસીએ નાગપુર ખાલસા કર્યો હતો.

(૩) હોલકર સાથે, ૧૮૧૮—જયવંતરાવ હોલકર સને ૧૮૧૧ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો સગીર પુત્ર મલ્હારરાવ ગાદીએ બેઠો. તેની મા તુલસીબાઈ તેના વતી કારભાર કરતી. તે બાજીરાવને મદદ કરવા પોતાનું લશ્કર લઈ ચાલી, પણ સર જોન માલ્કમે તેને સમજાવવાથી તેણે અંગ્રેજોને શરણે થવાની ઇચ્છા જણાવી તેથી સરદારોએ સીપ્રી નદી તટે તેનું માથું કાપી નાખી માહીદપુર આગળ અંગ્રેજો પર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તેમનો પરાજય થયો, તેથી તેમણે મંદેસર સુકામે કરાર કર્યો.

આ કરારથી તેમણે અંગ્રેજોનું રક્ષણ સ્વીકારી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ ઇંદોરમાં સ્વીકાર્યો તથા ખાનદેશ સહિતનો એક ભાગ અંગ્રેજોને આપ્યો, અને રજપુતો પરની બધી સત્તા ખોઈ.

(૬) બાજીરાવ બીજાના ગુણદોષ—તે બેવચની અને સત્તા-

લોભી હતો. કપટ કરવા પાછો રહેતો નહિ. તે નાલાયક હોવાથી પેશ્વાઓના અંત આગ્યો. તેનું પેશ્વાપદ મરાઠી રાજ્ય માટે કમનસીમ-રૂપ હતું. દગો કેડીને સગો નહિ એ પાઠ તેના ઇતિહાસથી બજીવાનો મળે છે.

(૭) નાના ફઝનવીસ—ખાલાજી જનાઈન બાનુ ઉર્ફે નાના ફઝનવીસ ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં જન્મ્યો હતો. ૨૦ વર્ષની વયે તે સદાશિવરાવ બાઉના લશ્કર સાથે ગએલો પણ મરતાં મરતાં બચ્યો હતો. પેશ્વાના દરબારમાં તે મહાન રાજદ્વારી નર હતો. તેણે સને ૧૭૭૪ માં સવાઇ માધવરાવનો પક્ષ લઇ રાધોખાની વિરુદ્ધમાં સને ૧૭૭૬ માં પુરંધરના કરાર કર્યા હતા. સને ૧૭૯૫ માં નિઝામ સાથેના યુદ્ધમાં તે મહા સત્તાધીશ હતો. તે મહાદજી સિંધીયાનો પ્રતિસ્પર્ધી હોઇ ઝાઝાં વર્ષો સુધી મરાઠાઓના આગેવાન હતો. જ્યારે મહાદજી સ્વતંત્ર થવા માગતો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના બુદ્ધિમગ્ધી પેશ્વાની સર્વોપરિ સત્તા કાયમ રાખી સરદારોને વશ રાખ્યા. તે જીયો ત્યાં સુધી તેણે પેશ્વાને સહાયકારી લશ્કર સ્વીકારવા દીધું નહિ. તે સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો કે તરતજ પેશ્વાઇ ડોલી ઉડી. ખાનગી જીવનમાં તે સત્ય વદનાર, નમ્ર, અને દયાળુ હતો.

પ્રશ્નો.

૧. ખાલાજી ખીખને વસાઇના કરાર કઇ પરિસ્થિતિમાં કરવા પડ્યા, અને તેમાં શી શરતો હતી ?
૨. દેવગામ અને સિરંજે અંગેગામના કરારનું વર્ણન કરો.
૩. ખીખ મરાઠી વિરુદ્ધનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૪. ચોથા મરાઠી વિરુદ્ધનું ધરણ તથા તેનું છેવટનું પરિણામ બોલો.
૫. રાધોખા અને નાના ફઝનવીસ વિષે તમે શું બજો છો ?

પ્રકરણ ૩૬ મું.

મરાઠી કુંડુંબો.

બાજીરાવ પહેલાએ કેટલાક મરાઠા સરદારોને સતારાની આજુ-બાજુ દૂર સુધી ચોથ ઉધરાવવા મોકલ્યા હતા, ત્યાં તેમણે ધીમે ધીમે પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપી સ્વતંત્રતા મેળવી. એમ હોલકર, સિંધીઆ, ભોંસલે, અને ગાયકવાડનાં કુંડુંબ પ્રકાશમાં આવ્યાં.

૧. હોલકરનું કુંડુંબ.

(૧) મહારાવ હોલકર, સને ૧૭૩૩-૧૭૬૬-મહારાવ હોલકર નામનો એક ભરવાડનો છોકરો બાલાજી વિશ્વનાથના વખતમાં પ્રકાશમાં આવ્યો, પહેલા બાજીરાવે તેને સને ૧૭૩૩માં ઇંદોરમાં ચોથ લેવા મોકલેલો ત્યાં તેણે રાજ્ય સ્થાપી ધીમે ધીમે સ્વતંત્રતા મેળવી. તે તે જમાનાનો એક બહાદુર સરદાર હોઈ સને ૧૭૬૬માં મરણ પામ્યો.

(૨) મહારાવ, સને ૧૭૬૬-૧૭૬૭-મહારાવનો પુત્ર ખંડેરાવ સને ૧૭૫૫માં મરણ પામેલો, તેથી તેના પૌત્ર મહારાવ ગાદીએ બેઠો, પણ તે તેના દાદાના મરણ પછી તરત મરણ પામવાથી તેની મા અહલ્યાબાઈ ઇંદોરનો ધારમાર ચલાવવા લાગી.

(૩) અહલ્યાબાઈ, સને ૧૭૬૭-૧૭૮૫-ખંડેરાવની આ પ્રખ્યાત વિધવાએ તુકાજી હોલકર નામે એક વીર અને ઠરેજ પુરુષને દત્તક લઈ તેને લક્ષ્મી સત્તા આપી, અને તેની મદદથી પોતે મુલકી કારમાર કરવા લાગી, તેના વખતમાં ઇંદોર ગામડામાંથી વધીને શહેર થયું. અહલ્યાબાઈ પવિત્ર, ધર્મિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, દયાળુ, અને અસાધારણ હોશિયાર હતી. હજી તે માનવામાં દેવી તરીકે પૂજાય છે.

(૪) તુકોજી હોલકર, સને ૧૭૯૫-૧૭૯૭-તે પોતાની પાછળ ચાર પુત્રોને મૂળી સને ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેના કારભારથી પ્રજા સુખી અને સંતોષી હતી.

(૫) જશવંતરાવ હોલકર, સને ૧૭૯૯-૧૮૧૨-તુકોજીને પુત્ર જશવંતરાવ પોતાના બાઈઓને મારી નાખી ગાદીએ આવ્યો. સિંધીઆ તથા બીજા બાજરાવને પૂના આગળ ઢરાવેલા, તેથી બાજરાવે વસાહતના કરાર કરેલા, અને એને પરિણામે બીજો મરાઠી વિગ્રહ સળગ્યો. તેમાં હોલકરે ભાગ ન લેતાં રજપુતો પાસેથી ચોથ લીધી; અને એને અંગે ત્રીજો મરાઠો વિગ્રહ થયો. તે ૧૮૦૪માં દીગ અને પ્રકાબાદ આગળ હાર્યો, અને ૧૮૧૧માં મરણ પામ્યો.

(૬) મહદારરાવ હોલકર, સને ૧૮૧૨-૧૮૩૩-મહદારરાવની સગીર વયમાં તુલસીભાઈ કારભાર કરતી. તેનો અંગ્રેજો સાથે સંવાદ કરવાનો વિચાર જાણી સરદારોએ તેને મારી નાખી, માહિદપુર આગળ અંગ્રેજોને પર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં હાર થતાં મહદારરાવને ૧૮૧૮માં મંદેસર આગળ કાર કરવા પડ્યા. તે ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

(૭) મહદારરાવના વંશજો.-મહદારરાવના મરણ પછી તેનો દુસ્રો સગો હરિરાવ ગાદીએ બેઠો, તે સને ૧૮૪૩માં મરણ પામ્યો. તે પછી તેનો દત્તક પુત્ર ખંડેરાવ ગાદીએ આવ્યો, તે સને ૧૮૪૪માં મરણ પામ્યો. તે પછી તેનો દત્તક પુત્ર તુકોજી બીજો ગાદીએ બેઠો. તેના સને ૧૮૮૬માં થયેલા મરણ બાદ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શિયાજીરાવ ઉદે બાલા સાહેબ ગાદીએ આવ્યો. તે સને ૧૯૦૩માં પોતાના પુત્રને માટે વાનપ્રસ્થ થયા.

(૮) હાલના હોલકર મહારાજ તુકોજીરાવ છે. તેમના

ચિતા સને ૧૯૦૩ થી વાનપ્રસ્થ થયા, પણ સગીર વયને લીધે તેઓ રાજ્ય ચલાવી શક્યા નહિ. તેમનો કારભાર સને ૧૯૧૧ ના નવેમ્બરથી શરૂ થાય છે. તે પોતાના મુખ્ય પ્રધાન અને પાંચ સભ્યોની મદદથી કારભાર ચલાવે છે. તેમના રાજ્યકાળમાં ઉપજનો વધારો થતાં હાલ આવક અડસટે ૮૫ લાખની ધારવામાં આવે છે.

૨. સિંધીઆનું કુટુંબ.

(૧) રાણોજી સિંધીઆ—સિંધીઆ કુટુંબનો મૂળ પુરુષ રાણોજી બાલાજી વિશ્વનાથના વખતમાં “ પગરખાં ઉંચકનાર ” તરીકે નોકરીમાં રહ્યો હતો. તે પોતાની લાયકાતથી ધીમે ધીમે ઉચ્ચ પદોએ પહોંચ્યો. બાજરાવ પહેલાંએ તેને ચોથ ઉધરાવવા નીમ્યો. તેણે ગ્વાલીઅરમાં ગાદી સ્થાપી, અને તેના વંશને પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા. તે સને ૧૭૫૦ માં મરણ પામ્યો.

(૨) મહાદેજી સિંધીઆ—સને ૧૭૬૧-૧૭૯૪ મહાદેજી રાણોજીનો પુત્ર હોઇ ૧૭૬૧ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે પહેલાં મરાઠી વિગ્રહ વખતે અંગ્રેજોને તાલેગામ આગળ હરાવી વારગામના કરાર કરાવેલા. (૧૭૭૯) વિરાહને અંતે સામ્રાજ્યની સલાહથી તેને ભરૂચ મળ્યું હતું. (૧૭૮૨) તેણે બુદ્ધેશ્વરમાં પેસી રજપુતો પાસેથી ચોથ લીધી. શાહઆલમ કબજે આવતાં દિલ્હી અને આગ્રા તેના હાથમાં આવ્યા. સને ૧૭૮૫-૧૭૮૭ સુધી તે ઉત્તર હિંદમાં બહુ બળવાન હતો. સને ૧૭૯૦ માં તે પેશ્વાના પ્રતિનિધિ તરીકે દિલ્હીમાં પાદશાહના દરબારમાં નીમાયો. તેનો વિચાર પૂનામાં પેશ્વાની સત્તા તોડી પોતાને સ્વતંત્ર બનાવવાનો હતો, પણ તે ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યો. તે બહાદુર અને દયાળુ હતો.

(૪) દોલતરાવ સિંધીઆ, સને ૧૭૯૪-૧૮૨૭—તે મહાદળના બત્રીજનો પુત્ર હતો. તેણે હોલકર અને બીજા બાહુરાવને પૂના આગળ હરાવ્યા હતા; અને પરિણામે બીજા મરાઠી વિગ્રહ વખતે તે હાર્યો હતો, અને અંગ્રેગામના કરાર કરવા પડ્યા હતા. ત્રીજા મરાઠી વિગ્રહ વખતે તેણે હોલકરને માણસો અને પૈસાથી મદદ કરી હતી. સર જ્યોત્ષ્ણાબાઈએ તેની પાસે પિંદારાને મદદ નહિ કરવાના કરાર કરાવેલા, તે ૩૪ વર્ષ રાજ્ય કરી સને ૧૮૨૭માં મરણ પામ્યો.

(૫) જંકોજી, સને ૧૮૨૮-૧૮૪૩—તે દોલતરાવનો દત્તક પુત્ર હતો, અને ૧૮૪૩માં મરણ પામ્યો.

(૬) જયાજી, સને ૧૮૪૨-૧૮૮૬—જંકોજીના દત્તક પુત્ર જયાજીનીવતી બાલ્યાવસ્થામાં એક મંડળ કારભાર કરતું હતું. લોર્ડ એલનબરોએ નીમેલા કારભારી મામા સાહેબને જીવાન રાણીએ દૂર કરી દાદા ખાસજીને કારભાર સોંપ્યો. ગ્વાલીઅરમાં લશ્કરી બળ વધી જવાથી થએલી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા લોર્ડ એલનબરોએ સર હુગોક્ષને મોકલ્યો. તેણે મરાઠાઓને સને ૧૮૪૪માં મહારાજપુર અને પનિઆરના યુદ્ધમાં હરાવી વ્યવસ્થા કરી. તે પછી જયાજી કારભાર કરી સને ૧૮૮૬માં મરણ પામ્યો.

(૭) હાલના સિંધીઆ માધુરાવ સને ૧૮૮૬ થી ચાલુ—જયાજીના મરણ પછી તેમના પુત્ર માધુરાવ હાલ અંગ્રેજ સરકારના આશ્રય તળે લોકકલ્યાણના હિતમાં સાદું જીવન ગાળી “ મજલિસે ખાસ ” નામની કૌસિલના પાંચ સભ્યોની મદદથી સારી રીતે કારભાર કરે છે. તેઓ વિદ્યાવિનોદી છે. તેમના રાજ્યમાં ૩ કાવવાનાં કારખાનાં, કાપડ વણવાની મિલો, ચામડાનો રોજગાર આદિ આદ્યોગિક પ્રગતિ ધણી માલમ પડે છે.

૩. ગાયકવાડનું કુટુંબ.

(૧) ગાયકવાડ કુટુંબનો સ્થાપનાર દામાજી, બાજીરાવ પહેલાના વખતમાં નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે ૧૭૩૧માં વડોદરામાં ગાદીસ્થાપી. ઇ. સ. ૧૮૨૦માં તેના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો પિલાજી મરાઠી હકુમતનો સેનાપતિ નીભાયો. તેનો પુત્ર દામાજી તેના કરતાંએ ધણો આબાદ થયો. તેની પછી કૃતસિંહ, માનાજી, અને ગોવિંદરાવ થયા. છટ્ટા ગાયકવાડ આણંદરાવે ધોળકા, નડિઆદ, માતર, અને મહુધા અંગ્રેજ સરકારને આપ્યાં. તેના વખતમાં વડોદરામાં અંગ્રેજી છાવણી થઈ. પછી શિયાજીરાવ બીજો, ગણપતરાવ, અને ખંડેરાવ થયા. ખંડેરાવે દેશી સિપાઈઓના ૧૮૫૭ના બળવા વખતે અંગ્રેજોને ધણી મદદ કરી. દશમા ગાયકવાડ મહારાજરાવ પર અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફર્નેસે ઝેર દેવાનું તહેામત આપ્યું, તેથી તથા રાજ્યની અબ્યવસ્થાથી તેને પદબ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કરવામાં આવ્યો.

(૨) શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૮૬૫— સયાજીરાવ દામાજીના કુટુંબમાં ઉતરી આવેલા હોઈ જાતેજ ધણા વિચારવંત અને વિદ્વાન રાજ્યકર્તા છે. તેમણે જાપાન, ઈંગ્લંડ, અને અમેરિકા આદિ મુલાકાતોમાં સફર કરી ત્યાંની હુન્નરકળા, વિજ્ઞાન અને કેળવણીનો લાભ પોતાની પ્રજાને આપ્યો. અને તેઓ પોતાની પ્રજાની શારીરિક માનસિક, અને આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે બાળ-લગ્નનો પ્રતિબંધ કરી હલકી વર્ણના લોકોને કેળવવા પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો છે. ટુંકામાં ગુજરાતમાં વડોદરાનું રાજ્ય આબાદ છે.

૪. ભોંસલે કુટુંબ.

(૧) બાજીરાવ પહેલાએ ભોંસલે કુટુંબના સ્થાપક પરસોજીને વરાહમાં મહેસુલ ઉધરાવવા મોકલેલો, ત્યાં તેના પિત્રાઈ રાષ્ટ્રોજીએ તેની પછી રાજ્યનો ધલકાળ ધારણ કરી નાગપુરમાં ગાદી કરી. ઇ. સ.

સ. ૧૭૫૩. તે પછી ફાનોજીએ સને ૧૭૫૫ થી ૧૭૮૫ સુધી કારભાર કર્યો. પછી રાષ્ટ્રોજી બીજાએ ૧૭૮૬-૧૮૧૬ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. તેણે વેબેસ્લીની “ સહાયકારી લશ્કરની યોજના ” સ્વીકારી નહિ, તેથી અંગ્રેજો સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં હાર થવાથી તેને દેવ-ગામના કરાર કરવા પડ્યા, સને ૧૮૦૩. રાષ્ટ્રોજી બીજા પછી તેનો દીકરો પરસોજી બીજા ગાદીએ આવ્યો, પણ તે નાલાયક હોવાથી તેનો પિત્રાધ આપાસાહેબ તેને મારી ૧૮૧૭ માં ગાદીએ બેઠો. બ્યારે આજરાવ બીજાએ કરાર તોડી સને ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજો સાથે લડાઈ જોડી ત્યારે આપાસાહેબે નાગપુર પાસે સિતાબદીમાં રહેતા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મિ. જન્ટી-સ પર હુમલો કર્યો, પણ તે જળલપુર આગળ હારી જોધપુર જતો રહ્યો.

(૨) છેવટે ૧૮૧૮ માં રાષ્ટ્રોજી બીજાનો પૌત્ર રાષ્ટ્રોજી ત્રીજાના નામે ગાદીએ આવ્યો, પણ તે સને ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ નાગપુર ખાલસા કર્યું. અત્યારે તે પ્રદેશ “ મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ ” નામે ઓળખાય છે. પહેલાં તે પર ચીફ કમિશનર નીમતો, પણ સને ૧૯૨૦ ના અંતમાં ત્યાં ગવર્નરની નીમણૂક થઈ છે. ત્યાના પ્રથમ ગવર્નર સર ફ્રેંક રલાઈ છે.

૫. મરાઠી રાજ્યકાળનો ઉપસંહાર:—

(૧) ચોથ—દિલ્હીના પાદશાહની પડતી વખતે સૈયદ બાઈઓએ બાલાજી વિશ્વનાથની મદદ માગી, તે બદલ સૈયદહુસેને પેશ્વાને મહમદશાહ પાસેથી દખ્ખણમાંથી ચોથ એટલે આવકનો ચોથો ભાગ ઉધરાવવાનો હક્ક અપાવ્યો હતો. પાછળથી આજરાવ પહેલાંએ પાદશાહ પાસેથી આખા હિંદમાંથી ચોથ ઉધરાવવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો.

(૨) સરદેશ મુખી—એટલે આવકનો દસમો ભાગ લેવો તે. આ હક્ક પણ સૈયદ હુસેને બાલાજીને અપાવ્યો હતો.

(૩) મરાઠાઓની ચઢતીનાં કારણો!—(અ) પંદર અને સોળમી સદીમાં મરાઠાઓમાં સામાજિક, ધાર્મિક, અને રાજદારી બાબતોમાં ઘણો ફેરફાર થયો. તે અરસાના કવિ અને તત્ત્વવેત્તાઓએ લોકોને ઉચ્ચ જીવન ગાળવા ઉત્તજન આપ્યું, માટે તેઓ આગાદ થયા. (બ) મહારાષ્ટ્રની કુદરતી રચનાથી મરાઠાઓ રક્ષણ પામી મજબુત, બહાદુર અને સમયસૂચક થયા. (ક) બિજાપુર અને અહમદનગરની તોફારીમાં જોડાઈ તેઓએ લશ્કરી તાલીમ મેળવી બળ વધાર્યું. (દ) મરાઠાઓને વશ રાખનાર દખ્ખણમાં મુસલમાની રાજ્યો ઔરંગઝેબે ઉચલાવી નાખ્યાં, તેથી મરાઠાઓ વધુ જોર પર આવ્યા. (ઈ) શિવાજીએ પોતાના સહયુગીથી પ્રજાપ્રેમ મેળવી એક ધર્મ કર્યું હતું, તેથી રાજ્યનો ખર્ચો મજબુત થયો હતો. (ફ) પહેલા બે પેશ્વાના હુલાવણુ ભર્યા અમલથી રાજ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું. (ક) પાણીપતની ત્રીજી લડાઈ પછી પણ માધવરાય પહેલાના રૂડા કારભારથી મરાઠાઓ પુનઃ ચઢતીમાં આવ્યા.

(૪) મરાઠાઓની પડતીનાં કારણો!—(અ) શિવાજી પછીના મરાઠા રાજ્યો નબળા હતા, માટે પોતે વ્યવસ્થા રાખી શક્યા નહિ. (બ) રાધેાબાના પંખજ પર હલ્લો કરવાના અવિચારી કૃત્યથી ૧૭૮૧માં પાણીપતમાં મરાઠાઓનો ધાણુ નીકળી જતાં મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનું સ્વપ્નું સદા માટે જતું રહ્યું. (ક) નારાયણરાવના ખૂનથી રાજ્યમાં પક્ષ પડયા, તેને પરિણામે મરાઠાઓને અંગ્રેજો સાથે કરાર કરવા પડયા. વસાહતના કરારથી મરાઠી સ્વાતંત્ર્યનો અંત આવ્યો. (દ) મરાઠા સરદારો એક બીજાથી સ્વવંત્ર થવા માંહેામાંહે લડયા અને નબળા પડયા. (ઈ) પેશ્વા અને તેના સલાહકાર બ્રાહ્મણ હતા, સિંધીઆ અને હોલકર શૂદ્ર હતા, અને રાધેાજી ભોંસલે ક્ષત્રીય હતા, તેથી આગળ જતાં તેઓનું એકત્રિત બળ તૂટી ગયું. (ફ) નાના ફકત-વીસ જેવા બુદ્ધિમાન સરદારોની ખોટ પડી (ગ) હલ્લો પેશ્વા અવિચારી અને ઉતાવળીઓ હતા. (હ) બ્રિટિશ સત્તા આ અરસામાં પ્રબળ

થતી હતી, તેણે ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં મરાઠાઓની પડતીને લાભ લઈ તેઓને વશ કર્યાં. એમ મરાઠાઓની અવનતિ થઈ.

(૬) જાતમહેનતથી શિવાજીએ ઔરંગઝેબ જેવા પાદશાહના જમાનામાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એશ્વચારામથી શંભાજી અને શાહુની સ્થિતિ બગડી ગઈ, બ્રાહ્મણ છતાં પેશ્વાઓએ બહાદુરીથી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી, અને છેલ્લા જમાનામાં કુમંપે જગજૂ મૂળ ધાણતાં મરાઠી સામ્રાજ્યની અવનતિ થઈ, એ બધી બાબતો આપણને અગત્યનો નીતિબોધ આપ્યા વગર રહેતી નથી.

પ્રશ્નો.

૧. મરાઠી કુટુંબો ક્યાં ક્યાં હતાં, અને તેઓની સ્થાપના ક્યારે, કેવી રીતે, અને ક્યાં થઈ હતી?
૨. જશવંતરાવ હોલકર, મહાદજી સિંધીયા, અને રાધોજી ભોંસલે વિષે શું જાણો છો?
૩. મરાઠાઓની ચઢતી અને પડતીનાં કારણો ક્યાં હતાં?
૪. મરાઠાઓના ઇતિહાસ પરથી આપણે શું શીખી શકીએ?
૫. ભોંસલે કુટુંબનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે આવ્યો તે, તથા હાલ તે સુલકમાં રાજ્યકારભારની શી વ્યવસ્થા છે તે લખો.
૬. મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સર્વોપરિ સત્તા માટે સને ૧૮૦૨-૧૮૦૫ સુધીમાં થયેલી લડાઈનો સંક્ષેપ બોલો.
૭. સ. ૧૮૦૦-૧૮૧૮ સુધીના મરાઠી ઇતિહાસના મુખ્ય મુદ્દા કયા હતા?
૮. અહલ્યાબાઈ, આપાસાહેબ, અને દોલતરાવ સિંધીયા વિષે શું જાણો છો?
૯. મહાદજી સિંધીયા અને નાના ફકતવીસના હેતુઓ સરખાવો.
૧૦. પાણીપાના ત્રીજા યુદ્ધ વિષે કુંદી મુદ્દાસર નોંધ લખો.

બ્રિટિશ રાજ્યકાળ.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનો હિંદ સાથે વ્યાપારી સંબંધ.

૧. વેપારી રસ્તા:—હવે આપણે હિંદના ઇતિહાસના છેલ્લા રાજ્યકાળ પર આવીએ છીએ. આ અર્વાચીન સમયની શરૂઆત આપણને હિંદુસ્તાન અને યુરોપની વચ્ચેનો વેપારી સંબંધ બતાવે છે, આ બે પ્રદેશોની વચ્ચે મુખ્ય ત્રણ રસ્તે વેપાર ચાલતો હતો. તેમાંના સૌથી દક્ષિણનો જળમાર્ગ હતો. તે રસ્તે અરબી સમુદ્ર, રાતો સમુદ્ર, અને સુએજની સંયોગી ભૂમિમાં થઈ એલેક્ઝેન્ડ્રિયા ખંદેરે માલ જતો; ત્યાંથી ભૂમધ્યમાં થઈ વેનિસ અને જીનોઆ જતો. ઉત્તરનો રસ્તો મુખ્યત્વે જમીનમાર્ગ હતો. તે રસ્તો હિંદની વાયવ્ય સરહદ પર આવેલા હિમાલયના ખાચળર, બોલન આદિ ઘાટો આળંગી અશ્વધાનીસ્તાન અને ધરાનમાં થઈ આકસસ નદીની ખીણમાં જતો. ત્યાંથી તેના બે ફાંટા પડતા. તેમાંના એક ફાંટો કાસ્પિયન સમુદ્રની ઉત્તરે થઈ વોલગા નદી સુધી પહોંચતો, અને ત્યાંથી નિજની નોવગોરોડ આગળ થઈ બાલ્ટિક અને ઉત્તર સમુદ્રનાં ખંદેરે જતો. બીજો ફાંટો કાળા સમુદ્રમાં થઈ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ આગળ આવી ભૂમધ્ય સમુદ્રનાં ખંદેરે જતો. આમ પૂર્વના દેશો સાથેનાં યુરોપનાં વેપારી મધ્ય રથગોમાં દક્ષિણમાં વેનિસ અને જીનોઆ અને ઉત્તરમાં કેટલાંક જર્મન શહેરો હતાં.

૪. સ. ની ૧૫ મી સદીના અંતમાં ખ્રિસ્તી યુરોપને નવો રસ્તો શોધવાની જરૂર પડી, કારણ કે જુના રસ્તાનો મુસલમાનોએ કબજો લીધો હતો. તેમના ઓટોમન રાજ્યે વેપારી રસ્તાનાં અગત્યનાં બારો રોક્યાં હતાં. હિંદના ઉત્તમ માલથી લોભાઈ મુસલમાનો સાથે ધાર્મિક

હુકમો યુરોપી પ્રજા શત્રુઓથી વિદ્ય નડે નહિ એવો રસ્તો

(અ) પ્રથમના નાવિકો:—

૨. પોર્ટુગીઝ નાવિકો:—પ્રિન્સ હેન્રિના વખતમાં (ઇ. સ. ૧૪૯૪-૧૪૬૦) પોર્ટુગલનો નાનો મુલક પ્રખ્યાત હતો. તેણે મુસ્લી સત્તામાંથી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી. આ અરસામાં આટલાટિક મહા-સાગરનો દક્ષિણ ભાગ તથા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કાંઠો અપરિચિત હતો. પ્રિન્સ હેન્રિએ પોતાની પ્રયોગશાળામાં વહાણો તૈયાર કરાવ્યાં. તેની મદદથી ખાર્યોલોમ્બુ ડાયાઝ નામનો નાવિક આફ્રિકાના દક્ષિણ ખિંદુએ પહોંચ્યો. ડાયાઝે તે ભૂશિરને “ તોફાની ભૂશિર ” એવું નામ આપ્યું હતું, પણ ત્યાંથી હિંદ પહોંચવાની આશા હતી તેથી રાજ્યે તેનું નામ “ કેપ ઓફ ગુડ હોપ ”—સારી આશાની ભૂશિર પાડ્યું, ઇ. સ. ૧૪૮૬. તે પછી વાસ્કો ડી ગામા નામનો વહાણુવરી ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં ટેગસના મુખમાં આવેલા લિસ્બન બંદરેથી નીકળી ઇ. સ. ૧૪૯૮ના મેની ૨૦ માં તારીખે મલબાર કાંઠે આવેલા કાલીકટ બંદરે આવ્યો. આ દિવસે હિંદ પહોંચ વહેલું જ નર્મ્યા જળમાર્ગે યુરોપ સાથે જોડાયું.

ગામાએ કાલીકટના રાજા સમુદ્રરાય—સમુરિન—ઝામેરીન સાથે વેપારી કરાર કર્યા. યોગ્ય વખત પછી આરમ્બ વેપારીઓના સમ-જનવવાથી રાજ્યે ગામાને હેરાન કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં પોર્ટુગલ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં પાછાં હિંદમાં આવી ઝામેરીનના શત્રુ કોચીનના રાજાની મદદથી આરમ્બ વેપારીઓને વશ કર્યો. ગામા પોર્ટુગલ જઈ એક વખતે પોર્ટુગીઝ વાઇસરોય તરીકે ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, પણ બીજા વખે તે કોચીનમાં મરણ પામ્યો હતો.

(બ) કાપ્રાલ—ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં કાલીકટ આવ્યો. તેના વખતમાં પણ આરમ્બ પ્રતિસ્પર્ધીઓની સત્તાવણી ચાલુ હતી, ઝામેરીનને વશ કરવામાં તે વાસ્કો ડી ગામાનો સહાયક હતો. તે ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં પોર્ટુગલ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં મરણ પામ્યો. કાપ્રાલ આઝીલના શોધક તરીકે જાણીતો છે.

(ક) હુઆટે પેશિકો નામનો મહાન પોર્ટુગીઝ સરદાર ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં હિંદમાં આવ્યો. તેણે ઝામેરીન સાથે કજ્જો ચાલુ રાખ્યો. તેના વિજયથી સામેત થયું કે હિંદનાં પ્રમુખ દેશી રાજ્યોને હરાવવાં અને જીતી લેવાં એ શક્ય છે.

(ઢ) ફ્રાન્સિકો આલ્મેઇડા નામનો પ્રખ્યાત નાવિક ઇ. સ. ૧૫૦૫ માં હિંદમાં જતેલાં મથકો પર પહોંચે પોર્ટુગીઝ ગવર્નર નીમાયો. તેના વખતમાં મિસરના સુલતાને પોર્ટુગીઝોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા માટે મોટું લશ્કર મોકલ્યું. મુંબઈથી દક્ષિણે ૩૦ માઇલ દૂર ચાલ આગળ વિચરે થયો. તેમાં આલ્મેઇડાનો પુત્ર લોરેન્ઝો ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં બહાદુરીથી લડતાં ધણો ધવાયો, પણ જીત મળી નહિ. બીજા વર્ષે આલ્મેઇડાએ હિંદી અને મિસરી સંયુક્ત લશ્કરને દીવ આગળ હરાવી હિંદી મહાસાગર પર પોર્ટુગીઝોની સત્તા સ્થાપી.

(ઢ) આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક સૌથી સફળ સરદાર હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં હિંદમાં આવી પૂર્વમાં વારતવિક રીતે પોર્ટુગીઝ સત્તા સ્થાપી. તેણે કોચીન જીતવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે શાળ્યો નહિ, તેથી ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં ગોવા જીતી ત્યાં રાજધાની કરી. તેણે ધરાની અખાત પર આવેલું ઓર્મઝ જીતી લીધું, અને ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં મલાકા જીતી લીધું. તે ચીન અને જાપાન સાથેનાં વેપારનું અગત્યનું સ્થળ હતું. તેણે કાતાનોર અને સિલોન પણ તાબે કર્યાં હતાં. આલ્બુકર્કે રાતા સમુદ્રનો કબજો લેવા એક જીતવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. તેના મુખ્ય હેતુ હિંદમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. તેણે અગત્યનાં વેપારી સ્થળ જીતી તથા ધણા દેશી રાજ્યો પાસેથી ખંડણી મેળવી પોર્ટુગીઝના રાજ્યની સત્તા વધારી હતી. તે ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં મરણ પામ્યો.

(ક) હિંદમાં પોર્ટુગીઝોનું પ્રાબલ્ય—પોર્ટુગીઝોએ હિંદના પશ્ચિમ કાંઠે દીવ, વસાઇ, અને માંગલોરાદિ સ્થળે કિલ્લા ચણાવ્યા હતાં.

કેમ એવ ગુડ હોપના સંબંધમાં નાણાંની તકરાર થવાથી મિસરના સુલતાને ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં લશ્કર મોકલ્યું. તેણે ગુજરાતના સુલતાનની મદદથી દીવ પર હથો કર્યો, પણ હાર થવાથી મુસલમાન કાફલો મિસર પાછો ફર્યો. તે પછી ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં બિજ્જુરના રાજાએ ગોવા પર હથો કર્યો પણ તેને સફળતા મળી નહિ. આમ ૧૬ મા સૈકામાં પોર્ટુગીઝો જોર પર આવ્યા.

(ગ) પોર્ટુગીઝોની ચઢતીનાં કારણો—(૧) વિજ્ઞાન અને કળામાં સારો વધારો કરી રાજ્યની મદદથી તેઓ નવો જળમાર્ગ શોધવામાં સફળ થયા. (૨) પંદરમા અને ૧૬ મા સૈકામાં પોર્ટુગીઝોનું નૌકાબળ પ્રબળ હતું, તેથી તેઓ આરબોને વશ કરી હિંદી વેપાર જમાવી શક્યા. (૩) તેમનાં લશ્કર અને અન્ય સાહિત્ય ચઢતી કાઢીનાં હતાં તેથી તેઓ દેશીઓ પર જીત મેળવી શક્યા. (૪) રાજ્ય-પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી આલ્ફુકર્કે અગત્યનાં મથકો કબ્જે કરી દિલ્લા ચણાવ્યા. જ્યાં સુધી આ રાજનીતિ ચાલુ રહી ત્યાં સુધી તેઓ પ્રબળ હતા. (૫) પોર્ટુગીઝોની ચઢતી વખતે થોડા વખત સુધી ધાર્મિક ગુરુ પોપના માન જોગ ફરમાનને લીધે બીજા યુરોપીય પ્રજાએ તેમને વિરોધ કર્યો નહિ. (૬) હિંદમાં દેશી રાજાઓમાં કુખંપ હતો તેનો લાભ લઈ પોર્ટુગીઝોએ સ્વસત્તા જમાવી.

(હ) પોર્ટુગીઝોની પડતી અને તેનાં કારણો:—

ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી ઇ. સ. ૧૬૦૦ સુધી હિંદનો વેપાર પોર્ટુગીઝોને હસ્તક હતો. સિકંદર લોદી, હયાહીમ લોદી, આઝર, હુમાયુન, શેરખાન અને અકબરના રાજ્યકાળમાં તેમને વેપાર આપાદ હતો. અરબીયતે તેમને હેતુ વેપારનો હતો. તે પછી રાજ્યલોભ પેઢો, અને તેને પોર્ટુગલ સરકારે ટેકો આપ્યો, છેવટે તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો, અને એને અંગે દેશીઓ પર ધાર્મિક જુલમ થયો. પૂર્વના પ્રદેશોમાં સ્વસત્તા સંપૂર્ણ જામી નહિ એટલામાં સ્વદેશમાં સંસ્થાનો

સ્થાપવાનો શોખ કમી થયો. નોકરો આજસુ, અદેખા, અને બેકાળ-જીથી જીવન નિર્ગમન કરનારા થયા. ૧૭ મા સૈકાના અંતમાં હોલંડના વલંદાઓએ તેમને દરિઆઈ બજામાં હરાવ્યા. શાહજહાંએ ઢુગવી પરનાં મથકોનો નાશ કરી બંગાળમાં તેમની સત્તા ઉચલાવી નાખી. તેમની પડતીનો લાભ લઈ મરાઠાઓએ તેમને ચોથ આપવાની ફરજ પાડી. પાછળથી એવા નખળા ગવર્નરો આવ્યા કે તેઓ પોતાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શક્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં ઔરંગઝેબના રાજ્યારંભે પોર્ટુગીઝોએ વેપારી સર્વોપરિપણું બોયું હતું. ઔર્મઝ પણ ધરાની-ઓએ જીતી લીધું હતું. ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં વસાઈ પડ્યું અને પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો પૂર્ણ નાશ થયો, જે પોર્ટુગીઝો પારાવાર મુશ્કેલીઓ દૂર કરી હિંદમાં પ્રવળ થયા હતા તેજ પોર્ટુગીઝોએ એક દૃષ્ટિમિંદુ રાખ્યું નહિ; એકી વખતે અનેક બાબતોમાં માથું માર્યું, અને સમય વિચાર્યો નહિ. પરિણામે તેઓની પડતી થઈ. “ જે મનરાણું માણસ પોતાના સર્વ માર્ગોમાં અસ્થિર છે. ”

૩. વલંદા:—ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં રોમના પોપે જાહેર કર્યું હતું કે “ પૂર્વના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવાનો, સંસ્થાનો સ્થાપવાનો, અને દરીઆ પરનો હક માત્ર પોર્ટુગીઝોનોજ છે. ” આ ફરમાનને માન આપી પોર્ટુગીઝોના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે કોઈપ્રજા તરત તો બહાર પડી નહિ. ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં કૅબલ નામક અંગ્રેજ વહાણવરીએ ક્વિસ્ટલ બંદરેથી નીકળી ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હવે અંગ્રેજ પ્રજાનો વિચાર ઉત્તર અમેરિકાની વાયવ્યમાં થઇને કે ઇશાનમાં રશિઅન સમુદ્રમાં થઇને દરિઆઇ સફર કરવાનો હતો. આ વ્યર્થ પ્રયત્નમાં વિદોષી, ક્રોમિશર, અને ડેવિસાદિ વહાણવરીઓએ ઘણા ધન અને પ્રાણનો ભોગ આપ્યો.

પોપે પોર્ટુગીઝોને આપેલા હક ઉપરથી ઈંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથે કહ્યું કે “ પાણી અને પવનના ઉપયોગનો હક દુનિયાની બધી પ્રજાને માટે સામાન્ય હોવો જોઈએ. ” તે પછી ઇ. સ. ૧૫૭૭ થી

૧૫૮૦ સુધીમાં ટ્રેક અને માગેલન નામના પ્રખ્યાત ક્રાંતીએ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણ કરી. ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં યુરોપમાં સ્પેનના નૌકાસૈન્યનો નાશ થયા પછી અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિશ લોકો પર હલ્લો કર્યો, અને લેંકાસ્ટર નામના નાવિક સીધા દક્ષિણમાં મલયેશિયા જઈ વેપારી માલ ભરી આણ્યો. વેપારમાં ઘણો નફો મળતો હતો, તેથી વલંદાઓએ પણ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કર્યું, અને જળમાર્ગે હવે ખુલ્લો થયો.

ઇ. સ. ૧૬૦૨ માં બ્રહ્મોના બંડોળ અને રાજ્યના સમર્થ રક્ષણ સાથે વલંદા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ. આ અરસામાં અંગ્રેજ કંપનિ પણ સ્થાપઈ હતી. બંને કંપનિઓ મસાલાના ટાપુઓમાં ખગમર જમીન મેળવવા અત્યાતુર હતી. તજ, લવિંગ, મરી આદિ કિંમતી પદાર્થોનો વેપાર વલંદાઓ પોતે એકલાજ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેથી તેઓના આડતીઆની સલાહ મુજબ તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં આંબોયના ટાપુના મુટ્ટીમર અંગ્રેજોને હરાવી મારી નાખ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં એલિવર કોમવેલે હોલંડ જતું ત્યાં સુધી વલંદા જોરપર હતા.

વલંદાઓ ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં બેંગલોરમાં, ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં પોર્ટુગીઝોને હરાવી મલક્કામાં, અને ૧૬૫૮ માં સિલોનમાં વેપારી મથકો મેળવ્યાં, તેઓએ ૧૭ માં સદીનાં પહેલાં ૬૦ વર્ષે એટલે જહાંગીર અને શાહજહાંના જમાનામાં પોર્ટુગીઝોનો વેપાર તોડી પાડી પશ્ચિમ કાંઠે સુરત અને કોચીન તથા પૂર્વ કાંઠે પુલીકટ, મચ્છલીપટ્ણ, અને ચિન્સુરાદિ મુખ્ય વેપારી મથકો કર્યા. ૧૭ મી સદીમાં હિંદનો વેપાર વલંદાના હાથમાં હતો. જ્ય સુધી યુરોપમાં વલંદાનું નૌકાબળ બળવાન રહ્યું ત્યાં સુધી તેમનો વેપાર આબાદ હતો. પાછળથી તેમનું નૌકાબળ કમી થયું તેથી તેઓ હિંદમાં ટકી શક્યા નહિ.

૪. ડેન્માર્કના લોકો—પહેલી ડેનિસ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ

ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં અને ખીજી ૧૬૭૦ માં સ્થપાઇ હતી. તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં ત્રાંકવેપાર અને હુગલીપર સિરામપુરમાં કાઢીઓ ધાલી હતી, પણ વેપારમાં નફો થયો નહિ તેથી તેઓએ પોતાનાં મથકો ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજોને વેચી દીધાં.

૫. આસ્ટ્રીઅનો:—ઇ. સ. ૧૭૨૩ માં આસ્ટ્રીઅના રાજ્યે ઓસ્ટ્રેન્ડ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનને વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓના આગમનથી વલંદા અને અંગ્રેજોને સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં તેઓએ નફો નહિ થવાથી વેપાર બંધ કર્યો.

૬. જર્મન અને સ્વીડીશ (સ્વીડનના વતની) લોકોએ પણ વેપાર શરૂ કર્યો. તેમાં સ્વીડનના લોકોને બિલકુલ નફો મળ્યો નહિ તેથી થોડા વખત પછી તેમણે હિંદ સાથેના વેપાર બંધ કર્યો. જર્મનોને બંગાળના નવાબે ફ્રેચ અને અંગ્રેજોની મારફતે હિંદ-માંથી કાઢી મૂકાવ્યા.

૭. અંગ્રેજોનું આગમન:—અકબરના વખતથી લંડનના વેપારીઓની એક ખાનગી કંપનિએ હિંદમાં ઘણાં વર્ષો સુધી નાણાંના વટાવ અને વેપારનું કામ ચલાવ્યું હતું. અંગ્રેજોએ પહેલી સફર મલય આર્કિપેલેગોમાં કરી અને સુમાત્રામાં આવેલા બન્ટામમાં કાઢી ધાલી. બ્યારે વલંદાઓએ ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી ત્યારે અંગ્રેજોનો મુખ્ય વેપારી સંબંધ હિંદુસ્તાન સાથે જોડાયો.

જેમ પોર્ટુગીઝોને દરીઆઇ સત્તા મેળવવા ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં આરબો સાથે લડવું પડ્યું, તેમાં ૧૭ મી સદીની શરૂઆતમાં અંગ્રેજોને પોર્ટુગીઝો સાથે લડવું પડ્યું હતું ઇ. સ. ૧૫૯૯ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મીએ ઇલિઝબેથ રાણીએ “ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ સાથે વેપાર કરનાર લંડનના વેપારીઓની ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનિ અને ગવર્નરને ” હિંદ અને પાસેના દેશો સાથે વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં સુરતમાં પગભર જગા મેળવી. તે વખતે સુરત મોગલાઇનું મુખ્ય બંદર હતું. લગભગ ૫૦ વર્ષ કરતાં વધુ

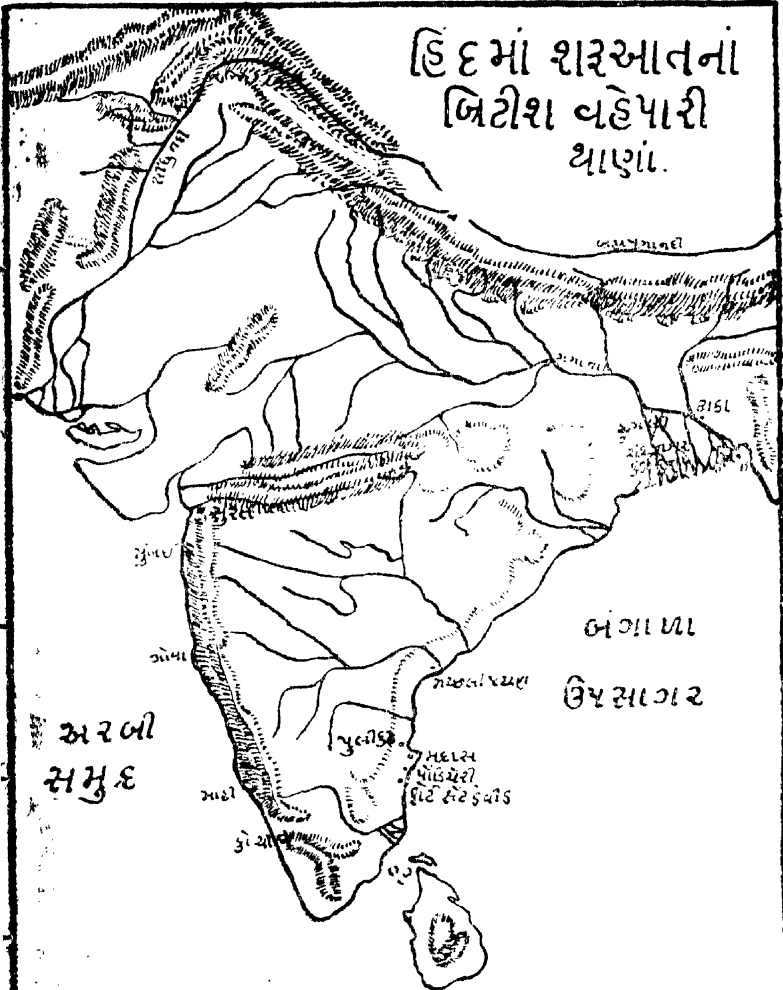
સુદત સુધી હિંદના પશ્ચિમ કાંઠે સુરત અંગ્રેજોના મુખ્ય મથક તરીકે કાયમ રહ્યું. તેઓનો વેપારી ગવર્નર પણ ત્યાંજ રહેતો.

ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં કેપ્ટન બેસ્ટ નામના અંગ્રેજો સુરતમાં પોર્ટુગીઝોને હરાવ્યા; અને ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં ડાઉન્ટન નામના સરદારે ગોવાના ગવર્નરને હરાવ્યો. આ જીતથી અંગ્રેજો ચઢતીમાં આવ્યા, અને જહાંગીરે તેમને સુરત, અમદાવાદ, અને ખંભાતમાં વેપાર કરવાની મંજૂરી આપી. અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૬૨૨ માં પોર્ટુગીઝોનો ઓર્થેક ટાપુ જીતી લીધો ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૬૩૫ સુધી બંને પ્રજાઓ વચ્ચે લડાઇ ચાલુ રહી.

ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં સર ટોમસ રો નામનો બ્રિટિશ એલચી હિંદના પાદશાહ અને ઇંગ્લંડના રાજા વચ્ચે નિયમિત વેપારી કરાર કરવા હિંદમાં આવ્યો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં કંપનિના ડિરેક્ટરોને સલાહ તરીકે દાગળ લખ્યો કે “જો તમે નફો મેળવવા ચહાતા હો, તો દરીઆઈ બળ વધારો, અને શાંતપણે વેપાર કરો.” પાદશાહની મંજૂરીથી નિર્ભય થઇ અંગ્રેજો શાંતપણે વેપાર કરવા લાગ્યા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં મચ્છલીપટણમાં અને તે પછી થોડા વખતમાં ઓઢીઆના હરિહરપુરમાં, ઇ. સ. ૧૬૩૩ માં બાલાસોરમાં કોઠીઓ ધાલી. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં ચંદ્રગિરિના રાજા પાસેથી ચિંગલપુટ પાસેનું એનારપા ખરીદ્યું, તે હાલ મદ્રાસ નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં તેમણે ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં શાહજહાંના વખતમાં બંગાળના નવાબે અંગ્રેજોને પોતાના પ્રદેશમાં વેપાર કરવાની અને વખારો બાંધવાની પરવાનગી આપી, તેથી તેઓએ કાસીમબજાર અને હુગલીમાં કોઠી ધાલી. તેજ વર્ષે ઇંગ્લંડના રાજા બીજા ચાર્લ્સનું પોટુગલના રાજાની કુંવરી કેથરિન સાથે લગ્ન થયું, તેથી કુંવરીના બાપે મુંબઇ અને સાલ્સેટ ટાપુઓ ચાર્લ્સને પહેરામણીમાં આપ્યા. પોર્ટુગીઝોએ સાલ્સેટ ટાપુ સોંપ્યો નહિ તેથી તેને એકલો મુંબઇ બેટ મળ્યો. તે તેણે ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં વાર્ષિક ૧૦ રૂપીઆના ગણોતે અંગ્રેજ કંપનિને સ્વાધીન કર્યો.

હિંદમાં શરૂઆતનાં બ્રિટીશ વહેપારી થાણાં.

હિંદી

મહાસાગર.

M.A.

મોગલ રાજ્યની પડતીનો લાભ લઈ શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૪ અને ૧૬૭૦ માં સુરત પર હલ્લો કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ તેથી કંપનિના ડાયરેક્ટરોને લાગ્યું કે સર ટોમસ રોની સલાહ પ્રમાણે શાંતપણે વેપાર કરવાથી સ્વરક્ષણ થઈ શકશે નહિ, તેથી તેઓએ પોતાના પટાવાળા અને સિપાઈઓથી વેપારનું રક્ષણ કર્યું.

જોકે અંગ્રેજો પાદશાહી ફરમાનથી સ્થાનિક કરથી મુક્ત હતા, તોપણ બંગાળના સુબા શામસ્તખાને તે લેવા પ્રયત્ન કર્યો, તેથી અંગ્રેજોને સત્ય અને ન્યાયની ખાતર ઇ. સ. ૧૬-૫-૧૬૯૦ સુધી મોગલો સાથે વિગ્રહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં અંગ્રેજોએ મક્કા હજ કરવા જતાં વહાણોને લૂંટી લીધાં. તે પછી ઔરંગઝેબે અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી, અને અયુધ કરનાંકે વેપારના પરવાના બદલ દોઢ લાખ રૂપિયા આપવા કમુલવાથી મોગલોએ જીતેલી બંગાળની કાઠીઓ તેઓએ પાછી મેળવી.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૬૯૨ માં હુગલીના મુખમાં કાલીકાટ, સુતાનુતી, અને ગોવિંદપુર નામનાં ત્રણ ગામડાં ખરીદ્યાં. પહેલું ગામ પાછળથી કલકત્તા નામે ઓળખાયું, અને અંગ્રેજોએ ત્યાં એક કિલ્લો ચણાની ઇંગ્લંડના રાજા ૩ જ વિલિયમના નામ પરથી તેને ફોર્ટ-સેન્ટ વિલિયમ નામ આપ્યું.

દેશીઓ:—મોગલો સાથેના કચ્છાના અનુભવ પરથી કંપનિના ડિરેક્ટરોએ મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચના કરી કે ભાવી જમાનાને પહોંચી વળવા સુધ્ધી અને લસ્કરી બળ વધારવું. હવે તેઓ પાદશાહી ફરમાન પર આધાર ન રાખતાં પોતાના બાહુબળ પર રાખવા લાગ્યા.

સત્તરમા સૈકાના અંતમાં એક અગત્યની બાબતનો નિર્ણય થયો. ઇંગ્લંડમાંના ધણા વેપારીઓએ પોતાને માટે હિંદી વેપારની

બંધી સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેમાંના ' ફેટલાકે હિંદમાં સફર કરી પોતાના વેપારીઓ રાખ્યા. આ પક્ષ એવો સમર્થ થઈ પડ્યો કે ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટમાં કંપનિના બંધારણને લગતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો, તેથી " ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ સાથે વેપાર કરતી અંગ્રેજ કંપનિ " તરીકે તેણે ઇંગ્લંડના રાજ પાસેથી વેપારી પરવાનગી મેળવી, અને રાજ્યરક્ષણ પશ્ચુ મેળવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં પાર્લિમેન્ટના ઠરાવ પ્રમાણે બંને અંગ્રેજ કંપનિઓ જોડાઈ ગઈ, પણ ઇ. સ. ૧૭૦૮ સુધી તેઓનું જોડાણ નક્કી થયું નહોતું. હવે તે અંગ્રેજ કંપનિ " યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ " નામથી ઓળખાવા લાગી, અને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના અધિકારમાં આવી.

કંપનિનો કારભાર ઇંગ્લંડમાં કોર્ટ ઓફ પ્રોપ્રાયટર્સ અને બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સની મારફતે ચાલતો હતો, અને હિંદમાં કંપનિના નોકરો બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સની સૂચનાઓ પ્રમાણે ચલાવતા હતા. ૫૦૦ રૂપિયા અને તેથી વધુ નાણાં રોકનારને કંપનિના પ્રોપ્રાયટર-માલિક નીમવામાં આવતા. એવા બંડોળ રોકનારા સમૂહને કોર્ટ ઓફ પ્રોપ્રાયટર્સ કહેતા હતા. વર્ષમાં ૪ વખતે ડિરેક્ટરોના રિપોર્ટ અને કંપનિના કારભાર પર વિચાર કરવા તેઓની સભાઓ ભરાતી. તેઓને ડિરેક્ટરોને રજા આપવાનો અને નવા નીમવાનો હક હતો. કોર્ટ ઓફ પ્રોપ્રાયટર્સ ૨૪ સભ્યોને ચુંટી કાઢતી. તેઓ ડિરેક્ટરો કહેવાતા. તેઓ પોતાને માટે વાર્ષિક ૫૦૦ રૂ. ના પગારથી પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ચુંટી કાઢતા હતા.

કંપનિનાં હિંદનાં મથકોને ૩ ઇલાકામાં વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. કલકત્તા, મદ્રાસ, અને મુંબઈ તેમનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. દરેક ઇલાકાનો કારભાર ગવર્નર પોતાની કૌન્સિલની મદદથી ચલાવતો હતો. તેઓએ યુરોપીઅનો અને હિંદીઓ માટે કાયદાઓ ઘડી કાઢ્યા હતા, અને કચેરીઓ તથા લશ્કરી અમલદારોની મારફતે વ્યવસ્થા રાખવા

ગોઠવણ કરી હતી. કંપનિના નોકરોના ૪ વર્ગ હતા; કારકુનો, કોઠીના ઉપરીઓ, નવા વેપારીઓ અને જુના વેપારીઓ. કારકુનોને માસિક ૧૦ રૂપીઆ પગાર મળતો હતો, તેમાંથી તેઓ કોઠીના ઉપરીઓ થઈ શકતા, અને લાયકાત પરથી વધુ સારી પદવી મેળવી શકતા. જુના વેપારીઓમાંથી ગવર્નરની કૌન્સિલ માટે પસંદગી થતી હતી. તેઓને ખાનગી વેપાર કરવાની રજા હતી, પણ ધીમે ધીમે તેરીવાજ બંધ કરવામાં આવ્યો.

૮. ફ્રેંચોનું આગમન:—હિંદમાં વેપાર માટે આવનાર પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં ફ્રેંચો છેલ્લા હતા. તેઓની પહેલી કંપનિ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં, બીજી ૧૬૧૧ માં, ત્રીજી ૧૬૧૫ માં, ચોથી ૧૬૪૨ માં, પાંચમી ૧૬૬૪ માં, અને છઠ્ઠી ૧૭૧૯ માં સ્થપાઈ હતી. ૧૪ માં લુઇસ રાજ્યકાળમાં મહાન નર ડૉક્ષમન્ટની આગેવાની નીચે પાંચમી કંપનિએ સુરતમાં વેપાર શરૂ કરી સારો લાભ મેળવ્યો. વેપારી ઇર્ષાને કારણે વલંદા સાથે કજીઓ થયો, તેમાં મદ્રાસ પાસેનું સેન્ટ થોમે ફ્રેંચોએ જીતી લીધું, પણ ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં તે વલંદાઓએ પાછું મેળવ્યું હતું. તે પછી ફ્રેંચોએ પોંડિચેરી ખોલ્યું, અને મિ. માર્ટિનની સરદારી નીચે બિજાપુરના સુબા શેરખાન લોદી પાસેથી જીજી નદીના મુખમાં થોડી જમીન ખરીદી ત્યાં વખાર ઘાલી, પણ ઇ. સ. ૧૬૯૩ માં વલંદાઓએ તેનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૭ માં સલાહ થવાથી ફ્રેંચોને પોંડિચેરી પાછું મળ્યું, ફ્રેંચોએ ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મલબાર કાંઠે આવેલું માહી જીતી લીધું હતું, અને બહાદુર કમાન માહેડી લાખાડોનિસના નામ પરથી તેને માહે નામ આપ્યું હતું સુરત, મન્છલીપટણ, ત્રિકોમાલી, પોંડિચેરી, ચંદ્રનગર, અને માહે ફ્રેંચોનાં મુખ્ય વેપારી મથકો હતાં.

કુમાસ:—ઇ. સ. ૧૭૩૫ થી ૧૭૪૧ સુધીમાં પોંડિચેરીમાં કુમાસ નામે ગવર્નર હતો. તેના વખતમાં દખખણમાં અમલના રાજ-

કીય ફેરફારની શરૂઆત થઇ. તેણે કલ્યાટકના આર્કટના નવાબ દોસ્ત-અલીખાન સાથે સારો સંબંધ રાખી દખ્ખણમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી, અને ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં કારીકલ બંદર મેળવ્યું. નવાબને સાફ્ફરઅલીખાન નામનો પુત્ર અને ચંદાસાહેબ નામનો હોશિયાર અને બહાદુર જમાઇ હતો.

શિવાજીના પિતા શાહજીના જમાનાથી તાંબોરમાં મરાઠા વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં રાજા તુકાજીના મરણ પછી તેના પુત્રો ગાદી માટે લડ્યા. તેમાંના એક શાહજીએ કારીકલનો વાસ્તવિક કબજો આપવાની શરતે ફ્રેંચોની મદદ મેળવી, પણ ગાદી મેળવ્યા પછી તેણે સ્વવચન પાળ્યું નહિ, તેથી ચંદાસાહેબે (કે જે સ્વતંત્રપણે કારબાર કરતો હતો, ત્રિચિનોપલીથી સવારી કરી કારીકલ ફ્રેંચોને સ્વાધીન કર્યું.

મરાઠાની ધાડ-ઇ. સ. ૧૭૪૦—આ બનાવે ફ્રેંચોને હિંદના રાજકીય વાતાવરણમાં વધુ આગળ આણ્યા. મરાઠા લાંબા વખતથી કલ્યાટકમાંથી ચોથ માગતા હતા. હવે તેમણે દખ્ખણ પર ચઢાઈ કરી. દોસ્તઅલીખાન દામલચેરીના ઘાટ આગળ હાર્યો. સાફ્ફરઅલી ઇલોંગ નાસી ગયો, અને ચંદા સાહેબ ત્રિચિનોપલીમાં ભરાયો. તેને પકડી સતારામાં કેદ કીધો. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં તે પાછો પ્રકાશમાં આવ્યો. દોસ્તઅલીખાન અને ચંદાસાહેબની બેગમેએ કુટુંબ અને મીલદત સાથે પાંડીચેરીમાં—ફ્રેંચોના આશ્રય લીધો. રાષ્ટ્રીય ભોંસલેએ પાંડીચેરી ઘેર્યું, અને આશ્રિત કુટુંબની માગણી કરી. ડુમાસે બુસ્સાથી જવાબ દીધો કે “ચંદાસાહેબની બેગમ મારા સ્વામી ક્રાંસના રાજના રક્ષણની જાયામાં પાંડીચેરીમાં છે, અને હિંદના બધા ફ્રેંચો મરણ-પર્યંત તેનું રક્ષણ કરશે.” આ નિશ્ચયી જવાબથી મરાઠાઓએ પોતાની ચઢતી કળા છતાં પણ ફ્રેંચોને જવા દીધા—છેડયા નહિ, તેથી તેઓ દખ્ખણમાં બળવત્તર થયા. નિઝામ-ઉલ્લુલ્કે ડુમાસને માન-

વંતો પોશાક મોકલ્યો, અને મોગલ પાદશાહે તેને ' નવાબ ' નો ખિતાબ આપ્યો.

દુર્રુએ ઇ. સ. ૧૭૪૧-૧૭૫૪—હુમ્મસે રાજનામું આપ્યા પછી મહાન ફ્રેંચ સરદાર દુર્રુએ ગવર્નર થયો. તેણે બંગાળના ચંદ્ર-નગરમાં કોઠી બાલવામાં ધણી બહાદુરી બતાવી હતી. વિન્સર્સ નામના ફ્રેંચની વિધવા સાથે તે પરણ્યો હતો. તે હિંદમાં જન્મી હતી, અને દેશની ભાષા તથા રીતરિવાજથી ધણીજ માહિતગાર હતી. તેની મદદથી દુર્રુએ ધણું કામ કરી શકતો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં કલ્કાટિકના નવાબ સાફ્ફર—અલીને તેના બનેલી મુરતાઝઅલીએ મારી નાખી થોડી મુદત રાજ્ય કર્યું; પણ તેને વેલોર નાસી જવું પડ્યું, તેથી સાફ્ફરઅલીનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. આ વ્યવસ્થાને નાપસંદ કરી હૈદરાબાદના વૃદ્ધ નિઝામુદ્દીન આર્કટ પર ચઢાઈ કરી. નિઝામ દખ્ખણ પર સ્વસત્તા સાબિત કરી અન્વરૂદ્દીન નામના પોતાના સરદારને બાળક નવાબનો રક્ષક નીમી ઇ. સ. ૧૭૪૩ માં હૈદરાબાદ પાછો આવ્યો, પણ તેજ વર્ષે બાળકનું ખૂન થવાથી નિઝામે અન્વરૂદ્દીનને કલ્કાટિકનો નવાબ નીમ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. હિંદ અને યુરોપ વચ્ચેના પ્રથમના વેપારી રસ્તા કયા હતા, તથા જળમાર્ગ શોધવાની શા કારણથી જરૂર પડી તે જણાવો.
૨. પોર્ટુગીઝોની ચઢતીનાં કારણો કયાં હતાં ?
૩. હિંદમાં વેપારાર્થે કઈ કઈ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આવી હતી, તેમાંની કઈ કઈ ફાવી શકી અને કઈ ફાવી ન શકી તે સકારણ બોલો.

૪. હિંદુસ્તાનના નકશાનો સ્કેચ કરી તેમાં અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, અને વલંદાનાં ચાણાંઓ બતાવેા.
૫. હિંદમાં અંગ્રેજી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો કારભાર કેવી વ્યવસ્થાથી ચાલતો હતો ?
૬. “ મરાઠાઓની ધાડથી ફ્રેંચો દખ્ખણમાં ચઢતીમાં આવ્યા.” એ વાક્યનો ખુલાસો કરો.
૭. કાબ્રાલ, કુમાસ, કુપ્લે, આલ્મેઇડા, અને આલ્બુકર્ક વિષે ટુંકી નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

દખ્ખણમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો.

૧. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે પહેલો વિગ્રહ—૪. સ. ૧૭૪૪ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઇ સળગી. જેથી હિંદમાં સંસ્થાનોમાં કુદરતી રીતે તેની અસર થઇ. ફ્રેંચ ગવર્નરને ખારીસથી શાંતિ જાળવવાનો હુકમ મળ્યો હતો, પણ મદ્રાસના ગવર્નરને લાંડનથી હુકમ મળ્યો હતો કે “ થોડા વખતમાં એક નૌકા-સૈન્ય આવી પહોંચશે, તેની મદદથી ફ્રેંચોનો નાશ કરવો, અંગ્રેજોએ લડાઇની તૈયારી કરી તેથી ફ્રેંચોએ કલ્યાટકના નવાબની મદદ માગી. નવાબે ફરમાવ્યું કે “ મારા રાજ્યમાં હું એ પ્રજાને લડવા દઇશ નહિ.” અંગ્રેજ ગવર્નર મિ. મોર્સે સમય વિચારી નવાબના હુકમને માન આપ્યું.

૪. સ. ૧૭૪૬ ના જુનમાં બ્રિટિશ સરદાર પિટને સાંભળ્યું કે ફ્રેંચો સિલોનના વલંદા સંસ્થાનની મદદ માટે છે તેથી તેણે

ફ્રેંચોને હરાવ્યા. હવે લાખોડોનિસની સરદારી નીચે ૧૧૦૦ ફ્રેંચો અને થોડા દેશી સિપાઇઓએ તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે મદ્રાસ પર હલ્લો કર્યો. મિ. મોર્સ પાસે લશ્કર નહિ હોવાથી તેણે ૨૧ મી સપ્ટેમ્બરે શહેર તથા કિલ્લો ફ્રેંચોને સ્વાધીન કર્યાં.

૨. ફ્રેંચોએ નવાબને હરાવ્યો:—ફ્રેંચોએ મદ્રાસ જીત્યાના સમાચાર જાણી નવાબે તે પાછું આપવા દુષ્કેને હુકમ કર્યો; પણ તેનો તેણે અનાદર કર્યો, તેથી નવાબે તેની સામે ૧૦,૦૦૦ નું લશ્કર મોકલ્યું. સેન્ટ થોમ્સે આગળ થોડા ફ્રેંચ અને ૭૦૦ દેશી સિપાઇઓએ નવાબના સૈન્યને હરાવ્યું. અંગ્રેજો અને નવાબને હરાવવાથી દુષ્કે કુલાઇ ગયો.

૩. રૉપર્ટ કલાઇવનું પ્રાથમિક જીવન અને હિંદમાં આગમન—આ મહાન નર ઇંગ્લંડના ઓપશાપર નામના પરગણામાં માર્કેટ ટ્રેટન પાસે ઇ. સ. ૧૭૨૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે જન્મ્યો હતો. તે અરસામાં પહેલો હેન્રી ઇંગ્લંડનો રાજા હતો. તેનાં માઆપ તેને ગાંડો ધારી બેચેન રહેતાં તે આળસુ અને તકરારી હતો, પણ હસવા જોગ નહોતો. તેના વિષે એકજ શિક્ષક કહ્યું કે “આ છોકરો ભવિષ્યમાં મહાન નર થશે.” તેનાથી કંટાળી તેના બાપે તેને માટે ઇ. સ. ૧૭૪૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિમાં એક કારકુનની જગા શોધી કાઢી, તે તેણે આતુરતાથી સ્વીકારી. અઢારમા સૈદાના મધ્ય ભાગમાં સુએજ નહેર અને મેઇલ સ્ટ્રીમરો નહોતી, તેથી હિંદની સફર અતિ મુશ્કેલ હતી. કલાઇવ ઇ. સ. ૧૭૪૩ ની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડથી નીકળી ઇ. સ. ૧૭૪૪ ના અંતમાં હિંદમાં આવી પહોંચ્યો. થોડા મહીના કપડાં તેની મીલકત અને ગમગીની તેની જિંદગી હતી. જ્યારે ફ્રેંચોએ મદ્રાસ લીધું ત્યારે કલાઇવ પણ કેદી થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૪૬ ના નવેમ્બરની ૯ મી તારીખે ફ્રેંચ સરદાર

કર્નલ પેરેડિસે ૪ દિવસમાં પાંડીચેરી બધ કદ રહેવાનો અંગ્રેજોને હુકમ કર્યો. ઘણા તે હુકમનો અનાદર કરી દક્ષિણે ૧૬ માઈલ પર આવેલા ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડના કિલ્લામાં નાસી છુટ્યા. આ કિલ્લો ઇ. સ. ૧૬૯૨ માં વેચાતો લીધો હતો. કલાઈવ પણ પોતાના એક મિત્ર સાથે દેશીનો વેશ ધારણ કરી ડેવિડ કિલ્લામાં બરાચો. ફ્રેંચોએ કિલ્લો ઘેર્યો પણ કલાઈવે બહાદુરીથી તેનો અચાવ કર્યો. આ બહાદુરીએ તેને લખવાના કામથી મુક્ત કર્યો. ચાર વખત હુમલો કર્યા છતાં ફ્રેંચો કિલ્લો લઈ શક્યા નહિ, તેથી તેઓ પાંડીચેરી પાછા ગયા.

એડમિરલ બોસ્કવિન અને મેજર લોરેન્સ લસ્કર લઈ ઇંગ્લંડથી આવી પહોંચ્યા. તેઓએ કલાઈવ સાથે મળી પાંડીચેરીને ઘેર્યું, પણ તે જીતાયું નહિ. એટલામાં યુરોપમાં એલાશાપેલના કરાર થયા, તેથી સલાહ થઈ, અને મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું; તથા થોડો વખત સલાહ રહી.

૪. દેવીકોટા જીત્યું—નિઘ્રહ વખતે તાંજોરના રાજાનું રાજ્ય ગયું હતું. તે અંગ્રેજોનો મળતીઓ હતો, તેથી ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડના ગવર્નરે ૪૩૦ અંગ્રેજો અને ૧૦૦૦ માણસોનું દેશી લશ્કર તેની મદદે મોકલ્યું. લડાઈનું કારણ હતું થયું. કલાઈવ સ્વયંસેવક તરીકે બહાર પડ્યો, પણ ચોમાસાને લીધે ફાગ્યું નહિ. બીજો પ્રયત્ન મેજર લોરેન્સના આધિપત્ય નીચે આદર્યો. ફ્રેંચો કોલેરન નદીના મુખમાં આવેલા પોતાના સોઇવાળા દેવીકોટાના કિલ્લામાં રહી સામા થયા. કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાનો રસ્તો કરવાનું કામ કલાઈવને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ૪ દિવસની લડાઈમાં એ કામ કરતાં ૨૯ માંથી કલાઈવ અને બીજા બે અચવા પામ્યા. ઘણા પ્રાણીના ભોગે ફ્રેંચોનો દેવીકોટા જીતાયો. તે પછી લશ્કર ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ પાછું આવ્યું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

આર્કટનો ઘેરો.

૧ દખ્ખણમાં રાજ્યખટપટ—ઇ. સ. ૧૭૪૮ ના જુનની ૧૯ થીએ નિઝામ-ઉલ્લુહ ૧૦૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પુત્ર નાઝીર-જંગ હૈદરાબાદની ગાદીએ બેઠો, પણ નિઝામના દૌહિત્ર મુઝફરજાંએ ગાદી મેળવવા ફ્રેંચોની મદદ માગી. આ અરસામાં કર્ણાટકના-આર્કટના નવાબ અન્વરુદ્દીનની જગાએ તેના જમાઇ ચંદા સાહેબે પણ માદી માટે પ્રયત્ન કરી દુષ્કેની મદદ માગી. દુષ્કેએ તેમને મદદ કરવા હા પાડી.

૨. દુષ્કેના જય—દુષ્કે ધારતો હતો કે આ ઝઘડામાં હાથ ધાલવાથી દખ્ખણ પર ફ્રેંચોની સત્તા જામશે, અને બવિશ્યમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપી શકાશે. હવે ફ્રેંચ, નિઝામ, અને ચંદા સાહેબના સંયુક્ત લશ્કરે યુસીની સરદારી નીચે નાઝીર જાંમને મારી મુઝફરને દખ્ખણનો સુબેદાર બનાવ્યો. તે પછી તેઓએ આર્કટ પર હથોડી કર્યો. અન્વરુદ્દીન મરાયો, અને ચંદા સાહેબને કર્ણાટકની નવાબી મળી. હવે સંયુક્ત લશ્કરે ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ધાલ્યો તેથી અન્વરુદ્દીનના પુત્ર મહમદ-અલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી આ અરસામાં અંગ્રેજોએ પોતાનું લશ્કર દૂર દરીઆ કાંઠે નાખી મૂક્યું હતું, તેથી દખ્ખણમાં ફ્રેંચો ફાવી ગયા, અને તરત તો અંગ્રેજો કરતાં તેઓ ચઢતીમાં આવ્યા. મુઝફરજાંએ ફ્રેંચોને પૂર્વ કાંઠે આવેલો ઉત્તર સરકારનો મુલક આપ્યો, અને દુષ્કેને કર્ણાટકના ગવર્નરનો ખિતાબ આપ્યો. ચંદા-સાહેબે પણ ફ્રેંચોને મદદ બદલ કર્ણાટકમાં જમીન અને પૈસા આપ્યાં.

૩. ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો અને કલાઈવની યુક્તિ:—મદ્રાસના ગવર્નરે મહમદઅલીને મદદ કરવા એક નાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. કલાઈવ ત્રિચિનોપલીના ઇલાકા કાયુમાં આવેલા વોલકોંડાના ફ્રેંચ લશ્ક-

રને ત્રિચિનોપલી જતાં અટકાવવામાં મદદ કરતો હતો, પણ ત્યાંના સેનાપતિથી કંટાળી તે ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડ પાછો આવ્યો. ત્યાં ૮૦ અંગ્રેજો અને ૩૦૦ દેશી સિપાઇઓનું લશ્કર તૈયાર હતું. તેને મોટે યોગ્ય નેતા નહિ મળવાથી ગવર્નરે મિ. પીગોટ નામના મુઠ્ઠી અમલદારને નીમ્યો. કલાઇવ તેની સાથે સ્વયંસેવક તરીકે જવા તૈયાર થયો. ૩ દિવસની મુસાફરી પછી બહુ બય જણાયાથી તેઓ ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડ પાછો આવ્યા. ગવર્નરે એક બાબતું લશ્કર તૈયાર કરી કલાઇવની ગત બહાદુરી ધ્યાનમાં લઇ તેને કેપ્ટન નીમી કુચ કરવા હુકમ આપ્યો. ચંદાસાહેબના મોટા લશ્કરે અને ૯૦૦ ફ્રેન્ચોએ મહંમદઅલીને ૬૦૦ અંગ્રેજો અને ૫૦૦૦ સિપાઇઓ સાથે ત્રિચિનોપલીમાં ઘેર્યો. એ બધું લશ્કર એક નાલાયક સરદારની સત્તામાં હતું. દેશી સિપાઇઓને પગાર મળ્યો નહોતો તેથી સ્થિતિ ઘણી ગંભીર હતી. તેઓને ખાતરી હતી કે લડાઇમાં મારજી આવનારો છે, તેથી તેઓએ લડવા ના પાડી. કલાઇવે જોયું કે ચાંપતા ઉપાય કરવાની જરૂર છે.

કલાઇવને વાંચનનો ઘણો શોખ હોવાથી તે મહાન યોદ્ધાની વાતો વાંચી તેમના જેવા થવા પ્રયત્ન કરતો. તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી કે ચંદાસાહેબે ત્રિચિનોપલી લેવા બળવાન યોદ્ધા આણ્યા છે, અને રાજધાની આર્કટનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય માણસ મૂક્યાં નથી. આ વખતે કલાઇવ તક જોઇ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ પાછો ફર્યો, અને તેણે મદ્રાસના ગવર્નર મિ. સાઉન્ડર્સને આર્કટ જડતી લેવા વિષેના પોતાના વિચાર જણાવી ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો ઉઠાવવાની યુક્તિ બતાવી.

૪. આર્કટ જીત્યું—ગવર્નર જવાબદારી માથે લેતાં ડરતો નહોતો. તેણે ૩૫૦ અંગ્રેજોમાંથી ૨૦૦ કલાઇવને આપવા વચન આપ્યું. કલાઇવ ૨૦૦ અંગ્રેજો, ૩૦૦ સિપાઇઓ અને ૩ તોપો લઇ ૪. સ. ૧૭૫૧ ના ઓગસ્ટની ૨૬ મી તારીખે મદ્રાસથી નીકળ્યો. ૮ અમલદારમાંના ૬ કદી લડાઇમાં ગયા નહોતા, અને લશ્કર પણ બિનઅ-

તુમવી હતું. કલાઇવે તેને કેળવ્યું. ૩ દિવસની મુસાફરી પછી તે આર્કટથી ૨૭ માઇલ પર આવી પહોંચ્યો. તે જાણતો હતો કે કિશ્તીમાં ૧૨૦૦ બિનઅતુમવી સિપાઇઓ છે તેથી જીત મળશે. એવામાં બારે વરસાદ થયો; તેથી બે દિવસ સુધી એકાએક કુચ કરી એક દરવાજેથી શહેરમાં પેઠો, અને એક પણ માણસની ખુવારી વગર શહેર અને કિશ્તી જીતી લીધાં. તે પછી ફ્રેંચોના તીમેરી કિશ્તી જીતી તે આર્કટ પાછો આવ્યો, અને કિશ્તીની મજબુતી કરી, કારણ કે તે જાણતો હતો કે ચંદાસાહેબ અને અસંખ્ય ફ્રેંચો આર્કટ પાછું લેવા આવશે. રાજધાની ખોયાના સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબનો પુત્ર રાજ સાહેબ મોટા લશ્કર સાથે આર્કટ પાછું લેવા આવ્યો.

૫. આર્કટનો ઘેરો—(૧૭૫૨) શત્રુઓને હરાવી કિશ્તી ટકાવવા એ કામ સુફલ હતું. કોટ ઘણી જગાએથી તૂટી ગયો હતો, અને સાંકડી ખીણોમાં થઇ તોપો લઈ જવી એ કામ સુફલ હતું. માંદગીથી અને ધવાયાથી ૧૨૦ અંગ્રેજો, ૨૦૦ સિપાઇઓ, અને ૪ અમલદારો રહ્યા હતા, પણ નવાબ અને ફ્રેંચોના લશ્કર આગળ તેનું કાંઈ લેખું નહોતું. તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે ચંદાસાહેબના લશ્કરે ફ્રેંચો સાથે મળી શહેરને ઘેર્યું. ૫૦ દિવસ સુધી રાત દિવસ લડ્યા પછી કાંઈ વળ્યું નહિ. કારણ કે અંગ્રેજો જીતે કે હારે તે પર દખખણમાં તેમની કે ફ્રેંચોની સ્વતંત્રતાનો આધાર હતો. ઘેરા દરમિયાન દેશીઓએ સ્વતંત્ર કરી ચોખ્ખા અંગ્રેજોને આપી પાણીથી ચલાવ્યું. આર્કટ લેવાને દુશ્મનોએ બધાજ ઉપાયો અજમાવ્યા. છેવટે તેમણે લાલચ આપી કલાઇવને ફેાડવા યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ૭ અઠવાડીયાંની ચાલુ લડાઇ પછી રાજસાહેબે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓને જીવ બચાવવા રાતોરાત નાસવું પડ્યું. એમ આર્કટનો ઘેરો પુરો થયો. તેના નેતાએ દેશીઓ પર બારે છાપ પાડી અને સર્વત્ર આમર ફેલાવી. તે પછી ફ્રેંચોનું જોરાવર લશ્કર સામે આવ્યું, પણ કલાઇવે નેને બહાદુરીથી હરાવી હાંડી કાઢ્યું.

ત્યાર પછી મેજર લોરેન્સ અને કલાઇવ ત્રિચિનોપલી ગયા, અને તેઓએ ફ્રેન્ચો તથા તેના સાથીઓને હરાવી કદ કર્યા. અંગ્રેજોએ મહામદઅલીને ઠણ્ઠાકનો નવાખ નીમ્યો.

૬. કોવરેપાક અને સમીઆવેરામ—ત્રિચિનોપલીથી આર્કટ પાછા ફરતાં કલાઇવ કોવરેપાક આગળ આવી પહોંચ્યો. અહીં ફ્રેન્ચોનું છુપું લશ્કર એકાએક સામે થયું. આ વખતે વધુ બચ હોવા છતાં કલાઇવે વધુ શાંતિ જાળવી. ફ્રેન્ચો પાસે મજબુત પાયદળ લશ્કર ઉપરાંત ૨૫૦૦ બહાદુર ચોદા હતા. આ વખતે દખ્ખણ ખોવાની વકી હતી. એન્સાઇન સિમોન્ડસને ફ્રેન્ચ બોલતાં આવડતું હતું. તેણે તપાસ કરી બાતમી મેળવી, અને લેફ્ટેનેન્ટ કીને ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. આ લડાઈમાં દેશીઓ નવો પાઠ ભણ્યા કે ફ્રેન્ચો કરતાં અંગ્રેજો બહાદુર લડવાયા છે, અને એ વાત તેઓ ભુલી ગયા નહિ.

તે પછી કલાઇવે સમીઆવેરામ આગળ ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા; અને પેચ્છાડા જીત્યું તેથી ફ્રેન્ચ સરદાર વેલકોંડા જતો રહ્યો. લડાઈમાં ઘણો શ્રમ પડવાથી કલાઇવની તખીયત બગડી તેથી તે આરામ માટે મદ્રાસ આવ્યો. અહીં તે પોતાના મિત્રોમાંના એક સાથે કલાર્કની બેન મિસ માસ્કેલીન સાથે પરણ્યો, પણ તખીયત વધુ બગડવાથી તેને સ્વદેશ જવાની જરૂર જણાઈ. તેણે ઇંગ્લંડ જતાં પહેલાં મદ્રાસ અને પાંડીચેરી વચ્ચે આવેલા ફ્રેન્ચોના કોલેલોંગ અને ચિંગલપટ કિલ્લા જીતી લીધા.

૭. કલાઇવ સ્વદેશ ગયો.—ઇ. સ. ૧૭૫૩ ના ફેબ્રુઆરિમાં તે મદ્રાસથી ઇંગ્લંડ જવા ઉપડ્યો. સ્વદેશ છોડ્યાં તેને ૧૦ વર્ષ થયાં હતાં. હવે તે જુવાન, મહીમાથી ભરપુર, દુનીઆની નજરમાં વીર, ધનવાન, અને અજમ સફળ થયો હતો ! કંપનિની બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સે તેને ઘણું માન આપી એક હીરાજડિત મુદ્રાળી તરવાર ભેટ આપી,

પણ તે હમેશ ઉઢાર હતો તેથી તેણે શરત કરી કે એવીજ એક તરવાર મેજર લોરેન્સને પણ આપવી જોઈએ.

૮. કલાઇવનું પુનરાગમન ઇ. સ. ૧૭૭૫—૬૨૮ ઇડિઆ કંપનિએ કલાઇવને મદ્રાસના લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે હિંદમાં પાછો મોકલ્યો. તે મુંબઇ પહોંચ્યો કે તરત મુંબઇ કૉંસિલના પ્રમુખે તેને મરાઠા સરદાર આંગરીઆને વશ કરવા મોકલ્યો. તે શવાજીના સરદારોમાંનો હતો; અને પેશ્વાની આજુ સ્વીકારતો નહોતો. કલાઇવે તેનો ક્રૉંકળુને કાંઠે આવેશો ઘેરીઆ મઢ જીતી લીધો, અને એડમિરલ વૉટસને તેનાં વહાણોનો નાશ કર્યો. તે પછી કલાઇવ મદ્રાસ ગયો.

મકરણ ૪૦ મું.

બંગાળના બનાવો.

૧. મુર્શિદકુલીઆન—૬૮ મા સૈકાની શરૂઆતમાં મોગલાઈના પૂર્વના બંગાળા, બહાર, અને ઝોઢીઆ પ્રાંતોમાં મુર્શિદકુલીઆન નામના ડાહ્યા રાજ્યકર્તાના અમલ નીચે શાંતિ અને આબાદી હતી. તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં પોતાનું મુખ્ય મથક મુસ્લિમાદમાં કર્યું, જે તે વખતથી મુર્શિદાબાદ નામથી ઓળખાયું. તેણે દિવાન, નાયબ નિઝામ, અને સુબેદાર તરીકે ઘણાં વર્ષ સુધી અમલ કર્યો હતો. તેણે અકબરના મહેસુલની પદ્ધતિમાં સુધારો કરી સારી આવક વધારી હતી, અને દિલ્હીના દરબારમાં તે માનવતો હતો તે ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરણ પામ્યો હતો. અને તેના જમાઈ શુબકુદ્દીને મહા સામર્થ્યથી ૧૪ વર્ષ સુધી બંગાળાનો કારભાર ચલાવ્યો. તેના પછી

તેનો પુત્ર સરકાજખાન ગાદીએ બેઠો. આ નખળા રાજકર્તાએ અલી-વર્દીખાન નામના એક જુના અનુભવી અમલદારની મારફતે કારભાર ચલાવ્યો. તેના વખતમાં નાગપુરનો રાધોજી ભોંસલે બંગાળામાં ચઢી આવ્યો, તેથી અલીવર્દીખાને દિહીના પાદશાહની મદદ માગી તેથી મરાઠાઓએ બંગાળા જવા દીધું.

૨. ઝોદીઆ મરાઠાઓને આપ્યું—રાધોજીએ ફરીથી બંગાળા પર ચઢાઇ કરી, અને હુગલી સુધીનો ભાગ લૂટી ઉજ્જડ કર્યો, તેથી બંગાળામાં મરાઠીઓનું જોર વધ્યું. છેવટે અલીવર્દીખાને મરાઠાઓને ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં ઝોદીઆ પ્રાંત આપ્યો, અને બંગાળા અને બહારને માટે વાર્ષિક ૧૨ લાખ રૂપીઆ ચોથ આપવાની શરતે સલાહ કરી.

૩. સુરાજ-ઉદ્દૌલા—અલીવર્દીખાન ઇ. સ. ૧૭૫૬ ના એપ્રિલમાં મરણ પામ્યો, અને તેનો દૌહિત્ર સુરાજ-ઉદ્દૌલા ૧૭ વર્ષની વયે બંગાળાનો નવાબ થયો. તે સ્વચ્છંદી અને ઉદ્દત હતો, અને તેને બહારની દુનીઆનું કાંઈ જાન નહોતું.

૪. અંગ્રેજો પર હુમલો—ઇ. સ. ૧૭૫૬. આ અરસામાં અંગ્રેજોને ફ્રેંચોની બીક હતી તેથી તેઓએ ફોર્ટ સેન્ટ વિલિયમ સમ-રાવવા માંડ્યો. સુરાજ-ઉદ્દૌલાએ તેમને મના કરી, પણ તેના હુકમનો અમલ કરવા જેવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો હતા નહિ. વળી નવાબના કુટુંબનો કિસનદાસ મિલકત સાથે કલકત્તા નાસી આવ્યો તેને અંગ્રેજોએ સંઘર્યો. આ બે કારણો ઉભાં કરી નાવાબે પોતાના સ્વાર્થને લીધે કાસીમખાનર જીતી લીધું, અને કલકત્તામાં વિશાળ ખજાનો સંતાડેલો છે એવા વિચારે તે કલકત્તા ઉપડ્યો. નવાબની સવારીના સમાચાર સાંભળી ગવર્નરે ૩ અઠવાડીઆંથી તૈયારી કરવા માંડી હતી, તથા મુખ્ય અને મદ્રાસ મદદના પત્રો લખ્યા હતા; પણ તેઓ જમીનમાર્ગે વખતસર આવવા અસમર્થ હતા, અને ચોમાસાને લીધે જળમાર્ગ

નિરુપયોગી હતો. ફ્રેંચોએ પ્રત્યક્ષ, અને વલંદાઓએ પરોક્ષ રીતે મદદ આપવા ના પાડી.

તા. ૧૬ મી જુને નવાબ કલકત્તા આવી પહોંચ્યો. કિલ્લામાંનાં ૫૧૪ માણસોમાં ૧૭૪ અંગ્રેજો, બાકીના મિશ્ર (પોર્ટુગીઝ-આર્મિ-નીઅન) ઉપરાંત ૧૫૦૦ દેશીઓ હતા; પણ તેઓ બીકણુ હોવાથી ભારરૂપ થઇ પડ્યા. બપોરે મી. પિકાર્ડે ૫૦ અંગ્રેજો અને બે તોપોથી ૪૦૦૦ દુશ્મનોને હરાવી તેમની તોપો પડાવી લીધી. રાત્રે બેરંછોકરાં સાથે ધણું માણસો હોડીઓમાં બેસી નાસી છુટ્યાં. મિ. હોલ્વેલે થોડો વખત કિલ્લાનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો; પણ તેને બિલકુલ મદદ નહિ, અને નવાબે કિલ્લો સર કર્યો.

૫. કલકત્તાનું કારાગૃહ—સુરાજ-ઉદ્-દૌલા અને સરદાર મિર-નજરના કિલ્લામાં આબ્યા પછી તેમણે મિ. હોલ્વેલને કેદીઓ માટે સારી વ્યવસ્થા કરી આપવા વચન આપ્યું હતું. નવાબ કિલ્લો છોડીને ગયો તે પછી કેદીઓને બંધ કરવાનો હુકમ થયો. હુકમ કાના તરફથી આબ્યો તેની બબ્બર નથી. જે ઓરડી પહેલાં દારૂડીઆ માટે રાખવામાં આવતી અને જેને બે નાની જાળી હતી, તથા જેમાં વધુમાં વધુ ૬ માણસો તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં રહી શકે, તેમાં નવાબના અમલદારે તરવારની ધારની બીક બતાવી ૧૪૬ કેદીઓને મુશ્કેલીએ ધોંચી ધાલી દરવાજો બંધ કર્યો. મિ. ઓર્મે નામનો હિંદનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે “ વર્ષમાં આ ઋતુ સૌથી ગરમ અને રાત સૌથી ભયંકર હતી. કેદીઓ આખી રાત જીવે એ અશક્ય હતું. ઘણાએ દરવાજો ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ઉલ્લડ્યો નહિ. ” મિ. હોલ્વેલે અમલદારને બોલાવી જે કેદીઓને બે ઓરડીમાં પુરવામાં આવે તો ૨૦૦૦ રૂપીઆ આપવા કહ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો કે એ અશક્ય છે. નવાબ સુધ ગયો છે; તેને જગાડવાની કોઇને હિંમત નથી. મરમી ધણીજ વધી અને પછી જે બન્યું તે કહેવાની કોઇમાં શક્તિ નથી. કેદીઓએ દરવાજો ઉઘાડવા પુનઃ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ

નિષ્કળ નીવડ્યા. ગરમી ધણીજ વધી અને હવા ખગડી ગઈ. નિરા-
ધાર કેદીઓએ “ પાણી, પાણી, ખુદાની ખાતર કોઈ પાણી આપો ”
એવા હૃદયભેદક પોકાર કર્યા ! પાણી આવતાં જળી આગળ પશુ-
ઓની પેઠે પડાપડી થઈ, અને જેઓને પાણી મળ્યું તેઓ કરતાં
જેમને મળ્યું નહોતું તેઓની સ્થિતિ સારી હતી. સિપાઇઓ પ્રતિ-
ક્ષણે મરણ પામતા હતા તે જેમ નવાખના સિપાઇઓ ખુશ થતા
હતા ! રાત્રે બે વાગે ૫૦ કરતાં વધુ કેદીઓ જીવતા રહ્યા નહોતા.
મિ. હોલ્વેલે જળીમાંથી અમલદારને ખુબ મારી. અમલદારે નવાખને
ખબર આપી અને તરત દરવાજે ઉઘાડવાનો હુકમ થયો. અર્ધા
કલાકમાં તાજી હવા મળવાથી ૨૨ પુરુષ અને એક સ્ત્રી મિસિસ
કેરી બહાર નીકળ્યાં. નવાખે સહેજ પણ દિલસોજી ધરાવી નહિ. તેણે
મિ. હોલ્વેલ અને બીજાઓને સંતાડેલા બળનો બતાવવા બહુ
પીડા દીધી. તેણે ધાર્યું કે મેં અંગ્રેજોને લુછી કાઢ્યા છે, અને મારા
દેશમાં તેઓ હવે હમા રહી શકશે નહિ.

૬. કલકત્તાની પુનઃ પ્રાપ્તિ—અંગાળાના બનાવોના સમાચાર
સાંભળી મદ્રાસના ગવર્નરે કલાઇવ તથા નૌકાધિપતિ વોટસનને કલ-
કત્તા મોકલ્યા, અને મેજર કિલ્પાટ્રિકને હુગલી તરફ રવાના કર્યો.
કલકત્તા મેળબ્યાના આનંદમાં નવાખ મુર્શિદાબાદમાં રહેતો હતો.
અંગ્રેજો મારી સામા અને વળી મારાજ મુલકમાં ચઢી આવશે
એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. વોટસને તેને કામળ લખ્યો
“ તમે જે નુકસાન કર્યું છે તેનો યોગ્ય બદલો જો નહિ આપો તો
હું પોતે મારા હાથમાં દાયદો પકડીશ. ” આથી નવાખે વિશાળ સૈન્ય
તૈયારી કરી કલકત્તા તરફ સવારી કરી. અંગ્રેજોએ રસ્તામાં આવેલા
બજારો દિલ્લો તાબે કરી ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના જન્યુઆરિની બીજી
તારીખે કલકત્તા જીતી લીધું, અને થોડા દિવસ પછી હુગલી શહેર પણ
કબજે કર્યું.

૭. અંદ્રનગર લીધું—નવાખ ૪૦૦૦ માણસ સાથે કલકત્તા

તરફ ધસી આવતો હતો. કલાઇવ તેની સામે થયો, પણ નવાબની તૈયારી જોઇ પાછો હટ્યો. નવા સિપાઇઓની મદદથી તે લડવા તૈયાર થયો, પણ પોતે ઘેરાયો, છતાં તે હિંમતથી આગળ વધ્યો અને નવાબનું લશ્કર વિખરાઇ ગયું. નવાબ ગમરાયો અને તેણે કેટલીક જોતે છુટા કરી કરેલું નુકસાન ભરી આપવા કહ્યું. થોડાં અકવાલીઓ પછી કલાઇવે સાંભળ્યું કે યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો છે; અને નવાબ ચંદ્રનગરના ફ્રેંચોની મદદ માંગે છે, તેથી તેણે ચંદ્રનગર છૂટી લીધું. આથી નવાબ વધારે બીધો, કે હવે અંગ્રેજોને છૂટી શકાશે નહિ.

૮. લાલ દસ્તાવેજ—નવાબને તેનાં દુરાચરણોને લીધે ધિક્કારનારા અને તેને કલાઇવને સોંપનારામાંનો એક તેનો મુખ્ય સરદાર મિરજાફર હતો. તેણે બંગાળની ગાદી મેળવવાની શરતે અંગ્રેજોને મદદ કરવા કાગળ લખ્યો. કલાઇવે તેને બંગાળનો નવાબ નીમવા વચન આપ્યું. આ બાબતમાં બંગાળના આગેવાન શેહીઆઓ પણ બળ્યા હતા. કલાઇવ પણ કાવતરાની બાજુમાં બળ્યો, અને તેણે હિંદને બખડવાનું કારણ આપ્યું. આ બાબત છાની રાખવા માટે કલકત્તાના અમીરંદ નામના એક શ્રીમંત વણીકે ૩૦ લાખ રૂપીઆ લેવા માગણી કરી. કલાઇવે સમય વિચારી તેની માગણી સ્વીકારી. બે દસ્તાવેજમાંના એક સફેદ કાગળ ઉપર લખેલામાં તેનું નામ નહોતું પણ લાલ દસ્તાવેજમાં તે રાખવામાં આવ્યું હતું. વોટસને તેમાં તેમાં સહી કરવા સાફ ના પાડી, તેથી મિ. લુસિંગ્ટને તેના નામની સહી કરી. અલખત, આ નીતિ વિરુદ્ધ હતું. કલાઇવ અંગત સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ દેશહિતને માટે નીતિપથ ચુક્યો હતો, કારણ કે તે તો એક સાધનરૂપ હતો.

૯. પ્લાસીનું યુદ્ધ: ઈ. સ. ૧૭૫૭—નવાબે મિરજાફર અને શેહીઆઓ પર બરોસો રાખી અંગ્રેજોને બંગાળ બહાર હાંકી દાઢવા

માટે મુશ્કિલાબાદની દક્ષિણે ૨૦ માઇલ પર આવેલા પ્લાસી ગામ આગળ છાવણી કરવા પોતાના વિશાળ લશ્કરને હુકમ કર્યો. તેની પાસે ૫૦ હજાર પાયદળ, ૧૮,૦૦૦ હથેળી, થોડા ફ્રેન્ચ લડવૈયા, અને ૫૦ તોપો હતી. કલાઇવ પાસે ૬૦૦ અંગ્રેજો, ૨૦૦ ફોર્ગીઓ, ૨૧૦૦ સિપાઇઓ અને ૧૦ હલકી તોપો હતી. તે લાઇ તે નવાબના સમુહને મળવા નીકળ્યો. ૧૭ મીએ મેજર આયર ફૂટે ફુસ્મનો પાસેથી કાટલા કિલ્લો જીતી લીધો, અને મિરજાદર બરોસા લાયક નથી એવો અનુભવ મેળવ્યો. તે પછી લડાઇની કૉસિલ બરાઇ, તેમાં કલાઇવ અને બીજા ૧૨ અમલદારોએ લડાઇ મુલતવી રાખવાનો મત આપ્યો, પણ ડુટ અને બીજા ૭ જણે એથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય જણાવ્યો, તેથી તરત તો લડાઇ બંધ રહી. કલાઇવે વિચાર કરી પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો; અને તેણે ફૂટેને મળી બાગીરથી ઓળંગવા તૈયારી કરી. એક નાના લશ્કરે સ્થપિત સમયે નદી ઓળંગી નદીતટે આવેલી પ્લાસીની આબાવાડીમાં છાવણી કરી. ત્યાંથી નવાબનું લશ્કર એક માઇલ કરતાં વધુ દૂર નહોતું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના જુનની ૨૩ મી તારીખે સવારના ૮ વાગે સુદ્ધ શર થયું. કલાઇવ ઘણી ચિંતામાં હતો, પણ તેણે ધીરજ અને શાંતિ જાળવી. અગિયાર વાગતાં સુધી લડાઇ ચાલુ હતી. બધાએ શત્રુની તરફેણમાં જીતની ધારણા કરી. બપોરે ઇંગ્લંડમાં કદી જોએલો નહિ. એટલો વરસાદ પડ્યો. તે વખતે કલાઇવે દારૂખાનું બચાવ્યું, અને નવાબનું નકામું થયું. હવે બાજુ ફેરવાઇ ગઇ નવાબના લશ્કરે વૃક્ષોનો સમુહ હાથ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં ખીરમદન અને અન્યનાં મરણ થયાં. નવાબે મિરજાદરને ઠાલાવાલા કર્યા, તેણે તેને શબ્દોમાં દિલાસો આપ્યો. નવાબ રાજા દુલાબરામ નામના એક બીજા વિશ્વાસઘાતીને મળ્યો. તેણે તેને રણક્ષેત્ર તજ નાસી જવાની સલાહ આપી, તેથી તે ઉતાવળી સાંઠ પર બેસી ૨૦૦૦ બહાદુર અંગરક્ષકો સાથે મુશ્કિલાબાદ જતો રહ્યો. બાકીનું લશ્કર વિખરાયું અને અંગ્રેજોને જય મળ્યો.

આ લડાઇ હિંદમાં સૌથી અમત્યની હતી, કારણ કે તેણે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના કરી. લડાઇ મોટી નહોતી, પણ જીત મોટી હતી. ધણી લશ્કર રોકાયાં નહોતાં, ધણાં માણસ મરાયાં નહોતાં, જતાં તેની અસર બારે થઇ, અને રાજ્યની સ્થાપના થઇ.

૧૦. સુરાબ્દૌદ્ધાનું મરણ:—બેગમે નવાબને ફ્રેન્ચોના રક્ષણ માટે નદી વાટે ભાગલપુર રવાના કર્યો, પણ એક દુસ્મનના હાથમાં તે આવ્યો, તેણે તેને મિરજીરના પુત્ર મિરાનને સોંપ્યો. તેણે જે કાલે તેનો રાજા અને મિત્ર હતો તેને કેદમાં નાખ્યો અને ત્યાં તેનું મરણ થયું.

૧૧. લડાઇનો બદલો:—વચન પ્રમાણે કલાઇવે મિરજીરને બંગાળનો નવાબ નીમ્યો. તેણે વિશ્વાસઘાતથી રાજ્ય મેળવ્યું, તેથી કલાઇવે કદી તેનો બરોસો કર્યો નહિ. નવા નવાબે અંગ્રેજોને લડાઇનો ખર્ચ અને કલકત્તાની દક્ષિણનો મરાઠી ખાઇની આબુખાબુનો મુલક આપ્યો. આમ બંગાળાની શરૂઆત થઇ. બંગાળાની બધી વેપારી કોઠીઓ અંગ્રેજોને પાછી મળી; ઉપરાંત નવાબે કંપની અને તેના નોકરોને નાણાંની બારે રકમો આપી. આ વખતે અમીચંદને કાંઇજ મળ્યું નહિ ! ખરેખર, આ ધણું ખોટું હતું. તે પછી કલાઇવ કલકત્તા આવ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. રૉબર્ટ કલાઇવનું પ્રાથમિક જીવન બોલો.
૨. આર્કટના ઘેરાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરી તેમાં થએલી અંગ્રેજોની જીતથી દખ્ખણમાં થએલો ફેરફાર સમજાવો.
૩. કલકત્તાનું કારાગૃહ વર્ણવો તથા તેનું પાછળથી શું પરિણામ આવ્યું તે કહો.

૪. પ્લાસીનું યુદ્ધ શીખવવા સુદાસર ટુંકી નોંધ લખો.
૫. પ્લાસીના વિજયનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૬. કલાઇવ, સુરાજ-દે-દૌલા, તથા મીરજીરના વૃત્તાંત પરથી આપણે શું શીખી શકીએ.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

દુષ્ખળમાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

૧. ક્લૉકિટમાં બુસીનો પ્રયત્ન—બુસી હૈદરાબાદમાં રહેતો હતો, તે દરનિઆન સુઝરજંગ બે માસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો, તેથી બુસીએ નિઝામુદ્દુલ્લાખાની પુત્ર સલામતજંગને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે ઘણો નબળો હતો, તેથી તેણે પોતાનો બધો ભાર ફ્રેંચો પર નાખ્યો. બુસીએ રાજ્યખટપટ કરનાર બધા હિન્દુવારોને બહાદુરીથી વશ રાખ્યા. નવાબે મ. સ. ૧૭૫૩ માં ઉત્તર સરકાર પ્રાંત (૪૦ લાખની આવકનો) ફ્રેંચોને સોંપ્યો.

૨. દુષ્કેને પાછો બોલાવ્યો—ફ્રેંચ કંપનીના રિઝક્ટરે હિંદનું અનિયમિતપણું જોયા કરતા હતા. વિગ્રહમાં વેપારનો બધો નફો ખરચતાં છતાં દેવું થયું હતું; અને દિનપ્રતિદિન ફ્રેંચોની પડતી થતી હતી. તેથી ફ્રેંચ સરકારે ગોડેલિયુ નામના પ્રતિનિધિને હિંદમાં શાંતિ કરવાનો અને દુષ્કેને પાછો મોકલવાનો હુકમ આપી મોકલ્યો. તે ઈ. સ. ૧૭૫૪ માં પાંડિચેરી આવી પહોંચ્યો, અને ઓકટોબરની ૧૪ મી તારીખે સરકારનો સંદેશો દુષ્કેને જાહેર કર્યો. દુષ્કેએ મળેલા પ્રસંગોનો લાભ લેવામાં સહેજ પણ કસૂર કરી નહોતી. તે ધારતો હતો કે હું હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તા જમાવી શકીશ. તે શક્તિમાન હતો

પણ લાયક માણસો મેળવી શક્યો નહિ તેથી નિષ્ફળ નીવડ્યો. તેણે વેપાર તરફ તદ્દન દુલ્લેશ રાખ્યું. તેને ક્રાંસ બોલાવ્યો ત્યાંને કંપનિની તિજોરી તદ્દન ખાલી હતી. તેણે પોતાના પૈસા પણ ખર્ચા નાખ્યા હતા. તે કંપનિના હુકમોનો અનાદર કરતો અને પોતાના માણસોનું અપમાન કરતો. બુસીની નિષ્ફળતા પરથી જણાય છે કે તેની યુક્તિનો પાયો કાચો હતો. તેણે પોતાનું બળ અને દેવ પોતાના રાજા અને દેશની સેવામાં ખર્ચ્યું હતું. હિંદ છોડ્યા પછી ૧૦ વર્ષે તે મરણ પામ્યો.

૩. ફ્રેંચો સાથે છેલ્લો વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૬૧. ગોડોહિયુ અને મદ્રાસના ગવર્નર સાઉન્ડર્સે. ઇ. સ. ૧૭૫૫ ના જાન્યુઆરિમાં સલાહનો ખરડો તૈયાર કર્યો. તેને યુરોપીય કંપનિની મંજૂરી મળી તે પહેલાં ગોડોહિયુ લીરીટ નામના સરદારને કારભાર સોંપી ક્રાંસ પાછો ફર્યો. થોડા વખત પછી આ ખરડો બંને પક્ષને નાપસંદ પડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વિગ્રહ થયો. ફ્રેંચ સરકારે કાઉન્ટ લેલિ નામના બહાદુર પણ મરમ, મિનજી અને ઉતાવળીઆ સરદારને મોટા લશ્કર સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચ લશ્કરનું બે હજાર ઉત્તમ પાયદળ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં પાંડીચેરી આવી પહોંચ્યું. તરતજ લીરીટ અને લેલિને કળંગો થવાથી લશ્કરી તૈયારી થઇ શકી નહિ. અનાજ, હથિયાર, અને નાણાં વગેરેની તંગી છતાં તેણે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ પર હલ્લો કરી તે સહેલાઈથી જીતી લઇ કિલ્લાનો નાશ કર્યો. આ કિલ્લો લેવામાં દુષ્કે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો.

૪. લેલિની રાજદ્વારી ભૂલ અને દુઃખણમાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ—હવે લેલિએ મદ્રાસને ઘેરા ધાલવા તૈયારી કરી, અને બુસીને હેદરાબાદથી તથા મોરેચિનને મચ્છલીપટ્ટણથી પાછા બોલાવ્યા. તેમની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ કલાઇવે કર્નેલ ફોર્ડને ઉત્તર સરકારના મુલકમાં મોકલ્યો. તેણે વિજગાપટ્ટણના રાજાની

મદદથી ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં કનુર આગળ સલાબતજંગલે હરાવ્યો. તેણે મગ્ગલીપટ્ટણ પણ બીજે વર્ષે જીત્યું તેથી નવાબે ફ્રેંચોની ખુસરી કાઢી નાખી ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં ઉત્તર સરકાર અંગ્રેજોને આપ્યો. આમ દખ્ખણમાં ફ્રેંચોની સત્તા પડી ભાગી.

૫. મદ્રાસનો ઘેરો અને લેલિની નિષ્ફળતા:—મોટા લશ્કર સાથે લેલિએ મદ્રાસ ઘેર્યું, પણ મેજર લોરેન્સે ૬ મહીના સુધી શહેરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૯ના ફેબ્રુઆરિમાં એડમિરલ પોટોક નૌકાસૈન્ય લઈ આવી પહોંચ્યો, તેણે લાલીને મદ્રાસથી હાંકી કાઢ્યો.

૬. વાંડિવાશની લડાઈ—તે પછી કર્નલ આયર કુટે ફ્રેંચોને મદ્રાસ તથા પાંડિચેરીની વચ્ચે આવેલા વાંડિવાશ આગળ હરાવ્યા; (ઇ.સ. ૧૭૫૯ અને જુસી કેદ પકડાયો. લેલિ રક્ષણ માટે પાંડિચેરીમાં ભરાયો. અને જિંજ ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં જીતી લીધાં. આ કિલ્લા ખોવાથી હિંદમાં ફ્રેંચોના લશ્કરી મહીમા અને સત્તાનો અંત આવ્યો, અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનું ફ્રેંચોનું સ્વપ્ન ઉડી ગયું.

૭. પારીસની સલાહ, ઇ. સ. ૧૭૬૩—આ સલાહથી યુરોપમાં ૭ વર્ષની લડાઈનો અંત આવ્યો, તેથી હિંદમાં પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે સલાહ થઈ. તેમાં મુખ્ય કરાર એ હતો કે હિંદમાં પાંડિચેરી, ચંદ્રનગર, અને માહે ફ્રેંચોના વેપારનાં મથક તરીકે રહેવા દેવાં.

૮. ફ્રેંચોની પડતીનાં કારણો:—(૧) ફ્રેંચ અમલદારોના ઐક્યની મહાન ખોટ હતી. નૌકાવિપતિઓ સફળતાથી કામ લેતા નહોતા. (૨) દુષ્ટેએ રાજ્ય સ્થાપવા જે પ્રયત્નો આદર્યા તેને ફ્રેંચ સરકારે ઉત્તેજન આપ્યું નહિ; ઉલટું જ્યારે તેની નોકરીની જરૂર હતી ત્યારે તેને પાછો ખેંચાવ્યો. (૩) ફ્રેંચ સરકાર જુસીને

અપવાદરૂપ ગણાતાં અંગ્રેજો સાથે લડવાને બહાદુર અમલદારો મેળવી શકી નહિ. (૪) લેલિની રાજદ્વારી બૂલથી ઉત્તર સરકાર નામનો ધનવાન અને અગત્યનો મુલક ખોલ્યો અને દખ્ખણમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી. (૫) પ્લાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળામાં અંગ્રેજોનું બળ વધ્યું. તેમણે કર્નલ કૂટને મોકલી વાંડિવાસના યુદ્ધમાં ક્ષુદ્રિકમાં ફ્રેંચોના મહીમાનો અંત આણ્યો. (૬) સાત વર્ષના યુદ્ધમાં ફ્રેંચોએ હાર ખાધી તેથી તેઓનું નૌકાસૈન્ય ઓછું અને નબળું થયું તેથી તેઓ અંગ્રેજો સામે ટકી શક્યા નહિ; અને આખરે ફ્રેંચ સત્તા હિંદમાં પડી ભાગી. અદેખાઇ જ્યારે ત્યારે પણ વ્યક્તિને, સમાજને, કામને કે દેશને પાયમાલ કર્યા વિના રહેતી નથી.

પ્રશ્નો.

૧. દખ્ખણમાં ફ્રેંચોની સત્તા કેવી રીતે પડી ભાગી તે સમજાવો.
૨. ફ્રેંચોની પડતીનાં કારણો બોલો.
૩. દુષ્કેના જમાનામાં ફ્રેંચ કંપનિની સ્થિતિ કેવી હતી ?

પ્રકરણ ૪૨ મું.

બંગાળામાં કલાધવનો પ્રથમ કારભાર (૧૭૫૭-૧૭૬૦)
અંગ્રેજો બંગાળાના વાસ્તવિક માલિક.

૧. મિરજાફરનો રાજ્યારંભ અને મોગલ પાદશાહની ચલાવઃ—કલાધવે મિરજાફરને રમ વગર ગાદીએ બેસાડ્યો તેથી દિલ્હીના પાદશાહ આલમગીર ખીજાએ પોતાનો પુત્ર અલીગૌહર કે જે પાછળથી શાહઆલમ ખીજાના નામથી ઓળખાયો તેને બંગાળા મોકલ્યો. તેણે અયોધ્યાના નવાબ શુજાહાલાની મદદથી પટણા લેયું,

પણ તેના મુખા રામનારાયણે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. મીરજીરે કલાધવની મદદ માગી તેથી મોગલોએ બંગાળા ખાતી કર્યું. આ મદદ પેટે નવાબે બંગાળાની વાર્ષિક ૩૦,૦૦૦ પૌંડની આવક થાય એટલી જમીન કલાધવને આપી; પણ પાછળથી કલાધવે તે કંપનિને સોંપી દીધી.

૨. મિરજીરની સ્થિતિ—કલાધવના વખતમાં હિંદમાં ગાદી પર બેસનાર પાસેથી ધનામ—Prize-money લેવાતી, પણ હાલ ધણા વખતથી એ રિવાજ નાશ્વુદ થયો છે. મિરજીર કંપનિનાં નાણાં પુરાં કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પ્રજા પર ભારે કર મૂક્યા. આથી બળવાન માણસોએ બળવો કર્યો. તે દબાવવા નવાબ અશક્ત હતો તેથી તેણે કલાધવની મદદ માગી. આ પ્રમાણે અંગ્રેજો બંગાળાના વાસ્તવિક માલીક થયા.

૩. મિરજીરનો સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન: અને અંગ્રેજોએ વલંદાને વશ કર્યા—મિરજીરે મોજમજામાં દ્રવ્યનો રૂબપયોગ કર્યો, અને બંગાળાના હિંદુ શરફોને લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજોએ તેને દાખમાં રાખ્યો તેથી તેણે સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છ્યું. તેણે ચિન્સુરાના વલંદાની મદદ માગી. વેપારની અટકાવને કારણે વલંદાઓએ નવાબની માગણી સ્વીકારી બટવીઆથી લશ્કર મંગાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૯ ના ઓકટોબરમાં તેમનાં ૪ મોટાં વહાણો ૩૬-૩૬ તોપો સાથે હુમલીના મુખમાં આવી પહોંચ્યાં. તેમાં ૭૦૦ વલંદા અને ૮૦૦ મલય હતા. ચિન્સુરામાં ૧૫૮ વલંદા અને થોડું દેશી લશ્કર હતું. નવાબની રીતભાત પરથી કલાધવને શક આજ્યો, પણ તેને ખીક નહોતી. તેની પાસે ૩૩૦ અંગ્રેજો, ૧૨૦૦ દેશી સિપાઇઓ અને ૩ વહાણ હતાં. તે દરેકમાં ૩૦ તોપો હતી. અણીને વખતે કર્નલ ફોર્ડ દખખણમાંથી આવી પહોંચ્યો. વલંદાઓએ વેપારી હક માટે માગણી કરી, પણ કલાધવે તેમને સંતોષકારક જવાબ

આપ્યો નહિ, તેથી તેઓએ હુમલીના મુખમાં આવેલાં ફાટાનાં ૭ વહાણો કબજે કરી નદીકાંઠાનાં બ્રિટિશ મથકોનો નાશ કર્યો. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ કલાઇવે કર્નલ ફાઈને ચિન્સુરા મોકલ્યો, અને ફોમોડોર વિલ્સનને વલંદાનાં વહાણો પર હુમલો કરવા રવાના કર્યો. વલંદાનાં વહાણો હાર્યા અને ફાઈ તેમને ચિન્સુરામાં હરાવ્યા. વલંદાઓએ પુનઃ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાઈ તેમને બિદ્રા—Biddrra—આગળ ફરીથી હરાવ્યા. વલંદાઓએ મોટી રકમ આપવા કબુલાત આપી, તેથી અંગ્રેજોએ ચિન્સુરા વેપારના મથક તરીકે પાછું આપ્યું, અને ત્યાં કિલ્લો નહિ બાંધવાની અને લશ્કર વહિ રાખવાની કબુલાત લીધી.

૪. દ્વિતીય સ્વદેશગમન—કલાઇવ તન્દુરસ્તીમાં ફેરફાર થવાથી ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ૩૫ વર્ષની વયે બીજી વખતે ઇંગ્લંડ જવા નીકળ્યો. તેને ૪૦,૦૦૦ પૌંડની વાર્ષિક આવક હતી. ત્યાં તેને હાઉસ ઓવ કોમન્સમાં બેઠક મળી. લોર્ડ એધાએ તેનાં ધરૂં વખાણુ કર્યાં.

પ્રશ્નો.

૧. રાજ્યાશ્રદ્ધ થયા પછી મીરજીરની થએલી સ્થિતિનું વર્ણન કરો.
૨. અંગ્રેજોએ વલંદાને કેવી રીતે વશ કર્યા ?
૩. અંગ્રેજો બંગાળના વાસ્તવિક માલિક કેવી રીતે થયા ?

પ્રકરણ ૪૩ મું.

બંગાળમાં વાન્સિટાર્ટનો અમલ (૧૭૬૦-૧૭૬૫)

૧. વાન્સિટાર્ટ—કલાઇવના ગમન પછી વાન્સિટાર્ટ નામનો અદાસનો એક મુલ્કી અમલદાર બંગાળનો નવાબ થયો. તેનામાં

ચારિત્ર્યબળ અને ઇચ્છાબળની ન્યૂનતા હતી, તેથી કંપનિના કારભારમાં અવ્યવસ્થા થઇ, અને વેપાર મંદ થયો.

૨. શાહઆલમની સવારી—અંગાણાની અવ્યવસ્થાનો લાભ લેવા શાહઆલમ ખીજે અયોધ્યાના નવાબની મદદ લઇ ફરીથી અંગાણા પર ચઢી આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં તેણે પટણાને ઘેર્યું. અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ કાલિયડ આવી પહોંચતાં સુધી રામનારાયણે શહેરનો ખચાવ કર્યો. અંગ્રેજોએ સંયુક્ત લશ્કરને હરાવ્યાં. કેપ્ટન નોકસે અયોધ્યાના નવાબને હરાવી હાંકી કાઢ્યો.

૩. મીરજાફરની નબળાઈ—મીરજાફરે ૩ વર્ષ સુધી અસં-
તોષકારક રીતે કારભાર ચલાવ્યો, અને તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો;
અબ્બનો ખાલી કર્યો, અને લશ્કરોને પગાર આપી શક્યો નહિ એટ-
લુંજ નહિ પણ કંપનિનું લેણું પણ આપી શક્યો નહિ, તેથી ગવર્નરે
તેને પદબ્રષ્ટ કરી તેના જમાઇ મીરકાસમને જવાબ નીમ્યો.
ઇ. સ. ૧૭૬૦.

૪. મીરકાસમનો અમલ:—ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૭૬૩ મીર-
કાસમ શ્રીમંત અને શક્તિમાન રાજકર્તા હતો. તેણે મીરજાફરનું દેવું
પતાવ્યું, અને પોતાને ગાદી આપ્યા બદલ અંગ્રેજોને ગરદાન, ચિતા-
ગાંગ, અને મેદનીપુર પરગણાં આપ્યાં. તેણે બાહોશીથી રાજકારભાર
ચલાવી ગત નવાબના વખતનું અંધેર દૂર કર્યું; યોગ્ય અમલદારો
નીમ્યા, જમીનની વ્યવસ્થા કરી, મહેસુલમાં સુધારો કર્યો, અને દરેક
રાજકીય ખાતું વ્યવસ્થિત કર્યું. પોતે અંગાણાનો વાસ્તવિક નવાબ
થવા ઇચ્છતો હતો. તેણે પોતાની રાજધાની મોંગીર રાખી, અને ત્યાં
તે શાંત રીતે લશ્કર કેળવી અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યો.

૫. અંગ્રેજો સાથે વિઘ્નહ. ઇ. સ. ૧૭૬૩-૧૭૬૫.

(અ) કારણ:—મોગલ પાદશાહે આપેલા વેપારી પરવાનાની

૩૪એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ સ્થાનિક કરથી મુક્ત હતી. કંપનિના નોકરો પોતાનો ખાનગી વેપાર પણ વગર દાણે કરી શકતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેમના દેશી નોકરો પણ એનો લાભ લેતા હતા. પાછળથી અંગ્રેજો પોતાને નામે ખીબ્બ દેશીઓનો માલ લાવળ કરવા લાગ્યા, અને તે બદલ કંપનિનો સાધારણ નોકર પણ દેશી વેપારીઓ પાસેથી માસિક ૩૦૦૦ રૂપિયા કમાતો હતો. આવા બનાવથી નવાખની આવકને ઘાતું નુકસાન થતું હતું, તેથી તેણે તે બંધ કરવા કલકત્તાની કૉંસિલને અરજ કરી, પણ વાન્સિટાર્ટ અને કૉંસિલના સભ્ય વૉરન હેર્સ્ટોસે તેનો કાંઈ ખુલાસો કર્યો નહિ, તેથી ખીરકાસમે પોતાના મુલકમાંના બધા વેપારની દાણ માફ કરી, અને બધા દેશી વેપારીઓને પણ એકસરખા વેપારી રસ્તા પર મૂક્યા. કલકત્તા કૉંસિલે નવાખને પોતાનો દરાવ બદલવા માગણી કરી, પણ નવાખે તેનો અનાદર કર્યો તેથી વિગ્રહ સગમી ઉઠ્યો.

(બ) પટણાની કતલ ઇ. સ. ૧૭૬૩—પટણામાં રહેતા કંપનિના આડતીઆ મિ. એલીસે શહેરનો કબજો લીધો, તેથી નવાખે અંગાણામાંના અંગ્રેજોનો નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો તેણે પટણા પાછું લીધું, અને અંગ્રેજોને કેદ કર્યા. બ્રિટિશ લસ્કરે મુશ્કેલીમાં જતી નવાખને ઘેરીઓ આગળ હરાવ્યો. મ. એડમ્સ મોંગીર તરફ વધ્યો, તેથી નવાખે કહેવરાવ્યું કે જો તમે મારી રાજધાનીમાં જશો તો તો હું તમારા ફેદીઓને ધાર કરીશ. મિ. એલીસે સેનાપતિને મોંગીર જવા સલાહ આપી તેથી મિ. એડમ્સે ઉદયાતુલ્લા આગળ નવાખના સૈન્યને હરાવી મોંગીર જતી લીધું. આથી નવાખે પટણામાંના અંગ્રેજ ફેદીઓનો નાશ કરવા પોતાના અમલદારોને હુકમ કર્યો, પણ તેઓએ આ કલંકરૂપ કામ ન કરતાં કહ્યું કે અમે રણક્ષેત્ર પર બહાદુરી બતાવવા તૈયાર છીએ, આથી નવાખે પોતાના જર્મન અમલદાર વૉલ્ટર રેમન્ડ કે જે સમર નામથી ઓળખાતો હતો તેની મદદથી કેદખાનાની બારીઓમાંથી ગોળીબાર કરી અંગ્રેજ ફેદીઓને

હાર કર્યાં. આ ઘોર કર્મ પટણાની કતલ નામે પ્રખ્યાત છે. તે પછી અંગ્રેજોએ તરત પટણા જીતી લીધું, તેથી મીરકાસમ અયોધ્યાના નવાબ શુબ્હૌલાના દરબારમાં નાસી ગયો.

(ક) બકસારનું યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૭૬૪—શાહઆલમ અને શુબ્હૌલાએ બંગાળામાંથી અંગ્રેજોની સત્તા તોડવાના વિચારે મીરકાસમનો પક્ષ લીધો, અને લડાઇની તૈયારી કરી. મેજર મનરોએ ત્રણેના સંયુક્ત સૈન્યને બકસાર આગળ ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં સમ્પત હાર ખવડાવી. શુબ્હૌલાએ ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ઇ. સ. ૧૭૬૩માં ઝૂરા આગળ ફરીથી હાર્યો અને સ્વદેશ નાશી ગયો. શાહઆલમ અંગ્રેજોને શરણુ થયો; અને મીરકાસમ વાયવ્યમાં નાસી ગયો અને તેના વિષે પછી કાંઇ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. બકસારની જીતથી અયોધ્યાના સમર્થ નવાબનું જોર ઘટ્યું, અને શાહઆલમ શરણુ આવવાથી ઉત્તર હિંદમાં અંગ્રેજોનું જોર ઘણું વધ્યું.

૬. મીરજાફરનો ફરીથી હારભાર ઇ. સ. ૧૭૬૩-૧૭૬૫ મીરકાસમ સાથે યુદ્ધ શરૂ થયું કે તરતજ કલકત્તા કૌંસિલે મીરજાફરને ફરીથી ગાદીએ બેસાડ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૬૫ સુધી નામના નવાબ તરીકે રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. મિરાન વીજળી પડવાથી મરણ પામ્યો હતો, તેથી તેનો બીજો પુત્ર નિઝાયુદ્દૌલા બંગાળાનો નવાબ થયો.

પ્રશ્નો.

૧. મીરકાસમે ગાદી માટે અંગ્રેજોને આપેલો બદલો તથા તેણે કરેલા સુધારા બોલો.
૨. પટણાની કતલ વિષે શું જાણો છો ?
૩. મીરકાસમ અને અંગ્રેજો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરો.
૪. મીરજાફર અને મીરકાસમનો સુકાબલો કરો.

પ્રકરણ ૪૪ મુ.

કલાઇવનો બંગાળા માં બાજી વખતનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૭૬૫-૧૭૬૭.

૧. કલાઇવનું છેલ્લું આગમન—બંગાળાના બનાવના અને વાન્સિટાટની નિષ્ફળતાના સમાચાર સાંભળી કોર્ટ ઓવ ક્રિકેટરે લોર્ડ કલાઇવને બંગાળાનો ગવર્નર અને મુખ્ય સેનાપતિ નીમી હિંદમાં એક વખતે ફરીથી પાછો મોકલ્યો. તેના આવ્યા પહેલાં મીરજાદરને નવાબ નીમવામાં આવ્યો હતો.

૨. અલાહાબાદના કરાર, ઇ. સ. ૧૭૬૫—આ અર-
સામાં શાહઆલમ અને શુજાહૌલા અલાહાબાદની બ્રિટિશ છાવણીમાં રાજકેદી હતા. તેથી કલાઇવે તેમની સાથે કરાર કર્યા. તેણે શાહ-
આલમને અલાહાબાદ અને કોરા પ્રાંતો આપ્યા તથા વાર્ષિક રૂ. ૬ લાખ રૂ-
પીઆનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. શાહઆલમે તે બદલ અંગ્રેજોને બંગાળા,
બહાર અને ઓઢીઆની દિવાની એટલે કરવેરા ઉધરાવવાનો હક
આપ્યો. આથી અંગ્રેજો બંગાળાના ધણી બધા. ઓઢીઆ મરાઠાના
કબજામાં હતા તેથી અંગ્રેજો તે તરત તો લઇ શક્યા નહિ. શુજા-
હૌલાને અયોધ્યા પાછું સોંપ્યું પણ લગાઇના ખર્ચ પેટે ૫૦ લાખ
રૂપીઆ લીધા. બનારસના રાજા બળવંતામંહે અંગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું
હતું તેથી તેને તેના પ્રાંતો સ્વાધીન કર્યા; વળી પાદશાહે કંપનિનો
ઉત્તર સરકાર સ્વતંત્ર જાહેર કર્યો.

૩. કલાઇવની દ્વિરાજક પદ્ધતિ—ઇ. સ. ૧૭૬૫-૧૭૭૨.
કલાઇવે બંગાળાના નવાબ નિઝામુદ્દૌલાને દેશનો બધો મુલકી કાર-
બાર સોંપ્યો હતો. તે પોતે કારબાર કરી શકતો નહિ તેથી તેના
હાથ નીચે બંગાળા અને બહારના મદદનિશો નીમવામાં આવ્યા હતા.

તેઓ કરવેરા ઉપરાંત તમામ રકમ અંગ્રેજોને આપતા હતા. તે પેટે અંગ્રેજો વાર્ષિક ૫૭ લાખ રૂપીઆ નવાબને આપતા હતા. દરરોજ રક્ષણ કરવા લશ્કરી સત્તા અંગ્રેજોએ રાખી હતી. આ પ્રમાણે બંગાળમાં અર્ધી દેશી અને અર્ધી અંગ્રેજી સત્તા ચાલતી હતી. કલાધવની આ બ્યવસ્થાને દિરાજક પદ્ધતિ કહે છે. આથી અંગ્રેજો બંગાળના વાસ્તવિક ધણી થયા, અને નવાબ તો માત્ર નામનોજ હતો. આ બ્યવસ્થા ઈ. સ. ૧૭૭૨ સુધી ચાલી.

૪. કલાધવના સુધારા—વાન્સિટાર્ટના અરસામાં કંપનિનું રાજકીય અને વેપારી વાતાવરણ બગડી ગયું હતું. કલકત્તાની કૌંસિલ નાણાંની લાલચે દેશી રાજકર્તાઓમાં ઉથલપાથલ કરતી હતી, અને વેપારીઓ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા હતા, તેથી કંપનિના વેપારને નુકસાન થતું હતું. કલાધવનું છેલ્લું કામ આ બાબતોમાં સુધારો કરવાનું હતું.

(અ) મુલકી નોકરીમાં સુધારા—કંપનિના મુલકી નોકરો પ્રજા પાસેથી ઇનામ અને લાંચ લેતા હતા તેથી કલાધવે દરેક નોકર પાસે તે ન લેવા લેખી કરાર પર સહી કરાવી, અને તેઓનો પગાર વધાર્યો. ખાનગી વેપાર તદ્દન બંધ કયો નહિ કારણ કે નોકરોનો પગાર હજી પુરતો નહોતો. તેણે મીઠાના વેપાર માટે એક મંડળ ઠરાવ્યું, અને તેમાંથી મળતો નફો મોટા અમલદારો વચ્ચે વહેંચવાનો બંદોબસ્ત કર્યો, પણ આ રચનાને કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે મંજૂરી આપી નહિ. આ અરસામાં કૌંસિલના સભ્યોને વાર્ષિક ૩૦૦ રૂપીઆથી વધુ પગાર મળતો નહિ, અને આડતીઆને વાર્ષિક ૧૪૦ રૂપીઆ મળતા હતા. કલાધવે કૌંસિલનું બંધારણ પણ બદલ્યું, અને તેમાંથી ધણા ખરાની બદલી કરી.

(બ) લશ્કરી સુધારા—મીરજાદે બ્યારે વિગ્રહ ચાલુ હોય ત્યારે લશ્કરને એવું બંધુ આપવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો હતો.

કલાઇવે તે બંધ કરી લસકરનો પગાર વધાર્યો. ધણાખરા અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં, પણ કલાઇવે મદ્રાસથી મુલકી અમલદારો બોલાવી તેમની જગ્યાએ પુરી. આથી બળવો થયો, પણ કલાઇવે તે બહાદુરીથી બેસાડી દઈ પોતાનો હુકમ દઢતાથી અમલમાં મૂક્યો.

૫. કલાઇવના કારભારમાંથી અંગ્રેજો ચઢતીમાં આપ્યા:-
(૧) પ્લાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળામાં બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા દઢ રીતે સ્થાપન થઇ તેથી, (૨) પાદશાહ પાસેથી દિવાનીનો હક મેળવ્યો તેથી, અને (૩) કલાઇવની ખીજ વખતની રાજપદ્ધતિથી કલાઇવે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને બંગાળામાં રાજદારી અને વેપારી સ્થિતિમાં ધણીજ આબાદ કરી. દિવાનીના હકથી કંપનિને વાર્ષિક રૂપ ૫૦ લાખ રૂપીઆની આવક થતી હતી, અને ૧૨૮ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થતો હતો, તેથી વાર્ષિક ૧૨૨ લાખ રૂપીઆ કંપનિને લાભ થતો હતો.

૬. કલાઇવનું છેલ્લું ગમન:-નાદરસ્ત તખીઅતની લીધે કલાઇવ ઇ. સ. ૧૭૬૭ની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડ ગયો. તેણે જે અમલદારોને રજા આપી હતી તેઓએ તેના પર હાકિસ ઓફ કોમનસમાં તેના કારભાર વિષે તપાસ કરવા અરજ કરી. તેઓએ તેના પર સુરાબુદોલા સામે કરેલા કાવતરા વિષે તથા અમીર્યદ સાથેની ઠગાઇ સંબંધી આરોપો મૂક્યા હતા. હાકિસ ઓવ કોમનસમાં તપાસ ચાલતાં તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે 'જે હું તે સ્થિતિમાં હાલ હોઉં, તો હમણું પણ એવુંજ કરું.' તેણે દેશની કરેલી સેવાની કદર કરી હાકિસ ઓફ કોમનસે તેના મક્કમ જવાબ પરથી તેની તારીફ કરી તેને માન સાથે છોડી દીધો.

૭. અવસાન અને આચરણ:-આખર અવસ્થામાં દરદને લીધે કલાઇવને ઉંધ આવતી નહોતી, તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૪ના નવેમ્બરમાં આપઘાત કરી પોતાની જિંદગીનો અંત આણ્યો. તે

બહાદુર ચોદા અને મહાન નેતા તરીકે જન્મ્યો હતો. બયને તેણે અણુકાર્ય નથી. મેજર લોરેન્સ તેના વિષે કહેતો કે “ તે મહાન વિચારક, સ્વભાવે શાંત, મગજનો હાજર, અને બચથી અપરિચિત એવો બહાદુર સિપાઇ હતો. ” તે એક કારકુન, સિપાઇ, અને રાજદ્વારી નર તરીકે પ્રખ્યાત થયો છે. સુરાગ્રુહોલા સાથેના વિગ્રહમાં તે નીતિપથ ચૂક્યો, પણ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે તે સ્વાર્થ સાર નહિ, પણ સ્વદેશસેવાને સાર. અલખત, દેશસેવા સાર પણ નીતિપથ ચૂક્યો એ કોઇપણ રીતે ઇષ્ટ ગણાય નહિ.

પ્રશ્નો.

૧. અલાહાબાદના કરારે અંગ્રેજોને કેવી રીતે બંગાળના આદીક બનાવ્યા ?
૨. દિરાજક પદ્ધતિ સમજાવો; તેથી તાત્કાલિક શી અસર થઇ ?
૩. કલાઇવના કારભારથી અંગ્રેજો કેવી રીતે ચઢતીમાં આવ્યા ?
૪. કલાઇવ કેટલી વખતે હિંદમાં આવ્યો તે લખી તે દરેક વખતે તેણે કરેલાં કાર્યોથી હુંકી નોંધ કરો.
૫. કલાઇવ અને દુપ્પેનો મુકાબલો કરો.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

મહૈસુરનું રાજ્ય.

૧. મહૈસુર સંસ્થાન—ઇ. સ. ના ૧૪ મા સેકાના અંતથી ચાલેલો વિજયનગરના રાજ્યની સત્તા નીચે મહૈસુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. બિજ્જપુરની પડતીનો લાભ લઇ મહૈસુર ક્રમે ક્રમે સ્વતંત્ર થયું, અને પાડોશનાં નાનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી સમર્થ બન્યું. તેણે શ્રીરંગપદ્મણમાં

રાજધાની કરી. જુના હિંદુ વંશજનો ઇ. સ. ૧૭૭૩માં અંત આવ્યો અને મુસલમાનોએ ફઝલુરાય નામના એક દૂરના રાજકુટુંબીને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૩૪થી ૧૭૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. નંદરાજ નામનો તેનો પ્રધાન વાસ્તવિક કારભાર કરતો હતો.

૨. હૈદરઅલી—ઇ. સ. ૧૭૦૨માં ગરીબ માઆપને ત્યાં જન્મ્યો હતો. તેનો આપ મહેસુર રાજ્યમાં પોલિસ અમલદાર હતો.

હૈદરે લુટારા તરીકે જિંદગી શરૂ કરી અને લૂટની લાલ્ચે ઘણાં માણસો મેળવ્યાં. તેણે મહેસુરના રાજ્યમાં લશ્કરી નોકરી કરવા માંડી અને ધામે ધામે મહાન લશ્કર તથા મજબુત સ્વપક્ષ મેળવી રાજકીય બાબતોમાં તે પડવા લાગ્યો. છેવટે મહેસુરના રાજા અને તેના પ્રધાન વચ્ચે થએલા કુસંપનો લાભ લઈ રાજાને ક્રોધ કરી તે ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં મહેસુરનો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો.

હૈદરઅલી.

૩. હૈદરઅલી અને મરાઠા—હૈદરે ઇ. સ. ૧૭૬૫માં બેનુર પ્રાંત જીતી લીધો, અને રાજધાની લૂટી ૧૨ કરોડ રૂપિયા મેળવ્યા, આ દ્રવ્યથી તે જોરાવર થયો. મહેસુરની ગાદી વગર હકે પડાની લીધી એટલુંજ નહિ પણ બેનુરની જીતથી મરાઠાઓનું ધ્યાન હૈદર તરફ ખેંચાયું. પેશ્વા માધવરાવ પહેલાએ મોટું સૈન્ય મોકલી હૈદરને હરાવી તેને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી, અને તેની પાસે ૩૨ લાખ રૂપિયા આપવાની કમીલ્લત લીધી.

૪. પહેલો મહેસુર વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૬૭-૧૭૬૯—
 હૈદરે કર્ણાટકના રાજાને હેરાન કર્યો. અને મરાઠાઓના મુલકમાં વચ્ચે
 પડવા લાગ્યો. હવે તેણે અંગ્રેજોના મળતીઆ નિઝામના મુલક પર
 ચડાઈ કરી. હૈદરનું વધતું જોર અટકાવવા મરાઠા અને નિઝામે તેવારી
 કરી તથા તેઓએ અંગ્રેજોની મદદ માગી, તેથી મદ્રાસ કૉસિલે
 કર્નલ સ્મિથને મોકલ્યો. સંયુક્ત લશ્કરોએ બેંગલોર જીતી લીધું.
 હૈદરે મરાઠાઓને નાણાં આપી પાછા કાઢ્યા, અને નિઝામને કર્ણાટક
 જીતી આપવાની લાલચથી મેળવી લીધી. તે પછી તેણે કર્નલ સ્મિથ
 પર અંગ્રામ અને ત્રિનોમાલી આગળ હલ્લો કર્યો પણ તેમાં તેને
 સખત હાર ખાવી પડી, ઇ. સ. ૧૭૬૭. તે પછી કર્નલ સ્મિથે
 ઇ. સ. ૧૭૬૮માં અયુર આગળ હૈદરને શરીથી હરાવ્યો. એટલામાં
 મુખ્યમંત્રી લશ્કર આવી પહોંચ્યું, તેની મદદથી અંગ્રેજોએ બેંગલોર
 અને ઝોનાર જીતી લીધાં. વિગ્રહમાં હૈદરે પોતાનો લગભગ અર્ધો
 મુલક ખોડ્યો; તેથી ૬૦૦૦ ઘોડેસવારો સાથે ૪ દિવસમાં ૧૩૦
 માઇલની મુસાફરી કરી તેણે મદ્રાસથી ૫ માઇલ પર છાવણી નાખી
 ગવર્નરને સલાહ માટે પૂછાવ્યું. લડાઇના ખર્ચથી કંટાળી મદ્રાસ
 કૉસિલે હૈદર સાથે ઇ. સ. ૧૭૬૮માં સલાહ કરી. તેમાં એકબીજાના
 જીતેલા મુલકો પાછા આપવાની અને વિગ્રહ વખતે એકબીજાને
 મદદ કરવાની શરતો કરી હતી.

નિઝામે હૈદરાબાદ જઈ અંગ્રેજો સાથે ઇ. સ. ૧૭૬૮માં સલાહ
 કરી હતી; તેથી તેણે ઉત્તર સરકાર પરનો પોતાનો હાથ હટાવી લીધો,
 અને અંગ્રેજોની આજુ સ્વીકારી.

૫. મરાઠાની સવારી:—ઇ. સ. ૧૭૭૦માં મરાઠાઓએ હૈદર
 પર ચડાઈ કરી, તેથી તેણે કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી.
 પૈસા અને લડાયક સાહિત્ય નહિ હોવાથી મદ્રાસ કૉસિલ પોતાના
 વચ્ચન પ્રમાણે હૈદરને મદદ કરી શકી નહિ. હૈદર મેદ્યુકોટ આગળ

અરમનરી રીતે હાર્યો, અને તે મરાઠાઓને ચોથા આપવા કમુલ થયો. કરાર પ્રમાણે પોતાને મદદ કરી નહિ તેથી હૈદર અંગ્રેજોનો કદો દુસ્મન બન્યો.

પ્રશ્નો.

૧. મહેસુર સંસ્થાનની સ્થાપના કેવી રીતે થય ?
૨. પહેલા મહેસુર વિશ્વહતું વર્ણન કરો.
૩. મરાઠાઓની સવારીથી હૈદર અંગ્રેજોનો શત્રુ કેવી રીતે થયો ?

પ્રકરણ ૪૬ મું.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૭૭૪.

૧. હેસ્ટિંગ્સનું પ્રાથમિક જીવન—પિનસ્ટનનો ૩ જો પુત્ર વોરન તા. ૬ ટૂં હિસેમ્બર ૧૭૩૨ ને રોજ એક્સફર્ડ પરગણાના ચ્યલિલમાં જન્મ્યો હતો કાઉપર અને સર ઇલાયઝ એમ્પી તેના સહાધ્યાયી હતા. તે ૧૭ મા વર્ષે એક્સફર્ડ કોલેજ છોડી ગણિત અને નામું બજી કંપનિની નોકરીમાં એક કારકુન તરીકે ઇ. સ. ૧૭૫૦ ના જન્યુઆરિમાં બંગાળ તરફ રવાના થયો, અને ઓકટોબરમાં આવી પહોંચ્યો. કલકત્તામાં બે વર્ષ રહી કાસીમખાન ગયો, અને ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં કેદ પકડાઇ મુર્શિદાબાદ ગયો. હુગલીની લડાઇમાં તે કલાઇવની જોડે હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં તે મીરજાપુરનો રેસિડેન્ટ બની મુર્શિદાબાદમાં રહેવા લાગ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં કલકત્તા કૌન્સિલનો સભ્ય નીભાયો. તે ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં ઇન્ડિયન ગયો અને ત્યાં ૪ વર્ષ રહ્યો. ત્યાં તેને મહાન નર જોસનનો મેળાપ થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં એક પ્રવાસની નવલકથા લખી હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં તેણે બંગાળના ગવર્નરનો ઓફિસ સ્વીકાર્યો.

૨. હેસ્ટિંગ્સે અંગાળાની વ્યવસ્થા સુધારી—

(અ) દ્વિરાજક પદ્ધતિનો નાશ—હેસ્ટિંગ્સે નાયબ દિવાનને

દૂર કરી અંગ્રેજ ક્ષે-
ટરો રાખ્યા. તેઓ
કરવેરા ઉચરાવતાં.
તિજોરી મુશિદાળ્યા-
દયા કલકત્તા આણી.
જમીનદારોને પાંચ
વર્ષ પેટે જમીન આ-
પી અને તેઓ પા-
સેથી લેવાનો મહે-
સુલનો આંધ્રો નહી
કરવામાં આવો.
મહેસુલ પર દેખરેખ
રાખવા માટે અંગ્રેજ
અમલદારોનું એક
મંડળ નીમાયું, તેથી
મહેસુલનું ખાતું અંગ્રે
જોની સંપૂર્ણ સત્તામાં

વૅ.રન હેસ્ટિંગ્સ આગ્યું. હેસ્ટિંગ્સે વેપારની સ્થિતિ સુધારી અને તોડરોને કબજે રાખ્યા.

(ક) ન્યાયખાતુ ઉભું કર્યું—તેજે દેશને જિજ્ઞાઓમાં વહેંચી
અંગ્રેજ ક્ષેટરોની માફક ન્યાય કરવા માંડ્યો. કલકત્તામાં એ
કચેરીઓ સ્થાપવામાં આવી, તેમાંની સુલકી અદાલતનો ન્યાયાધીય
હેસ્ટિંગ્સ પોતે હતો, અને બીજી કચેરીનો ન્યાયાધીય દેશી નીમ્યો
હતો. હેસ્ટિંગ્સે હિંદુ સુમલમાનો માટે સાદો ધારાસંગ્રહ તૈયાર કર્યો,
અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોને મદદ કરવા માગ અને હિંદુ ધારાશાસ્ત્રીઓ
રાખ્યા. આવા સુધારાથી અંગાળાનો કારભાર થાકે પડ્યો.

(ક) આર્થિક સ્થિતિ સુધારી—કંપનિના ડિરેક્ટરોની હિંજીનાસાર હેસ્ટિંગ્સે નાણાંવિષયક સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે બંચાળાના નવાબને મળતું વર્ષાસન ઝાંખું કરી ચાંપક રૂંદ લાખ રૂપીઆ આપવા માંડ્યા અને એમ વર્ષાસનનું અંધારણ સુધારી નાણાં બચાવ્યાં. શાહઆલમ બીજે અંગ્રેજોની રજા વગર અત્રાહા-આદ છેડી મરાઠાને મળી જમ દિલ્હી ગયો તેથી તેનું રૂંદ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન અંધ કર્યું, અને ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં બનારસના કરારથી ૫૦ લાખ રૂપીઆ લેવાની શરતે અત્રાહાઆદ અને કેરા પ્રાંતો અયોધ્યાના નવાબને સોંપ્યા; ઉપરાંત રોહિલા વિઝિયમાં મદદ કરી નવાબ પાસેથી ૪ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા. નવાબે બનારસ બિલ્લો કંપનીને સોંપ્યો.

૩. રોહિલા વિઝિય ઇ. સ. ૧૭૭૪—રોહિલખંડના રોહિલા પર મરાઠાઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે તેઓએ ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવાની શરતે અયોધ્યાના નવાબ સુજદાહીલાની મદદ લીધી હતી, પણ વિઝિય પુરો થયા પછી તે રકમ તેઓએ આપી નહિ તેથી નવાબે ૪૦ લાખ રૂપીઆ આપવાની શરતે અંગ્રેજોની મદદ માગી. રોહિલા દેશને પાયમાલ કરતા હતા, અને તેઓ મરાઠાઓ સાથે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ લડવા તૈયારી કરતા હતા; તેથી તેઓને વશ કરવાની જરૂર હતી, ખાટે હોસ્ટિંગ્સે કર્નલ એમ્પીઅનને નવાબ પી મદદ મોકલ્યો. તેણે કાત ૧ આગળ રોહિલાને હરાવી નમાડ્યા.

૪. હેસ્ટિંગ્સની સફળતા—તેણે દેશમાં સુધારા કરી કંપનિની રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિ સુધારી. પાદશાહનું વર્ષાસન અંધ કરવાથી તથા કિરાજક પદ્ધતિનો નાશ કરવાથી અંગાળા અને બહારને સંપૂર્ણ બ્રિટિશ કાયુમાં આવ્યાં. આમ હેસ્ટિંગ્સનો પ્રથમ કારભાર સફળ થયો.

૫. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ (નિયામક કાયદો)—કંપનિના

નોકરો વેપાર પર ઝેડઝેડે તેવું ધ્યાન આપતા નહોતા, અને વ્યવસ્થા પણ સંતોષકરક નહોતી. બંગાળમાં દુકાન પડ્યો ત્યારે કંપનિએ ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન લૉર્ડ નોર્થને લેન લેવા અરજ કરી હતી. તેણે તે બાબત પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કરી તેથી કંપનિનો વેપાર તિયમિત ચલાવવા લૉર્ડ નોર્થે જે બિલ રજુ કર્યું તે ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના જુનની ૧ લીએ પાર્લિમેન્ટે મંજૂર કર્યું તેમાંના મુખ્ય ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) કંપનિના ૨૪ ડિરેક્ટરોમાંથી પ્રતિવર્ષે ૬ બદલી તેમની જગ્યાએ નવા નીમવા. (૨) બંગાળના ગવર્નરને વાર્ષિક ૨૫૦૦૦ રૂપીઆના પગારે સિટિય હિંદ પર કારબાર કરવાને હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમવો તથા મુંબઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોને તેના હાથ નીચે નીમવા. (૩) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને ૪ સભ્યોની એક કૉન્સિલ નામની, તેના દરેક સભ્યને વાર્ષિક ૧૦,૦૦૦ રૂપીઆ પગાર આપવો, અને તેમની સત્તા ગવર્નર જનરલના જેટલીજ રાખવી. (૪) કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિર સ્થાપવું, અને તેમાં વાર્ષિક ૮૦૦૦ રૂપીઆના પગારથી એક વડો ન્યાયાધીશ અને ૬૦૦૦ રૂપીઆના પગારથી બીજા ૩ અંગ્રેજ મદદનિશ ન્યાયાધીશો નીમવા. (૫) ગવર્નર જનરલ અને તેની કૉન્સિલથી ન્યાયાધીશોને સ્વતંત્ર રાખવા. (૬) ગવર્નર જનરલ, કૉન્સિલરો, ન્યાયાધીશો, અને ગવર્નરની નીમણૂકો કંપનિના ડિરેક્ટરોના અનિપ્રાયથી પાર્લિમેન્ટે કરવી. (૭) મુંબઇ અને મદ્રાસમાં ગવર્નરો અને કૉન્સિલો નીમવી. (૮) કંપનિના નોકરોને બખ્શિસો લેવાની કે ખાનગી વેપાર કરવાની બંધી કરવી. (૯) વખતો વખત કંપનિના કારબાર પર દેખરેખ રાખી તેને જરૂરી મદદ પુરી પાડવી, (૧૦) કંપનિનો પટો દર વીસ વર્ષે બદલવો. આ બિલથી કંપનિ પાર્લિમેન્ટના પ્રત્યક્ષ કાબુમાં આવી, અને તેના સભ્યોએ તેમાં વધુ રસ લેવા માંડ્યો, અને કારબાર સુધર્યો. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પ્રમાણે હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ નીમાયો.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ના
વખતનું બ્રિટિશ હિંદ.
ઈ.સ. ૧૮૨૩.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

હિંદમાં ગવર્નર જનરલનો અમલ.

૧. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૭૮૫.

૧. હેસ્ટિંગ્સની કૌંસલ—ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં રેગ્યુલેટિંગ એક્ટનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં થયો. આખા બ્રિટિશ હિંદ પર અમલ ચલાવવાને એક ગવર્નર જનરલ અને એક કચેરીથી કલકત્તા બ્રિટિશ હિંદની રાજધાની બન્યું. મિ. બાર્વેલ, સર ક્લિવ ઓર્ડિસ, જનરલ કલેવરિંગ, અને કર્નલ મોન્સન પ્રથમ કૌંસિલર હતા. છેલ્લા ત્રણ ઇંગ્લંડથી નવા આવેલા, અને હેસ્ટિંગ્સની વિરુદ્ધ હતા. દરેક કેસિલરને તથા હેસ્ટિંગ્સની એક સરખી સત્તા હતી તથા ગવર્નર જનરલને કાસ્ટીંગ વોટ-વધારાનો મત આપવાનો હક નહોતો. દરેક કામ મત ઉપર થતું હતું, તેથી હેસ્ટિંગ્સ શાંતી શકતો નહોતો.

૨. અયોધ્યાના નવાબ સાથે કરાર—શુબદૌલાના મરણ પછી તેનો પુત્ર અસફ-ઉદ્-દૌલા અયોધ્યાનો નવાબ થયો. તેની સાથે અંગ્રેજોએ નવા કરાર કર્યા. નવાબે બનારસની મહેસુલ ઉધરાવવાનો અંગ્રેજોને હક આપ્યો, તથા અયોધ્યામાં રહેતા બ્રિટિશ લશ્કરને માટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા વધાર્યા. નવા નવાબે પિતાની મિલકતના લગભગ ૨ કરોડ રૂપિયા પોતાની માતાને આપ્યા. હેસ્ટિંગ્સે આ બાબતમાં વાંધો લીધો તેથી કૌંસિલરો વિરુદ્ધ પડ્યા.

૩. નન્દકુમાર—શરૂઆતમાં તે બંગાળનો દિવાન હતો. હેસ્ટિંગ્સે રાજા શુરદાસને બંગાળની રાજાની આપી. નન્દકુમારે હેસ્ટિંગ્સ પર મીરજાપુરની વિધવા પાસેથી સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા લેવા બાબતનું તહોમત મૂક્યું. તેનો નિવેડો થયા પહેલાં મોહનપ્રસાદ નામના માણસના સંબંધમાં બનાવટી દસ્તાવેજ લખવાની બાબતમાં નન્દકુમાર દ્વાપત કર્યો. વરિષ્ઠ ન્યાયમંદીરના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર

મલાબાર એમ્પીએ ઇંગ્લંડનો કાયદો લાગુ પાડી નન્દકુમારને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી. તેને ઇ. સ. ૧૭૭૫ ના ઑગસ્ટની ૫ મી તારીખે કલકત્તામાં ફાંસી દેવામાં આવી.

૪. કલકત્તા કૉંસિલમાં ફેરફાર—કર્નલ મોન્સન ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં મરણ પામ્યો, અને હેસ્ટિંગ્સને પ્રમુખ તરીકે વધારાનો મત આપવાનો હક મળ્યો. જનરલ કલેવરિંગ ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં મરણ પામ્યો તેથી ક્રાન્સિસનો પક્ષ નબળો બન્યો. ખાલી પડેલી જગાઓ મી. વ્હીલર નામના ઇંગ્લંડથી એક નવા આવેલા માણસથી અને સર આયર કૂટથી પુરી. આવા ફેરફારથી હેસ્ટિંગ્સ જોર પર આવ્યો.

૫. પહેલો મરાઠા વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૭૮૨. સાલ-બાઇની સલાહથી આ લાંબા ઝગડાનો અંત આવ્યો તેથી સાલ્સેટ ટાપુ અંગ્રેજોને મળ્યો. પેશ્વાએ પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઇ પણ યુરોપિયનને દેશમાં પેસવા ન દેવાનું વચન આપ્યું. (જુઓ મરાઠાના ઇતિહાસમાં પૃષ્ઠ. ૧૮૫ મું.)

૬. બીજો મૈસુર વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૭૮૦-૧૭૮૪. મરાઠાઓએ હૈદર પર ચડાઇ કરી હતી તે વખતે અંગ્રેજોએ કરાર પ્રમાણે મદદ કરી નહોતી, તેથી હૈદર અંગ્રેજોનો દુશ્મન થયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો તેથી અંગ્રેજોએ દખ્ખણમાંનાં ફ્રેન્ચ મથકો લેવા માંડ્યાં. ફ્રેન્ચોનું માહે ન જીતવા હૈદરે અંગ્રેજોને કહ્યું, કારણકે તે મથકથી પોતાને યુરોપના ફ્રેન્ચોની લડાયક સાહિત્યની મદદ મળતી હતી. અંગ્રેજોએ તેના હુકમનો અનાદર કરી માહે જીત્યું. હૈદરે માહે આગળ પોતાનો સુલક અંગ્રેજોએ દમાબ્યાનું બહાનું કાઢી ૮૦,૦૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે કર્ણાટક પર હુમલો કર્યો. કર્નલ બેલીનાં ૪૦૦૦ માણસો

ઈ. સ. ૧૭૮૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં પોર્ટોનિવો આગળ હાર્યો. આ અર-
સામાં સર હેક્ટર મનરો મુખ્ય લશ્કર સાથે ૧૦ મેલ દૂર હતો. તે
હારના સમાચાર સાંભળી મદ્રાસ તરફ પાછો ફર્યો. આ સમાચાર
કલકત્તા પહોંચતાં હેસ્ટિંગ્સે સર આયર ફૂટને મદ્રાસ મોકલ્યો. તેણે
ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં પોર્ટોનિવો આગળ હૈદરને હરાવ્યો. તે પછી
હૈદર ફરીથી પોલીબોર અને સોલિંગહની લડાઈમાં હાર્યો. આ અર-
સામાં લોર્ડ મેકાર્ટિન નામે નવો ગવર્નર મદ્રાસ આવ્યો. તેણે યુરોપમાં
અંગ્રેજો અને વલંદા વચ્ચે સળગેલા વિગ્રહના સમાચાર કહ્યા; તેથી
અંગ્રેજોએ વલંદાનું નેગોપિયું જીતી લીધું. હૈદર ઇ. સ. ૧૭૮૨ ની
શરૂઆતમાં કર્નલ બ્રેથવેટનાં ૨૦૦૦ માણસને તાંબેરમાં હરાવ્યો. આ
અરસામાં યુરોપથી એડમીરલ સફીનની સરદારી નીચે ફ્રેન્ચોને
લશ્કરી મદદ આવી પહોંચી. તેણે બુસી સાથે મળી મહેસુરમાં આવેલા
કુદબોરમાં વિશાળ સૈન્ય જમા કર્યું. અંગ્રેજ સરદાર એડમીરલ હુમ્ફ્રે
ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. હૈદર ડિસેમ્બરમાં મરણ પામ્યો.
અને તેના પુત્ર ટીપુએ મહેસુરના સુલતાન તરીકે વિગ્રહ જારી રાખ્યો.
જનરલ મેથ્યુની સરદારી નીચેના અંગ્રેજ લશ્કરે ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં
ટીપુનાં ઘણાં શહેરો અને કિલ્લા જીતી લીધાં, તેમાં સાથી અગત્યનું
બેદનુર હતું. એવામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે થએલી
સલાહના સમાચાર સાંભળી ટીપુએ ઇ. સ. ૧૭૮૪ ના માર્ચમાં
માંગલોર મુકામે સલાહ કરી, તેથી એક ખીન્નએ જીતેલા મુલક
પાછા આપી કેદીઓની અદલાબદલી કરી.

૭. ક્રાન્સિસનું સ્વદેશગમન—એક વખતે હેસ્ટિંગ્સે
ક્રાન્સિસના અસત્ય બોલવા વિષે નોંધ કરી, તેથી રિવાજ મુજબ
બંને વચ્ચે દન્ડ ચુક થયું. ઇ. સ. ૧૭૮૪. ક્રાન્સિસ ધણો ધવાયો
અને થોડા વખત પછી ઈંગ્લંડ ગયો તેથી હેસ્ટિંગ્સ નિષ્ક્રાં-
ટક બન્યો.

૮. પૈસાની પ્રાપ્તિ—હૈદર, મરાઠા, અને વલંદા સાથેના વિવ્રહમાં કંપનિને ઘણો ખર્ચ થયો, અને ડિરેક્ટરોએ તે ખર્ચને પહોંચી વળવા દયાણુ કર્યું, તેથી હેસ્ટિંગ્સને ખાસ રીતે નાણાં મેળવવાની જરૂર પડી. ઇ. ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબ અસફ ઉદ્દોલ્લાએ બનારસ પ્રાન્ત કંપનિને સ્વાધીન કર્યો હતો. તેથી ત્યાંના રાજ્ય વાર્ષિક સાડી બાવીસ લાખ રૂપિયા કંપનિને આપવા બંધાએલો હતો. હેસ્ટિંગ્સે તેની પાસે પાંચ લાખ રૂપિયાની ખાસ મદદની માગણી કરી પણ રાજ્યએ તે સ્વીકારી નહિ, તેથી હેસ્ટિંગ્સ તે વસુલ કરવા જાતે બનારસ ગયો. ત્યાંની પ્રજાએ બળવો કર્યો તેથી હેસ્ટિંગ્સે ચુનારના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. તેણે કર્નલ પોપહામની મદદથી બનારસના રાજ્ય ચૈયતસિંહને હરાવ્યો. તેથી તે ગ્વાલિયરમાં ભરાયો. હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યના ભત્રિજાને વાર્ષિક ૪૦,૦૦૦૦૦ રૂ. ભેવાની શરતે ગાદીએ બેસાડ્યો.

અયોધ્યાનો નવાબ અસફ ઉદ્દોલ્લા કંપનિનું લેણું આપવા અશક્ત હતો, કારણકે તેના પિતાની લગભગ બે કરોડ રૂપિયાની દોલત અયોધ્યાની બેગમને આપવી પડી હતી. બેગમોએ ચૈયતસિંહને મદદ કરી હતી, તેથી નવાબે હેસ્ટિંગ્સની પરવાનગીથી બેગમો પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપિયા કઢાવી પોતાના દેવા પેટે કંપનિને ભર્યાં.

૯. ફ્રાંકસનું હિંદી બિલ—રેગ્યુલેટિંગ એક્ટથી કંપનિનો કારભાર સંતોષકારક રીતે ચાલ્યો નહિ, અને દેશી રાજ્યો સાથેના કળઓ ચાલુજ રહ્યા, તેથી મિ. ફ્રાંકસે પાર્લમેન્ટમાં એક બિલ રજુ કર્યું. તેનો મુખ્ય હેતુ કંપનિ પાસેથી સત્તા લઇ ઈંગ્લેંડના તાજને સોંપવાનો અને કોર્ટ ઓવ પ્રોપ્રાયટર્સ અને બોર્ડ ઓવ ડિરેક્ટર્સને દૂર કરી હિંદી કારભાર પર દેખરેખ રાખવા એ નવાં મંડળ નીમવાનો હતો. આ બિલ મંજૂર થયું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૮૩.

૧૦. પિટનું હિંદુનું બિલ. ઇ. સ. ૧૭૮૪.

ફ્રાન્સનું બિલ નામંજુર થયાથી ઇંગ્લંડના પ્રધાન મિ. પિટે જાતે એક બિલ ઘડી પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યું. તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ હતા:—

(૧) હિંદના કારભાર પર દેખરેખ રાખવા એક મંડળ નીમવું. તેમાં ૬ સભ્યો અને એક પ્રમુખ નીમવો. આ મંડળ બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ (નિયામક મંડળ) હેવાતું. તેની નીમણૂક ઇંગ્લંડના રાજ્યએ કરવી અને પ્રમુખ પાર્લિમેન્ટને પ્રત્યક્ષ જવાબદાર રહે. આ નિયામક મંડળ હિંદમાં લડાઇ કે સલાહ કરવાની પરવાનગી આપનાર હતું. નવો કાયદો તેની પરવાનગી વગર રચી શકાતો નહિ, અને કંપનિના ડિરેક્ટરોને પણ દરેક કામમાં આ મંડળની પરવાનગી લેવી પડતી હતી, (૨) ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, અને હિંદના વિગ્રહોથી સરકાર થાકેલી હતી. તેથી સ્વરક્ષણ સલાય બીજા કોઇપણ કારણસર વિગ્રહ ન કરવા અવર્નર જનરલને તાકીદ આપવી. (૩) વેપારી કારભાર નિયામક મંડળની દેખરેખ નીચે ચલાવવો. (૪) ગવર્નર જનરલની કૌંસિલના સભ્યોની સંખ્યા ચારને બદલે ત્રણની કરવી અને તેમના પર તેને સત્તા આપવી. (૫) મુખ્ય અને મદ્રાસના ગવર્નરોની કૌંસિલોની રચના ગવર્નર જનરલની કૌંસિલના જેવી કરવી. (૬) અવર્નર જનરલ, મુખ્ય સેનાપતિ, અને અન્ય મુખ્ય અમલદારોની નીમણૂક નિયામક મંડળની સલાહ મુજબ ઇંગ્લંડના રાજ્યએ કરવી. (૭) કંપનિના નોકરોએ આર્થિક બાબતોમાં હાથ ધાલવો નહિ.

આ બિલ મંજુર થયું, અને તેથી હિંદના કારભાર નિયામક મંડળના હાથમાં આવ્યો, તથા બ્રિટિશ હિંદ પર ઇંગ્લંડના રાજની સર્વોપરિ સત્તા નીચે પાર્લિમેન્ટની પાંચ સત્તા સ્થપાઇ.

૧૧. રાજીનામું—કંપનિના ડિરેક્ટરોએ હેરિટગસની ચૈયતસિંહ

તથા અયોધ્યાની બેગમો પ્રતિની વર્તણૂક ના પસંદ કરી, અને જ્યાં સુધી બેગમોએ ચૈયતમિંહને કરેલી મદદની સાબિતી થાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓની પાસેથી કઠાવેલાં નાણાં પાછાં આપવાનો હુકમ કર્યો. આથી હેસ્ટિંગ્સે ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં રાજીનામું આપ્યું.

૧૨ સ્વદેશગમન અને આવકાર—ઇ. સ. ૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લંડ જવા નીકળ્યો. તે પછી સુપ્રિમ કૉસિલના સિાનયર સંબંધ સર જોન મેકફર્સને ૧ વર્ષ સુધી મવર્નર જનરલના ઓફિસનું કામ ચલાવ્યું. હેસ્ટિંગ્સે હોશિયારીથી ૧૩ વર્ષ કારભાર ચલાવ્યો તેથી હિંદના લોકોએ તેને માન આપ્યું. તે ઇંગ્લંડ પહોંચ્યો ત્યારે તેનો સારો આદરસત્કાર થયો.

૧૩ મુકદ્દમો—ઇંગ્લંડમાં ૩ વર્ષ રહ્યા પછી નંદકુમાર, ચૈયત-સિંહ, અને અયોધ્યાની બેગમો સાથેની નીતિ વિષે તેના પર પાર્લિમેન્ટ આગળ તહોમત મુકાયું, બર્ડ, ફેરિડન અને ફ્રાન્સ આદિ મહાન વક્તાઓએ તેની વિરુદ્ધ અસરકારક બાષણ કર્યો. સાત વર્ષ કામ ચાલ્યા પછી પાલ મેન્ટે ૨૯માંથી ૭ વિરુદ્ધ મતે તેને નિર્દોષ ઠરાવી માન સાથે છોડી મૂક્યો. હેસ્ટિંગ્સને આ મુકદ્દમામાં ૫૦ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચ થયો હતો. કંપનિએ તે નાણાં તેને વગર વ્યાજે ધીર્યા, અને બોડ ઓવ કન્ટ્રોલે તેને માટે ચાર હજાર પાઉન્ડનું વાર્ષિક પેન્શન મંજૂર કર્યું, અને દશ વર્ષનું પેન્શન અગાઉથી આપ્યું.

૧૪ મુકદ્દમો—છેલા દિવસો અને અવસાન.

હેસ્ટિંગ્સ છેલ્લાં ૨૪ વર્ષ પિતાના વતન ડેલ્વેર ડેમાં રહ્યો. ઓક્સફર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયે તેને ડૉક્ટર ઓવ લૉજની માનવંતી પદવી આપી હતી, તેને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં પ્રિવિકાઉન્સિલમાં લીધો હતો. એક વખતે રશિયાનો ઝાર અને પ્રશિયાનો રાજા ઇંગ્લંડ આવ્યા ત્યારે લંડનના ગીલ્ડ હૉલમાં તેને હિંદનાં મુખ્ય બચાવવા માટે બધું માન મળ્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૮૧૮ના ઓગસ્ટની ૨૨મી તારીખે ૮૬ વર્ષની

વધે મરણ પામ્યો. તે વિદ્વાન અને વિદ્વાનો શોખીન હોવાથી દર સવારે પ્રસ્તુતનો અમુક ભાગ લખતો હતો.

૧૫ હેસ્ટિંગ્સના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ—ઇ. સ. ૧૭૮૫ સુધીમાં બંગાળામાં બિહાર અને બનારસ, મદ્રાસ પ્રદેશમાં ઉત્તર સરકાર અને મુંબઇ પ્રદેશમાં વસાઇ અને સાલસેટ અંગ્રેજોને તાબે હતાં. વળી અયોધ્યા અને આર્કાટના નવાબ, તથા તાંજોરનો રાજા અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણ નીચે હતા.

પ્રશ્નો.

૧. દિરાજક પદ્ધતિ કેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડી ?
૨. હેસ્ટિંગ્સનું પ્રાથમિક જીવન બોલો.
૩. હેસ્ટિંગ્સે બંગાળાની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી ?
૪. કઇ પરિસ્થિતિમાં રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ઘડાયો, અને તેના મુખ્ય મુદ્દા કયા હતા ?
૫. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની કઇ બાબત હેસ્ટિંગ્સને અટકાવ રૂપ નીવડી અને તે કેવી રીતે ?
૬. બીજા મહેસુર વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૭. હેસ્ટિંગ્સે કોની પાસેથી અને કેવી રીતે નાણાં મેળવ્યાં ?
૮. ફાક્ટસ અને પિટના હિંદી બિલોનું વર્ણન કરો.
૯. હેસ્ટિંગ્સના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ નકશો દોરી બતાવો.

પ્રકરણ ૪૮ મું.

સોર્ડ કોર્નવોલિસ ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૭૯૩.

(૧) કોર્નવોલિસ—ઇ. સ. ૧૭૮૬માં આવી પહોંચ્યો. તે કંપનિનો વ્યાવહારિક નોકર નહોતો. તેણે યુરોપ અને અમેરિકામાં સિપાઇ તેમજ અમલદાર તરીકે નોકરી કરી હતી. તે અમીરી કુટુંબનો હતો. કોર્નવોલિસે નિયામક મંડળના ધારા પ્રમાણે ચાલવા નિશ્ચય કર્યો હતો.

(૨) ત્રીજો મહેસુર વિગ્રહ—(ઇ. સ. ૧૭૯૦-૧૭૯૨) કોર્નવોલિસ શાન્તિ જાળવવા ચલાતો હતો, પણ તેને વિગ્રહ કરવાની ફરજ પડી, કારણ કે દીપુએ ત્રાવણકોર પર ચઢાઈ કરી દેશ વેરાન કર્યો. ત્રાવણકોરના રાજ્યએ મદ્રાસ કોંસિલની મદદ માગી, તેથી કોર્નવોલિસે જાતે મદ્રાસ આવી ઇ. સ. ૧૭૯૧માં માંગલોર જતી લીધું. તે શ્રીરંગપટ્ટન તરફ ચાલ્યો પણ સાધનની ખોટ હોવાથી માંગલોર તરફ પાછો ફર્યો, બીજા વર્ષે તૈયારી કરી દીપુની સામે ગયો. દીપુ હાર્યો અને શહેરમાં બરાયો, તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ૩૩,૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા તથા અર્ધું રાજ્ય આપવાની શરતે અંગ્રેજો સાથે શ્રીરંગપટ્ટન સુકામે સલાહ કરી; વળી કેદીઓને છુટા કરવામાં આવ્યા તથા દીપુએ પોતાના બે છોકરાઓને કરારની બાંહેધરીમાં સોંપ્યા. વળી કુર્ગ ત્યાંના રાજાને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. આ સલાહથી અંગ્રેજોને મલબાર, કોડીંગલ, બરમહાલ અને સેલમ મળ્યાં. હૈદરાબાદના નિઝામઅલીને બહારી અને કડપા તથા મરાઠાઓને કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાનો દોઆબ મળ્યો.

(૪) બંગાળાની સ્થાયી વ્યવસ્થા—ઇ. સ. ૧૭૯૩.

લડાઇ પછી કોર્નવોલિસ કલકત્તા પાછો આવ્યો. તેણે અકબરની પેઠે મહેસુલની સારી વ્યવસ્થા કરી. બંગાળાના જમીનદારો ખેડતો પાસેથી ધણા પૈસા કઢાવી સારો લાભ મેળવતા હતા. સરકારને જમીનદારોથી અસંતોષ થયો તેથી સુધારો કરવાની જરૂર જણાઇ.

કંપનિને નિયમિત આવક જોઈતી હતી, તેથી સારી વ્યવસ્થા સુઝતી નહોતી. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટર તરફથી ધણી સૂચનાઓ થઈ તે પરથી હમેશને માટે દાણનો આંકડો મુકરર કરવામાં આવ્યો. આ વ્યવસ્થા લાંબો વિચાર કરીને કરી નહોતી, તેથી કંપનિ આર્થિક જુકસાન ખમતું પડ્યું. જમીનદારો ખેડુતો પર ત્રાસ વર્તાવતા હતા; તેથી પાછળથી ખેડુતોને ન્યાય અપાવવા કાયદો કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨ના માર્ચની ૨૨મીએ આ વ્યવસ્થા નક્કી કરી બહાર પાડવામાં આવી હતી. આથી જમીનદારો જમીનના માલિક થયા. આ વ્યવસ્થાથી રૈયતનું હિત થયું, અને સરકારે જોઈતો સુધારો કરવા ધ્યાન આપ્યું.

(૫) સુધારા—લૉર્ડ કાર્નવોલિસની બલામણુથી કંપનિના ડિરેક્ટરોએ નોકરોના પગાર વધાર્યા, તેથી લાંચથી મુક્તિ મળી. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી ૭૦ લાખ રૂપીઆ રક્ષણ પેટે મળવા લાગ્યા. જાહેર નોકરીમાં દેશીઓને રાખ્યા; તથા ન્યાય કરવાનું અને આવક ઉધરાવવાનું કામ જુદું પાડ્યું. યુરોપીઅન ન્યાયાધીશોને મદદ કરવા માટે હિંદુ મુસલમાન ધારાશાસ્ત્રીઓ રાખ્યા, અને પોલિસની વ્યવસ્થા પણ કરી. કલાઈવે બંગાળને દેશી રાજાઓની સત્તા નીચે મૂક્યું હતું, ત્યારે કાર્નવોલિસે અંગ્રેજોની સત્તા નીચે મૂક્યું.

(૬) સ્વદેશગમન—લૉર્ડ કાર્નવોલિસે કંપનિને પહેલાં ન હતી એવી બળવાન સ્થિતિમાં મૂકી. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં કંપનિએ નવો પરવાનો મેળવ્યો. તેથી ખાનગી વેપાર બંધ થતાં વેપાર આબાદ થયો. કાર્નવોલિસે ઇ. સ. ૧૭૯૩ ના ઓક્ટોબરમાં હિંદ છોડ્યું.

૩. સર જોન શોર, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૧૭૯૮.

(૧) સર જોન શોર (લૉર્ડ ટિગનમાઉથ) સુપ્રિમ કૉસિલનો સભ્ય હતો. તેણે બંગાળની સ્થાયી જમાઈદારી વ્યવસ્થા કરવામાં મહાન શક્તિ બતાવી હતી. તેલગભગ લૉર્ડ કાર્નવોલિસના જેવો હતો. તે ગવર્નર જનરલ નીમાયો.

(૨) તટસ્થ રાજનીતિ—ઈંગ્લંડની સરકાર ૧૨૧૪થી મર્નર જનરલને કોઈપણ દેશી રાજ્યમાં હાથ નહિ ધાલવાનો અને પોતાની સત્તાનું સમતોલપણ જાળવાનો હુકમ મળ્યો હતો, તેરી સર જોન શોરે કોઈ પણ દેશી રાજ્યના ઝબડામાં હાથ ધાલ્યો નહિ. અંગ્રેજોની આવી રાજનીતિથી ટીપુ અને મરાઠાઓએ પોતપોતાનું બળ વધારવા માંડ્યું.

(૩) મરાઠાઓએ ઇ. સ. ૧૭૯૫માં હૈદરાબાદના નિઝામ પર ચઢાઈ કરી, તેથી નિઝામે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ પોતાની રાજનીતિને વળગી રહી સર જોન શોરે તેને મદદ કરી નહિ; તેથી મરાઠાઓએ નિઝામને કુદલા આગળ હરાવ્યો. આથી નિઝામે પોતાના રાજ્યમાંથી અંગ્રેજ અમલદારોને કાઢી મૂક્યા અને ફ્રેંચ નોકરો રાખ્યા.

(૪) અયોધ્યાની વ્યવસ્થા ઇ. સ. ૧૭૬૭—અયોધ્યાનો નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલા ઇ. સ. ૧૭૬૭માં મરણ પામ્યો. તેના પછી વઝીરઅલી નવાબ થયો. પણ મહુમ નવાબનો ભાઈ સાદતઅલી હકદાર વારસ હતો તેથી ગાદીને માટે કળ્યો થયો; સરજોન શોર કે જે આ અરસામાં લોર્ડ ટિગનમાઉથ નામથી ઓળખાતો હતો તે આ આમતમાં તપાસ કરવા લખ્ખે ગયો. તેણે વઝીરઅલીને સાફ વર્ણસન બાંધી આપી બનારસ મોકલ્યો, અને સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો.

(૫) સર જોન શોરની રાજનીતિનું પરિણામ—ગવર્નર જનરલનો ઇરાદો અને તેની શક્તિ જો કે સારાં હતાં, તેપણુ તટસ્થ રાજનીતિથી તેણે અંગ્રેજ સત્તાને નબળી બનાવી, તેથીજ ટીપુ અને મરાઠા બળવાન થયા અને દેશમાં અવ્યવસ્થા થઈ. તેણે પોતા પછીના ગવર્નર જનરલને માટે મોટી મુશ્કેલી ઉભી કરી હતી, કારણ કે ટીપુ અને મરાઠા ખુદી રીતે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

પ્રશ્નો.

૧. ત્રીજા મહાસુર વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૨. લૉર્ડ કોર્નવોલિસે કયા સુધારા કર્યા ?
૩. સર જોન શોરની રાજનીતિ તથા તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે સમજાવો.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

૪ માર્ચિવસ વેલેસ્લી (લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫

૧. લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન ઇ. સ. ૧૭૯૮ માં હિંદમાં આવ્યો. ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન મિ. પિટ તેનો મિત્ર હતો. મોર્નિંગ્ટનબોર્ડ ઓવ કંટ્રોલનો સભ્ય હતો તેથી હિંદની વાજતોનો અનુભવી હતો. તેની ઇંગ્લંડની કાનૂની કળકતી હતી. મેજર કિલ્પાટ્રક કે જેણે નિઝામ અને સિંધીઆની સારી નોકરી કરી હતી તે વેલેસ્લીનો મદદગાર હતો.

૨. હિંદની પરિસ્થિતિ—સર જોન શોરની રાજનીતિથી હિંદના રાજરજવાડાઓ પોતાના બળમાં વધારો કરતા હતા. ટીપુ સુલતાન, હૈદરાબાદનો નિઝામઅલી, મરાઠાનો આગેવાન નાનાફડનવીસ અને અફઘાનો અંગ્રેજોની વિરુદ્ધમાં હતા. ફ્રેન્ચો અંગ્રેજોના કદા શત્રુ હતા. નિઝામ પોતાનું ૧૫ લાખરનું લશ્કર રેમન્ડ નામના એક ફ્રેન્ચ અમલદારને રાખી કેળવતો હતો. સિંધિઆ પણ ફ્રેન્ચ અમલદારોના હાથ નીચે પોતાનું લશ્કર કેળવતો હતો. ઘરડો, આંધળો અને નિરાધાર શાહઆલમ સિંધિઆના કબજામાં દલ્હીમાં કેદી હતો. મરાઠાઓ તેની પાસે સહી કરાવી ધારેલું કામ કરી શકતા હતા. હિંદની આવી અવ્યવસ્થા જોઇ વેલેસ્લીને એક સર્વોપરિ સત્તાની જરૂર જણાઇ.

૩.—સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના—હિંદમાં રાજ્યકર્તા

તરીકે સૌથી લાયક અંગ્રેજો હતા, તેથી વેલેસ્લીએ કંપનીને કેસરે હિંદ બનાવવાની એક યોજના ઘડી કાઢી. દેશી રાજ્યમાં ખ્રિષ્ટિય લસ્કર અને રેસિડેન્ટ રાખવા નક્કી કર્યું, અને દેશી રાજાઓ પાસેથી તે બદલ ખર્ચ લેવાનો કરાવ કર્યો. દેશી રાજા મરણ પ્રમાણે રાજ કરવા છૂટે હતા પણ કોઈ પણ રાજા સાથે લડાઈ કે સંધિ કરવાનો તેને હક નહોતો. વેલેસ્લીએ દેશી

માર્કિવસ વેલેસ્લી.

રાજાઓની પાસે પોતાના રાજામાંથી ફ્રેન્ચ અમલદારોને રજા આપવાની તથા શત્રુથી સ્વરક્ષણ કરવા સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારવાની માગણી કરી, તથા માગણીનો અનાદર કરનારની સાથે વિગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય કીધો.

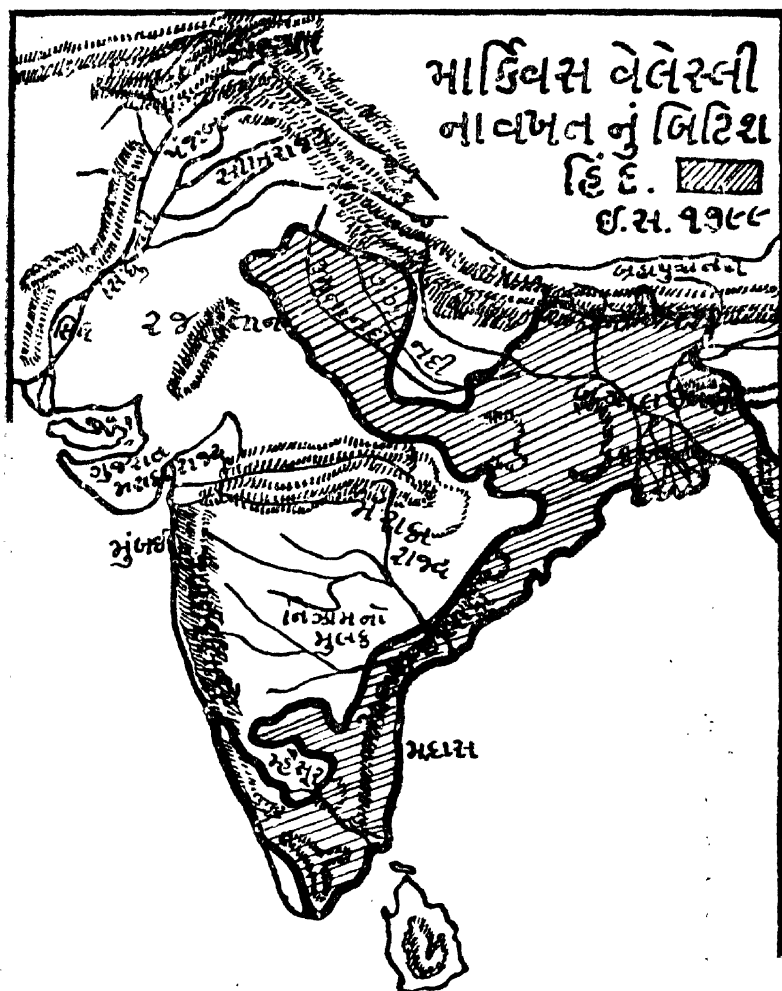
૪. નિઝામ સાથે નવો કરાર—વેલેસ્લીના વખતમાં ફ્રેન્ચોની ઘણી બીક હતી, કારણ કે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ મિસર સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, અને હિંદમાં પણ આવવાની વધી હતી. આ કારણથી વેલેસ્લીએ નિઝામ સાથે નવો કરાર કરવા ઇચ્છ્યું. નિઝામે અંગ્રેજોની માગણી સ્વીકારી ફ્રેન્ચ અમલદારોને રજા આપી અંગ્રેજ અમલદારોને પ્રીતી જગાઓ આપી.

૫. ૪ થો મહૈસુર વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૭૮૯—ટીપુ ઇ. સ.

૧૭૯૨ માં જોએલા પોતાના પ્રાંતો પાછા ન મેળવાય ત્યાં સુધી રેશમની પથારીનો ત્યાગ કરી સુતરા ઉપર સુતાની પ્રતિજ્ઞા લઈ રાત દિવસ લશ્કર ફેળવતો હતો. તેણે લશ્કરની તથા સાહિત્યની મદદ માટે ફ્રેન્ચ સરકાર સાથે પત્રવહેવાર કર્યો હતો. આ પત્રો પકડાયા હતા. મોરિશિયસની સરકારે તેને ૧૦૦ ફ્રેન્ચોની મદદ મોકલી હતી. દીપુને નમાવવા જનરલ હૅરિસની સરદારી નીચે એક લશ્કર ગયું હતું, અને બીજું જનરલ સ્ટુઅર્ટની સરદારી નીચે મુંગધથી નીકળી કુર્ગમાં થઇને મલબાર કાંઠે આશ્રય લીધું. દીપુ સદાશીર આગળ જનરલ સ્ટુઅર્ટને મળ્યો, પણ તે હાર્યો. તે પછી તેને જનરલ હૅરિસે માલવેલી આગળ હરાવ્યો. તે પછી દીપુ શ્રીરંગપટ્ટનમાં ભરાયો. અંગ્રેજોએ શહેરને ઘેરા લીધો, અને દીપુ લડતાં મરાયો. અંગ્રેજોએ દીપુના બે છોકરાઓને સાંઝે વર્ષાસન બાંધી આપી વેલોરમાં રાખ્યા, અને કાનડા, કોઇમટુર પોતે રાખી બાકીના મુલક પર જીતના હિંદુ રાજાના કૃષ્ણરાવ નામના પાંચ વર્ષના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો, તેની વતી દીવાન પૂર્ણિમા અને ગવર્નર જનરલનો ભાઇ આર્થર વેલેસ્લી અમલ કરતા હતા. અંગ્રેજો આ વિગ્રહથી દખ્ખણમાં બળવાન થયા, અને લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન પોતાની સારી નોકરીથી માર્કિવસ આફ વેલેસ્લી નામથી જાળખાયો.

૬. મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્ણતા—કર્ણાટકમાં મહમ્મદઅલીનો દીકરો ઉમદાત ઉલ-ઉમરા ખરાબ રીતે કારભાર કરતો હતો. તે દીપુના પક્ષમાં ભળ્યો હતો. તેના મરણથી ગવર્નર જનરલે ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં કર્ણાટક ખાલસા કર્યો. તાંજેરનો રાજા મરણ પામ્યો, અને ગાદી માટે તેની બે દીકરીઓ લડતી હતી, તેથી અંગ્રેજોએ તે મુલક પણ ખાલસા કર્યો. વારસોને વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યા. નિઝામે સાહાયકારક સૈન્યના ખર્ચ પેટે દીપુના રાજ્યમાંથી મળેલા બઘારી, કડપા અને ગુટ્ટી અંગ્રેજોને આપ્યા. હજી પણ તે આપી દીધેલા પ્રાંતો તરીકે જાળખાય છે. આ રીતે ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં મદ્રાસ ઇલાકા પુરો થયો.

માર્કિવસ વેલેસ્લી
ના વખત નું બ્રિટિશ
હિંદ.
ઈ.સ. ૧૭૮૮

૭. વાયવ્ય પ્રાંતોની શરૂઆત—અયોધ્યાના નવાબે સીખ અને અફઘાન હુમલાઓથી રક્ષણ મેળવવા સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારી તથા તે પેટ તેણે શહિલખંડ અને દોઆબ અંગ્રેજોને આપ્યા આ પ્રમાણે વાયવ્ય પ્રાંતોની શરૂઆત થઈ.

૮. વસાઈના કરાર, ઇ. સ. ૧૮૦૨—નિઝામ, મહેસુરના રાજા, અયોધ્યાના નવાબ અને રજપુતોએ અંગ્રેજોની માગણી સ્વીકારી. હવે મરાઠાઓ અલગ હતા. તેઓમાં કુર્સેપ હતો તેથી પૂનાના પેશ્વા બાહુરાવ બીજાએ વસાઈ મુકામે અંગ્રેજો સાથે કરાર કરી સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારી.

૯. મરાઠા બીજા વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૦૩—અંગ્રેજોએ દોલતરાવ સિંધીઆ અને રાધેજી ભોંસલેને હરાવ્યા. સિંધીઆએ સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારી જમનાની ઉત્તરના દિલ્હી અને આગ્રાના પ્રાંતો તથા બરૂચ અંગ્રેજોને આપ્યાં, ઇ. સ. ૧૮૦૩. ભોંસલેએ પણ બાલાસોર સહિતનો કટક પ્રાંત અંગ્રેજોને આપી સલાહ કરી. ગાયકવાડે પણ વાર્ષિક ૧૨ લાખ રૂપીઆની આવકનો ગુજરાત પ્રાંત અંગ્રેજોને આપી સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૮૦૫ (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૯ મું.)

૧૦. મરાઠા ત્રીજા વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૦૫ આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજો હોલ્કર સાથે લડ્યા; પણ તેણે સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારી નહિ, તેથી વિગ્રહ ચાલુ રહ્યો. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૧ મું.)

૧૧. સર આર્થર વેલેસ્લી કે જે પાછળથી ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન નામે ઝાળખાયો તે માર્કિવસ વેલેસ્લીનો લઘુ ભાતા હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં હિંદમાં આવી નિઝામે સ્વીકારેલા સાહાય્યકારક સૈન્યના નેતા તરીકે ચોથા મહેસુર વિગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. દીપુના મરણ પછી તે મહેસુરનો કારભાર કરતો હતો. તેણે બીજા મરાઠા વિગ્રહ વખતે અહમદનગર કબજે કરી સિંધીઆ અને ભોંસ-

લેનાં સંયુક્ત સૈન્યને અસાધના યુદ્ધમાં હરાવ્યાં હતાં તે ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં ઈંગ્લંડ ગયો. ત્યાં તે ધીમે ધીમે ઈંગ્લંડનો પ્રધાન થયો હતો.

૧૨. લૉર્ડ લેઈક નામના મહાન અંગ્રેજ જનરલે બ્રીજ અને ત્રીજા મરાઠા વિગ્રહ વખતે અલીગઢ જીતી દિલ્હી અને આગ્રાનો કબજો લીધો હતો. તેણે લાસ્વારી (૧૮૦૩) અને દોગ (૧૮૦૪) ના વિગ્રહમાં બહાદુરી બતાવી હતી, તેણે ફરકાબાદ આગળ હોલ્કરને હરાવી ભરતપુરને ઘેર્યું, પણ તે તે લઈ શક્યો નહિ. નવા ગવર્નર જનરલના વખતમાં તે પોતાની મરજી મુજબ વર્તી શક્યો નહિ તેથી રાજનામું આપી ઈંગ્લંડ ગયો.

૧૩. વેલેસ્લીએ મેળવેલા અન્ય પ્રાંતો— વસાઈના કરારથી વાર્ષિક ૨૬ લાખની આવકના વસાઈ અને સાલ્સેટ ટાપુઓ મળ્યા હતા. રજપૂતોએ સાહચ્યકારક સૈન્ય સ્વીકારી ફેટલાક પ્રાંતો આપ્યા હતા. સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો તેથી અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૭૯૯માં તે ભાગ ખાલસા કર્યો, અને નવાબના વારસને પેન્શન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૯.

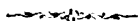
૧૪. વેલેસ્લીનો કારભાર—વેલેસ્લી “કંપનિના વંશનો અકબર” હતો. તેણે કલાઇવનું સ્થાપેલું રાજ્ય વધાર્યું, અને કંપનિને વાસ્તવિક રીતે કૈસરે હિંદ બનાવી. તેણે કલકત્તામાં કંપનિના નવા આવનાર નોકરોને ઇતિહાસ, હિંદી ભાષાઓ, અને રાજદ્વારી બાબતોનું જ્ઞાન આપના એક પાઠશાળા સ્થાપી હતી. તેના બાહોશીબર્મા કારભારથી કંપનિ હિંદની માલીક થઈ. જ્યારે તેણે હિંદ છોડ્યું ત્યારે માત્ર હોલ્કર અને સીખ પર અંગ્રેજ સત્તા નહોતી.

૧૫. વેલેસ્લીનું ગમન—વેલેસ્લીની રાજનીતિથી કાર્ટ ઓવ ડિરેક્ટર નાખુશ થઈ, તેણે ઘણો ખર્ચ કર્યો, અને વેપારને મોટું નુકસાન થયું. આથી તે રાજનામું આપી ઇ. સ. ૧૮૦૫માં ઈંગ્લંડ ગયો. આ અરસામાં હોલ્કર સાથેના વિગ્રહ ચાલુ હતા. વેલેસ્લી ઇ. સ. ૧૮૪૨માં ૮૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. માર્કિવસ વેલેસ્લીના કારભારના આરંભમાં હિંદની હાલત કેવી હતી ?
૨. સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના તથા તેથી થયેલી અસર સમજાવો.
૩. ચોથા મહેસુર વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૪. વેલેસ્લીએ હિંદમાં ખ્રિષ્ટિય રાજ્યની ઇમારત કેવી રીતે ચણી ?
૫. આર્થિક વેલેસ્લી અને લૉર્ડ લેઇક વિષે તમે શું જાણો છો ?
૬. હિંદુસ્તાનના નકશાનો સ્કેચ કરી તેમાં વેલેસ્લીના વખતનું ખ્રિષ્ટિય હિંદ બતાવો.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અને સર જ્યૉર્જ આર્લો. ૧૮૦૫-૧૮૦૭.

૫. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ફરીથી ઇ. સ. ૧૮૦૫.

કોર્ટ ઓવ હિરેક્ટર ત્રીજા મરાઠી વિગ્રહમાં કર્નલ મોન્સનની હારના સમાચાર સાંભળી હિંદમાં સલાહશાંતિ જાગવવા લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસને ફરીથી મોકલ્યો. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે કલકત્તે આવી લૉર્ડ લેઇક પર કાગળ લખ્યો કે હિંદુસ્તાન સિંધીઆને સોંપવું અને હોદ્દર સાથે સલાહ કરી દેવી. ગવર્નર જનરલ વૃદ્ધ હતો. તે ૧૦ અઠવાડીયાં પછી ગંગામાં હોડીમાં બેસી લૉર્ડ લેઇકને મળવા વાયવ્યમાં જતો હતો, એમાં ઇ. સ. ૧૮૦૫ ના ઑક્ટોબરની પમી તારીખે ગાજીપુર આગળ મરણ પામ્યો.

સર જ્યૉર્જ આર્લો ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭.—

(૧) રાજનીતિ—સર જ્યૉર્જ આર્લો કૉસિલનો જુનો

સમ્ય હતો. તે કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ નીમાયો. તે કૉર્નવોલિસના જોવા હતો. તેને દેશી રાજ્યમાં માથું ન મારવાનો અને સ્વ-સંસ્થાન સાચવી ખેસી રહેવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તેણે જયપુરના મહારાજાને અને અન્યને કહ્યું કે કંપનિ મરાઠાથી તમારું રક્ષણ કરશે નહિ. આ પ્રમાણે વેલેરલીના કરાર ૨૬ કરવામાં આવ્યા.

(૨) વગર શરતે સલાહ—ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૬-સર જ્યોર્જ બાર્લોએ ડિરેક્ટરોની સલાહ મુજબ હોલ્કર, સિંધીઆ, અને બરતપુરના રાજા સાથે વગર શરતે સલાહ કરી. આ નીતિનું પરિણામ એ થયું કે સાહાય્યકારક સૈન્યની યોજના સ્વીકારનાર રાજા-રજવાડાઓ બળવો અને લડાઇ કરવાની તૈયારી તથા અંગ્રેજોની શક્તિ વિષે હલકો વિચાર કરવા લાગ્યા. જશવંતરાવ હોલ્કરે પુન્દીના રાજાને ઘણો હેરાન કર્યો, અને તેણે જયપુરના રાજા પાસેથી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા. નિઝામે પણ નવી જીતો કરવા માંડી.

(૩) વેલોરનું ખંડ, ઇ. સ. ૧૮૦૬—મદ્રાસના મુખ્ય સેનાપતિએ દેશી સિપાઇઓને એકજ જાતની પાઘડી પહેરવા હુકમ કર્યો. તેથી સરકાર અમને ખિસ્તી કરવા માગે છે, એવી ગેરસમજુતીથી વેલોરના સિપાઇઓએ જુલાઇની ૧૦ મીએ બળવો કરી ૧૧૨ યુરોપિયનને મારી નાખ્યા. ઈર્નલ ગીલેસ્પીએ આર્કટથી આવી બળવો સમાવ્યો; અને ટાપુના હોકરાઓ પર શક આવાવાથી તેમને કલકત્તે રાખ્યા. કંપનિના ડિરેક્ટરોએ મદ્રાસના ગવર્નર લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટીકને તથા બળવા માટે મુખ્ય જવાબદાર મુખ્ય સેનાપતિ સર જોન કેડકને પાછા બોલાવ્યા.

(૪) સર જ્યોર્જ બાર્લો-મદ્રાસનો ગવર્નર—લૉર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ નીમાયો તેથી સર જ્યોર્જ બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમ્યો.

૬. લોર્ડ મિન્ટો, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૩.

૧. લોર્ડ મિન્ટો-ઈ. સ. ૧૮૦૭ ના જુલાઈમાં હિંદમાં આવ્યો. તે પ્રથમ બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો. દેશી રાજ્યમાં માથું ન મારવાનો ઠરાવ કરી તે હિંદમાં આવ્યો હતો. પણ હિંદની હાલત જોઈ તેને પોતાનો વિચાર બદલવો પડ્યો.

૨. હિંદની હાલત—આ અરસામાં રજપુતો ઘણા દુઃખી હતા. સિંધિયા અને હોશ્કર એકત્ર થઈ રજપુતોને પીડવા લાગ્યા, શહેરો ઉગ્ગડ થયાં, રસ્તાઓ ઉપર વેપાર બંધ થયો, ખેતરો પડતર રહ્યાં, અને મંદિરો તથા મહેલો જમીનદોસ્ત થયાં. ટાંકમાં અમીરખાન નામે સરદાર ઉભો થયો. તેની સરદારી નીચે પિંઢારા ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

૩. યુદ્ધભંડના રાજાને વશ કર્યો,—ઈ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૨. સર જ્યોન્ બાર્ડોના અમલમાં યુદ્ધભંડ લુટારાઓનો વાસો હતું. તેઓને વશ કરવા કર્નલ માર્ટીન્ડેલને મોકલ્યો, તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૨ સુધી લુટારાઓના પહાડી કિલ્લા જીતી લીધા. કલિંજરનો કિલ્લો હાથમાં આવતાં લુટારાઓ શરણે આવ્યા, અને દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ.

૪. રજપુતાનામાં સુલકી વિગ્રહ—જયપુર અને જોધપુરના રાણાઓ ઉદેપુરના રાણાની કૃષ્ણાકુમારી નામની પુત્રીને પરણવા એક બીજા સામે લડ્યા. લગભગ બધા રજપુત સરદારોએ વિગ્રહમાં ભાગ લીધો. જયપુર, જોધપુર અને ઉદેપુરના રાજાઓએ અંગ્રેજો મદદની માગણી કરી, પણ લોર્ડ મિન્ટોએ મદદ કરવા ના પાડી. એટલામાં કુંવરીએ ઝેર પીને દેહ-ત્યાગ કરીધો, તેથી રજપુતાના ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં સુલકી વિગ્રહથી સુકત થયો.

૫. અમીરખાનને વશ કર્યો—અમીરખાન નામનો અફઘાન સરદાર ત્રીજા મરાઠા વિગ્રહ વખતે હોશ્કરના પક્ષમાં રહી અંગ્રેજો

સાથે લડ્યો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં વરાડના રાજ પર ચઢાઈ કરી. રાજ્યએ તેને હરાવ્યો. લૉર્ડ મિન્ટોએ રાજની મદદમાં લશ્કર મોકલ્યું, તેથી અમીરખાન હોલકરને આગ્રે ઇદાર ગયો. જશ્વંતરાવ હોલકરના મરણ પછી સંસ્થાનમાં એક મરાઠાનો અને બીજો પઠાણનો એમ બે પક્ષ પડ્યા. અમીરખાને સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપી જયપુર જીત્યું હતું, મિન્ટોએ તેમાં હાથ ધાલ્યો નહોતો. હવે કાલ્હા-પુર અને સાવંતવાડીના રાજ્યોએ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ લૉર્ડ આર્ચર કન્ટ્રોલના હુકમથી તેમને અંગ્રેજોએ દાબી દીધા.

૬. સરહદ પરનાં સંસ્થાનો સાથે સલાહ—ધરાનના શાહે રશિયા સાથેના વિગ્રહમાં પોતાના કેટલાક પ્રાન્ત ખોયા હતા. તેણે નેપોલિયન બોનાપાર્ટની મદદ માગી. નેપોલિયને એક ટુકડી ધરાન મોકલી. ફ્રેન્ચોની બીકથી જયવા લૉર્ડ મિન્ટોએ સર જોન માલકમને ધરાન, એલ્ફિન્સ્ટનને અફઘાનિસ્તાન, અને મેતકાફને પંજાબમાં એલચી તરીકે મોકલી મૈત્રીનો સંબંધ બાંધ્યો; તથા પોતાની અને સીખોની વચ્ચે સતલજની હદ દરાવી. સતલજની પૂર્વના સીખો ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં જતેજ બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે આવ્યા.

(૭) ત્રાવણકોરના બનાવ,—ઇ. સ. ૧૮૦૮-૧૮૧૩-ત્રાવણકોરનો રાજ સાહાયકારક સૈન્યનો ખર્ચ આપવા અશક્ત થયો. તે અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવાના વિચારે સામે થયો. કર્નલ લીગરે તેના પ્રધાનને હરાવી ત્રાવણકોરમાં બ્રિટિશ અમલ ચલાવ્યો; પણ તે ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં તેના રાજને પાછું આપવામાં આવ્યું.

(૮) કંપનિના મદ્રાસના અમલદારોનો બળવો, ઇ. સ. ૧૮૦૬—ડિરેક્ટરોની સલાહ મુજબ સર જ્યોર્જ બાર્લેએ મદ્રાસના લશ્કરી અમલદારોના કુટુંબના પોષણ માટે અપાતો ખર્ચ કમી કર્યો, તેથી અમલદારોએ બળવો કર્યો. બળવો સમાપ્તિ દેવામાં આવ્યો, પણ સર જ્યોર્જ બાર્લેને પાછો ખેલાવવામાં આવ્યો.

(૯) મોરિશ્સની જીત, ઇ. સ. ૧૮૧૦—યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો તેથી મોરિશ્સ અને બુર્બોનના ફ્રેંચોએ અંગ્રેજ કંપનિનાં વહાણો પર હલ્લો કર્યો. લોર્ડ મિન્ટોએ ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું. તેણે તે ગેટા સહેલાઈથી જીતી લીધા; પણ મોરિશ્સ ખાલસા કરી બુર્બોન ફ્રેંચોને ઇ. સ. ૧૮૧૪માં પાછો આપ્યો.

(૧૦) જાવાની જીત—થોડા વખત પછી નેપોલિયને હોલેંડ પર હલ્લો કર્યો, તેથી લોર્ડ મિન્ટોએ પૂર્વના અગત્યના ડચ સંસ્થાન જાવા પર લશ્કર મોકલ્યું; અને પોતે સ્વયંસેવક તરીકે સાથે ગયો. અંગ્રેજોએ જાવા સહેલાઈથી જીત્યું, પણ હોલેંડ સાથે સલાહ થતાં જાવા ઇ. સ. ૧૮૧૬માં પાછું આપ્યું.

(૧૨) લોર્ડ મિન્ટોનું ગમન—લોર્ડ મિન્ટો ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના અંતમાં ઈંગ્લંડ ગયો, અને બીજા વર્ષે મરણ પામ્યો. તે તે અરસાનો એક મહાન રાજદારી નર હતો. તેણે સરહદ પરનાં સંસ્થાનો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધી ખ્રિષ્ટિય હિંદમાં શાંતિ સ્થાપી, તથા હિંદમાં બાબા-સાહિબનો અબ્યાસ વધાર્યો. તેના રાજ્યકાળમાં ઈંગ્લંડના સમજદાર માણસોએ જાહેર કેળવણીનો વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ના ફેરફાર પ્રમાણે કંઈક રકમ કેળવણી પેટે જુદી કાઢી, અને રફલ માસ્તરો તથા પાઠશાળાને હિંદમાં વસવાની પરવાનગી મળી.

(૧૧) કંપનિના પટામાં ફેરફાર, ઇ. સ. ૧૮૧૩—આ પરવાનાથી ઇ. સ. ૧૭૯૩ના પરવાનાનો અંત આવ્યો, અને નવો પરવાનો ૨૦ વર્ષ માટે મંજૂર થયો. આ મંજૂરીથી ખાનગી ખ્રિષ્ટિય વેપારીઓ માટે હિંદનો વેપાર ખુલ્લો થયો. કંપનિને વેપાર કરતાં રાજ્ય પર વધુ ધ્યાન દેવાની ફરજ પાડી, અને તેને ચીન સાથે વેપારની મંજૂરી મળી. ખ્રિષ્ટિય તંત્ર પરવાનગી મેળવી હિંદમાં વસવાની છુટ મળી. હિંદીઓની કેળવણી માટે એક લાખ રૂપિયા મંજૂર થયા. આ પરવાનાથી કંપનિનો હિંદનો વેપાર મંદ બન્યો, અને ૨૦ વર્ષ પછી તેનો અંત આવવાનો હતો.

પ્રશ્નો.

૧. સર જ્યોર્જ બાર્બોની રાજનીતિ તથા તેનું આદેહું પરિણામ સમજાવો.
૨. લૉર્ડ મિન્ટોના આરંભકાળે હિંદની હાલત કેવી હતી ?
૩. લૉર્ડ મિન્ટોએ કરેલા સુધારા તથા સને ૧૮૧૩માં થએલા કંપનીના નવા પરવાનાનું વર્ણન કરો.

કંપની હિંદમાં મુખ્ય સરદાર તરીકે:
લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સથી લૉર્ડ ડેલહાઉસી સુધી.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

માકિવસ ઓવ હેસ્ટિંગ્સ (લૉર્ડ માયરો) ઇ સ.

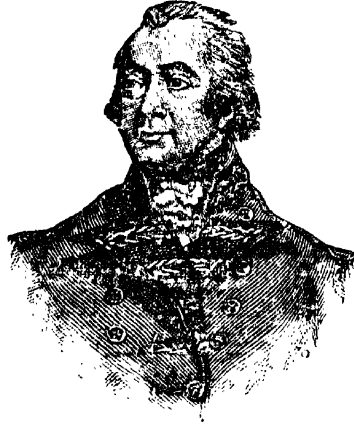
૧૮૧૩-૧૮૨૩.

૧. અર્લ ઓવ માયરો નામનો એક અંગ્રેજ અમીરે અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં અને ફ્રેંચોની સામે હોલેંડના પક્ષમાં હિંમતભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. વોરન હેસ્ટિંગ્સ સાથે તેને કંઈપણ સમપણું નહોતું. તે બહાદુર યોધો અને બાહોશ રાજદારી નર હતો. ઉચ્ચ નીચ સર્વ તેને ચલાતાં હતાં. તે ગવર્નર જનરલ નીમણો, અને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં કલકત્તા આવ્યો.

૨. હિંદની હાલત—અંગ્રેજોની તટસ્થ રાજનીતિના પરિણામે ઉત્તરમાં ગુરખા લોકો ખ્રિષ્ટિય હિંદને ઘેરાન કરતા હતા. મધ્યમાં

પિંહારા લોકો ત્રાસ વર્તાવતા હતા, અને દખ્ખ-

ણમાં મરાઠાઓ જોર પર
આવ્યા હતા. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ
એ ઇંગ્લંડમાં માર્કિવસ
ઓવ વેલેસ્લીની રાજ્ય-
પદ્ધતિ પર ટીકા કરી હતી,
પણ હિંદની પરિસ્થિતિ
વિચારી તેને વેલેસ્લીને
પગલે ચાલવાની જરૂર
જણાઇ, અને તેમ કરવા.
ની તેણે ઇંગ્લંડની સરકારની
મંજૂરી પણ મેળવી-

માર્કિવસ-ઓવ હેસ્ટિંગ્સ.

૩. નેપાળ વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૧૬—નેપાળમાં નેવાર
જાતના શાંત અને ઉદ્યોગી લોકો વસતા હતા. તેઓએ જૌદ્ધ ધર્મ
સ્વીકાર્યો હતો. આશરે ૧૮ માં સૈકાના મધ્ય ભાગમાં કાશ્મીરમાંથી
રજપુત અને બ્રાહ્મણોની લડાઇપ્રિય જાતો નેપાળમાં આવી. તેમણે
દેશ જીત્યો, અને તે ગુરખા નામે ઓળખાઇ. તેઓએ પૂર્વમાં સીકિમ
સુધી અને પશ્ચિમમાં કમાઉન સુધી દેશ જીત્યો. વળી તેઓએ ઉત્તરમાં
ટિબેટનું લાસા લુટ્યું પણ ચિનાઇ લશ્કરે તેમને પાછા હાંકી કાઢ્યા.
ગુરખાઓએ સર જ્યૉર્જ બાર્લે અને મિન્ટોના જમાનામાં અંગ્રેજોનાં
આશરે ૨૦૦ ગામડાં કબજે કર્યાં હતાં. વળી તેઓએ અંગ્રેજોએ
ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં મેળવેલા અયોધ્યાના એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યાં. તે
પ્રાંતો વગર તરારે પાછા આપવા લોર્ડ મિન્ટોએ ગુરખાઓને ફરમાવ્યું.
અંગ્રેજો પોતાના પહાડી પ્રદેશમાં આવી શકશે નહિ એવા વિચારે

નેપાળની સરકારે હુકમનેા અનાદર કર્યો, તેથી લોર્ડ મેયરોએ તે પ્રાંતો કબ્જે કરવા લશ્કર મોકલ્યું. ગુરખાઓએ આશરે ૧૮ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા, તેથી વિગ્રહ સળગી ઉઠ્યો.

અપરિચિત રસ્તાઓમાં થઇ પહાડી પ્રદેશમાં જતું એ કામ બુસ્કેલ હતું લોર્ડ મેયરોએ જનરલો ગિલેસ્પી, વૂડ, મોર્લી અને ઑકટલોનિની સરદારી નીચે ૪ સૈન્ય જુદે જુદે રસ્તે નેપાળમાં મોકલ્યાં. જનરલ ગિલેસ્પીએ કલિંગ કિલ્લો જીતવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે માર્યો ગયો. બીજાં બે સૈન્ય પણ નિષ્ફળ નીવડ્યાં, પરંતુ જનરલ ડેવિડ ઑકટલોનિની સરદારી નીચેના ત્રેણી લશ્કરે ગુરખા સરદાર અમીરાસંહને હરાવી મલાઉન કિલ્લો જીતી લીધો. આ લડાઇમાં ગવર્નર જનરલે જાતે મદદ કરી હતી. ગુરખા આલ્મોરા આગળ હાર્યા અને અંગ્રેજોએ કમાઉન પ્રદેશ જીતી લીધો. મકવાનપુરની લડાઇમાં અંગ્રેજોએ હરિહરપુર કિલ્લો જીત્યો તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં ગુરખાઓએ સેગાઉલી સુકામે કરાર કર્યો. આ કરારથી નેપાળના રાજાએ અંગ્રેજોના સહાયક સિદ્ધિમતા રાજાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી, અને અંગ્રેજોને ત્રેણી તથા સતલજની વચ્ચેના કમાઉન પ્રદેશ-સિમલા, મસુરી, નૈનિતાલ પરગણાં-અંગ્રેજોને આપ્યો; ઉપરાંત તેરાઈની મુલક પણ આપ્યો. રાજાએ ખટમંડુમાં અંજ રેસડંટ સ્વીકાર્યો. આ વિગ્રહથી અંગ્રેજો ઇશાન સરહદના બંધથી મુક્ત થયા. ગુરખા લોકોએ વઢાદારીથી બ્રિટિશ સરકારની લશ્કરી નોકરી સ્વીકારી, અને ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં તથા અર્વાચીન યુરોપીય વિગ્રહમાં અવર્ણનીય મદદ કરી.

કોર્ટ ઓવ રિફર્સ ગુરખા પરની જીતને કારણે અર્લ ઓ વ મેયરો અને જનરલ ઑકટલોનિનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં, અને ગવર્નર જનરલને માર્કિવસ ઓવ હેસ્ટિંગ્સનો ઇશ્કાબ આપ્યો.

૩. પિંડારા—હલકી શાંતિમાંથી એકઠા થએલા મરાઠા, અરધાનો, અને જાટ લોકો હુટહાટ કરતા હતા, તેઓ પિંડારા નામે

ઝોળખાતા. તેઓ ઝોમાસામાં સિધિઆ તથા હોલ્કરને આસરે માળ-વામાં રહેતા, અને ત્યાર પછી હુટવા નીકળતા. તેઓ અનાજ હુરી લઈ ધાસનો નાથ કરતા અને હુટ મેળવવા લોકોને ડામ દેતા હતા. તેઓ કૂર રીતે જુવાન છોકરીઓને જીતતી પેઠે ઘોડા પર આંધી લઈ જતા. એક વખતે તેઓ મધ્ય હિન્દમાં થઈ પૂર્વ કાંઠે આવેલા ગંતુ-રમાં ગયા, ત્યાં તેઓના ત્રાસથી બચવા ગામના લોકોએ એક ઘરમાં ભેગા થઈ બળી મરવાનો વિચાર કર્યો હતો !

૪. પિંદારાને વશ કર્યા—પિંદારાઓએ ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં હિંદને પૂર્વ કાંઠે જઈ મચ્છલીપટ્ટણનાં પડોસનો ભાગ ઉજડ કર્યો. તેઓના આગેવાન કરીમખાન, વસિત્ર મહમ્મદ, અને ચિતુ હતા. જ્યાં સુધી પિંદારા વશ થાય નહિ ત્યાં સુધી હિંદમાં વાસ્તવિક શાંતિ સ્થપાય તેમ નહોતું: તેથી હેસ્ટિંગ્સે એક લાખ ૨૦ હજારનું લશ્કર એકઠું કરી માળવા ઘેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અર્ધું લશ્કર ગવર્નર જનરલની સરદારી નીચે ઉત્તરેથી અને બાકીનું સર ટોમસ હિરલોપની સરદારી નીચે દક્ષિણથી આવ્યું. તેઓએ પિંદારાને ઘેરી વશ કર્યા. ચિતુ જંગલમાં નાડો તેને વાઘે ફાડી ખાધો. કરીમખાનને ટાંક સંસ્થાન આપ્યું. એક વર્ષમાં પિંદારાના ત્રાસથી હિંદને બચાવવામાં આવ્યું. પછી પિંદારા શાંત ખેડૂત બન્યા.

૫. રજપુતો સાથે કરાર—રાજસ્થાન પર અંગ્રેજોનો દાબ નહોતો તેથી મરાઠા તથા પિંદારા તેને હેરાન કરતા હતા. હેસ્ટિંગ્સે હુટારાથી રક્ષણ કરવાનું રજપુતોને વચન આપ્યું, તેથી રજપુતાનામાં શાંતિ સ્થાપન થઈ.

૬. ચોથો મરાઠા વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૧૭.—

આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજો પેશ્વા, ભોંસલે, અને હોલ્કર સાથે લડ્યા. પેશ્વાનો મુલક ખાલસા કર્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં સિધિઆ

પાસેથી અજમેરનો મુલક મેળવ્યો. હોલ્કર પાસેથી સાતપુડા પર્વતના પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ખીખ કુટલાક પ્રાંતો મળ્યા, તેથી મુંગઘ ઇલાકામાં વધારો થયો. (જુઓ પૃષ્ઠ. ૧૯૧ થી ૧૯૩).

૭. સર જોન માલ્કમ ૧૩ વર્ષની વયે હિંદમાં આવ્યો હતો. તેણે મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં સારી કુશળતા મેળવી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં ઇરાનનો એલચી નીમાયો, અને ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં ઇંગ્લંડ ગયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં ઇરાનનો ઇતિહાસ પ્રાસ્તુત કર્યો; અને ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં હિંદમાં પાછો આવી ચિંદારા તથા મરાઠા વિગ્રહમાં ભાગ લીધો. તેણે હોલ્કરને માહિદપુર આગળ હરાવી મંદેસરના કરાર કર્યા હતા. તે પછી તે મધ્યહિંદનો મુલકી અને લશ્કરી અમલદાર થયો. તે ઇ. સ. ૧૮૨૧માં ઇંગ્લંડ ગયો અને મુંગઘનો ગવર્નર નીમાઈ ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં પાછો આવ્યો. માલ્કમે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં છેલ્લી વખતે હિંદ છોડ્યું. તેણે લોર્ડ ક્લાઇવનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

૮. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલિઝબેથ ૧૮ વર્ષની વયે હિંદી મુલકી નોકરીમાં જોડાયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૦ ની આસામની લડાઈમાં સર આર્થર વેલેસ્લીને મદદ કરી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં એલચી તરીકે કાયુલ ગયો. અને શાહજુખ સાથે મૈત્રીના સંબંધ બાંધ્યો. એ પછી તે પેશવાના રેસિડન્ટ તરીકે પૂનામાં રહેવા લાગ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૭ ની ખડકીની લડાઈથી પેશવાનો મુલક ખાલસા કર્યો. એલિઝબેથ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં મુંગઘનો ગવર્નર નીમાયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૨૭ સુધીના પોતાના રાજ્યકારભારમાં મુત્રકી, લશ્કરી, અને ધારાસંગ્રહમાં સુધારો કર્યો. જ્યારે તેણે હિંદ છોડ્યું ત્યારે બધી વર્ણના બેકોએ તેણે ઘણું માન આપ્યું. મુંગઘની એક પાટશાળા હજી તેના નામે ઓળખાય છે. એણે ઇંગ્લંડ જઈ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે હિંદ અને કેનેડાનો ગવર્નર જનરલ નીમાયો હતો,

પણ નાદરસ્ત તબિયતને લીધે તેણે તે જગ્યાએ સ્ત્રીકારી નહોતી. તે ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં મરણ પામ્યો હતો.

૯. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના સુધારા—લોર્ડ ઓવ હિરેકરને બંગાળની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે અનુભવ થયો હતો. તેથી તેણે ગામના મુખીઓ, કોટવાલ, અને પંચાયત મંડળ નીમવા બલામણ કરી. હેસ્ટિંગ્સે નવા પ્રાંતોમાં તે પ્રમાણે સુધારા કર્યા. તેણે હિંદી અમલદારોની મંજૂર સુધારી અને મદ્રાસ પ્રદેશમાં અમુક મુકદ્દર મુદ્દતને માટે જમીનના મહેસુલની વ્યવસ્થા (રાયતવારી) કરી.

હેસ્ટિંગ્સ કેળવણીમાં સારો રસ લેતો. તેની મદદ કલકત્તાની કન્યાશાળાનાં દિતેજક હતી. આમસ્માં મિશનના સિરમપુરના પાદરીઓ બંગાળમાં નિશાળો ચલાવતા હતા, અને હિંદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો છાપતા હતા આ અરસામાં કલકત્તાના આગેવાનોએ એક અંગ્રેજી પાઠશાળા સ્થાપી હતી.

હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં સમાચાર દર્પણ નામનું પહેલું દેશી વર્તમાનપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું અને જમનાની નહેરમાં સુધારોવધારો થયો.

૧૦. હેસ્ટિંગ્સનું ગમન—કલામ્બવ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ, અને વેલ્ફેસ્ટ્રીના જેવો યોયો મહાન નર હેસ્ટિંગ્સ હતો. તેણે બ્રિટિશ હિંદને નિર્ભય કર્યું, અને કપનને હિંદમાં સમર્થ સ્થિતિએ મૂકી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ઇંગ્લંડ ગયો અને ઘણું માન પામ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. અર્લ ઓફ મોયરોનું પ્રાથમિક જીવન અને તેના કારભારના આરંભની હિંદની હાલતનું વર્ણન કરો.
૨. સેગાકેલીના કરાર, પિંદારા, સર જોન આલ્કમ અને એલ્ફિન્સ્ટન વિષે ટુંકી નોંધ કરો.
૩. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કયા સુધારા કર્યા, તથા તેના ગમન વખતે બ્રિટિશ હિંદની સ્થિતિ કેવી હતી ?
૪. હિંદુસ્તાનના નકશાનો સ્કેચ કરી તેમાં હેસ્ટિંગ્સના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ બતાવો.

પ્રકરણ પર મું.

લૉર્ડ ઍમ્બલસ્ટર્ટ અને લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન.

૮. લૉર્ડ ઍમ્બલસ્ટર્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૮.

(૧) લૉર્ડ ઍમ્બલસ્ટર્ટ ચીનમાં એલચી નીમાયો હતો, તે મવર્નર જનરલ નીમાયો. તે સાત મહીના સુધી હિંદમાં આવી શક્યો નહિ. દરમિયાન કેસિલના જુના સબ્ય મિ. ઍડમે મવર્નર જનરલ તરીકે કારભાર કર્યો. કોઈપણ તેની સૂચનાનો અમલ કરતું નહોતું તેથી તે આબાદ થયો નહિ; પરિણામે લૉર્ડ ઍમ્બલસ્ટર્ટ આવ્યો કે તરતજ બ્રહ્મી વિગ્રહ શરૂ થયો.

(૨) કંપનિની સ્થિતિ—આ અરસામાં હિંદમાં કંપનિની સ્થિતિ ઘણી મજબુત હતી. તિબ્બેરીમાં બે કરોડ રૂપીઆ જમા હતા; અને વાર્ષિક ૨ કરોડની આવક હતી.

(૩) પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૬—
ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં આલોમ્પ્રા નામના એક બ્રહ્મી સરદારે આવામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પુત્રે આરાકાન, માર્તાયાન, અને તિનાસરીમ જીતી રાજ્ય વધાર્યું. મહાબંદુલા નામના બ્રહ્મી સરદારે ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં આસામ, મણીપુર, અને કાચારનો મુલક જીત્યો. તેઓએ બંગાળી ઉપસાગરનો શાહપુર બેટ જીત્યો તેથી અંગ્રેજો સાથે વિગ્રહ થયો. રસ્તો અબળાયો, બારે જંગલો, અને અબોધ પર્વતોને કારણે ઘણી સુસ્કેલી નહી. બ્રિટિશ લશ્કર રંગુન આવી ઇરાવદીમાં થઇ આગળ વધ્યું. આ રસ્તે પણ બારે વરસાદ નહોતો. સર આર્ચિબલ્ડ કમ્પબેલે મદ્રાસથી આવી રંગુન અને માર્તાયાન જીતી લીધાં, અને કેપ્ટન રિચર્ડે આસામ જીત્યું. મહા બંદુલા સામે આવ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં ડોનાબ્યુના યુદ્ધમાં મરાયો. આ વખતથી સલાહનું કામ ચાલ્યું, પણ બે વર્ષ સુધી કરાર પર સહી થઇ નહિ. વર્ષાઋતુ ઉતરી

હતી; તાવથી ઘણા સિપાઇઓ મરણ પામ્યા, અને ઘણો ખર્ચ થયો. કેમ્પબેલ ત્રીજે વર્ષે મહા પ્રયત્ન કરાવદીને રસ્તે ચાન્દાણુ પહોંચ્યો. ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં કરાર થયા; તેથી બહી રાજાએ એક કરોડ રૂપીયા, તથા આસામ, આરાકાન, અને વિનાસરીમ પ્રાંતો કંપનિને આપી આવામાં અંગ્રેજ રેસિડન્ટ સ્વીકાર્યો. આ જીતથી અંગ્રેજોએ પૂર્વ સરહદ પર મુલક મેળવ્યો અને કંપનિ વિશેષ બળવાન થઇ.

(૩) ભરતપુરની જીત, ઇ. સ. ૧૮૨૮—ભરતપુરનો રાજા ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો નાનો પુત્ર બળદેવસિંહ ગાદીએ આવ્યો, પણ તેના પિત્રાઇ દુર્જનશાહે ગાદી માટે પ્રયત્ન કર્યો. એમ્બરટ્ટે હકદાર વારસને ગાદી અપાવવા લડાઇ જાહેર કરી. લૉર્ડ કેમ્બરલેન્ડે ભરતપુરનો અજીત ગઢજીત્યો, અને દુર્જનશાહને બનારસમાં કેદ કરી યોગ્ય વારસને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને તેને મદદ કરવા કમિશન નીમ્યું. આ જીતથી અંગ્રેજોની કીર્તિ વધી; કાંણુ કે લૉર્ડ ક્લેઇવ ભરતપુર જીતવામાં ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો.

(૪) સર ડેવિડ આંકટલોર્ડે ૧૮ વર્ષની વયે કંપનિની નાઇરીમાં જોડાયો હતા. તેણે બીજા મૅસુર વિગ્રહમાં ઘણી બડાફરી બતાવી હતી, અને જશવંતરાવ હોલકરને દબાવી આગળ હરાવ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૪ માં મેજર જનરલ થયો હતો. ગુરખા વિગ્રહનો જેતા તેજ હતો. ભરતપુરની જીત વખતે તે ઉત્તર હિંદનો પોલિટિકલ એજન્ટ હુ ધી ગવર્નર હતો. ભરતપુરના કજીઆમાં એમ્બરટ્ટે વચ્ચે પડ્યો, તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં રાજાનાં આપી હૃદયમાં ગ ચર્ષ એ માસમાં મરણ પામ્યો.

૫) રૅંગનહ હેબર નામનો વિદ્વાન કવિ ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં કન્નડનાં બિશપ નીમાયો. તેણે આખા હિંદમાં મુસાફરી કરી દેશનાં હાલના રીતરિવાજનું વર્ણન લખ્યું. તેની કાવ્યકૃતિને અંગ્રેજ

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે. તે ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં ત્રિચિ-
નોપલીમાં મરણ પામ્યો.

(૬) કર્નલ ટૉમસ મન્રો ચોથા મરાઠા વિગ્રહમાં લડ્યો હતો. તે મદ્રાસ ઇલાકામાં ખેડુતો સાથે મુકરર મુદતની મહેનુલની વ્યવસ્થા (રૈયતવારી) કરવામાં ખાસ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે મદ્રાસનો ગવર્નર નીમાઈ સારી ખ્યાતિ પામી ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો.

(૭) લૉર્ડ ઍમ્બ્રુસ્ટની નીતિ વેલ્ફેલ્લી અને હેસ્ટિંગ્સની પેઠે હિંદમાં અંગ્રિય રાજ્ય વધારી નિર્ભયના પ્રાપ્ત કરવાની હતી. ભરતપુરની તકરારમાં શરૂઆતે તો તે અંગ્રાહોનિની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો, પણ પોતાની બૂલને વળગી ન રહેતાં તેણે યોગ્ય વારસનો પક્ષ ધર્યો હતો. તેના રાજ્યકાળમાં હિંદના ઘણા ભાગમાં દેવળો, પાઠશાળાઓ, રસ્તા, પૂલો એવાં અનેક જાહેર આંતકામ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

૯. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક, ઇ. સ. ૧૨૮-૧૮૩૫.

(૧) લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકનું પ્રાથમિક જીવન—

વિલિયમ બેન્ટિક ડચક
આફ પોર્ટુગલનો ખીન્ને
પુત્ર હોઈ ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં
જન્મ્યો હતો. તે ઇંગ્લંડના
રાજા ત્રીજા વિલિયમના
મિત્ર હેન્ડસ વિલિયમ બે-
ન્ટિક નામના વલંદા ગૃહ-
સ્થના કુટુંબમાંથી ઉતરી આ-
વ્યો હતો. વિલિયમ બેન્ટિકે
નાની વયે લશ્કરમાં જોડાઈ
નેપોલિયન સામે યુદ્ધ કર્યું
હવું યુરોપીય યુદ્ધમાં પ્રખ્યાત
તિ મેળવવાથી કાર્ટે આફ

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક.

ડિરેક્ટરે તેને ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં મદ્રાસનો ગવર્નર નીમ્યો. તેણે બાહો-
શીથી કારભાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં થયેલા વેલોરના બંડથી
ડિરેક્ટરોએ તેને પાછો બોલાવ્યો. તે પછી બેન્ટિકે ઇ. સ. ૧૮૨૭
સુધી ઇંગ્લંડમાં મોટી લશ્કરી પદવી ભોગવી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૭ ના
જુલાઈમાં હિંદનો ગવર્નર નીમાયો, પણ તે તરત હિંદમાં આવી
શક્યો નહિ. તેથી કાઉન્સિલના જુના સભ્ય બટર્વથ બેલીએ પાંચ
માસ સુધી કારભાર કર્યો.

(૨) શાંતિનો જમાનો—બૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિકે હિંદમાં
આવ્યો, ત્યારે દેશમાં શાંત હતી, તેનો લાભ લઈ તેણે લોકોને
વધારે સુખી બનાવવા પુરતું ધ્યાન આપ્યું, તેથી તે મોટો ગવર્નર
જનરલ કહેવાયો. તેણે લડાઈ કરી નથી કે નવા દેશો જીત્યા નથી.
સુધારા કરવા તેણે ઘણું લક્ષ રાખ્યું. કેટલાક દેશી રાજ્યોએ તેને
તસ્દી આપી, તેમના ખરાબ અમલ અને ઝવડા અટકાવવા બેન્ટિકે
કેને લશ્કર મોકલવાની ફરજ પડી.

(૩) મૈસુરની વ્યવસ્થા ઇ. સ. ૧૮૩૨—અંગ્રેજોએ
ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં ગાદીએ બેસાડેલા કૃષ્ણરાજ ઓહીઆરે નડારી
રીતે કારભાર કરી દોલત અને સમયનો દુરુપયોગ કર્યો, તેથી ઇ.
સ. ૮૩૧ માં મૈસુરમાં બળવો થયો. બેન્ટિકે રાજ્યને પદબ્રજ કરી
પેન્શન આપ્યું; અને કારભાર કરવા ‘મૈસુર કમિશન’ નીમ્યું.
કંપનિએ ૫૦ વર્ષ સુધી કારભાર કર્યો, તે પછી કૃષ્ણરાજે દત્તક
લીધેલા ચામરાજ ઓહીઆરને તેનો સુવ્રક ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં
પાછો સોંપ્યો.

(૪) કુર્ગના રાજા વીર રાજેદ્રે રાજકુટુંબીઓને મારી નાખી
ખરાબ રીતે કારભાર ચલાવ્યો, તેથી બેન્ટિકે તેને કારનારમાં સુધારો
કરવા સૂચવ્યું. રાજ્યએ તેનો અમલ કર્યો નહિ, તેથી તેને પદબ્રજ
કરી બનારસમાં કેદ કર્યો. કુર્ગની પ્રજાને રાજા પસંદ કરવાનું કહેતાં

તેણે બ્રિટિશ રાજ્યની માગણી કરી, તેથી બેન્ટિકે ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં કુર્ગ ખાલસા કર્યું, અને પ્રજાને વગર પરવાને હથિયાર રાખવાની છુટ આપી. બેન્ટિકે કાચારનો મુલક પણ ખાલસા કર્યો.

(૫) રણુજીતસિંહ અને સિંધના અમીરો સાથે કરાર, ઇ. સ. ૧૮૩૩—આ અરસામાં રશિયાએ મધ્ય એશિયાનો થોડોક ભાગ જીતી અફઘાનિસ્તાન સાથે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ મસલત કરી; તેથી બેન્ટિકે સ્વરક્ષણ માટે પંજાબના રણુજીતસિંહ અને સિંધના અમીરો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધ્યો, એ માટે કે તેઓના સહકારથી શત્રુને રોકી શકાય.

(૬) લૉડ' વિલિયમ બેન્ટિકે ભોપાળ, જયપુર, અને ગ્વાલીઅરના રાજ્યમાં થએલા મુલકી કજીઆ વગર લશ્કરે પતાવી શાંતિ સ્થાપી.

(૭) કંપનિના પટામાં ફેરફાર—ઇ. સ. ૧૮૩૩ આ પરવાનાથી કંપનિએ વેપાર બંધ કરી રાજ્યકારભાર પર સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખવા મડ્યું. ગવર્નર જનરલની કૉસિલમાં એક લૉ મેમ્બર નીભાયો. તેને મત આપવાનો અધિકાર નહોતો, પણ કૉસિલ કાયદાકાનું ઘડે ત્યારે તેને હાજર રહેવાનું હતું. કૉસિલને હિંદવાસી યુરોપીઓનો માટે પણ કાયદો ઘડવાની સત્તા મળી તેથી તે જોર પર આવી. નાતજાતનો બેદ રાખ્યા વગર લાયક દેશીઓને માટે સરકારી નોકરીઓ આપવામાં આવી અને દેશીઓને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં યુરોપીઓનોની સાથેજ કસતમાં આવ્યા. વાયવ્ય પ્રાંત છુટે પાકી સર ચાર્લ્સ મેતકાફને તેનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નામ્યો. કંપનિના ડિરેક્ટરોની સંખ્યા કમી કરી ૧૮ ની કરી. તેમાંના ૧૦ અગાડની પેઠે અને ૬ ઇંગ્લંડના રાજથી નીમાતા. આમ કંપનિને રાજ્યકારભાર-નુંજ કામ કરવાનું રહ્યું.

(૮) સુધારા—અમ્હરદેના વખતમાં બ્રહ્મી વિગ્રહથી ધણે

અર્થ થયો હતો તેથી બેન્ટિકને ઘણી મુશીબત પડી. તેણે સર રૉબર્ટ બર્ડની મદદથી વાયવ્ય પ્રાંતોની મહેસુલની સાદી વ્યવસ્થા ઘડી. તેથી ઉપજ ઘણી વધી, વળી તેણે મુલકી અને લસ્કરી ખાતામાંથી ૧૫ લાખ રૂપિયા બચાવ્યા.

બેન્ટિકે ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવા કાયદો ઘડ્યો. તેથી તે ચાલ બંધ થયો. વળી તેણે છોકરીઓને દુધપીતી કરવાનો તથા ઘરતી ખાતાને અર્પણ ચલાવવાનો રિવાજ બંધ કર્યો.

હંગ કે ફ્રાંસીઆ લોકો યાત્રાળુ કે વેપારીનો વેરા ધારણ કરી એકાંત સ્થળે મુસાફરોને મારી લૂટી લેતા. તેઓ કાળા દેરીને આરાધતા બેન્ટિકે ઠગી ખાતુ ઉઘાડ્યું, અને કર્નલ સ્લીમેનની મદદથી હંગ લોકોનો નાશ કરી રસ્તા નિર્ભય કર્યા.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે દેશીઓ માટે દરોગા અને જુનસફની જગા ખુશી મૂકી હતી પણ બેન્ટિકે હંચા દરજ્જાની ઘણી જગાઓ કાઢી અને ધર્મ કે નાતજાતના ભેદ વિ. દેશીઓને સરકારી નોકરીમાં રાખ્યા.

બેન્ટિકે ન્યાય ખાતામાં મુધારો કર્યો અને ન્યાયાધીશોના દરમાયા વધાર્યા, અને અદાલતોમાં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા કામ ચલાવ્યું; તથા દેશી ન્યાયાધીશોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધારવા માંડી.

બેન્ટિકના રાજ્યકાળમાં વરાળપત્રની શોધ થઇ. તેથી યુરોપ સાથે હિંદુસ્તાનનો વહેવાર રાતા સમુદ્ર અને સુવેજની મારફતે ચલાવવાની સગવડ થઇ; અને એમ વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

કપનિએ ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના દરોવ પ્રમાણે કેટલીક રકમ સંસ્કૃત અને હારસી ભાષાની કેળવણી પાછળ ખર્ચી, પણ તેથી ખાસ લાભ નજીયો નાહો, તેથી બેન્ટિકે લૉર્ડ મેકાલેની સલાહ પ્રમાણે ઇ. સ.

૧૮૩૪ થી અંગ્રેજ શાળાઓ અને કોલેજો સ્થાપી. તેજ વર્ષમાં મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ સ્થપાઈ; ઉપરાંત કલકત્તામાં પ્રથમ મેડિકલ કોલેજની સ્થાપના થઈ. અંગ્રેજ કેળવણી જ્ઞાન અને સુધારાનું ઢાળ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગ્રેજો દ્વારાજ અપાય છે, તેથી અંગ્રેજ ભાષાને સાફ કોળેજન મળ્યું છે, પણ માતૃ ભાષાને હાનિ પહોંચી છે. હવેથી ઉચ્ચ કેળવણી માતૃ ભાષા દ્વારાજ આપવાનો વિચાર આધુનિક વિદ્વાનો ધરાવે છે.

રાજા રામમોહનરાયે ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં બ્રહ્મ સમાજ સ્થાપી, તથા ઇશ્વરચંદ્રગુપ્ત નામે કવિએ ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં પ્રભાકર નામનું છાપું કાઢવા માંડ્યું.

લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિનના ડાહ્યા કારભારથી કલકત્તામાં સ્મારકચિહ્ન તરીકે તેનું બાવલું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. તેનો મુખ્ય હેતુ “ હિંદના સુખ ઉપર બ્રિટિશ મહત્ત્વ માનવાનો હતો.”

(૯) સર ચાલર્સ મેતકાફે ઇ. સ. ૧૮૩૫-૧૮૩૬ સુધી કામ ચલાવી ગવર્નર જનરલ તરીકે કારભાર ચલાવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, અને ૧૮૮ માં પંજાબમાં એલચી તરીકે ગયો હતો. તે પછી તેણે ઉત્તર હિંદના પોસ્ટિકલ એજન્ટ અને હિંદના રેસિડન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું. તે પછી તે ગવર્નર જનરલની કૉન્સિલમાં નીમાત્ર વાયવ્ય પ્રાંતોનો સેક્રેટરી ગવર્નર નીમ્યો. તેણે ડિરેક્ટરોની રજા વગર છાપખાનાની છુટ આપી તેથી કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરે નાખુશ થઈ તેને પાછો બોલાવ્યો. ઇંગ્લંડની સરકારે તેને જમૈ-કાનો ગવર્નર અને પાછળથી કેનેડાનો ગવર્નર જનરલ નીમ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં મરણ પામ્યો.

(૧૦) મેકોલે બોર્ડ ઓવ કંટ્રોલના સેક્રેટરી તરીકે હિંદનો અનુભવી હતો. તે ગવર્નર જનરલની કૉન્સિલમાં લૉ મેમ્બર નીમાયો. તેણે હિંદમાં અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કરવાની સારી હિમાયત કરી.

તે ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં મરણ પામ્યો. તે કલાકર અને હોટિંગ્સનાં જીવનચરિત્રના, તથા હિંદી પિનલ કોડના લેખક તરીકે પ્રખ્યાત થયો છે.

(૧૧) રાજા રામમોહનરાય એક મહાન અંગ્રાજી સુધારક અને જાહેર સમાજસેવા સ્થાપક હતા. તે દિલ્હીના નામના મોગલ પાદશાહનું પેન્થન વધારાવા તેના આડતીઆ તરીકે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં ઇત્કાંડ ગયો; પણ તેમાં નિષ્ફળ થઈ પાછા ફરતાં ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં ખ્રિસ્તીમાં મરણ પામ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. પહેલા જાહેર વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૨. આંકલેન્ડને, સર રામસ મનરો, અને હેમર વિષે શું જાણો છો ?
૩. લોર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન અને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતની સર-આતની હિંદની સ્થિતિ સરખાવો.
૪. લોર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિનના વખતમાં કયા કયા બનાવો બન્યા ?
૫. લોર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિનના કરેલા સુધારા બોલો.
૬. સર આર્થર મેટકાફ, મેકાલે, અને રાજા રામમોહનરાય વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૫૩ મું.

લોર્ડ આંકલેન્ડ અને લોર્ડ એલનખરો.

૧૦. લોર્ડ આંકલેન્ડ ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૪૨.

(૧) લોર્ડ આંકલેન્ડ વેપારી મંડળનો પ્રમુખ અને કોનઝર્વેટીવ પક્ષનો હતા. તે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના માર્ચમાં આવ્યો. તેના વખતમાં પહેલો અફઘાન વિગ્રહ થયો, આ અરસામાં યુરોપમાં ફ્રાંસનું બળ કમી થયું, અને રશિયા જોર પર આવ્યું. રશિયાનો વિચાર મધ્ય

એશિયામાં સ્વસત્તા સ્થાપવાનો હતો. આ વખતે અફઘાનિસ્તાનમાં એ પક્ષ હતા, એક અહમદશાહ અબ્દલીની વંશજ શાહસુઝનો, અને બીજો પ્રધાનના વંશજ દોસ્તમહંમદનો. દોસ્તમહંમદે શાહસુઝને હરાવી કાબુલની ગાડી પકાવી લીધી, (ઇ. સ. ૧૮૨૬) તેથી શાહસુઝ હિંદમાં લુધીઆણામાં નાસી આવ્યો.

(૨) પહેલો અફઘાન વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૩૯-૧૮૪૨.—રણ-જસિંહે ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં અફઘાનો પાસેથી પેશાવર જીતી લીધું. તે પાછું અપાવવા દોસ્તમહંમદે ગવર્નર જનરલને વિનંતિ કરી. લૉડ આંકલેડે અમીરને એક વેપારી કનાર વિષે પૂછાવ્યું. તેનો કાંઈ સંતોષકારક ખુલાસો મળ્યો નહિ, તેથી અંગ્રેજોએ પેશાવરનો નિર્ણય કર્યો નહિ, કારણ કે તેથી રણજીતસિંહ સાથે પણ તકરાર થાય તેમ હતું એવામાં દોસ્તમહંમદે રશિયન એલચીનો આવકાર કર્યો. અંગ્રેજ એલચી સર એલેક્ઝાંડર બર્નેસે અફઘાનિસ્તાનના મામલાની લૉર્ડ આંકલેડને ખબર આપી, તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો.

પંગાળાનાં અને મુંગઘનાં લશ્કર બોલનવાટને રસ્તે અફઘાનિસ્તાનમાં દાખલ થયાં. સર જોન કીને ઇ. સ. ૧૮૩૯ ના મેમાં કંદહાર જીતી લીધું. તેજ વર્ષે બીઝરી અને કાબુલ હાથમાં આવ્યાં તેથી અંગ્રેજોએ શાહસુઝ નામે હકદાર વારસને અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસાડ્યો, અને દોસ્તમહંમદ હિંદુકુશમાં નાસી ગયો. ખાઇયર-ખાટમાં થઇ જતા બીજા અંગ્રેજ લશ્કરે અલીમસ્જિદ અને જલાલાબાદ જીતી લીધાં હતાં. ૧ મ. નેક્રોટન રોસડેટ તરીકે થોડા લશ્કર સાથે કાબુલમાં રહ્યા અને ખાફીતું લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું. જનરલે સેલ્લે દોસ્તમહંમદને પરવાન આગળ અનેક વખતે હરાવ્યો. તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૪૦ ના અંતમાં નેક્રોટનને શરણે આવ્યો. તેને ટલકતામાં રાજકેડી રાખ્યો. આ જીતથી ગવર્નર જનરલને અર્ધ આશ્ચર્ય થયું; અને અફઘાનિસ્તાનમાં તાત્કાલિક શાંતિ થઇ.

(૩) રણજીતસિંહ ઇ. સ. ૧૮૩૯ ના જુનની ૨૭ મીએ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. જે કે તે અમણ હતો તો પણ તેણે હડાપણથી કારભાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના કરાર પછી તેને કદી પણ અંગ્રેજો સાથે કજીઓ થયો નહોતો. ૮૦,૦૦૦ સીપો બ્રિટિશ લસ્કરમાં દાખલ થયા હતા. સીપોએ કાશ્મીર જીતી પોતાના બળમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. અનેક સરદારો પ્રકાશમાં આવ્યા અને મરણ પામ્યા. આખરે લસ્કરનું જેર ઘણું વધ્યું અને દેશમાં અવ્યવસ્થા થઈ.

રણજીતસિંહ

(૪) અફઘાનિસ્તાનમાં બળવો—અફઘાનો શાહશુજાને ચાહતા નહોતા, તેથી જ્યારે બ્રિટિશ લસ્કર હંદમાં પાછું આવ્યું, ત્યારે અફઘાનોએ બળવો કર્યો. તેઓનો આગેવાન દોસ્તમહમદનો પુત્ર અકબરખાન હતો. સર રૉબર્ટ સેલે ઇ. સ. ૧૮૪૧ના ઝાકટોબરમાં બળવો સમાવવા પ્રયાત્ન કર્યો, પણ તેને જલાલાબાદમાં ભરાવું પડ્યું. બીજો મહીને પોલિટિકલ એજન્ટ સર એલેક્ઝેન્ડરનું કાબુલમાં ખૂન થયું. રેસિડેન્ટ સર વિલિઅમ મૅકનોલ્ટને સલાહ કરવા પ્રયાત્ન કર્યો, પણ અફઘાનોએ તેને તેના નોકરો સહિત મારી નાખ્યો. ઘરડો અને અશક્ત જનરલ એલિફ્રેડ ૪૦૦૦ લડવાયા, અને ૧૨૦૦૦ નોકરો સાથે ઇ. સ. ૧૮૪૨નું જાન્યુઆરની શરૂઆતમાં હિંદમાં પાછો આવવા નીકળ્યો, અને અકબરખાને તેને સહિસલામત જવા દેવા વચન

આપ્યું; શિયાળાની મોસમમાં બરફ પડતો હતો છતાં સિપાઇઓ ઝડપથી આગળ વધતા હતા. આખરે અફઘાનોએ વિશ્વાસઘાત કરી સાંકડા કાપુત્ર ઘાટ આગળ અંગ્રેજો પર ગોળીબાર કર્યો. હજારો માણસો ટાઢ, ભૂખ, અને ગોળીબારથી મરણ પામ્યાં. માત્ર ડૉક્ટર બ્રાઇડન આ શોકજનક સમાચાર લઇ જલાલાબાદમાં જનરલ સેલને મળી શક્યો.

(૫) પહેલો ચીનાઇ વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૪૦-૧૮૪૨— ચીનાઇ સરકારે અશીળ બરેલાં અંગ્રેજ વેપારીનાં વહાણો પોતાનાં બંદરોએ આવતાં અટકાવ્યાં, તેથી હિંદથી સર હુ ગોદાવરી નામના ક્ષિતિશ લશ્કરે ચીનના રાજ્યને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં નાનકિનના દરાર થયા તેથી હોંગકોંગ અંગ્રેજોને મળ્યું, અને આમોય, કુચૌ, નિંગ્યો, અને શાંગહાઇ બંદરોએ વેપાર કરવાની અંગ્રેજોને મંજૂરી મળી.

(૬) અફઘાન વિગ્રહ અને બળવાના સમાચાર ઇંગ્લેંડ પહોંચ્યા કે તરત કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરે લોર્ડ આલ્બેર્ટને પાછો બોલાવ્યો. તે મહા સમર્થ રાજદ્વારી નર હતો; પણ વિગ્રહમાં જોડાવાની ફરજ પડવાથી તેણે કંપનિને દેવાદાર સ્થિતિમાં મૂકી.

૧૧. લોર્ડ એલનબરો ઇ. સ. ૧૮૪૨-૧૮૫૪

(૧) લોડ એલનબરો અને અફઘાન વિગ્રહનો અંત— લોર્ડ એલનબરો બોર્ડ ઓવ કંટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેથી તે હિંદ વિષે અનુભવી હતો. તે ગવર્નર જનરલ નીમાયો તે વખતે અફઘાન મામલો શાંત થયો નહોતો.

જનરલ એલ્ફિન્સ્ટનની ટુકડીઓનો નાશ કર્યા પછી અકબર-ખાન જલાલાબાદ આવ્યો પણ જનરલ સેલે તેને પાછો હટાવ્યો. એલનબરોએ જનરલ પોલોકને વિશાળ સેના સાથે ખાઇબરને રસ્તે

પેશાવરથી જલાલાબાદ અને જનરલ ઇંગ્લંડને બોલાવવા ધાટને માર્ગે કંદહાર મોકલ્યો. આમ જલાલાબાદમાં જનરલ સેવ અને પોલીસનાં તથા કંદહારમાં જનરલ નોટ તથા ઇંગ્લંડનાં સંયુક્ત સૈન્યો અફઘાનો સામે લડતા તૈયાર થયાં. અકબરખાન સામે થયાં. તેને કંદહારના ખિટિશ લશ્કરે દરાની ગિઝનીના કિલ્લાનો નાશ કર્યો. તે પછી તેઓએ જલાલાબાદ જઈ કાયુત તરફ કુચ કરી. અકબરખાન હાર્યો અને અંગ્રેજોએ કાયુત જીતી મુખ્ય બજારનો નાશ કર્યો. શાહશુખના મરણને લીધે કલકત્તા દેસ્ત મહંમદને અફઘાનિસ્તાનમાં નાજ્ય કરવા છુટો કરવામાં આવ્યો અને ખિટિશ લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું. આ વખતે તેમણે સોમનાથનાં કમાડ ગિઝનીમાં આવ્યાં.

(૨) સિંધ (વચ્છ, ઇ. સ. ૧૮૪૩—પ્રથમી અમીરીઓએ સિંધ ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં જીત્યું હતું, તે પછી તે અમીરામાં વહેંચાઈ ગયું હતું. હૈદરાબાદ, ખેરપુર, અને મિરપુરનાં રાજ્યોમાં અમીરો કારબાર કરતા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં અંગ્રેજ સાથે વેપારી કરાર કર્યા હતા, અને ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં સિંધુનો જળમાર્ગ ખિટિશ વેપાર માટે ખુલ્લો મૂક્યો; પણ તે રસ્તે લશ્કર લઈ જવાની મના કરી હતી. અમીરોએ અફઘાન વિચ્છ વખતે ખિટિશ લશ્કરને હરકત કરી હતી. તેઓએ સાહાયકારક સેના સ્વીકારી હતી. સર જેમ્સ ઔઝમ નામે હૈદરાબાદમાં રહેતા ખિટિશ રેસિડેન્ટ અમીરો સાથે નવા કરાર કર્યા તેમાં સિંધનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને આપવાની તથા સિંધુનો જળમાર્ગ તદ્દન ખુલ્લો મૂકવાની શરત હતી. આ કરાર અમીરોને નાપસંદ પડ્યા તેથી વિચ્છ સળગ્યો.

સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં મિઆની અને હૈદરાબાદની લડાઈઓમાં અમીરોને હરાવી સિંધ જીતી લીધો. ગવર્નર જનરલે અમીરોને ખતારમાં રાજકેદી કરી સિંધ ખાત્રતા કર્યો.

(૩) સર ચાર્લ્સ નેપીઅર બંધાળાનો મુખ્ય સેનાપતિ

નીમાઇ ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં હિંદમ આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં સિંધના સાહાય્યકારક સૈન્યનો સેનાપતિ નીમાયો, અને મીઆની તથા હૈદ્રાબાદની લડાઇ લડી. સિંધ ખાલસા કર્યા પછી તેણે મુલ્કી અને લશ્કરી સુધારા કર્યા. તે ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં ઇંગ્લંડ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો.

(૪) સિંધીઆ સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૪૪—જંગલાજી સિંધીઆ ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો, અને તેનો દત્તક પુત્ર જયાજી ગાદીએ આવ્યો. તે સગીર વયનો હતો તેથી લૉર્ડ એલનખરોએ મામા સાહેબને (માજી રાજના કાકાને) કારભાર સોંપ્યો. જીવાન રાણીએ મામા સાહેબને રજા આપી દાદા સાહેબ નામના ખજાનચીને કારભારી નીમ્યો. લૉર્ડ એલનખરોએ એ વ્યવસ્થા વિષે વાંધો લીધો, તેથી ગ્વાલીઅરમાં ખળવો થયો. સર હુ ગોફે ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં મહારાજપુર આગળ અને જનરલ ગ્રેએ પનિઆર આગળ મરાઠાને હરાવ્યા. એલનખરોએ મહારાણીને ત્રણ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન આંધી આપી ૬ મરાઠા સરદારોના મંડળને બાળક જયાજી મોટા થતાં સુધી ગ્વાલીઅર સંસ્થાનનો કારભાર સોંપ્યો. સાહાય્યકારક સેનાના અર્થ માટે અંગ્રેજોને થોડો મુલક મળ્યો, અને સિંધીઆનું લશ્કર કપી કરવામાં આવ્યું.

(૫) લૉર્ડ એલનખરોનું ગમન—એલનખરોએ સિંધ ખાલસા કર્યો તેથી કોર્ટ ઓવ હિરેટર નારાજ થઇ. તેણે ધાર્યું કે આ રાજનીતિથી દેશમાં—હિંદમાં શાંતિ સચવાશે નહિ, તેથી તેણે તેને પાછો ખેલાવ્યો. તેણે ઉદ્દેશ અને સ્વાશ્રયથી કારભાર ચલાવ્યો હતો.

પ્રશ્નો.

૧ પહેલા અફઘાન વિગ્રહનું વર્ણન કરો.

૨ સર ચાર્લ્સ નેપિઅર, અને સિંધ વિગ્રહના કારણ વિષે શું જાણો છો ?

૩ લૉર્ડ આંકલેન્ડ અને એલનખરોની રાજનીતિ સરખાવો.

પ્રકરણ ૫૪ મું.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને લૉર્ડ રેલ્ફાઉસી.

૧૨. લૉર્ડ હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૮૪૪-૧૮૪૮.

(૧) સર હેન્રી હાર્ડિંગે શક્તિમાન સિપાઇ અને બહાદુર અમલદાર તરીકે સર આર્થર વેલ્સલીના હાથ નીચે ઘણાં રણક્ષેત્રોમાં લશ્કરી નોકરી કરી હતી. તે યોગ્ય વખતે હિંદનો ગવર્નર જનરલ નીમાયો.

(૨) પ્રથમ સીખ વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૪૫-૧૮૪૬—રણજીતસિંહના મરણ પછી પંજાબમાં ઘણી અત્યવસ્થા થઈ, અને પાંચ વર્ષમાં ચાર રાજાઓ ગાદીએ બેઠા. ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં રણજીતસિંહનો નાનો પુત્ર દુલિપસિંહ ગાદીએ બેઠો ત્યાં મુખી કજીઓ ચાલુ રહ્યા. દુલિપની સગીર વયમાં કારભાર કરવા મુખ્ય સરદારોનું મંડળ-ખાલસા-નીમાયું, અને લાલસિંહ નામનો સીખ સરદાર પ્રધાન નીમાયો. ખાલસા મંડળ સીખ સૈન્યને કબજે રાખી શક્યું નહિ, કારણ કે તે સિપાઇઓને પગાર આપી શક્યું નહિ. સરદારોએ સૈન્યને મુલતાનના મુખા મુળરાજ સામે દોર્યું. મુળરાજે તેને ૧૮ લાખ રૂપીઆ આપી સલાહ કરી. લશ્કર લાહેર પાછું આવ્યા પછી વધારે જોર પર આવ્યું; તેથી તે પોતાનું બળ અજમાવવા સતલજ ઓળંગી તેજસિંહની સરદારી નીચે બ્રિટિશ મુલકમાં પેહું તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં વિગ્રહ શરૂ થયો,

—સીખોએ ફિરોઝપુર આગળ મુકામ કર્યો.—

તેઓનું લશ્કર બે ભાગમાં વહેંચાયું. લાલસિંહે ૩૦,૦૦૦ સિપાઇઓ સાથે મુઢકી તરફ કુચ કરી. સર હ્યુ ગ્રોફ અને ગવર્નર જનરલ સર હેન્રી હાર્ડિંગ સામે આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના ડિસેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે મુઢકીની લડાઈમાં સીખો હાર્યા અને તેમણે ૧૭ તોપો ગુમાવી.

ડિસેમ્બરની ૨૧ મીએ ફિરોઝશાહની લડાઈમાં સીખો બહાદુરીથી લડ્યા, પણ ખીજે દિવસે તેઓ હાર ખાઈ ત્વરિત ગતિએ સતલજ

તરફ નાહા. આ લડાઈમાં બંને પક્ષને ઘણું જ નુકસાન થયું, પણ અંગ્રેજોએ ૨૧૧૫ માણસો—મરાઠાઓલા અને ધવાઓલા—ના ભોગે જીત મેળવી.

સીખોએ ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં સતલજ પુનઃ ઓળંગી, અને અલિવાલની લડાઈમાં સર હેરિ રિમ્પે પોતાની થોડી તોપો ગુમાવી. ૨૮ મી જાન્યુઆરિને રોજ અલિવાલના યુદ્ધમાં સીખસૈન્ય હાર્યું, અને સતલજમાં તેમને ઘણું નુકસાન થયું.

સીખો પુનઃ સામા થયા, અને રિમ્પે, ગોફ, તથા હાર્ડિંગના સંયુક્ત સૈન્યે ફેબ્રુઆરિની ૧૦ મીએ સોઆકિનના યુદ્ધમાં સીખોને સખ્ત હાર ખવરાવી. આ યુદ્ધમાં ૮૦૦૦ સીખ મરાયા, અને અંગ્રેજોએ ૨૨૮૩ મરાઠાઓ અને ધવાઓલા માણસોના ભોગે વિજય મેળવ્યો.

ગવર્નર જનરલે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના માર્ચમાં લાહોર મુકામે સલાહના કરાર કર્યા; તેથી દુલિપસિંહને કારોબારી મંડળ ઠરાવી આપી ગાદીએ કાયમ કર્યો. સતલજ અને રાવીનો જલકંધર દોઆમ અંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો. સીખોએ લડાઈના ખર્ચ પેટે ઘણાં નાણાં આપવા વચન આપ્યું. સીખ લશ્કર કમી કરી નાખ્યું, તથા મહારાજાના રક્ષણ માટે લાહોરમાં બ્રિટિશ લશ્કર રાખ્યું, અને કારમાર પર દેખરેખ નાખવા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ નીમાયો.

પંજાબની સરકાર લડાઈનો ખર્ચ આપવા અસમર્થ નીવડી; તેથી કાશ્મીર અને જમ્મુ । સુખા ગુલાબસિંહે જે પોતાને કાશ્મીરનો સ્વતંત્ર રાજા સ્વીકારવામાં આવે તો એક કરોડ રૂપિયા આપવા કહ્યું. સીખ સરકારે તથા ગવર્નર જનરલે એ વ્યવસ્થા સ્વીકારી; તેથી કાશ્મીરનો રાજા અઘાપિ પર્યંત જીવું રાજ્ય ભોગવે છે.

આ જીતથી ઇંગ્લંડની સરકારે લશ્કરી અમલદારોને ઘણું માન આપ્યું તથા ગવર્નર જનરલને લોર્ડ હાર્ડિંગનો ઇલકાબ આપ્યો; ઉપરાંત દરેક લશ્કરી સિપાઈને એક વર્ષનું બનણું બાથું આપ્યું.

(૩) સુધારા—લોર્ડ હાર્ડિંગ શાણો, અને બહાદુર રાજદ્વારી નર તથા શરવીર યોદ્ધો હતા. તેણે ગંગાની નહેરમાં સુધારો વધારો

કર્ચો, અને હિંદમાં રેલવેની રચના કરવાના વિચારને પોષણ માન આપ્યું. વળી તેણે ખાસ કરીને દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા સત્તી, આગહત્યા, અને મનુષ્યવધના દુષ્ટ રિવાજો અટકાવ્યા, અને ગોદા પરનો કર કમી કરી સ્વતંત્ર વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે અંગ્રેજી કેળવણીને ઉત્તેજન આપી દેશીઓને વધુ સંખ્યામાં સરકારી નોકરી આપી; ઉપરાંત કલ-કત્તાને મ્યુનિસિપલ કોર્સિસ આપવાનો કરાવ પસાર કર્યો. લોર્ડ હાર્ડિંગે આગ્રાના તાબામહેલ આદિ પ્રાચીન બાંધકામને દુરસ્ત કરાવ્યાં અને રવિવારે સરકારી ઓફિસોનું કામદાન બંધ રખાવ્યું.

૧૩. લોર્ડ ડેલહાઉસી ઇ. સ. ૧૮૪૮-ઈ. સ. ૧૮૫૬

૧. લોર્ડ ડેલહાઉસી હાઉસ ઓફ કોમન્સનો સભ્ય હતો. તેણે વેપારી મંડળના પ્રમુખ તરીકે સારી શક્તિ બનાવી હતી. તે ૩૬ વર્ષની વયે ગવર્નર જનરલ નીમાયો. તેનો વિચાર હિંદમાં શાંતિ બજાવવાનો હતો, પણ હિંદી પરિસ્થિતિથી તેના વિચાર બદલાયા.

(૨) બીજો સીબ વિઝરડ, ઇ. સ. ૧૮૪૮-૧૮૪૯—

લોર્ડ ડેલહાઉસી.

મુલતાનના ગવર્નર લાલ મૂળ-રાજે તેના પિતાના મરણ પછી ગાદી મેળવવામાં મદદ કર્યા બદલ લાહોર દરબારને એક કરોડ રૂપીઆ આપવા વચન આપ્યું હતું. તે રકમ ઘટાડી ૧૮ લાખની કરી હતી. તે નાણાં તેણે આપ્યાં નહિ. લાહોરના રેસિડેન્ટે તે અપાવ્યાં, તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. મિ. ઝેન્ડુ તથા એક બીજો અમલદાર ખાનખાનદા નામે નવા ગવર્નરની નીમણૂક કરવા મુલ-

તાન ગયા, સારે મૂળરાજે બળવો કરી તેમનાં ખૂન કર્યાં, તેથી અંગ્રેજોએ લડાઈ જોડી.

કર્નલ કોર્ટેલેન્ડ અને લેફ્ટેનેન્ટ રૉબર્ટ્સે મૂળરાજને ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં કિનેરી અને સદોસામના યુદ્ધમાં હરાવ્યો, તેથી તે મુલ્તાનના કિલ્લામાં બસાયો. અંગ્રેજો તરત તો કિલ્લો લઈ શક્યા નહિ, પણ બે માસ પછી તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૮ ને રાજ લાહોરથી તોપોની મદદ આવી પહોંચી, અને મુંબઈના લશ્કરની મદદથી અંગ્રેજોએ મુલ્તાન તાબે કર્યું. મૂળરાજ કેદ પકડાઈ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો.

શેરસિંહ નામના સીખ સરદારે અંગ્રેજોને મદદ કરવા વચન આપેલું પણ તે વિશ્વાસઘાત કરી ૫૦૦૦ માણસો સાથે મૂળરાજને મળી ગયો હતો. હવે તેણે અંગ્રેજોને લાહોરમાંથી કાઢવા પેશાવર પાછું આપવાની શરતે અફઘાનિસ્તાનના દોસ્તમહમદની મદદ માગી. દોસ્તમહમદ પેશાવર લેવા ઘણો આતુર હતો, તેથી તેણે મદદ માટે મોટું લશ્કર મોકલ્યું. આ પરિસ્થિતિથી લૉર્ડ ડેલહાઉસીને સીખ સાથે બીજો વિગ્રહ કરવાની શરૂઆત પડી.

લૉર્ડ ગેઝ રાવી નદી ઝોળાંગી મોટા લશ્કર સાથે ચીલીઅન-વાળાના રણક્ષેત્રમાં શેરસિંહને મળ્યો. સીખ બહાદુરીથી લડ્યા. અંગ્રેજોની ઘણી તોપો સીખોના હાથમાં ગઈ. તેઓને એક દિવસ મહામુશ્કેલીએ જળ્ય મળ્યો, પણ લાંબી મુદત સુધી પરિણામ શંકા-ભર્યું હતું. તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૯ માં થએલા ચીલીઅન-વાળાના આ પ્રથમ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ ૨૪૦૦ સિપાઈઓ, તથા અમલદારો, ૪ તોપો અને ત્રણ લશ્કરી વાવટા ખોયા. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ સર ચાર્લ્સ નેપિયરની મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે નીમણુંક કરી.

આ લડાઈ પછી શેરસિંહ રમુલ તરફ જ્યાં છત્રસિંહ અને અફઘાનોનું સંયુક્ત લશ્કર પડ્યું હતું ત્યાં જવા નીકળ્યો. લૉર્ડ ગેઝ

તેની પાછળ પડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં ફ્રેજુઆરીની ૨૦ મીએ ગુજરાતનું યુદ્ધ શરૂ થયું. આ રણક્ષેત્રમાં સીખ સહેજ પશુ પાછા ખસતા નહોતા, તેથી ગોંડે પોતાનું ૨૪૦૦૦ નું સૈન્ય પાછું ખેંચ્યું, અને સીખોને આગળ ધસવા દઇ પાછા ફરી હલ્લો કર્યો. ફ્રેજુઆરીની ૨૭ મીએ સીખો અનિયમિત થઇ હાર્યા. અને આમ સર ચાર્લ્સ નેપિયરના હાજર થયા પહેલાં લોર્ડ ગોંડે વિજય મેળવ્યો. સીખ સૈન્ય વેરાઇ ગયું, અને શેરસિંહ આદિ સરદારો અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા.

૩. પંજાબ ખાલસા કર્યું—લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૮૪૯ ને રાજ પંજાબ ખાલસા કર્યું. ફલિપસિંહને ૫ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. તે પછી તે ઘણાં વર્ષ સુધી તે ઈંગ્લંડમાં જઇ રહ્યો. સીખ સૈન્યને વીખેરી નાખ્યું અને આગેવાન બળવાખોરોને ફોર્ટ વિલિયમમાં કેદ કીધા. લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ સર હેન્રી લોરેન્સ તથા સર જોન લોરેન્સ નામના બે ભાઇઓને પંજાબના કમિશનર નીમી ધરભાર ચલાવ્યો. આ કમિશનરોના અમલમાં કર કમી કરવામાં આવ્યા, રસ્તા અને નહેરોની રચના કરવામાં આવી, અને દેશમાં સલાહશાંતિ સ્થપાઇ. હવેથી લોર્ડ ડેલ્હાઉસી માર્કિવસ, આદિ ડેલ્હાઉસી નામે ઓળખાયો.

૪. કોહિનૂર નામે દુનિયામાં સૌથી મોટા અને કીમતી હીરો ઇ. સ. ૧૦૭૦માં રાજ્ય કરતા માગવાના લોજ રાજ પાસે હતો. અસ્તમશે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં માલવા જતી હીરો મેળવ્યો. કોહિનૂર ઇ. સ. ૧૫૨૬ સુધી દિલ્હીના પટ્ટાણ પાદશાહો પાસે રહ્યો અને પછી બાબર પાસે આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૩૯ સુધી મેગલ પાદશાહો પાસે રહી ધરાનના નાદિરશાહના હાથમાં આવ્યો. તેના મરણ પછી તે અહમદશાહ અમદલીને મળ્યો, તેણે તે શાહજીનને વારસામાં આપ્યો. તેની પાસેથી રણજીતસિંહે મેળવ્યો, અને તે લાહોરમાં ઇ. સ. ૧૮૪૯ સુધી રહ્યો. ત્યાંથી પંજાબ ખાલસા કર્યું ત્યારે તે

અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો, અને હાલ ઈંગ્લેન્ડના રાજ્ય અને હિંદના શહેનશાહના તાજમાં તે ચિરાજ છે.

(૫) બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૫૨—રંગુનમાં રહેતા અંગ્રેજ વેપારીઓની જિંદગી જેમનામાં રહેતી હતી, તેથી તેઓએ વિંદી સરકારની મદદ માગી. ઉદ્ધાત્મીએ એડમિરલ લેમ્પ-ટને તપાસ કરવા મોકલ્યો. આવાના રાજ્યે સંતાપકારક ખુલાસો કર્યો નહિ તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો. લેમ્પટને રંગુન, માર્નાબાન, ગ્રોમ, અને બગાન શહેરો જીતી લીધાં. રાજ્યે સત્તા હારવા ના પાડી તેથી માર્કિસ ઓફ ઉદ્ધાત્મીએ પેશુ પ્રાંત આવસા કરી બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ પર ચંદ્ર કમિશનર નીમ્યો. હાલ બ્રહ્મદેશને બ્રિટિશ હિંદથી જુદું પાડી તેને નવા સુધારા આપવામાં આવ્યું છે.

(૬) દેશી રાજ્યો ખાલસા કર્યાં (અ) શિવાજીના વંશજ સાતરાનો રાજા ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો તેથી કેટલેક આવ ડિરેક્ટર અને બોર્ડ આવ નાટ્યની પરવાનગીથી ઉદ્ધાત્મી ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં સતારા ખાલસા કર્યું.

(બ) ઝંસીનો રાજ્યકર્તા રાજા નહિ પણ પ્રાજ હતો, તેથી તે બિનપરમ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને દત્તક દેવાની પરવાનગી મળી નહિ, માટે ઇ. સ. ૧૮૫૩ ઝંસી બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધું.

(ક) નાગપુરનો રાજા રાધીજી મોતને ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો તેથી તે બોર્ડ ઉદ્ધાત્મીએ ખાલસા કર્યું. હાલ તે પ્રાંત મધ્યપ્રાંતને નામે જોળખાય છે. (હ) અયોધ્યાનો નવાબ વાજીદ અલી હાજી ખરાબ રીતે અમલ કરતો તેના બોર્ડ હાઉસે તેને કાબજ સુધારવા એ વર્ષની મુદત આપી હતી પણ તેણે સુધારો કર્યો નહિ, માટે ડિરેક્ટરોના હુકમથી ઉદ્ધાત્મીએ ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં અયોધ્યા ખાલસા કરી નવાબને ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાનિત બાંધી આપી દલકતા રાખ્યો. આમ રાજકર્તાઓ અપુત્ર મરણ પામવાથી

૧. સતારા, ૨. કરાઉલી, ૩. ઝાંસી, અને ૪. નાગપુર, ૫. જૈતપુર (૧૮૪૯) ૬. સંમલપુર (૧૮૪૯), ૭. બધત (૧૮૫૧), ૮. બંગાલાનું, અને ૯. ઉદેપુર (૧૮૫૨), ખાલસા કર્યા.

(૭) વરાડ મેળવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૩—હૈદરાબાદના નિઝામે સહાયકારક સેનાના ખર્ચ પેટે ચહેલા ૮૦ લાખ રૂપીયા આપ્યા નહોતા. ડિરેક્ટરોએ તે નાણાં વસુલ કરવા લખાણ કર્યું, પણ નિઝામ તે વાળવા અશક્ત હતો, તેથી તેણે ભોંસત્રે પાસેથી ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં મળેલા વરાડ, નલદુર્ગ, અને રાધચર દોઆબ અંગ્રેજોને આપ્યાં. છેલા બે પ્રાંતો દેશી સિપાઇઓના બળવા વખતે સારી મદદ કર્યા બદલ અંગ્રેજોએ નિઝામને પાછા આપ્યા.

(૮) નવો પરવાનો, ઇ. સ. ૧૮૫૩—આ નવો પરવાનો ૨૦ વર્ષની સુકરર સુદ્ધ માટે નહિ પણ અનિશ્ચિત લાંબી સુદ્ધ માટે મંજૂર થયો. તેની રૂએ બંગાળા અને પંજાબમાં લેશ્ટનન્ટ ગવર્નરો નીમાયા. ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના લો મેમ્બરને બીજા સભ્યોના જેવોજ હક મળ્યો, તેથી સભ્યોની સંખ્યા ચારની થઈ. કાયદાની રચના કરવા બાર સરકારી અમલદારોની એક ધારાસભા સ્થપાઈ. હિંદી નોકરી માટેની નીમણુકો કરવાનો હક બોર્ડ આવ ડિરેક્ટર પાસેથી ઇંગ્લેંડની સરકારના હાથમાં ગયો.

(૯) લોકોપયોગી કામો—લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ પોતાના સાત વર્ષના કારભાર દરમિયાન ઘણા સુધારા કર્યા. તેણે દેશીઓને માટે સિવિલ સર્વિસ ખુશી મૂકી; અને જાહેર આંધકામ નામે નવું ખાતું ઉઘાડી દેશમાં જાહેર મકાનો, રસ્તા, અને નહેરો તૈયાર કરાવ્યાં. વળી તેણે દેશી અને યુરોપીયન સભ્યોની ધારાસભા સ્થાપી. તેણે ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં હિંદમાં પ્રથમ રેલ્વે બંધાવી; અને ગંગાની નહેર ખુશી મૂકી તેનાં નાણાં આવક અને જાહેર ભોનથી પુરાં કર્યાં.

લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં એક કાયદો પસાર

કર્ચો, તેથી બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાને ધાર્મિક બાબતમાં સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવાની બાબત પ્રકટ કરવામાં આવી.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ટપાલખાતું ઉઘાડી અર્ધા આનાની ટિકિટથી આખા હિંદમાં ટપાલ પહોંચાડવાની સગવડ કરી; ઉપરાંત તારનાં દોરડાં નંખાવી તારસમાચાર પહોંચાડવાની ગોઠવણુ પણ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં સર ચાર્લ્સ વૂડ કે જે પાછળથી લૉર્ડ હાલિ-શક્સના નામે ઓળખાયો તે હિંદમાં આવ્યો. તેની મદદથી ડેલ્હાઉસીએ આખા હિંદમાં અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષાઓની જ્ઞાનાઓ સ્થાપી; ઉપરાંત દરેક ઇલાકામાં વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થપાયાં. હરેકર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની સત્તા નીચે કેળવણી ખાતું વ્યવસ્થિત થયું, અને ખાનગી શાળાઓને સરકારી મદદ આપવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ.

(૧૦) 'ડેલ્હાઉસીનું' ગમન—ડેલ્હાઉસીએ હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ધારૂંજ વધાર્યું. તેણે પ્રજાનાં સુખનાં સાધન ધણાં વધાર્યાં. તે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના માર્ચની ૬ ઠૂી તારીખે ઇંગ્લંડ જવા નીકળ્યો. સાત વર્ષના સતત શ્રમથી તેની તબીબત બગડી હતી, તેથી તે ૪૮ વર્ષની વયે ઇ. ૧૮૬૦ માં મરણુ પામ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. પહેલા સીખ વિગ્રહનું વર્ણન કરો.
૨. લૉર્ડ હાર્ડિંગે કરેલા સુધારા અને બીજા સીખ વિગ્રહનું કારણ કહો.
૩. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ખાલસા કરેલાં રાજ્યોની સદારણુ નોંધ કરો.
૪. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ક્યાં લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં?
૫. ડાહિનૂર. અને સર ચાર્લ્સ વૂડ વિષે શું જાણો છો?
- હિંદુસ્તાનના નકશાને સ્કેચ કરી તેમાં ડેલ્હાઉસીના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ બતાવો.

પ્રકરણ પપ મું.

૧૪. લૉર્ડ કેનિંગ ઇ. સ. ૧૮૫૬-૧૮૬૨.

૧. લૉર્ડ કેનિંગ જ્યેઝ્ કેનિંગ નમતા બ્રિટિશ રાજદારી નરતો પુત્ર હતો, અને ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં જન્મ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં પરદેશ ખાતાનો મદદનિશ સેક્રેટરિ નીમાયો હતો અને ત્યાર પછી પોસ્ટ માસ્તર જનરલ થયો હતો. કેનિંગ ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરિમાં ગવર્નર જનરલ નીમાયો. પોને હિંદને લાંતિમાં ધારતો હતો, પણ થોડાજ વખતમાં દેશમાં અશાંતિ થઈ.

૨. ઇરાન સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૫૬.—ઇરાનીએએ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં હેરાતને સંકુલાઈથી ઘેર્યું હતું. હવે તેએએ હેરાત જીતી લઈ ઇરાનમાં વસતી બ્રિટિશ રૈયતનું અપમાન કર્યું; અને બ્રિટિશ એલચીને તહેરાનમાંથી કાઢ્યો તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો. કરાર પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનનો અમીર અંગ્રેજોને મદદ કરવા બંધાએલો હતો, પણ તેની મદદગી જરૂર નહોતી. સર જેમ્સ ઔટ્રામે ઇરાની અખાતમાં થઈ કુશાયર જીતી મોહત્રા દિલ્લો તામે જ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સત્રાદ થઈ તથા ઇરાનના શાહે હેરાત પાછું આપી અફઘાનિસ્તાનમાંથી લસ્કર ખેંચી લીધું; તથા અંગ્રેજોને લડાઇનો ખર્ચ આપવાનું અને બ્રિટિશ વેપારનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું. ૧૮૫૭.

૩. દેશી (સંપાદ્યોનો) બળવો. ઇ. સ. ૧૮૫૭—લૉર્ડ કેનિંગના અધમાં આ બતાવ સૈથી મોટો છે. કારણા:—(૧) રાજકીય કારણા:—(અ) હિંદના દેશી રાજાઓને અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા વધવથી સ્વસતનો નાશ થવાની ધારતી પેઠી હતી. દિલ્હીના બહાદુરશાહને દિલ્હી છોડવાનું ફરમાન થયું હતું, તેથી તે નારાજ થયો હતો. (બ) બાજરાવ બીજના મરણ પછી તેના પ્તક પુત્ર નાના સાહેબને આડ લાખનું પેન્શન આપ્યું નહિ તેથી તે ગુસ્સે

થઈ અંગ્રેજોની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણી કર્યો હતો. (ક) ઝંસીની રા-
ણીને દત્તક લેવાની મના કરી તેથી તે પણ દુશ્મનાચટ રાખી કાવ-
તરાં કરતી હતી (ઙ) બંગાળના સિપાઈઓ મોટે ભાગે અયો-
ધ્યાના હતા તેથી તેઓ, અમીરો તથા તાલુકદારો પોતાનો દેશ ખા-
લસા થવાથી ઉશ્કેરાયા હતા. (ઙ) ઉદ્દાકિસીની રાજ્યો ખાલસા
કરવાની પદ્ધતિથી કોઈ દિવસ આપાઝું રાજ્ય પણ જશે એવા વિ-
ચારે દેશી રાજાઓનાં મન ઉચક થયાં હતાં.

(૨) સાંસારિક અને ધાર્મિક કારણો— (અ) ખ્રિસ્તી
પાદરીઓએ કેળવણી અને અન્ય સુધારો કરવા પ્રયત્ન કર્યા, તેથી
હિંદુ વિધવાવિવાહ કાયદેસર ઠર્યા, તે કારણથી જુના વિચારવા-
ળાઓ અને બ્રહ્મણોને સ્વસત્તા નાશ પામવાની બીક લાગી, તેથી
તેઓ સુધારાની સામ થયા. (બ) રેલવે અને તારનાં દોરણોની ર-
ચનાથી અજ્ઞાની લોકોએ એવી અદ્વા ઉઠાવી, કે સરકાર દેશને બાંધી
ખ્રિસ્તી બનાવવા માગે છે. (ક) અંગ્રેજ કેળવણી સામે લોકો
કહેવા લાગ્યા કે તેઓ આપણે હિંદુ ધર્મમાં રહીયું નહિ. આ કાર-
ણથી જુના વિચાર અને નવા સુધારા વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો, અને
લોકોએ “ અમારાં રીતિરિવાજ તથા ધર્મ જોખમમાં છે; ” એવો
પોકાર કર્યો.

(૩) લશ્કરી કારણો—(અ) બ્રહ્મી ત્રિશૂલ વખતે દેશી
સિપાઈઓને દેશ પાર મોકલવામાં આવ્યા હતા તેથી તેઓ નારાજ
થયા હતા. (બ) દેશી સિપાઈઓ પગારની બાબતમાં ઘણા અસં-
તુષ્ટ રહેતા હતા; તેથી સર આર્લ્સ નેપીઅરે કહ્યું હતું કે બંગાળમાં
કોઈક વખતે બળવો થશે. (ક) સિપાઈઓ ઉશ્કેરાયેલા હતા એ-
વામાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં નવી બંદુકો આવી. તેમાં વા-
પરવાના કાર્તુસને બેજથી બચાવવા કાગળ ચોંટાડવામાં આવ્યો હતો.
તે દાંતે તોડી બંદુકમાં ચૂકવાનાં હતાં. આરે સિપાઈઓએ ગપ ઉઠાડી

કે કાર્તુસ પર ગાય અને હુકરની ચરખી લગાડેલી છે, અને તેથી સરકાર હિંદુમુસલમાનને ખિસ્તી કરવા માગે છે. કેનિંગે રસાયન શાસ્ત્રી પાસે તપાસ કરાવી ખાતરી આપી છતાં સિપાઇઓએ માન્યું નહિ. (૬) આ ચરસામાં બહાદુર અંગ્રેજ અમલદારો, સિપાઇઓ, અને રેલવે આદિ સાહિત્યોની ઘણી ખોટ હતી. (૭) દેશી સિપાઇઓ પોતાની શક્તિ વિશે અતિ ઉચ્ચ વિચાર રાખતા હતા તેથી તેઓએ બળવો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૪. વફાદાર રાજાઓ અને લોકો—સર જોન લોરેન્સ નામના બહાદુર અને શાણા અમલદારના કારભારથી પંજાબના સીખ સરદારો અને લોકોએ આ જો સાથે સહકાર કર્યો. અનેક રજપૂત રાજાઓએ અને મુખ્યત્વે જયપુરના રાજાએ ઘણી વફાદારી બતાવી અંગ્રેજોને મદદ કરી. હોલકર, સિધીઆ, અને ગાયકવાડ પ્રિટિશ સરકારને વફાદાર રહ્યા. નિઝામ તથા નેપાળની સરકારે પણ કીમતી મદદ આપી. મદ્રાસ અને મુંબઇ ઇલાકાના દેશી સિપાઇઓ બળવામાં ભળ્યા નહિ. મુંબઇના બાહોશ ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટને સિપાઇઓને કબજે રાખ્યા એટલુંજ નહિ પણ મધ્ય હિંદમાં પણ લશ્કર મોકલી વ્યવસ્થા સાચવી.

૫. બળવો:—(૧) આરંભ—ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં બંગાળના દેશી લશ્કરમાં તોફાનનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. કલકત્તાથી ૧૬ માઇલ પર આવેલી બરાકપુરની છાવણીની દેશી પલટણે અમલદારોના હુકમનો અનાદર કરી તોફાન કર્યું. સરકારે એ પલટણને વીખેરી નાખી. તે સિપાઇઓએ હામદામ દેશી સિપાઇઓને ઉશ્કેર્યા. પરીણામે મીરતમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો, અને ત્યાંથી વાયવ્ય પ્રાંતો, મધ્ય હિંદ, અયોધ્યા અને રોહિલ ખંડમાં ફેલાયો.

(૨) મીરત—ત્રણ બંગાળી પલટણે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના મેની ૧૦ મીએ રવિવારે મીરતમાં બળવો કરી યુરોપીઓને મારી નાખ્યા,

તેમનાં મહાન સળગાવી મૂક્યાં, અને દિલ્હીનો રસ્તો લીધો. ત્યાં તેઓએ દિલ્હીના સિપાઇઓ સાથે મળી મોગલના વંશજ મહમદ બહાદુરશાહને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડી યુરોપી પ્રજાનાં ખૂન કર્યાં. લેફ્ટેનેન્ટ વિલોબીએ સમય વિચારી દારૂખાતું સળગાવી મૂક્યું, પણ બળવાખોરોએ દિલ્હી કબજે કર્યું, આ સમાચાર સાંભળી ઉત્તર હિન્દનાં લશ્કરી મથકોના દેશી સિપાઇઓએ બળવો કરી અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, કેદખાનાં ઉઘાડી કેદીઓને છોડી મૂક્યા, તથા બળરોનો નાશ કરી શહેરો લૂટી લીધાં.

(૩) ઝાંસીની રાણીએ બળવો કરી પુરુષ, સ્ત્રી અને છોકરાં મળી ૫૫ અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યાં.

(૪) કાનપુર—ખીજ બાજુરાવનો દત્તકપુત્ર ધોન્ડો પંત ઉર્ફે નાના સાહેબ કાનપુર પાસે ખીથુરમાં રહેતો હતો, તેણે કાનપુરના દેશી સિપાઇઓને ઉશ્કેરી ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુનમાં બળવો કર્યો. અંગ્રેજોએ ૨૦ દિવસ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો; નાના સાહેબે તેમને સહીસલામત અલાહાબાદ જવા દેવા વચન આપ્યું. તેઓ જુનની ૨૭ મીએ હોડીમાં બેસી ગંગામાં સરર કરવા લાગ્યાં, એવામાં નાના સાહેબે વિશ્વાસઘાત કરી તેઓ પર ગોળીચાર કરાવ્યો તેથી ઘણાનો નાશ થયો. નાનાસાહેબે હવે પેંચાપદ ધારણ કર્યું. કર્નલ નીલ અને જનરલ હેવલોકે જુલાઇની ૧૬મીએ નાનાને હરાવ્યો, તેથી તે કલ્કામાં ભરાયો.

(૫) લખનો—મેની ૩૦મીએ લખનૌના દેશી સિપાઇઓએ બળવો કર્યો, તેથી ચીફ કમિશનર સર હેન્રિ લૉરે બધા અંગ્રેજો સાથે કિશ્તમાં ભરાયો, પણ થોડા વખત પછી તે થો.

૬. બળવો સમાવ્યો—(૧) કાનપુર—જનરલ હેવલોકે અલાહાબાદથી નીકળી તા ૧૫ મી જુલાઇએ કાનપુરથી ૮ માઇલ પર આવી નાના સાહેબને હરાવ્યો. હેવલોકના આગમનના સમાચાર

સાંભળી નાનાસાહેબે અંગ્રેજ કેદીઓને ઠાર કર્યા, જનરલ હેવલોકે તા. ૧૭મીએ કાનપુર કબજે કર્યું અને જનરલ નીલને ત્યાં મૂકી પોતે લખનૌ તરફ નીકળ્યો;

(૨) દિલ્હી જીત્યું—અંગ્રેજોએ જુનની ૮ મી તારીખે દિલ્હીને ઘેર્યું અને ત્રણ માસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે જીતાયું નહિ. આખરે તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે જનરલ નિકલ્સને હથેલો કરી છ દિવસની લડાઇ પછી દિલ્હી જીત્યું, નિકલ્સન ધવાયાથી મરણ પામ્યો. કેપ્ટન હાડસને નામના મોગલ પાદશાહ બહાદુરશાહ તથા તેના બે પુત્રોને હુમાયુનના કબરસ્તાનમાંથી પકડયા, તેણે શાહજહાંઓને સ્વહસ્તે ગોલીબાર કરી ઠાર કર્યા અને બહાદુરશાહને રંગુનમાં કેદ કર્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં મરણ પામ્યો.

(૩) લખનૌ—જનરલ હેવલોક અને આઉટ્રમનાં લશ્કર ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે આવી પહોંચ્યાં પણ બળવાખોરો બળવાન હોવાથી તેઓ જીતી શક્યા નહિ. આખરે સર ફેલિન કેમ્પબેલે નવેમ્બરમાં લખનૌ કબજે કર્યું. આ ચરસામાં અયોધ્યા અને શેહલખાંડના લોકો બળવાખોરો સાથે બળ્યા. કેમ્પબેલે જંગબહાદુરની સરદારી નીચેના ગુરખા સૈન્યની મદદથી બે વર્ષ પ્રયત્ન કરી ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં આખા પ્રાંતમાં શાંતિ સ્થાપી.

(૪) મધ્યહિંદ—ગ્વાલિયરના લશ્કરે નાના સાહેબના સરદાર તાતીઆ ટોપીની આગેવાની નીચે બળવો કર્યો, અને તે ઝાંસીની રાણીની મદદ કરવા ગયો. સર હ્યુ રોઝે તેને ઝાંસીમાં હરાવ્યો તેથી તે અંગ્રેજોના પક્ષમાં બળેલા સિંધિયાને હરાવવા ફરીથી ગ્વાલિયર ગયો. તેણે શહેર તાબે કર્યું, સર હ્યુ રોઝ તેની પાછળ ગ્વાલિયર ગયો, ત્યાં તેણે તાતીઆને હરાવ્યો. આ યુદ્ધમાં ઝાંસીની બહાદુર રાણી પુરુષને વેષે લડતી મરાઠ. તાતીઆ નાઠો પણ ક્ષીત્રેડિયર નેપીઅરે તેના લશ્કરને ઘેરી લીધું તેથી તે ગુજરાત તરફ નાઠો. બે માસ પછી

તાતીઆને તેના એક અનુચરે અગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો, તેથી તેને શંસીએ દીધો. નાના સાહેબ પણ તેપાળનાં જંગલોમાં રખડી મરણ પામ્યો.

૭. નવું રાજ્યખંધારણ—મોડે આવ કંટ્રોલ અને મોડે આવ ડિરેક્ટરનો અિટિશ હિંદ પરનો એવડો અધિકાર સંતોષકારક સફળ થયો નહિ, તેથી રાજ્યખંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટેનો એક ખરડો લોર્ડ ડર્બી અને રાષ્ટ્ર એવરેયલ બેન્જમિન ડિઝાએક્સીએ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યો. તે ઈ. સ. ૧૫૫૮ ના આગસ્ટની ૨ જી એ પસાર થયો તેથી હિંદમાં ૨૫૮ વર્ષથી ચાલતા કંપનિના કારભારનો, મોડે આવ કંટ્રોલનો, મોડે આવ ડિરેક્ટરનો તથા કોર્ટ આવ પ્રોપ્રાયટરનો અંત આવ્યો. તે કાયદાની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી. (૧) હિંદનો કારભાર કંપનિ પાસેથી લઇ ઈંગ્લંડના તાજની સીધી દેખરેખ નીચે મૂક્યો. (૨) હિંદના બધા કારભાર પર દેખરેખ રાખવા અિટિશ ઇમિન્ટ-માંથી એક સેક્રેટરિ આફ સ્ટેટ (રાજ્ય મંત્રી) નીમવો, અને તેને મદદ કરવા વધુમાં વધુ ૧૫ અને આછામાં આછા ૧૨ સભ્યોની એક ઇંડિયા કૉસિલ નીમવી. તેમાં આઠે આછામાં આછા ૧૦ વર્ષ હિંદમાં ગોકરી કરેલી હોવી જોઇએ. સેક્રેટરિ આફ સ્ટેટ ફોર ઇંડિયા હિંદના દરબાર વિષે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હતો. (૩) ગવર્નર જનરલને વધારાનો વાઇસરાયનો ઇલ્કાબ મળ્યો. ગવર્નર જનરલ અને વાઇસરાય તથા ઇંડિયા કૉસિલ પોતાના કામ માટે સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ ફોર ઇંડિઆને જવાબદાર છે. (૪) વાઇસરાય, ઇલાકાના ગવર્નરો અને વાઇસરાયની કૉસિલના સભ્યોની નીમણૂક ઇંગ્લંડની સરકારે કરવી. (૫) ઇમ્પીરીયલ લેન્ડ્સલેટીવ કૉસિલમાં (ધારાસભા) ૩ દેશી સભ્યો દાખલ થયા. (૬) સુપ્રિમ કોર્ટ (વરિષ્ઠ અદાલત અને સદર દિવાની અદાલત) નીકળી ગઇ અને તેને બદલે દરેક ઇલાકામાં હાઇકોર્ટો સ્થપાઇ.

(૮) મહારાણીનો ઠંઢેરો—લોર્ડ કેનિંગે ઇ. સ. ૧૫૫૮ ની ૧ લી નવેમ્બરે અલાહાબાદમાં મોટો દરબાર ભરી મહારાણીનું જાહે-

રનામું પ્રજાને વાંચી સંભળાવ્યું. તે પ્રમાણે લૉર્ડ કેનિંગ પહેલા વાઇસરૉય તરીકે ઓળખાયા. મહારાણીએ ફરમાવ્યું કે “ ખૂનીઓ સિવાય જે બળવાખોરોએ બળવામાં ભાગ લીધો છે

તેઓને માફી આપવામાં આવશે. હિંદના રાજવાડાઓ સાથેના કરાર પાળવામાં આવશે. ધમ કે જાતિભેદ રાખ્યા વગર ફળવણી અને યોગ્યતા જોઈ સર્વને સરકારી નોકરી આપવામાં આવશે. ધર્મની બાબતમાં કોઈને હેરાન કરવામાં આવશે નહિ; સર્વને સ્વેચ્છિત ધમ પાળવાની છુટ છે.” આ જાહેરનામું

હાંદી રાજરજવાડ તથા

પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય તથા

મહારાણી વિક્ટોરિયા.

હકનો ‘ મંજાઆર્ટા ’ (મોટો પરવાનો) કહેવાય છે. આ જાહેરનામાથી લૉર્ડ કેનિંગે અપૂત્ર રાજરજવાડાઓને દત્તક લેવાના હકની તથા રાજ્ય ખાલસા કરવાની પદ્ધતિનો નાશ થયાની ખાતરી દેશી રાજાઓને આપી. ૧૫૩ દેશી રાજાઓને દત્તક લેવાની મંજૂરી મળી હતી.

૯. સુધારો—લૉર્ડ કેનિંગના વખતમાં કલકત્તા, મદ્રાસ, અને મુંબઈમાં વિશ્વવિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટીઓ) સ્થપાઈ અને ફળવણી ચોતરફ ફેલાઈ. રાણીનું અને કંપનિનું લશ્કર જોડી દેવામાં આવ્યું, અને દેશી લશ્કરમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. લૉર્ડ મંક્રોલેએ ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં પીનલ કોડ (ફાજદારી ધારાસંમૂહ) રચ્યો અને બીજે ત્રણે તેને અમલમાં મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં સિવિલ પ્રોસિજર કોડ

અને ૧૮૩૧ માં કિમિનલ પ્રોસિજર કોડ અમલમાં આવ્યા. રાજ્યની ખોટ પુરવા ઇન્કમટેક્સ (આવક પરનો કર) મૂકવામાં આવ્યો.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદધર્મ પુનઃસ્થાપન કરવા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદમાં આર્યસમાજ સ્થાપન કરી.

૧૦. કેનિંગને છેલ્લા વખતમાં કિલમન્સી કેનિંગનો ઇલ્કાબ મળ્યો. તે હિંદમાં શાંતિ સ્થાપી ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં ઇંગ્લંડ ગયો અને એક માસ પછી મરણ પામ્યો. તેને વેસ્ટ મિનિસ્ટર-એશી-માં દફનાવ્યો. બીજો કોઇ પણ ગવર્નર જનરલ તેના જેવી વિપત્તિમાં આવ્યો નહોતો.

પ્રશ્નો.

૧. દેશી સિપાઇઓના બળવાનાં કારણો ખોલો.
૨. બળવા પછીનું નવું રાજ્યબંધારણ સમજાવો.
૩. મહારાણીશ્રીના ઢંઢરાનો સાર એ લો.
૪. લૉર્ડ કેનિંગે કયા સુધારા કર્યા?

હિંદ ઇંગ્લંડના તાજ નીચે.

ઇ. સ. ૧૮૫૮થી.

ગવર્નર જનરલ વાઇસરૉયનો હિંદમાં અમલ.

પ્રકરણ ૫૬ મું.

લૉર્ડ એલ્જનથી લૉર્ડ સિટન સુધી ઇ. સ. ૧૮૬૨-૧૮૮૦.

૧. લૉર્ડ એલ્જન, ઇ. સ. ૧૮૬૨ ૧૮૬૩—હિંદના પહેલા વાઇસરૉય કિલમન્સી કેનિંગ પછી લૉર્ડ એલ્જન નીમાયો. તેણે કેનેડાના ગવર્નર જનરલ તરીકે નોકરી કરી હતી. લૉર્ડ એલ્જનના વખતમાં

પંજાબની વાયવ્યમાં વસતા વહાણી જાતના પહાડી લોકોએ બળવો કર્યો. તે અરસામાં કજ્યાનો લાખ લખ અફઘાનો હિંદમાં આવે એવો સંભવ હતો તેથી બળવાખોરોને વશ કરવાની જરૂર હતી. એજીને સર ચાલર્સ એમ્પર્લેનને તેમની સામે મોકલ્યો પણ તે વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ; તેથી મુખ્ય સેનાપતિ સર હ્યુ રોએ વહાણી પ્રજાને હરાવી અમ્યાલા જીતી લઇ શાંતિ ફેલાવી. લૉર્ડ એજીન અદાર માસ કારભાર કરી પંજાબમાં આવેલા ધર્મશાળા શહેરમાં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી મદ્રાસના ગવર્નર સર વિલિઅમ ડેનિસને થોડી મુદત વાઇસરૉય તરીકે કારભાર કર્યો.

૩. લૉર્ડ લૉરેન્સ, ઇ. સ. ૧૮૬૪-૧૮૬૮.

જૂતાન વિચલ, ઇ. સ. ૧૮૬૪-લૉર્ડ લૉરેન્સે પંજાબમાં હુકમ કારભાર ચલાવ્યો હતો તેથી તે સર્વાનુમતે વાઇસરૉય નીમાયો. જૂતાનની સરકારે અંગ્રેજોનો થોડો મુલક દબાવ્યો તે પાછો મેળવવા મિ. ઍશલી એડનને મોકલ્યો. તેને સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ તેથી વિચલ થયો. જૂતાનના રાજાએ હાર ખાઇ પચાવેલા પ્રદેશ તથા પૂર્વદાર નામનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપી સલાહ કરી.

(૨) ઝોઢાઆમાં દુકાળ, - ઇ. સ. ૧૮૬૬—ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં અંગાળામાં વરસાદની તાણ પડી તેથી ઝોઢાઆમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આથી ૨૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યાં. રેલવેની ખોટથી સરકાર પુરતી મદદ કરી શકી નહિ. સરકારે તે પછી રેલવે અને નહેરોની રચના માટે મોટી રકમ ખર્ચી.

(૩) અફઘાન મામલો—અફઘાનિસ્તાનનો દોસ્ત મહંમદ ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યો, અને તેનો પુત્ર શેરઅલી અમીર થયો, પણ તેના મોટા ભાઇ અશ્રુલખાન અને આઝમખાને ગાદી માટે કજીઓ કર્યો. તેઓએ શેરઅલીને કંદહાર તરફ નસાડી મૂક્યો,

અને ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં અફઝુલખાન ગાદીએ બેઠો. શેરઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી પણ તેઓ તટસ્થ રહ્યા.

(૪) ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં અંગ્રેજોને આબિસિનિઆ સાથે લડાઇ થઇ. ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દુકાળ પડ્યો, તથા દારકાંની વાઘેર જાતે બળવો કર્યો તે સમાવવામાં આવ્યો.

(૫) સુધારા—લૉર્ડ લૉરેન્સના રાજ્યકાળમાં રેલવે તાર, અને નહેરોનાં બાંધકામ વૃદ્ધિ પામ્યાં; પોસ્ટના દર કમી થયા; સરકારી અને સર્વોર્ડિનેઇટ અમલદારોના પગાર વધ્યા. સર જોન લૉરેન્સ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં હિદી નોકરીમાં દાખલ થયો હતો. તે સાધારણ નોકરી-માંથી વાઇસરૉય નીમાયો હતો. તેના વખતમાં વાઇસરૉય માટે દાર-બારની ૫ વર્ષની મુદતનો નિયમ થયો. લૉરેન્સ ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં ઇંગ્લંડ ગયો અને ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં મરણ પામ્યો. તેને વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબિમાં દફનાવ્યો.

૪. લૉડે મેયો ઇ. સ. ૧૮૬૯-૧૮૭૨.

(૧) લૉર્ડ મેયો અને અંબાલા દરબાર, ઇ. સ. ૧૮૬૯—લૉર્ડ મેયો નામનો મહાશક્તિમાન જુવાન અમીર ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં વાઇસરૉય નીમાયો, તેના વખતમાં અફઘાનિસ્તાનનો કબ્જો ચાલુ હતો, પણ તેણે તેમાં હાથ ધાડ્યો નહિ; છેવટે શેરઅલી અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેઠો. લૉડ મેયોએ અંબાલામાં દરબાર ભરી શેરઅલીને બોલાવ્યો અને તેને સતજાડિત તરવાર અને ૬ લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપી ધણું માન આપ્યું. રશીઅન બીકને લીધે આમ કરવાની જરૂર પડી હતી.

(૨) રશિયા સાથે શાન્તિ ભરી ગોઠવણ—લૉર્ડ મેયોએ મધ્ય એશિયાને લગતી બાબતનો નિર્ણય કરવા ઇંગ્લંડની સરકારને લખ્યું, તેથી રશિયા સાથે સલાહ થઇ અને અફઘાન તથા રશિયન રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ મુકરર થઇ.

(૩) ડયુક ઑફ ઓડિનબરોનું આગમન ૧૮૬૯ થી ૧૮૭૦—મહારાણી વિક્ટોરિઆના બીજા પુત્ર ડયુક ઑફ ઓડિનબરો હિંદની મુલાકાતે આવ્યા. રાજકુટુંબના માણસની આ પ્રથમ મુલાકાતથી હિંદને ઘણું આનંદ થયો, અને ડયુકને આખા હિંદમાં અપૂર્વ માન મળ્યું.

(૪) લૉર્ડ મેયોના સુધારા—અલવાર અને કાઠિઆવાડનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યમાં ઘણી અંધાધુધી, અવ્યવસ્થા, અને પ્રજાપર જુલમ થયાં. તેથી બ્રિટિશ સરકારે તેનો કબજો લઈ સુધારો કર્યો. રજપુત સરદારોના છોકરાઓને પોતાના કામને માટે યોગ્ય તાલીમ મળે માટે અજમેરમાં એક કોલેજ સ્થાપવાની યોજના કરી મેયોના મરણ પછી તેની સ્થાપના થઈ અને હાલ મેયો કોલેજને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આજ સુધી બધાં નાણાં હિંદની વરિષ્ઠ સરકાર પાસે રહેતાં. અને છલાકાની સરકારને દરેક જાતના ખર્ચ માટે તેની મંજૂરી ભેવી પડતી. લૉર્ડ મેયોએ તેમાં ફેરફાર કરી છલાકાઓની સરકારને પાંચ વર્ષ માટે ખર્ચની રકમ બાંધી આપી અને પ્રજાહિત માટે તેના ઉપયોગ કરવા રજા આપી.

લૉર્ડ મેયોએ ખેતીવાડી ખાતુ સ્થાપ્યું, મીઠાના કરમાં સુધારો કર્યો, અને રસ્તા રેલવે તથા નહેરોમાં સુધારોવધારો કર્યો; તેના વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં સુએજની નહેર ખુલ્લી મુકવામાં આવી.

(૫) લૉર્ડ મેયોનું મરણ—લૉર્ડ મેયો હિંદી પ્રજાની જ-ફરીઆત જાણવા હિંદમાં મુસાફરી કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં રંજુનમાં તેને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર મળ્યો. ત્યાંથી પાછા વળતાં કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવા આંદામાન ગયો, ત્યાં શેરઅલી નામના એક પકાણુ કેદીએ તેને પોર્ટ બ્લેરમાં નારી નાખ્યો. તેના મરણથી હિંદી રાજપ્રજાને ઘણું શોક થયો, તે ડાહ્યા કારભારથી સાથે આવ્યાદ વાઈસરૉયમાંનો એક થઈ ગયો છે.

૫. લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક ઇ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૬.

(૧) શેરઅલીનો એલચી ઇ. સ. ૧૮૭૩—મદ્રાસના ગવર્નર લૉર્ડ નેપિઅરે લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકના આવતાં સુધી વાઇસરૉય તરીકે કામ કર્યું. અફઘાનિસ્તાનના અગ્રીર શેરઅલીએ રશિઅન બીકને લીધે લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક પાસે એલચી મોકલ્યો. અંગ્રેજ સરકાર મધ્ય એશિયાની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યા નારાજ હતી, તેથી વાઇસરૉય વચ્ચે પડ્યો નહિ.

(૨) બિહારમાં દુકાળ ૧૮૭૪—ઉત્તર બંગાળા અને બિહારમાં મોટા દુકાળ પડ્યો, સરકારે સર રિચર્ડ ટેમ્પલને દુકાળ નિવારણ કામનો સરદાર નીમ્યો. તેના સારા કામથી તેને પાછળથી બંગાળાનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમ્યો. સરકારે દુકાળના વખતમાં બાધકામ ઉઘાડી ૭૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચી પ્રજાનો બચાવ કર્યો.

(૩) વડોદરાનો મામલો, ઇ. સ. ૧૮૭૫—મહારાવ ગાયકવાડ ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં વડોદરાની ગાદીએ બેઠો, તે અંગ્રેજ સરકારની ચેતવણી પામ્યા છતાં સારી રીતે કારબાર કરતો નહોતો, તેના પર ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં વડોદરામાં રહેતા બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને જેર દીધાનું તહોમત આવ્યું. જ્યાજરાવ સિંધિયા, જયપુરના મહારાજા રાયસિંગ, સર દિનકરરાવ એમ ત્રણ દેશી અને ત્રણ અંગ્રેજોના મંડળને લપાસ કરવા નીમ્યું. સિંધિયા અને સર દિનકરરાવને ગાયકવાડ દોષિત લાગ્યો નહિ. છેવટે મહારાવને તેના ખરાબ કારબારને લીધે પદબ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ખડેરાવનાં વિધવા જમાનાજીએ સયાજીરાવને દત્તક લઈ ગાદી લીધી. શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોઈ રાજ્યની આબાદી અને પ્રજાનું હિત થાય એવી ઉત્તમ રીતે વડોદરાનું રાજ્ય ચલાવે છે.

(૪) પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું પ્રથમ આગમન ઇ. સ. ૧૮૭૫—મહારાણીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આલ્બર્ટ એડવર્ડ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદની

મુલાકાતે આવ્યા, હિંદી રાજપ્રજાએ અતિ આનંદ અને બારે માનથી તેમનો સત્કાર કર્યો.

બલુચિસ્તાન—બલુચી સરકાર સાથે કરાર કરવામાં આવ્યો, તેથી બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન નામનો નવો પ્રાંત બ્રિટિશ હિંદમાં ઉમેરાયો, તેની રાજધાની કવેટા છે.

(૬) **સુધારા**—લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકે હહાપણથી કારભાર કરી આવક પરનો કર ઠાઠી નાખ્યો. મીઠા પરનો કર દમી કર્યો, અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ઉત્તેજન આપી દેશીઓને ઉચ્ચ દરજ્જે ચઢાવ્યા.

(૭) **લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકનું ગમન**—લંડનમાં રહેતા હિંદી પ્રધાન (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા) લૉર્ડ સેલિસબરીએ અફઘાનિસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલદારો રાખી અમીર પર દાબ રાખવા ઇચ્છ્યું. લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક આ યોજનાની વિરુદ્ધ પડી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં રાજીનામું આપી ઇંગ્લંડ ગયો. તે કાલે અને શાંતિનો ચાહનાર અમલદાર હતો.

૬. **લૉર્ડ લિટન, ઇ. સ. ૧૮૭૫-૧૮૮૦.**

લૉર્ડ લિટન પ્રખ્યાત નવલકથાકાર, કવિ, અને રાજ્યદારી નર હતો. તે સારો પ્રમાણપત્રો ધરાવતો, અને લૉર્ડ સેલિસબરીની અફઘાનિસ્તાન સાથેની રાજનીતિ સંપૂર્ણ અમલમાં મૂકવાના નિશ્ચયથી હિંદમાં આવ્યો. તેના વખતમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હિંદની પ્રજા સાથે પોતાનો નિકટનો સંબંધ દર્શાવવા પાર્લમેન્ટના ઠરાવની રૂએ ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જન્યુઆરીની ૧ લીએ “ એમ્પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા ” નો ઇશ્કાળ ધારણ કર્યો. લૉર્ડ લિટને દિલ્હીમાં દરબાર બરી રાજકીય ટંદેરો વાંચી સંભળાવ્યો; અને આખા હિંદને તેના હક અને હિત સાચવવાની ખાતરી આપી.

(૨) **મદ્રાસમાં હુકાળ**—ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં મદ્રાસ પ્રલા-

કામાં અને મુંબઈના ઘણા ભાગમાં દુકાળ પડ્યો. લૉર્ડ લિટન દુકાળની સ્થિતિ સુધારવા જતે મદદ કરી. તેણે દુકાળીઓને ખાવાવા ઘણું પ્રયત્ન કર્યો છતાં પર લાખ માણસો મરી ગયાં. સરકારે લોકોને મદદ કરવા એક કરોડ અને દસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

(૩) લૉર્ડ લિટને વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ (દેશી છાપાનો કાયદો) કર્યો તેથી તે હિંદમાં ઘણો અપ્રિય થયો.

(૪) બીજો અફઘાન વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૭૮-૧૮૮૦—અફઘાનિસ્તાનનો અમીર લૉર્ડ મેયોના વખતથી અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવા આવતો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાનને અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવા ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં પેશાવર મોકલ્યો. લૉર્ડ લિટને કિંગડમી સરકારની સલાહ પ્રમાણે જ્યાં સુધી અમીર અફઘાનિસ્તાનમાં અંગ્રેજ અમલદારોને રહેવા ન દે ત્યાં સુધી સલાહ કરવા ના પાડી. એવામાં રશિયા તથા તુર્કી અને અંગ્રેજો વચ્ચે વિગ્રહ થયો, તેથી હિંદને રશિયા સાથે વિગ્રહ થવાની વધી હતી. હિંદી સરકારે ઇંગ્લંડને મદદ કરવા હિંદી લશ્કરને રશિયાન સામે લડવા માલ્ટા જવા હુકમ મળ્યો હતો. રશિયાન સરકારે પોતાનું એલચી ખાતું કાપુલ મોકલ્યું. અમીરે તેનો સારો આવકાર કર્યો. તેથી લૉર્ડ લિટને સર નેવિલ એમ્બરલેઇનને એલચી તરીકે કપુલ મોકલ્યો, પણ અલીમરજહના અફઘાન સામે તેને પેસવા દીધો નહિ. લૉર્ડ લિટને એક એલચી ખાતું મોકલવા વિચાર કર્યો પણ તેને અમીરે જવાબ આપ્યો નહિ તેથી વગ્રહ શરૂ થયો.

ખાઇબર, બોલન, અને કુરમઘાટને રસ્તે ૩ અંગ્રેજ લશ્કર અફઘાનિસ્તાનમાં દાખલ થયાં. તેઓએ જલાલાબાદ અને કંદહાર જીતી લીધાં. શેરઅલી બદખ તરફ માદારી શેરીફમાં નાસી ગયો અને થોડા વખત પછી મરી ગયો. તેના પુત્ર યાકુબખાને એ રૂપ, ૧૮૭૮ ને રોજ ગન્દામક મુકામે અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો. તેણે બ્રિટિશ રેસિ-

ડેનને કાબુલમાં રાખવા તથા ઘાટની પાસેના થોડા પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા વચન આપ્યું. આ કરારથી બ્રિટિશ હિંદની સરહદ અફઘાનિસ્તાન તરફ વધી. એ સરહદ લૉડી બીકન્સ ફ્રેંચની હિંદની સરહદને નામે ઓળખાય છે.

યાકુબખાને સર લુઇસ કાવાગ્નારી નામના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનો માન સહિત આવકાર કર્યો, પણ તે અમીર નાલાયક હોવાથી અંગ્રેજ લસ્કર કાબુલથી પાછું કર્યું કે તરત જ કાબુલીઓએ બળવો કરી રેસિડેન્ટને તથા તેનાં માણસોને તા. ૩, સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૯ ને રાજ મારી નાખ્યાં. જનરલ રૉબર્ટ કાબુલ જઈ શહેર છૂતી લીધું અને બળવો શાંત કરી યાકુબખાનને હિંદમાં મસૂરીમાં લાવી ગામ્યો. યાકુબનો ભાઈ અયુબખાન અંગ્રેજોની સામે થયો. સર ડોનાલ્ડ સ્ટેવર્ટ તેને અહમદખેલ આગળ હરાવ્યો.

(૫) લૉર્ડ લિટનનું ગમન—અફઘાન વિગ્રહ પુરો થયાંનહોતા એટલામાં ઇંગ્લંડના પ્રધાન મંડળમાં ફેરફાર થયો. પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી વખતે ગ્વેડસ્ટનના પ્રમુખપદ નીચે કૉન્ઝર્વેટીવ પક્ષની દાર થઇ તેથી લૉર્ડ લિટન રાજનામું આપી ઇંગ્લંડ ગયો; કારણ કે તે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો હતો.

પ્રશ્નો.

૧. લૉર્ડ મેયોએ કરેલા સુધારા બોલો.
૨. લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકના વખતમાં કયા બનાવો બન્યા ?
૩. બીજા અફઘાન વિગ્રહનું વર્ણન કરો.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

લૉર્ડ રિપનથી લૉર્ડ કર્ઝન સુધી ઇ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૦૫.

૭. લૉર્ડ રિપન ઇ. સ. ૧૮૮૦-૧૮૮૪.

(૧). લૉર્ડ રિપન અને અધ્યાન વિગ્રહ ચાલુ—લૉર્ડ રિપન ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના એપ્રિલમાં હિંદમાં આવ્યો. તે લીબરલ (પ્રજાકીય) પક્ષનો હતો. તે આવ્યો તે વખતે અધ્યાન વિગ્રહ ચાલુ હતો. અયુબખાને જનરલ બરોઝને મધ્યવાન્દ આગળ હરાવ્યો, અને કંદહાર ધેર્યું. આ સમાચાર સાંભળી જનરલ રૉબર્ટ્સે ૧૦૦૦૦ માણુ-સોના લશ્કર સાથે કાબુલથી નીકળી ૨૦ દિવસમાં ૩૨૫ માઇલની મુસાફરી કરી અયુબને હરાવ્યો અને તેને હેરાત નાસી જવાની ફરજ પાડી.

આ લડાઇથી ઇંગ્લંડમાં કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનનો પક્ષ નબળો પડ્યો,

અને લીબરલ પક્ષ જોર પર આવ્યો. લૉર્ડ બીકન્સફિલ્ડે રાજનામું આપ્યું; અને મિ. ગ્લેડસ્ટન જોર પર આવ્યો. લૉર્ડ રિપને દોસ્ત મહંમદના પુત્ર અબ્દુલ રહેમાનને અધ્યાનિસ્તાનો અમીર નીમ્યો. કાબુલમાંથી અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ ઉડાવી લઇ બ્રિટિશ લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું.

લૉર્ડ રિપન.

(૨) પરચુરણ કાર્યો—અંગ્રેજો ૫૦ વર્ષથી મહેસુરનો કારભાર કરતા હતા. હવે આમરાજેન્દ્ર ચોખ્ખ વયનો થયો હતો તેથી ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં તેને રાજ્ય સોંપ્યું. લોર્ડ રિપને દેશી છાપાં પર મૂકાએલા અંકુશનો કાયદો રદ કર્યો, તેથી તે ઘણો લોકપ્રિય થયો. તેણે શહેરી લોકોને રાજકીય બાબતમાં વધુ ભાગ લેવા દેવા માટે સ્થાનિક સ્વ-રાજ્યનો કાયદો પસાર કર્યો. તેથી મ્યુનિસિપેલિટી, ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ અને લોકલ બોર્ડની સ્થાપના થઈ. (ઇ. સ. ૧૮૮૨). લોર્ડ રિપને કેળવણીમંડળ નીમ્યું, તથા સુવરાક કાપડની આયાત પરનો કર રદ કર્યો. તેણે દુકાળનિવારણ મંડળની સલાહ લઈ રેવન્યુ અને ખેતીવાડી ખાતામાં સુધારો કર્યો. લોર્ડ રિપને ઇશ્ટી-શીઅન વિગ્રહ વખતે બ્રિટિશ લશ્કરને મદદ દેવા ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં હિંદી લશ્કરને મિસર મોકલ્યું હતું. તેના વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ માં કલકત્તામાં એક મોટું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું હતું.

(૩) ઇલેઝર્ટ બિલ ઇ. સ. ૧૮૮૩—વાયસરોયની ધારાસભાના લો મેમ્બર મિ. ઇલેઝર્ટ દેશી ન્યાયાધીશોને યુરોપીઅનોના ન્યાય કરવાનો હક આપવાનું એક બિલ રજૂ કર્યું. તે ઘણી ચર્ચા ચાલી પછી એના મુકદ્દમાનો છેલ્લો નિર્ણય અર્ધા યુરોપીઅન સભ્યોની જુરી માન્દત કરવાના સુધારા સાથે તે મંજૂર થયું.

(૪) લોર્ડ રીપન ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો. હિંદ છોડતી વખતે તેને ખાસ કરીને મુંબઈમાં અપૂર્વ માન મળ્યું. હિંદ હિતાર્થે તેના જોવા બીજા કોઈ વાઈસરોય થયો નથી. તેના પ્રજ્ઞાહિતના સુધારા માટે તે હિંદમાં લોકપ્રિય થયો છે, તેથી તેનું સ્મરણ હિંદમાં હંમેશાં રહેશે.

લોર્ડ ડફરિન ઇ. સ. ૧૮૮૬-૧૮૮૮

(૧) લોર્ડ ડફરિન અને રાવલપિંડિ દરબાર—લોર્ડ ડફરને કેનેડામાં ગવર્નર જનરલ તરીકે અનુભવ મેળવ્યો હતો તે

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ડિસેમ્બરમાં વાઇસરૉય નીમાયો. રશિયા મધ્ય એશિયા જીતી અફઘાનીસ્તાનની સરહદ સુધી આવી પહોંચ્યું. તે હેરાત લેવાનો વિચાર કરતું હતું; તેથી અંગ્રેજોએ રશિયા અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે સરહદ નક્કી કરવા રશિયાને કહ્યું. લૉર્ડ ડફરિને સર પિટર લમ્સડનની આગેવાની નીચે અંગ્રેજો અને રશિયનોનાં સીમા નક્કી કરનાર સંયુક્ત કામિશન નીમ્યું; પણ તે પહેલાં રશિયનોએ અફઘાનિસ્તાનનું પેન્જાબે જીતી લીધું. આથી અફઘાનો અને રશિયન વચ્ચે વિગ્રહ થવા સંભવ હતો. એટલામાં લૉર્ડ ડફરિને રાવલપિંડીમાં મોટો દરબાર ભરી અફઘાન અમીર અબ્દુલ રહેમાનને મેળવી લીધો. સંયુક્ત મંડળે સીમા નક્કી કરી તેથી રશિયન, અફઘાન તથા અંગ્રેજો વચ્ચે સલાહશાંતિ સ્થપાઇ.

(૨) ત્રીજો બ્રહ્મો વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૮૫—બ્રહ્મી સરકારે કરાર તોડી પોતાના પ્રલકમાં ફ્રેચ તથા ઇટાલીયનને પેસવા દેવા; વળી તે પ્રજાને દાખમાં રાખી શક્તી નહોતી. બ્રહ્મી રાજા થીમોએ બોમ્બે અને બર્મા ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન પર ઇ. સ. ૧૮૮૫માં ભારે કર મૂક્યો તેણે અંગ્રેજોને તેનો રીતસર ખુલાસો કર્યો નહિ તેથી વિગ્રહ શરૂ થયો.

જનરલ પ્રેન્ડરગસ્ટે ધરાવદીને રસ્તે માંડલે જઈ તે સહેલાઈથી જીતી લીધું. થીમોને પકડી રત્નાગિરિમાં કેદ કર્યો. લૉર્ડ ડફરિને ૧ લી જાન્યુઆરિ ૧૮૮૬ ને રોજ ઉપલો બ્રહ્મદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો; અને આખા બ્રહ્મદેશનો એક પ્રાંત બનાવી તે પર લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર નીમ્યો. અંગ્રેજો અમલ નીચે બ્રહ્મદેશ આપાદ થયો છે; અને હાલ તેને હિંદથી જુદો પાડી તેને અલાહદા સુધારા આપ્યા છે.

(૩) પરચુરણ બનાવો—સર હુ રોડે બળવા વખતે જીતેલો વ્હાલિઅર ગઢા સંધીઆને ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પાછો આપવામાં

આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆને રાજ્ય ક્યે ૫૦ વર્ષ પુરાં થયાં, તેથી તેનો સુવર્ણ મહોત્સવ (જ્યુબિલી) આખા હિંદમાં બારે દિવસથી ઉજવવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં સિદ્ધિના તિમેરી લોક તથા હિમાલયની એક પહાડી જાત સાથે એમ બે નાની લડાઇઓ થઈ હતી. લૉર્ડ ડફરિને દેશી રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપવા એક કમિશન નીમ્યું હતું; તથા ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં પાર્લમેન્ટે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે હિંદી સિવિલ સર્વિસમાં દેશીઓને વધુ પ્રમાણમાં દાખલ કરવાની ગોઠવણ કરી. ડફરિનના રાજ્યકાળમાં આખો બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં પહેલી “ નેશનલ કોંગ્રેસ ” મુંબઈમાં મળી. લૉર્ડ ડફરિને “ હોસ્પિટલ ફંડ ” ઉધરાવ્યું, તેથી હિંદી સ્ત્રીઓને વદક માનનો લાભ મળ્યો.

(૪) લૉર્ડ ડફરિન ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં માર્કિવસ આવે ડફરિન અને આવા થઈ ઇંગ્લંડ ગયો. તેણે બ્રિટિશ હિંદની સીમા સરહદ-પરની લડાઇઓ જીતી વધારી તથા લસ્કરને ફેળવણી આપવા માટે શાળાઓ સ્થાપી. રશિયા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ સળંગે એવા સંજોગોમાં તે હિંદમાં આવ્યો હતો; તેણે રશિયામાં ઝાઝી સુદત નોકરી કરી હતી તેથી તે બંને દેશો વચ્ચે સલાહ કરાવવા તેણે સર બેપ્લ ગ્રીફીનની આજેવાની નીચે એક મંડળ નીમ્યું અને તેનું પરિણામ સાફ આવ્યું.

૯. લૉર્ડ લેન્સડાઉન ઇ. સ. ૧૮૮૬-૧૮૯૩

(૧) મણીપુરની લડાઈ ઇ. સ. ૧૮૯૧—લૉર્ડ લેન્સડાઉનના વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં મણીપુર સંસ્થાનના સેનાપતિ તકેન્દ્ર-જીતે આસામના ચીફ કમિશનર મિ. કિરન્ટન તથા બીજા ચાર અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા. અંગ્રેજોએ તેને હરાવી રાજાને આંદામાનમાં કેદ કર્યો. તથા તેના દૂર સગાને ગાદી પર બેસાડી તે એટલે થાય ત્યાં સુધી કારબાર માટે બ્રિટિશ કમિશનર નીમ્યો.

આ લડાઈ સિવાય વાયવ્ય સરહદ પરની જંગલી જાતો સાથે નાની ઘણી લડાઈઓ થઈ. પરિણામે પશ્ચિમ તરફ બ્રિટિશ હદ વધી.

(૨) અફઘાનિસ્તાન સાથે નવો કરાર—અંગ્રેજોએ સર મોર્ટિમર દુરાન્ડની આગેવાની નીચે એક એલચીખાતું ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં કાબુલ મોકલ્યું. અમીરે તેનો સારો સત્કાર કર્યો. આ એલચીખાતાએ અમીરને વાર્ષિક ૧૮ લાખ રૂપિયા આપવા વચન આપ્યું અને અંગ્રેજોના કાષ્ટપણ દુશ્મનને અફઘાનિસ્તાનમાં પેસવા ન દેવાનો અમીર પાસે કરાર કરાવ્યો. અમીર અબદુલ રહેમાને પોતાના મરણ સુધી મિત્ર ભાવે અંગ્રેજોને વફાદાર રહી પોતાનો કરાર પાળ્યો.

(૩) પાર્લમેન્ટમાં પ્રથમ હિંદી સભ્ય—દાદાભાઈ નવરો-જી ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના રેસ્ટુઆરીમાં હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પ્રથમ હિંદી સભ્ય નીમાયા. તેમણે પાર્લમેન્ટમાં હિંદના હિત માટે ઘણું પ્રયત્ન કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના ૧ડેસેમ્બરમાં હિંદમાં પાછા આવ્યા, અને લાહોરમાં મળેલી નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમાયા. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પાર્લમેન્ટમાં નવી ચુંટણી વખતે તેમણે પોતાની જગા ખોધ પણ મિ. એમ. એમ. ભાવનગરી નામે બીજા પારસી ગૃહસ્થ ચુંટાયા.

(૪) ઇંડિઅન કાઉન્સિલ એક્ટ—બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં પ્રસાર કરેલો આ કાયદો હિંદમાં ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં અમલમાં આવ્યો. તેની રૂએ યુનિસિપાલીટીઓ, યુનિવાર્સિટીઓ, વેપારીમંડળો, જલ્લામંડળો અને પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને પોતાના વધુ પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો હક મળ્યો; તથા પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને વડી ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ નીમવાની સત્તા મળી. વળી આ કાયદાની રૂએ ધારાસભાના સભ્યોને કાઉન્સિલમાં અગત્યના પ્રશ્નો પૂછવાનો તથા નવી દરખાસ્તો રજુ કરવાનો હક પણ મળ્યો.

(૫) માર્કિવસ ઓફ લેન્સડાઉન ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં ઇંગ્લેન્ડ

ગયો. તેના વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે એક જખંડ હુલ્લ થયું. વળી રક્ષણ માટે અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પરનાં ક્ષિકોટનાં બાંધકામ એના અમલમાં પરિપૂર્ણ થયાં.

૧૦. લોર્ડ એલિઝન ઇ. સ. ૧૮૯૪—૧૮૯૬—

(૧) લોર્ડ એલિઝન ખીજ વાઇસરોયનો પુત્ર હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં હિંદનો વાઇસરોય નીભાયો. તેના અમલના આરંભમાં અફઘાનિસ્તાનની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી અને ત્યાં એક મોટું બ્રિટિશ લશ્કર રોકવામાં આવ્યું.

(૨) ચિત્રાલ સાથે લડાઈ—વાયવ્ય સરહદ પર આવેલા ચિત્રાલના આફ્રીદી જાતના લોકોએ તોફાન કર્યું. લોર્ડ એલિઝને કાશ્મીરમાં થઇ લશ્કર મોકલી ચિત્રાલ જીતી લીધું, અને ત્યાં બ્રિટિશ થાણું બેસાડયું; તથા સારા રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા.

(૩) કુદરતી કોપ—ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંતમાં મુંબઇમાં બ્યુમોનિક પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને લગભગ આખા હિંદમાં ફેલાયો. તે હાંડગંગથી આવ્યો એમ મનાય છે. આ મરણીયી ધણું માણસો મરણ પામ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં દેશમાં બપંકર દુકાળ પડ્યો. અંગ્રેજોના હલાપણ અને ઔદાર્યને ધન્ય હોજી કે તેઓએ ઉદારતાથી દુકાળનું કષ્ટ દૂર કર્યું અને પ્લેગને કાચુમાં રાખ્યો, તથા બાંધકામ કરાવ્યાં. આજ અરસામાં હિમાલયના પ્રદેશમાં ઘરતીકંપના જબરા આચકાથી ધણું નુકસાન થયું.

(૪) ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં વાયવ્ય સરહદની પહાડી જાતોએ તોફાન મચાવી બ્રિટિશ હદમાં નુકસાન કરવા માંડયું. લોર્ડ એલિઝને સર વિલિઅમ લોખાર્ટને મોકલી તેઓને વશ કર્યાં. આ લશ્કર તિરાહ દુકડીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં બંગાળા, મુંબઇ અને મદ્રાસમાં જુદાં લશ્કર રાખવાની જુની પદ્ધતિ દૂર કરી આખા હિંદ માટે એક સંયુક્ત લશ્કર રાખી એક મુખ્ય સેનાપતિ નીમ્યો.

એલ્ફિન્ગનના વખતમાં હિંદની આયાત પર પાંચ ટકા જગાત નાંખવામાં આવી, પણ માન્ચેસ્ટરથી આવતા હલકા કાપડને તેમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મહારાણી વિક્ટોરિયાને રાજ્ય કરતાં ૬૦ વર્ષ પુરાં થયાં તેથી તેની ખુશાલીમાં આખા હિંદમાં હીરક મહોત્સવ (ડાયમંડ જ્યુબિલી) ભારે ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યો. હિંદની આવક રૂપાનાણું હતી, અને ઇંગ્લંડને સોનાનાણું ભરવું પડતું તેથી વટાવમાં હિંદને ઘણી ખોટ જતી, માટે બોર્ડ લેન્સડાઉન અને એલ્ફિન્ગને હિંદમાં સોનાનાણું દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. બોર્ડ એલ્ફિન્ગનના જમાનામાં બ્રહ્મદેશ, સિઆમ, ચીન, અને અફઘાનિસ્તાન તરફ બ્રિટિશ હિંદની સાંભા નક્કી થઇ, અને રશિયા સાથે કરાર કરી તેની અને હિંદની વચ્ચે પામીરની સરહદ મુકરર કરી. બોર્ડ એલ્ફિન્ગ ઇ. સ. ૧૮૯૯ ના જન્યુઆરમાં ઇંગ્લંડ ગયો.

૧૧. લોડ કર્ઝન ઇ. સ. ૧૯૦૯-૧૯૦૫.

(૧) લોર્ડ કર્ઝન અને આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો—લોર્ડ કર્ઝને એશિયાની મુસાફરી કરી હતી. તે પાર્લમેન્ટનો પ્રખ્યાત સભ્ય હતો. તે હિંદનો વાઇસરોય નીભાયો. તેના અમલના આરંભમાં ગિનિના સોનાના શિકાની કિંમત ૧૫ રૂપીઆ મુકરર થઇ, તેથી હિંદને વડાવમાં જતી ખોટ અટકી. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં મીડાનો કર મળે આઠ આના કમી થયો, તેથી તેનો વેપાર વધ્યો. આ સુધારાથી કર્ઝનને ખાન મળ્યું.

(૨) શાહેનશાહ સાતમા એડવડ નો રાજ્યાલિષેક—ભલાં મહારાણી વિક્ટોરિયા ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કરી ૮૨ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જન્યુઆરની ૨૨ મીએ મરણ પામ્યાં; તેથી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સાતમા એડવર્ડના નામથી ઇંગ્લંડના રાજા અને હિંદના શાહેનશાહ થયા. તેમના શાહબદા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તેમની વતી હિંદમાં આવ્યા. તે પ્રસંગે લોર્ડ કર્ઝને તા. ૧ લી જન્યુઆર ૧૯૦૩

ને રાજ દિલ્હીમાં મોટા દરબાર બરી શાહી સંદેશો હિંદનાં રાજપ્રજા આગળ વાંચી સંભળાવે, તેમાં હિંદહિત ઇચ્છ્યું હતું.

(૩) પ્રાંતોની નવી રચના—(અ) વાયવ્ય સરહદના આ-ફ્રીદી અને યુસફઝાદાદિ પહાડી લોકો ખ્રિષ્ટિય હિંદને હેરાન કરતા હતા. લાહોરમાં મથક રાખી તેઓને કબજે રાખવા એ મુશ્કેલ હતું. લૉર્ડ કર્ઝને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પરનું અંગ્રેજી લશ્કર ખેંચી લીધું, અને પંજાબનો ભાગ તથા સિંધુની પશ્ચિમના પ્રદેશનો એક પ્રાંત બનાવી તેને “વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત” એવું નામ આપ્યું; તે પર હિંદી સરકારને સીધો જવાબદાર એવો એક ચિફ કમિશ્નર નીમાયો. તેના રક્ષણાર્થે સ્થાનિક પ્રજાનું લશ્કર રચ્યું. આ પ્રાંતનું મુખ્ય મથક પેશાવરમાં રાખ્યું.

(બ) વરાહ પર હૈદરાબાદનો રેસિડેન્ટ દેખરેખ રાખતો હતો. લૉર્ડ કર્ઝને નિઝામને વાર્ષિક રૂપ લાખ રૂપીઆ આપવાની શરતે તે કબજે કરી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉમેર્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨.

(ક) બંગાળાની વસ્તી વધારે હોવાના કારણે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર તે પર બરાબર દેખરેખ રાખી શકતો નથી એવા વિચારે લૉર્ડ કર્ઝને તેના આસામ સહિત પૂર્વ બંગાળા તથા પશ્ચિમ બંગાળા એમ બે ભાગ પાડ્યાં. પૂર્વ બંગાળા પર ચીફ કમિશ્નર નીમ્યો. પશ્ચિમ બંગાળામાં મધ્ય પ્રાંતોનો સંબલપુર જિલ્લો ઉમેરી તે પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કાયમ રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૫

(૪) તિબેટ સાથે કરાર—તિબેટની સરકારે રશિયાનો સાથે મસલત કરવા માંડી, તેથી લૉર્ડ કર્ઝને તિબેટ સાથે વેપારી કરાર કરવા એક એલચી ખાતું મોકલ્યું. રાજ દલાઇ લામાએ લડાઇ કરી તેમાં તે હાર્યો. અંગ્રેજોએ તેના વારસ સાથે લડી વેપારના કરાર કરી સલાહ કરી.

(૫) પરચુરણ બાબતો—લૉર્ડ કર્ઝને યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય) માટે કાયદો પસાર કર્યો, ઇળવણી ખાતાપર સરકારી અમલદારો ની સત્તા વધી. આ ફેરફારથી કર્ઝને હિંદમાં અપ્રિય થયો.

૧૯૦૪. તેણે પોલિસ કમીશન નીચે પોલિસ ખાતામાં સુધારો કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૦માં મધ્ય પ્રાંત, વરાહ, દક્ષિણ પ્રાંતનો ઉત્તર ભાગ, ગુજરાત, રજપૂતાના, અને મૈસુરમાં છાપ્પનીઓ નામે પ્રસિદ્ધ થએલો બચંકર દુકાળ પડ્યો. સરકારે પ્રજાના બચાવ માટે પુરતો પ્રયત્ન કર્યો છતાં ૩૫ લાખ માણસો મરણ પામ્યાં. સરકારે ખેડૂતોને તગારી આપી સારી મદદ કરી. લૉર્ડ કર્ઝને હિંદમાંનાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક બાંધકામો વિશે હકીકત મેળવવા તથા તેનું સમારકામ કરવા એક પ્રાચીન વસ્તુ સંશોધકખાતું ઉઘાડ્યું. તેણે હિંદના રાજકુમારો માટે લશ્કરી તાલીમ આપવાની સંસ્થા સ્થાપી, અને ઇરાનની મુઝાકાત લઘ અફઘાનિસ્તાન સાથે મૈત્રીનો સંબંધ મજબૂત કર્યો.

(૬) લૉર્ડ કર્ઝનનું ગમન—હિંદના મુખ્ય સેનાપતિ લૉર્ડ ક્રિયનરે સુપ્રિમ કૉંસિલમાં ઠરાવ ગ્રહ્યો કે કૉંસિલના લશ્કરી સભ્યનો હક લઘ બધી લશ્કરી આગતોમાં મુખ્ય સેનાપતિજ વાઇસરૉયનો સલાહકાર બનવો જોઈએ, અને લશ્કરી સભ્યની જગ્યાએ લશ્કરી સાહિત્ય પુરાં પાડે એવો સભ્ય નીમવો જોઈએ. કર્ઝને બીજો સભ્ય નીમવાનો ઠરાવ સ્વીકાર્યો નહિ, પણ સેક્રેટરિ ઓવ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિઆએ તે પસાર કર્યો. કર્ઝને જનરલ ઝેરોઝને લશ્કરી સભ્ય નીમવા ધચ્છ્યું, પણ સેક્રેટરિ ઓવ સ્ટેટ વાંચે લીધો તથી તે રાજીનામું આપી ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ઇગ્ઝાઇડ ગયો. તેણે હિંદમાં સુખશાંતિ વધારવા સારો શ્રમ લીધો હતો,

પ્રશ્નો.

૧. લૉર્ડ રિપને કયા સુધારા કર્યા ?
૨. લૉર્ડ ડફરીનના વખતમાં કયા કયા બનાવો બન્યા ?
૩. ઇલ્મર્ટ બિલ, દાદાબાઈ નવરોજી, અને ઇડીઅન કૉંસિલ એક્ટ વિષે શું બોલ્યો છો ?
૪. લૉર્ડ આલ્જનના વખતના મુખ્ય બનાવ બોલો.
૫. લૉર્ડ કર્ઝને પ્રાંતોની કરેલી નવી રચના સકારણુ સમજાવો.

પ્રકરણ ૫૮ મું.

લૉર્ડ મિન્ટોથી લૉર્ડ રીડિંગ સુધી. ઇ. સ.

૧૯૦૫ થી આજ સુધી ચાલુ.

૧૨. લૉર્ડ મિન્ટો, ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૯૧૦.

(૧) લૉર્ડ મિન્ટો અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની પદ્મરામણી—
લૉર્ડ મિન્ટો અગાઉ આવી ગએલા ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ મિન્ટોનો
પ્રપૌત્ર હતો. તેના વખતમાં પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ
(હાલના ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહ બાતુ) ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના
નવેમ્બરમાં હિંદમાં આવી ૧૯૦૬ ના માર્ચ સુધી રહ્યાં તેમને હિંદુસ્તાને
ધણા માન અને આનંદભર્યો આવકાર આપ્યો.

(૨) બંગાળીમાં અશાંતિ—બંગાળના ભાગ પડવાથી
ત્યાંની પ્રજા નારાજ થઇ હતી. તેણે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર
કર્યો. આ અરસામાં કેટલાક પોલિસ અમલદારોનાં ખૂન થયાં તેથી
સરકારે વર્તમાનપત્ર તથા પુસ્તકો પર અંકુશ મૂક્યો અને રાજદ્રોહી
લખાણો તથા સભાઓ માટે સખ્ત કાયદા પસાર કર્યા.

(૩) મિન્ટોમોર્લી સુધારા ઇ. સ. ૧૯૦૬—લૉર્ડ મોર્લી
નામના સેક્રેટરી ઓવ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિઆએ (રાજ્યમંત્રી-હિંદી પ્રધાન)
તથા વાઇસરોય લૉર્ડ મિન્ટોએ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં સુધારાનો ખરડો
ઘડી કાઢ્યો. આ ખરડામાં ધારાસભાઓમાં હિંદના તમામ જુદા
જુદા વર્ગોમાંથી સભ્યોની યોગ્ય સંખ્યા નીમવાની તથા રાજકારમારની

પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં કાર્યવાહક કમિટીની વાસ્તવિક સત્તા સ્થાપવાની આખતો મુખ્ય હતી. સભ્યોની સંખ્યા ૬૦ ની કરી. તેમાંના ૩૫ સરકાર નીમે અને ૨૫ પ્રજા ચુંટી કાઢે. આ મુધારા મુજબ ધારા-સભાઓ, તથા કાર્યવાહક સભાઓના સભ્યોની સંખ્યા વધી, અને કારોબારી સભા તથા ઇંડિયા કૌન્સિલમાં હિંદીઓને દાખલ કરવા માં આવ્યા. ધારાસભામાં હિંદી સભ્યોને રાજકીય આખતો પર પ્રશ્નો પૂછવાની, અગત્યના પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરવાની અને દરખાસ્તો રજુ કરવાની વધુ છુટ આપવામાં આવી. ધારાસભાઓની ચુંટણી દર ત્રણ વર્ષે કરવા દરાવ્યું. આ મુધારાથી હિંદી પ્રજા ખુશ થઇ.

(૪) શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ તા. ૬મી મે ૧૯૧૦ ને રાજ

મરણ પામ્યા. તેમના મરણથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેમજ અન્યત્ર ઘણો શોક ફેલાયો. તેમના ટુંકા પણ હલાપણુ બર્યા કારભારથી તેમનું નામ “સલાહકાર એડવર્ડ” તરીકે ચિરકાળ અમળ રહેશે. તેમના પછી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ પંચમ જ્યોર્જ નામે ઇંગ્લંડના રાજા તથા હિંદના શહેનશાહ થયા. લૉર્ડ મિન્ટો ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના નવેમ્બરમાં ગયો. તેના રાજકીય મુધારાથી હિંદી પ્રજાએ તેને સાફ માનપત્ર આપ્યું.

સાતમા એડવર્ડ.

૧૩. લૉર્ડ હાર્ડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૧૬.

(૧) લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને કોરોનેશન દરબાર—સીખ વિગ્રહના

વીરનો પૌત્ર લૉર્ડ હાર્ડિંગ હિં-
દનો વાઇસરૉય નીભાયો. તેની
નીમણુક હિંદ બારે ઉધાસથી
વધાવી લીધી. તે તા. ૨૩મી
નવેમ્બર ૧૯૧૦ ને રોજ
હિંદમાં આવ્યો. તેના વખ-
તમાં નામદાર શહેનશાહ
પચમ જ્યોર્જ તથા મહારાણી
મેરી તા-૨ ૭ ડિસેમ્બર
૧૯૧૧ને રોજ મુંબઈ ઉતર્યા.
તેમણે હિંદના રાજ રજવાડા
તથા રેયતના આગેવાનોને
આમંત્રણ આપી ૧૯૧૧ના
ડિસેમ્બરની ૧૨ મી એ

લૉર્ડ હાર્ડિંગ

દિલ્હીમાં દયદયાભર્યો દરબાર ભર્યો, અને પોતે દિલ્હીની ગાદીએ
બિરાજ્યા તે પ્રસંગે તેમણે કુળવણી માટે ૫૦ લાખ રૂપિયાની
વાર્ષિક ખાસ ગ્રાંટ મંજૂર કરી; હિંદનું પાવતખત કલકત્તા બદલી
દિલ્હીમાં આણ્યું; બંગાળના ભાગ પાડવાને લીધે ત્યાંની પ્રજા નાખુશ
હતી તેથી પશ્ચિમ બંગાળને એક નવો પ્રાંત બનાવી ‘બિહાર અને
ઓઢીઆ’ નામ આપ્યું, અને તે પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમ્યો; પૂર્વ
બંગાળને બંગાળ સાથે ફરીથી સંયોજી તે પર મુંબઈ અને મદ્રાસ
ઇલાકાની પેઠે ગવર્નર નીમ્યો; તથા અસામને એક જુદો પ્રાંત બ-
નાવી તે પર ચીફ કમિશનર નીમ્યો. હિંદની પ્રજા પોતાના શહેનશાહ
તથા શહેનશાહ બાનુને જોઇ અપૂર્વ આનંદ પામી, અને આખા દેશે
શાહી કુટુંબને ઉત્સાહભર્યો આવકાર આપ્યો. નામદાર શહેનશાહે હિંદનું

હિત ઇચ્છી તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરિ સને ૧૯૨૨ ને રોજ હિંદનો કિનારો છોડ્યો.

(૨) ઇ. સ. ૧૯૧૨ની ૨૩મી ડિસેમ્બરે લૉર્ડ હાર્ડિંગ દિલ્હીને પાચવખતનું ચહેર જાહેર કરવાના દરબારમાં સમારંભ સાથે હાથી પર બેસી જતો હતો, ત્યારે કોઇ બદમાશે તેના પર બોમ્બ (ગોળો) ફેંકી તેના પ્રાણુ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગ ધણી જગાએ ધવાયો, તેના દેહરક્ષક મરાયો પણ ઈશ્વરકૃપાએ તે બચવા પામ્યો. દુષ્ટ ગુનેહગાર છટકી ગયો.

(૩) લૉર્ડ હાર્ડિંગે હિંદની આવકમાંથી વધુ અને વધુ નાણાં કેળવણીના ફેલાવા માટે આપ્યાં, તેણે હિંદના હિત માટે સાફ લક્ષ દીધું, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટમાં યુરોપમાં મહા બચ્કર વિગ્રહ સળગી ઉઠ્યો, તેથી તે જોઇએ તેવા સુધારા કરી શક્યો નહિ. તેના જમાનામાં બનારસની હિંદુ યુનિવર્સિટિ તથા મદ્રાસની યુનિવર્સિટિ સ્થપાઇ; અને પ્રાથમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીને સાફ ઉત્તેજન મળ્યું. લૉર્ડ હાર્ડિંગે બ્રિટિશ સંસ્થાનામાં અને વિશેષે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના હક અને હિત માટે સારો પ્રયત્ન કર્યો, તેણે યુરોપી વિગ્રહમાં ભાગ લેવા હિંદી સૈન્યને ક્રાંસ મોકલ્યું. વળી તેણે હિંદી હુન્નરકલ્પ તપાસનાર એક મંડળ નીમ્યું, અને પારીસમાં મળનાર ઇમ્પીરીઅલ કોન્ફરન્સમાં હિંદની ઇમ્પીરીઅલ લેજિસ્લેટિવ કૉન્સિલમાંથી પ્રતિનિધિ મોકલવાના ડરાવને અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપ્યું. લૉર્ડ હાર્ડિંગે હિંદમાં લાગણીભર્યો કારભાર કર્યો તેથી તે લૉર્ડ રિપનની પેઠે લોકપ્રિય થયો. તેણે ૪ થી એપ્રિલ સને ૧૯૧૬ને રોજ હિંદહિતના ઉદ્દગારો કાઢી હિંદનો કિનારો તબ્બો. તે વખતે પ્રજાએ તેને અપૂર્વ માન આપ્યું. અંબા યુનિવર્સિટિએ તેને એલ. એલ. ડી. ની માનવંત પદવી આપી હતી. આ અરસામાં યુરોપીય વિગ્રહ ચાલુ હતો.

જગતનું જંગી જીવ—ઑગસ્ટ ૧૯૧૪થી—કારણ—ઑ-
સ્ટ્રિયાના પાટવી કુંવર અને તેની રાણીનું ઑસ્ટ્રિયાની પ્રજાના
કોઈ સર્વિઆને સર્વિઆની હદમાં-બોસ્નીઆની રાજધાની સિરાજો-
વોમાં તા. ૨૮ મી જુન, સને ૧૯૧૪ ને રોજ ખૂન કર્યું. તેનો
હિંગ કોન્કર-સમાં (કે જ્યાં શાંતિસ્થાપક મોટો હોલ અને પ્રમુખીય
તકરારોનો ફેંસલો કરવાની અદાલત છે) નિર્ણય કરવા કબુલાત આપી,
પણ તે ન માનતાં ઑસ્ટ્રિયાએ સર્વિઆ પર હુમલો કર્યો. પણ આ
કારણ ગૌણ હોઈ વાસ્તવિક પ્રધાન કારણ ઑસ્ટ્રિયાના મિત્ર જર્મ-
નિનો રાજલોભ છે. તેણે સ્વાર્થમાં અંધ થઈ સુલેહ થવા દીધી નહિ.

પક્ષ—જર્મનિએ ૩૦ વર્ષ પર ઑસ્ટ્રીઆ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી,
તેથી તેણે તેનો પક્ષ લીધો, અને રશિઆએ સર્વિઆને તુર્કીના પંજમાંથી
બચાવેલું હતું, તેથી તેણે તેનો પક્ષ લીધો અને કરાર પ્રમાણે ફ્રાંસ પણ
તેની સાથે સામેલ થયું. જર્મનિનો વિચાર ફ્રાંસને છુંદી મારવાનો હતો,
તેથી તેણે બેલ્જીઅમમાં થઈ જવાનો રસ્તો માગ્યો, બેલ્જીઅમે રસ્તો
આપવા ના પાડી, તેથી તેણે બેલ્જીઅમ પર હુલ્લો કર્યો. બેલ્જીઅમના
રાજાએ ક્ષિટનની મદદ માગી, તેથી કરાર પ્રમાણે ક્ષિટન સત્ય અને ન્યાયની
ખાતર નાનાં રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા વિમ્મહમાં ઉતર્યું. પાછ-
ળથી ઇટાલી, પોર્ટુગલ, જપાન, અને અમેરિકા ક્ષિટિયના પક્ષમાં અને
તુર્કી તથા બલ્ગેરીઆ દુરમનોના પક્ષમાં બળ્યાં. આમ ક્ષિટન, ફ્રાંસ,
બેલ્જીઅમ રશિઆ, ઇટાલિ, પોર્ટુગલ, જપાન, સર્વિઆ અને
અમેરિકા મિત્રરાજ્યો તરીકે ઑસ્ટ્રીઆ, જર્મની, બલ્ગેરીઆ, અને
તુર્કી સામે લડ્યાં.

વિમ્મહ—ઑસ્ટ્રિઆએ તા. ૨૮ મી જુલાઈએ સર્વિઆ પર
હલ્લો કરી શરૂઆત કરી; પણ તેની ખરેખરી શરૂઆત જર્મનિએ ૧
લી ઑગસ્ટે ફ્રાંસ પર હલ્લો કરીને કરી. ઑસ્ટ્રિઆ તા-૬ ટ્રી ઑ-
ગસ્ટે રશિઆ અને ફ્રાંસ વિરૂદ્ધ જર્મની સાથે બળ્યું, તે પરથી સિદ્ધ
થાય છે કે જર્મનિ મોટા વિમ્મહનું કારણબૂત છે.

ફ્રાંસ પર હુલો કરવા માટે જર્મનિએ બેલ્જિઅમ પર હુલો કર્યો. તેનો હેતુ પ્રથમ રશિયાને હરાવી, પછી ફ્રાંસને કચડી નાખી, છેવટે બ્રિટનને સર કરવાનો હતો; અને એમ જગતમાં સર્વોપરિપાત્ર મેળવવાનો હતો. સને ૧૮૩૯ના કરારથી ઇંગ્લંડ, પ્રશિયા, ફ્રાંસ, અને રશિયાએ બેલ્જિઅમને સ્વતંત્ર મૂક્યું હતું. અને ૧૮૭૦ ના ફ્રાંકોપ્રશિઅન વિગ્રહ વખતે બ્રિટને બેલ્જિઅમને મદદ આપવા—રક્ષણ કરવા વચન આપ્યું હતું. તા-૩ જ ઑગસ્ટે બેલ્જિઅમે જર્મનિને રસ્તો ન આપવા જવાબ આપેલો અને તેથી જર્મનિએ તા. ૪ થી ઑગસ્ટે સવારે ૬ વાગે તેના પર હુલો કરેલો. બેલ્જિઅમે તે પહેલાં તાર મારફતે અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી.

બેલ્જિઅમની બહાદુરી—જર્મનિની લાંબા વખતની તૈયારીને અને તેના રાક્ષસી બળને યોગ્ય જવાબ આપવા બેલ્જિઅમનો બહાદુર રાજા આદ્યર્પે પોતાનું નાનું સરખું સૈન્ય લઈ રણક્ષેત્ર પર સામે થયો, અને જર્મનિનો પ્રથમનોજ પ્રબલ માર તેણે સહન કર્યો. તેની બહાદુરીએ જર્મનને નામુર અને લીજ કિલ્લા આગળ ખડેબાટ થોભાવ્યા, અને એમ તેમને ૪ અઠવાડિયામાં પારીસ પહોંચવાનો ઇરાદો નિષ્ફળ કીધો. દરમિયાન બ્રિટિશ અને ફ્રાંસને તૈયારી કરવાનો સારો વખત મળ્યો.

હિંદનો હિસ્સો—હિંદના રાજરજવાડાઓએ પોતાના શહે-નશાહને વિગ્રહમાં માણસો, અને દ્રવ્યથી બનતી મદદ આપી. હિંદુસ્તાને લડાઈમાં ઉપયોગી નાની વસ્તુઓથી માંડી માણસોના જન યજ્ઞ અર્પણ કર્યા. તેણે બખ્ષેલી સેવા જગતને સુવિદિત છે. તે પોતાની ફરજ બજાવી સ્વવખાણ ન કરવામાં પોતાનું બૂધણ સમજે છે.

હિંદના લશ્કરે ફ્રાંસના રણક્ષેત્રમાં ભારે પરાક્રમે કર્યા. લડાઈમાં બહાદુરી વતાવવા માટે સૌથી મોટું ઇનામ વિક્ટોરિયા ક્રૉસ છે. આ પહેલાં તે બ્રિટિશ સિપાઈઓનેજ મળતું, પણ વિગ્રહમાં તે ના-

યક દરવાનસિંગ નેગી, સિપાઈ ખુદાદાદખાં, ગોળાસિંગ નેગી, કુલખીર થાપા, નાયક લાલા, સિપાઈ છત્તરસિંગ આદિ દસ હિંદી વીરોને તેમનાં અદ્ભુત પરાક્રમ માટે આપવામાં આવ્યા છે.

ફ્રાંસનું કામ પુરું થતાં હિંદી લશ્કર, ઇજીપ્ટ, ગૉલિપોલી, અરબસ્તાન, મેસોપોટેમીઆ, પાર્સિયાઈન, અને પૂર્વ આફ્રિકામાં બહાદુરીથી લડ્યું હતું, અને તેણે પોતાના શહેનશાહ પ્રત્યેની શરજ વિશ્વાસુપણે અંતઃકરણપૂર્વક બળની હતી.

અમેરિકાનું લડાઈમાં ઉતરવું—શરૂઆતનાં બે વર્ષ મુખ્યત્વે ફ્રેંચો ફ્રાંસના રણક્ષેત્રમાં જર્મનો સામે લડ્યા, અને તે પછીનાં બે વર્ષો અંગ્રેજોને લડ્યા. લડાઈમાં રશિયા બેસી ગયું, કારણ તેના રાજ્યમાં જ્યપરિવર્તન થયું, અને ઝાર તથા ઝારીનાનાં ખૂન થયાં. તે પછી જર્મનો કે જેઓ પશુવત્તિઓથી પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને સુધરેલી પ્રજાઓમાં ગણાવા યોગ્ય રહ્યા નથી, તેઓએ અમેરિકાનાં વેપારી તેમજ મુસાફરોના વહાણો ડુબાડ્યાં; તેથી અમેરિકા તેમની સાથે વિગ્રહમાં ઉતર્યું. તેમની મદદથી મિત્ર રાજ્યોએ જર્મનોને ફ્રાંસના રણક્ષેત્ર પર હરાવ્યા; અને જગતમાં ફરી જોવામાં આવેલું નહિ એવું આ મહાન યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૮ નવેમ્બરની અગિઆરમી તારીખે સવારે અગિઆર વાગે અંધ થયું. પરિણામે જર્મનોની આપખુદ સત્તાનો નાશ થયો. ૧૯૧૮માં થયેલી કામચલાઉ સલાહ સને ૧૯૧૯ માં દબ થઈ અને દુશ્મનોએ કરાર સ્વીકારી તે પર સહી કરા.

૧૪. લોર્ડ એમ્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૧૯૨૨.—

(૧) લોર્ડ એમ્સફર્ડ અને જગતનું જંગી યુદ્ધ—લોર્ડ એમ્સફર્ડ ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના માર્ચમાં હિંદમાં આવ્યો. તે અરસામાં યુરોપીય મહાન વિગ્રહ ચાલુ હતો. લોર્ડ એમ્સફર્ડનું પ્રથમ કામ વિગ્રહમાં ઉતરેલી બ્રિટિશ સરકારને હિંદ તરફથી મદદ કરવાનું હતું. મદદ કેવી રીતે કરી શકાય તે પર વિચાર કરવા તેણે હિંદના

રાજરજવાડાની એક સભા બોલાવી. દેશી રાજ્યોએ નામદાર શ-
હેનશાહ પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી ખતાવી લશ્કર અને દ્રવ્યની મદદ
આપવા વચન આપ્યું, અને તેઓએ લડાઈમાં ઉપયોગી નજીવી
કીમતની વસ્તુઓથી માંડી અમૂલ્ય પ્રાણોનો ભોગ આપ્યો. હિંદી
મળુરો અને લશ્કરોએ વિગ્રહમાં બહાદુરીભર્યો જે ભાગ ભજવ્યો
છે તે જગતને સુવિદિત છે.

(૨) ડાઈનેસ ઓવ ઇંડિઆ ફોર્સ (હિંદુસ્તાન સેના)—હિંદી
લશ્કર મોટા પ્રમાણમાં યુરોપીય યુદ્ધમાં ઉતર્યું, તેથી લોર્ડ એમ્સફોર્ડે
હિંદનું રક્ષણ કરવા ‘ડાઈનેસ ઓવ ઇંડિઆ ફોર્સ’ ઉભું કર્યું.
તેમાં હિંદનો કેળવાએલો વર્ગ પણ સ્વદેશપ્રેમ અને અિરિથ શહે-
નશાહત પ્રત્યેની વફાદારી ખાતર સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયો. આ
લશ્કરને માટે તાલીમની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી.

(૩) ઇમ્પીરીઅલ કોન્ફેડરેન્સ—યુરોપીય વિગ્રહને અંતે શ-
ત્રુપક્ષ વિષે વિચાર ચલાવવા દુનિયાનાં મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિ-
ઓની એક સભા પારીસ મુકામે મળી. તેમાં હિંદી પ્રતિનિધિ ત-
રીકે બિકાનેરના મહારાજા, સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્નાસંગ, અને સર જેમ્સ
મેસ્ટનને મોકલવામાં આવ્યા. સભાનું કામકાજ પુરું થયા પછી ઇ-
ંગ્લંડના પ્રધાન લોર્ડઝ જ્યોર્જ સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્નાસિંહને અંદર સે-
ક્રેટરિ (નાયબ હિંદી પ્રધાન) નીમી લોર્ડનું પદ આપ્યું. આવું ઉચ્ચ
માન મેળવનાર પ્રથમ હિંદી લોર્ડ સિંહ છે. લોર્ડ સિંહે બિહાર
અને આરિસાના ગવર્નર તરીકે કારભાર કર્યો હતો. આવી ઉચ્ચ
સરકારી નોકરી મેળવનાર પ્રથમ હિંદી પણ તેઓજ છે.

(૪) લીગ ઓવ નેશન્સ (રાષ્ટ્રસંઘ)—યુરોપીય વિગ્રહની
સલાહ થયા પછી તા. ૨૫ જુન ૧૯૧૯ ને રોજ આ સંસ્થા સ્થ-
પાઈ. તે દુનિયામાં આવું મહાભારત યુદ્ધ ફરી થવા ન પામે અને
જગતમાં શાંતિ જળવાય એ માટે કારભાર કરશે, તથા રાજ્યો વચ્ચે

ઉપસ્થિત થતા કબજાનો નિકાલ કરશે. આ સંસ્થાને અમેરિકાની સહાનુભૂતિ નથી. આ સંસ્થાનો પ્રથમ પ્રયુખ જેલ્જઅમના પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન મિ. હાથમન્સ નીમાયો હતો.

(૫) ઇન્ડિયન અને સેનિટરી કમિશન—લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના વખતમાં ઇન્ડિયન કમિશન નીમાયું. તેણે આખા હિંદમાં ફરી ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના આગેવાનોની મુલાકાત લીધી, અને એક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો, તેથી હુનરઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળ્યું. સેનિટરી કમિશને હિંદી પ્રજાના આરોગ્ય સંબંધી તપાસ કરી તેના મુદ્દાઓ માટે સારી યોજનાઓ કરી.

(૬) રોલેટ એક્ટ—હિંદી વડી ધારાસભાના સભ્ય મિ. રોલેટ હિંદમાં સલાહશાંતિ જાળવવા એક ઠરાવ રજુ કર્યો. તે મંજૂર થયો. આ કાયદાથી હિંદની કોઇ પણ નિર્દોષ વ્યક્તિને સહેજ પણ દહેશતનું કારણ નહોતું; છતાં તે મંજૂર થવાથી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિંદમાં અપ્રિય થયો. લોકોએ તે કાયદો રદ કરાવવા પોકાર કર્યો, અને પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના એપ્રિલમાં અમૃતસર અને અમદાવાદમાં રમખાણો થયાં. સરકારે વ્યવસ્થા જાળવી શાંતિ ફેલાવી.

(૭) ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૯૧૯.—

આ અરસામાં બ્રિટિશ સરકારના વફાદાર મિત્ર અફઘાનિસ્તાનના અમીર હમિયઉલ્લાહનું મરણ થયું; તેથી અમાનુક્ષા અમીર થયો. તેના નાન્યકાળના આરંભમાં અફઘાનિસ્તાનમાં અશાંતિ હતી, તેથી તેણે અફઘાનોને બ્રિટિશ સરકારની હિંદની નીતિ વિષે નિર્ણયક વાતો સમજાવી પંજાબ લુટવા હિંદમાં દોર્યા. આથી સરકારને અફઘાનિસ્તાન સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું. રાક્ષસી બળ ધરાવતી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર સામે અફઘાનોનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને આખરે તેમને સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

(૮) મોન્ટેગ્યુચેમ્સફર્ડ મુદ્દારા—લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના જમા-

નામાં હિંદમાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની ઘણી ચળવળ ચાલુ થઇ. સ્વતંત્રતા પર અત્યંત પ્રેમ રાખનાર બ્રિટિશ સરકારે સેક્રેટરી ઓવર સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા મી. સેમ્યુઅલ એકવીન મોન્ટેગ્યુને ૧૯૧૬માં મોકલ્યા. તેમણે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સંમતિથી તથા હિંદી આગેવાનોની પૂર્વાતો સાંભળી હિંદને હક આપવાનો સુધારાનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો. તે ખરડો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની બંને સભાઓમાં સુધારા વધારા સાથે પસાર થયો, ૮ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯. તે નામદાર શહેનશાહે મંજૂર કર્યો. તેની રૂએ હિંદી ધાસભાઓના સભ્યોની સંખ્યા વધારી તેમાં પ્રજાનિયુક્ત વધુ દેશીઓને દાખલ કર્યાં, અને તેઓને રાજકીય બાબતો પર પ્રશ્ન પૂછી ચર્ચા કરવાનો, તથા દરખાસ્તો રજૂ કરવાનો વધુ હક આપવામાં આવ્યો. પ્રાંતિક સરકારોમાં કેળવણી અને ખેતી કેટલાંક ખાતર દેશીઓને સંપૂર્ણ રીતે સોંપાયાં.

(૯) નામદાર ડ્યુક ઓવર કેનોટનું આગમન અને ઓન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજનાનો અમલ—નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના કાકા ડ્યુક ઓવર કેનોટ સને ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં હિંદમાં આવ્યા. તેમણે મોન્ટેગ્યુચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજનાનો અમલ કરવા વડી ધારાસભા તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરિને રાજ ખુલ્લી મૂકી. તે સાથે તેમણે હિંદની પ્રાંતિક ધારાસભાઓ પણ ખુલ્લી મૂકી હતી. તેઓ નવા સુધારાની સફળતા પ્રત્યે ઈર્ષાગ્રસ્ત થયા.

(૧૦) ગુજરાત યુનિવર્સિટી—ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં આ સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીના સ્થાપના થઈ. આ પ્રજાકીય પ્રથમ પ્રયત્નમાં માતૃભાષાને વિશેષ અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

(૧૧) લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડનું ગમન—લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ પોતાના કારભારની સુદૃઢ પુરી થવાથી ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં હિંદ છોડ્યું. પોતાના અમલના છેવટના ભાગમાં તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના હક સંબંધી સાફ લક્ષ આપ્યું. ઈર્ષાગ્રસ્ત થયા પછી તેમને “ વાઈકાઉન્ટ ” બનાવવામાં આવ્યા.

૧૫. લૉર્ડ રીડિંગ—૪. સ. ૧૯૨૧ થી ચાલુ.

(૧) લૉર્ડ રીડિંગ પ્રથમ શરસ્ટાનો વેપારી હતો, પણ તેમાં લાભ મળ્યો નહિ તેથી તેણે ધારાઓનો અભ્યાસ કરી વકીલનો કાર્ય શરૂ કર્યો. તે પછી તેને અમેરિકાનો ઐક્ષત્રી નીમ્યો. તેમાં તે સરળ થયો, તેથી ઇંગ્લંડના વડા ન્યાયાધીશની માનવંતી જમાવે તે નીમાયો. લૉર્ડ એમ્સફોર્ડના વાનપ્રસ્થ થયા પછી લૉર્ડ રીડિંગ હિંદુનો વાઇસરૉય નીમાઈ ૪. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં હિંદમાં આવ્યો. તે ધર્મે ચાહુદી હોઈ ધુરંધર ધારાશાસ્ત્રી અને સમર્થ ન્યાયાધીશ છે.

(૨) લીગ ઓવ નેશનની બેઠક તા. ૧૭ મી જુન, અને ૧૯૨૧ ને રોજ ગિનીવા ખાતે મળી હતી. તેમાં હિંદી પ્રતિનિધિઓ તરીકે સર અલી હમમ અને જમસાહેબ ગયા હતા. અમેરિકાના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો નહોતો.

(૩) શાહી કોન્ફરન્સ—આ સભાની બેઠક તા. ૨૦ મી જુન, ૧૯૨૧ થી લંડનમાં શરૂ થઈ હતી. તેમાં સામ્રાજ્યના સામાન્ય સલાહો ચર્ચાયા હતા. હિંદના પ્રતિનિધિઓ તરીકે કચ્છના રાવ અને શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રી ગયા હતા.

(૪) લૉર્ડ રીડિંગે હિંદમાં આવી ઉત્તર હિંદના આગેવાનની મુલાકાત લીધી અને તે પછી હિંદી લશ્કરી જરૂરીયાતો પર જુઆની આપવા હિંદી આગેવાનોને નમંત્ર્યા હતા.

પ્રશ્નો.

૧. મિન્ટોમોર્લી સુધારાનું વર્ણન કરો.
૨. લૉર્ડ હાર્ડિંગના વખતના મુખ્ય બનાવો બોલો.
૩. યુરોપીય મહાન યુદ્ધનું ટુંકું વર્ણન કરો. તે પરથી આપણે શું શીખી શકીએ ?
૪. ડિકેન્સ ઓવ ઇંડિયા ફોર્સ, હમ્પીરીઅલ કોન્ફરન્સ, અને લીગ ઓવ નેશન્સ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૫. મોન્ટેગ્યુએમ્સફોર્ડ સુધારાનો શો હેતુ છે ?

પ્રકરણ પદ મું.

બ્રિટિશ રાજ્યકાળનો ઉપસંહાર.

૧. અંગ્રેજોએ હિંદ મોગલો પાસેથી નહિ પણ હિંદુઓ પાસેથી જીત્યું—ઇતિહાસકાર સર વિલિયમ હંટર કહે છે કે જે વખતે અંગ્રેજોએ દેશ જીતવા માંડ્યો તે વખતે મોગલ સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યું હતું. અંગ્રેજોએ કરેલી છેલ્લી પ્રખ્યાત લડાઇઓ દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ કે તેના સરદારો સાથે નહોતી, પણ મરાઠા અને સીખ નામની બે જોરાવર હિંદુ સત્તા સામે હતી. મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ અંગાળા, છર્ણાટક, અને મલૈસુરાદિ મુઘલોમાં અંગ્રેજો સામે લડ્યા ખરા, પણ હિંદ જીતવા માટે અંગ્રેજોએ કરેલા છેલ્લા અને લાંબા વિગ્રહ તો હિંદુ પ્રજા સામેજ હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થયેલા છેલ્લા મરાઠી વિગ્રહ અને ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં થયેલા સીખ વિગ્રહથી હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ધણું વધ્યું.

૨. હિંદમાં અંગ્રેજોની ચઢતીનાં કારણો—(૧) ૧૮ મી સદીના પાછલા અથવા ભાગમાં મોગલ રાજ્યની પડતીને લીધે હિંદમાં અવ્યવસ્થા હતી, તેથી યુરોપી પ્રજાઓ હિંદમાં સ્પર્ધા કરી શકી, અને એમ અંગ્રેજો ચઢતીમાં આવ્યા. (૨) અંગ્રેજોને રાજ્ય તરફથી સંપૂર્ણ મદદ હતી તેથી તેઓ દિનપ્રતિદિન સમર્થ થયા. (૩) ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને હલાપણુમયી કારભારથી અંગ્રેજસત્તા વૃદ્ધિ પામી. (૪) અંગ્રેજોના પ્રજાપાલન અને સર્વ પ્રકારના મુધારાનાં સુઆચરણથી હિંદમાં બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ થઇ.

૩. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યથી થયેલા લાભ—(૧) શાંતિની સ્થાપના:—અંગ્રેજો શાંતિશોધક પ્રજા છે. હિંદમાં તેઓને જે વિગ્રહ લડવા પડેલા તે મારફાડ, અશાંતિ, અને અવ્યવસ્થા નાશુદ કરવાને, માંડોમાંડેના કજઆ તથા દુસ્મનોના ભયથી દેશનું

રક્ષણ કરવાને તથા સર્વત્ર સુલેહશાંતિ સ્થાપવાને લડવા પડ્યા હતા. આજે ૧૫૦ વર્ષથી અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં હિંદમાં પ્રથમ કદી જોવામાં નહિ આવેલી એવી શાંતિ સ્થપાઈ છે, અને હિંદી પ્રજા શાંતિનાં સુખો ભોગવે છે. (૨) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય—હદી પ્રજાને શવતો ધર્મ પાળવાની છુટ છે. ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં ધાર્મિક જુલમ નાશ પામ્યો છે. ભોકો પોતપોતાના ધર્મો અને રીતિરિવાજ મુજબ સુખચેનમાં દિવસો ગુજારે છે.

(૩) સરકારી નોકરી—ધાર્મિક કે જાતિના ભેદ વગર કેળવા એલા લાયક હિંદીઓને સરકારી નોકરી છુટથી આપવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૪૩ના કાયદા અને મહારાણીના ઠંઠેરા પછી સરકારી ઉચ્ચ નોકરીમાં દેશીઓના વિશાળ પ્રમાણમાં રાખવામાં આવે છે. લોર્ડ સિંહના ઉદાહરણ પરથી જણાય છે કે ગવર્નરના ઓફિસ સુધી સરકારે દેશીઓને મૂકવામાં હિંદની કદર કરી છે.

(૪) કેળવણી—દેશહિત માટે કેળવણી અગત્યની છે, તેથી સરકારે પ્રાથમિક શાળાઓ, મધ્યમિક શાળાઓ, અને મહાવિદ્યાલયો (કોલેજો) સ્થાપેલાં છે. શિક્ષકોને શિક્ષણપદ્ધતિ શીખવી કેળવવા ટ્રેનિંગ કોલેજો ખોલી છે. એવી સંસ્થાઓમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે. દેશી અને અંગ્રેજ ભાષાની કેળવણી ઉપરાંત ટેકનિકલ (કળા) શીખવનારી શાળાઓ પણ છે; વળી એન્જનીયરિંગ, મેડિકલ, વેટરનરિ પેત્રીની, કાયદાની અને વ્યાપારી કેળવણી માટે પણ સરકારે કોલેજો સ્થાપી છે. જ્ઞાનના મંડારરૂપ અંગ્રેજ કેળવણીએ હિંદને અમૂલ્ય લાભ કર્યા છે. લોક હિત ખાતર સંગ્રહસ્થાનો અને પુસ્તકાલયો પણ ઉઘાડ્યાં છે. એનો અનેક જણ લાભ લે છે. ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપવા માટે “ ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેશન ફંડ, ઉઘાડ્યું છે. યુરોપમાં કેળવણી લેવા જનારા માટે કેટલીક શિષ્યવૃત્તિઓ રાખવામાં આવી છે. હાલ દેશી ભાષાઓની કેળવણી પર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે;

વળી પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા, સ્ત્રીકેળવણીમાં શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવા, ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ વધુ સ્થાપના, અને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણને ઉચ્ચ બનાવવા સરકાર સારા પ્રયત્ન કરે છે.

(૫) રેલવે—આખા હિંદમાં રેલવેનો ફલાવો થયો છે, તેથી મુસાફરી અને વેપાર આગાહ બન્યાં છે, સમય અને નાણાંનો બચાવ થયો છે; દુકાળના કે સંકટના સમયે થોડા વખતમાં કીમતી મદદ મેળવાય છે, એમ આગમીની પ્રતાપે હિંદને મળેલા લાભો અમૂલ્ય, અસંખ્ય, અને અવર્ણનીય છે. રેલવેની શાખાઓમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો-વધારો થયા કરે છે.

(૬) ટપાલ, તાર, ટેલિફોન—આ સાધનદ્વારા લોકોને અનેક સુખ થયાં છે. સંદેશ થોડે ખર્ચે અને થોડા વખતમાં મોકલી અને મેળવી શકાય છે. ટપાલ ઓફિસમાં મનીઓર્ડર, અને સેવિંગ બેંકની સારી સગવડને અંગે લોકોને સારાં સુખો મળ્યા કરે છે. (૭) નહેરો—ગંગા, જમના, અને સિંધુ આદિ નદીઓની નહેરોથી દોઆબ, સિંધ પ્રાંત આદિ હિંદના ઘણા ભાગો રસાળ અને આગાહ બન્યા છે. મંગાની નહેર ૪૦૦ માઇલથી પણ વધારે લાંબી, એક નદીના જેવી છે. સરકાર દેશમાં વધુ નહેરો ખોદાવી ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવા અતિ કાળજી રાખે છે. (૮) આરોગ્યખાતુ—દયાળુ સરકાર આ-જનીઓના સુખને અર્થે રથગે રથગે ઇસ્પતાલો ખોલી છે; અને સ્ત્રીઓ માટે અલાયદી ઇસ્પતાલો પણ રાખી છે. વળી પશુઓના રક્ષણ માટેનાં દવાખાનાં (વેટરનરી) પણ ખોલ્યાં છે. આવાં દવાખાનાંની સંખ્યા વધારવા સરકાર કાળજી રાખે છે. (૯) પ્રજાકીય સ્વાતંત્ર્ય-વર્તમાન પત્ર, અને જાહેર ભાષણદ્વારા પ્રજાને પોતાના વિચાર દર્શાવવાની છુટ આપવામાં આવી છે. માત્ર રાજદ્રોહી ભાષણ કરવાનીજ મના છે. પ્રજાએ દર્શાવેલ વિચાર લક્ષમાં લઈ સરકાર લોકહિત કરવા બનતા સુધારાવધારા કરે છે. (૧૦) રક્ષણ અને ન્યાય—અંગ્રેજ

સરકારનું ફાજદારી ખાતું દેશમાં સુલેહ જાળવે છે. ચતુષ્પાથી દેશનું રક્ષણ કરે છે, અને પ્રજાના સર્વ પ્રકારના રક્ષણ માટે પુરતી કાળજી રાખે છે. ન્યાયખાતું ગરીબ અને શ્રીમંત સર્વને કોષપણ જાતના ભેદ વગર સરખો અને અદલ ન્યાય આપે છે, તેથી પ્રજાને ઘણો લાભ થાય છે. (૧૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—હિંદીઓ પોતાના દેશનો કારભાર પોતે કરતાં શીખે તે માટે સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડો, લોકલ બોર્ડ જેવાં મંડળો સ્થાપી તે દેશીઓના હાથમાં સોંપ્યાં છે. તેથી હિંદીઓ રાજકારભારમાં સારો ભાગ લે છે. (૧૨) રાજકારોબારમાં દેશીઓની સંમતિ—અસલા જમાનામાં રાજાઓ પોતાની મરજીમાં આવે તેજ કાયદો ગણી કારભાર કરતા હતા, તેથી પ્રજાને ઘણી વખતે ત્રાસ વેઠવો પડતો. બ્રિટિશ સરકારે કારોબારી અને ધારાસભાઓમાં દેશીઓને વધુ પ્રમાણમાં રાખ્યા છે; અને તેઓની સંમતિથી કાયદાકાનુનો ઘડાય છે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ પ્રાંતિક સરકારનાં કેળવણી અને ફેટલાંક બીજાં ખાતાં દેશીઓને સોંપવામાં આવ્યાં છે. આથી હિંદીઓને રાજ્યકારોબારમાં અગત્યનો અને જવાબદારીભર્યો હક મળ્યો છે.

૪. હાલની હાલિઆલો—બ્રિટિશ રાજ્ય અને અંગ્રેજી કેળવણીને પ્રતાપે હિંદમાં રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને એવી અન્ય પ્રગતિઓ થઈ છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કારોબારનો ઉત્તમ દૃષ્ટાંત મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી છે. એ કારભાર એવો આદર્શ-ભૂત કરવામાં સર ફીરોઝશાહ મહેતા જેવા ધુરંધર વક્તાએ અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. હિંદના વડીલ વૃદ્ધ પુરુષ દાદાભાઈ નવરોજી ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટમાં પ્રથમ હિંદી સભ્ય તરીકે બિરાજ્યા હતા. હાલ સરકારે પ્રસિદ્ધ સત્યેન્દ્ર પ્રસન્નસિંહને સરકારે લૉર્ડનો ઇલ્કામ આપી બિહાર અને ઓરિસ્સાના ગવર્નર નીમ્યા હતા. તેઓએ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાનો હિંદનો ઇ. સ. ૧૯૧૬નો કાયદો ઉમરાવોની સભામાં પ્રતિષ્ઠિત અગ્રેસર ભાગ લઈ મંજૂર કરાવ્યો હતો.

દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફિરોઝશાહ મહેતા, કાશીનાથ ત્ર્યમ્બક તેલંગ અને અન્ય ઇલાકાના બીજા અગ્રેસરોએ રાજકીય બાબતો પર ચર્ચા કરવા પ્રજાકીય મંડળ (ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ) સ્થાપ્યું. તેની પહેલી બેઠક ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં થઈ. એ સંસ્થા દરેક વર્ષે હિંદમાં જુદે જુદે મથકે મળે છે, અને રાજકીય બાબતમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા સરકારની સમક્ષ મૂકી સ્વરાજ્ય માગે છે.

ઔદ્યોગિક બાબતો પર હિંદી પ્રજા વધુ ધ્યાન આપતી જાય છે. મોટાં શહેરોમાં કાપડ વણવાના સંસ્થાનાં તેમજ હાથે વણવાનાં કારખાનાં છે. કાનપુરમાં ઉનના કાપડનાં તથા ચામડાનાં અને બંગાળમાં સણનાં કારખાનાં છે. પારસી ગૃહસ્થ તાતા ભાઈઓએ ખાણોમાંથી લોઢું કાઢી તેના રેલવેના પાટા વગેરે બનાવવા માટે મધ્ય હિંદમાં મોટું કારખાનું કાઢ્યું છે; તેમજ ઘાટોમાંથી પાણી એકઠું કરી લાનોલા આગળ મોટું તળાવ બાંધી તેમાંથી મુંબઈની મીલોને વીજળીનું બળ પૂરું પાડવા માટે પણ એ ભાઈઓએ ગંજવર કારખાનું કાઢ્યું છે. એના જેવાં કારખાનાં કલકત્તા અને ગ્વૈલુરમાં પણ થયાં છે. તાતા ભાઈઓએ પ્રાકૃતિક વિદ્યાને (સાયન્સને) લગતું ઉંચા પ્રકારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવાના આશયથી સરકારને ૩૦ લાખ રૂપિયા આપી બેંગલોરમાં સંશોધક સંસ્થા ઉભી કરાવી છે.

૫. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ હિંદ—“ જે રાજ્ય પર સૂર્ય કદી આથમતો નથી ” એવા વિશાળ અને સમર્થ બ્રિટિશ રાજ્યનું હિંદ એક પ્રમુખ અંગ છે, તે માટે દેશનું ભાવી દિગ્ગંજ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પોતાના અદિતીય નૌકાબળથી દુનિયાનાં રાજ્યોમાં પ્રતિષ્ઠિત પદ ભોગવે છે.

આપણા દેશમાં પ્રથમ કદી જેવામાં આવેલી નહિ એવી, દયાળુ, ન્યાયી, અને ન્યાયનો પક્ષ ધરતી, તેમજ જેના સામ્રાજ્યની સત્તામાં આપણે અસંખ્ય, અપૂર્વ અને અમૂલ્ય સુખો ભોગવીએ છીએ એવી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં ચિરકાળ રહેા. અસ્તુ.

પ્રશ્નો.

૧. “અંગ્રેજોએ હિંદ મેં ગલો પાસેથી નહિ પણ હિંદુઓ પાસેથી જીત્યું, એનો ખુલાસો કરો.
૨. કયાં કારણોથી અંગ્રેજો હિંદમાં ચઢતીમાં આવ્યા ?
૩. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યથી થએલા લાભોની કુલ નોંધ કરો.
૪. હિંદની આધુનિક પ્રગતિ વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૬૦.

હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા સુજન.

૧. ઇ. સ. ૧૯૧૯ નો ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા અક્ટ-મહાન યુરોપીય વિગ્રહના અંત પછી હિંદીઓને રાજકીય જાગૃતતામાં સંગીન અને જવાબદારીભર્યો ભાગ આપવાના વિચારે મિ. મોન્ટે-ગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે જે યોજના ઘડી તે સુધારાવધારા સાથે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરમાં મંજૂર કરી. આખરે તે કાયદા તરીકે મંજૂર થયું, અને ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના જાન્યુ-આરિથી અમલમાં આવી.

૨. હિંદુ રાજ્યતંત્ર—અગત્યના ત્રણ ભાગ છે. (૧) પાર્લમેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે સેક્ટરિ ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા અને તેની કૌન્સિલ, (૨) ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌન્સિલ, (૩) એક્ઝક્યુટિવ કૌન્સિલ-કાર્યવાહક સભા (બ) લેજિસ્લેટિવ કૌન્સિલ-વડી ધારા સભા, (ક) પ્રાંતિક રાજ્યતંત્ર; ગવર્નર અને તેમની કૌન્સિલ, (ગ) કાર્યવાહક અને (બ) ધારાસભા.

૩. પૂર્વાવલોકન—ધરટ ઇડિઆ કંપનીની શરૂઆતથી ઇ. સ. ૧૭૮૪ સુધી લંડનમાં બેસતી કોર્ટ ઓફ પ્રોપ્રાયર્ટર્સ અને બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ નામની બે સભાઓ પોતાના માણસો નીચી હિંદનો કારબાર ચલાવતી. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં પિટના હિંદના બિલ મુજબ : કારબાર બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના પ્રમુખના હાથમાં આવ્યો. બહારથી દેખાતી રીતે સત્તા બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સના હાથમાં રાખવામાં આવી. નીમણુકો પણ તેમનાજ હાથમાં રાખવામાં આવી, જે કે ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જનરલની નીમણુકોમાં બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ પોતાનો અધિકાર ચલાવતી. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સનું તમામ લખાણ બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના પ્રમુખની મારફત થતું, અને હિંદુસ્તાનમાંથી આવતો દરેક ટાગળ તેને બતાવવો પડતો. પ્રેસિડેન્ટ ડિરેક્ટરોના ટાગળમાં ફરફાર કરી શકતો કે તેને બદલે નવોજ ટાગળ લખી શકતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં કંપનિનો કારબાર બંધ થયો અને ઇંગ્લંડની સરકારનો અમલ શરૂ થતાં સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇડિઆ નીભાયો. તે કોર્ટ ઓફ પ્રોપ્રાયર્ટર્સ, બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ, અને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની તમામ સત્તાનો વારસ થયો.

૪. સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ અને તેની કૉન્સિલ—હાલના કાયદા મુજબ સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટની સત્તાઓ ઘણી છે. કોઇ પણ ધારાસભામાં કાયદો પસાર કરતાં પહેલાં તે સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ મંજૂર કરેલો હોવો જોઇએ. હિંદુસ્તાનની આવકને લગતો કોઇ પણ સવાલ ખાસ કરીને કસ્ટમ્સ નાણાંવિષયક પ્રશ્ન અને કરજ સંબંધીના સવાલો પ્રથમ તેની પાસે રજૂ થવા જોઇએ. સામાન્ય રીતે રાજ્યનીતિના ધોરણને લગતા, રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતા, અથવા તો મોટા અથવા નવીન ખર્ચને લગતા સમ્મળા પ્રશ્નો તેની પાસે પ્રથમ જવા જોઇએ. જાહેર ખાંધકામ અને રેલવે, અમુક પગારની નવી જગા ઉત્પન્ન કરવી, કોઇ જગાનો પગાર વધારવો, પગારોનું રિવિઝન કરવું, પ્રાંતિક સરકારો અથવા તો દેશી રાજ્યોને નાણાં કરજ આ-

ખવાં, રાજકીય પેન્શનો આપવાં, ધર્મદા વર્ધાસનો આપવાં, ખાણો સંચેધી પરવાના અને ખીજા હકો આપવા, લશ્કરી ખર્ચમાં વધારો કરવો, આ બધી બાબતોમાં સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ કુલ મુખ્યત્વાર છે. હિંદી સરકાર તેની સંમતિ સિવાય કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. તેને મદદ કરવા માટે ૧૦ થી ૧૪ માણસની કૌંસિલ છે; જેમાં ત્રણ હિંદીઓ છે. આ કૌંસિલને ઇડિઆ કૌંસિલ કહે છે. તે ઘણુંખરું કામ આ કૌંસિલની સલાહ પ્રમાણે કરે છે. પણ કેટલીક બાબતમાં તે પોતાની જવાબદારી પર વર્તે છે. દાખલા તરીકે સંધિવિગ્રહ જેવા પ્રસંગોએ તે પોતાની સભાને કાગળ પત્ર બનાવ્યા વગર હિંદી સરકાર સાથે બારોબાર સંદેશા ચલાવી શકે છે. હુંકામાં કહીએ તો સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ હિંદનો રાજા છે, અને ગવર્નર જનરલ તેના હુકમોને અમલમાં મૂકનાર સ્થાનિક અધિકારી છે. સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે. દરેક બાબતમાં તે તેની પાસે જવાબ માગી શકે છે. લંડનમાં બંધાઈત હોવામાં તેની ઓશિસ છે. તેને ઇડિઆ ઓફિસ કહે છે. તેમાં હિંદી સરકારના ખાતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. તેને માટે અંડર સેક્રેટરિ, કારકુનો વગેરે હોય છે, તેનો ખર્ચ હિંદી તીજેરીમાંથી અપાય છે.

મેન્ટેન્યુ—ચેમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ જે ખાતાંઓ લોકોને સોંપવામાં આવ્યાં છે, અને હવે પછી સોંપવામાં આવશે, તેમાં સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ વચ્ચે પડશે નહિ. જ્યાં ગવર્નરે અને તેમના પ્રધાનો વચ્ચે મોટો મતભેદ હોયો થશે તેજ વખતે તે વચ્ચે પડશે. જે બાબતો લોકોને સોંપી નથી તે બાબતોમાં તેની સત્તા કાયમ રહેશે. તેની કૌંસિલ હવેથી આઠથી બાર માણસોની રહેશે. મહીનામાં બેઠામાં બેઠી તે એક વખત મળશે. તેમાં હિંદીઓ ચારથી વધારે રહેશે. તેમની નોકરીની મુદત સાત વર્ષને બદલે પાંચ વર્ષની રાખવામાં આવી છે. સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટનો વાર્ષિક પગાર પૌંડ ૫૦૦૦) છે. દરેકનો સબ્યનો પગાર પૌંડ ૧૨૦૦) રાખવામાં આવ્યો છે. તે

ફરારાંત હિંદીઓને પૌંડ ૬૦૦) નું વધારાનું એલાવન્સ મળશે. આ બાબતનો પગાર અને ખર્ચ હવેથી ઇંગ્લંડની તીજેરીમાંથી અપાશે, તેથી એક તો હિંદની મોટી રકમની બચત થશે, અને બીજું ઇંગ્લંડના બજેટની ચર્ચા વખતે હિંદ સંબંધી પ્રશ્નો પર વધુ ધ્યાન અપાશે. હિંદ માટે એક હાઇ કમિશનરની જગા ખોલવામાં આવી છે. તે કેટલીક બાબતોમાં હિંદી સરકારના અથવા પ્રાંતિક સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરશે. સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટની પણ કેટલીક સત્તા તેને મળશે.

૫. ગવર્નર જનરલ અને વાઇસરૉય—પૂર્વાવલોકન-(૧)
જરૂરિયાતમાં મુબઇ, મદ્રાસ, અને કલકત્તામાં ગવર્નર અને તેને મદદ કરવા ૧૨ થી ૧૬ માણસોની સભા હતી. દરેક ઇલાકાના ગવર્નરે એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, અને સભાઓ કામકાજ માટે ઘણી મોટી હતી તેથી ઘણા ઝેરલાભ થતા.

(૨) છેવટે ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં રેઝ્યુલ્યુટિંગ ઍક્ટ મુજબ મુબઇ તથા મદ્રાસને કલકત્તાના અધિકાર નીચે મૂક્યા. કલકત્તાના ગવર્નર જનરલ થયો. તેને ૪ સભાસદોની કૌંસિલ હતી. બહુમતીથી કામનો નિર્ણય થતો હોવાથી વૉરન હેસ્ટિંગ્સને ઘણું સોસલું પડ્યું, તેથી કૌંસિલથી સ્વતંત્રપણે વર્તવાની તેને છુટ મળી.

(૩) ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં કૌંસિલના સભાસદોની સંખ્યા ચારને બદલે ત્રણની કરવામાં આવી.

(૪) ઇ. સ. ૧૮૩૩ સુધી મુબઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોને ધારા બાંધવાની સત્તા હતી, તેથી કેટલોક ગોટાળો થયો. આખરે ૧૮૩૩ થી આ સત્તા તેમની પાસેથી લઇ એકલા ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌંસિલને આપવામાં આવી. ગવર્નર-જનરલની સભામાં એક એક લૉ મેમ્બર (કાયદા પંડિત) નીમાયો. એટલે સભ્યોની સંખ્યા ત્રણને બદલે ચાર થઇ.

(૫) ૧૮૫૪ માં બંગાળા માટે બ્રુદો લેસ્ટેનેન્ટ ગવર્નર ની-
માયો, તેથી ગવર્નર જનરલને કોઇ પણ એક ઇલાકા પર દેખરેખ
રાખવાની રહી નહિ; પણ આખા બ્રિટિશ હિંદ પર દેખરેખ રાખવાનું
કામ તેને માથે આવ્યું.

(૬) ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં હિંદનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડની સરકારે
સંભાળી લીધું, ત્યારથી ગવર્નર જનરલ વાઇસરોય નામે પણ ઓળ-
ખાવા લાગ્યો. પણ તે માનની ખાતરજ, કાયદાની દૃષ્ટિએ તો તે
ગવર્નર જનરલજ છે. પાર્લામેન્ટ “વાઇસરોય” શબ્દ વાપરતી નથી.
તેનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨,૫૬,૦૦૦ છે. તેની નીમણુક ઉમરાવ વર્ગ-
માંથી શહેનશાહ પોતાના સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટની સલાહ પ્રમાણે જાતે
કરે છે. તે પાંચ વર્ષ માટે નીમાય છે. ૧૮૧૨ થી કલકત્તાને બદલે
તેની બેઠક દિલ્હીમાં થઇ છે.

૬. ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌન્સિલ—(કાર્યવાહક
સભા)—ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌન્સિલ મળી હિંદી સરકાર
કહેવાય છે. આખા હિંદના કારભાર માટે તે જવાબદાર છે. દેશી
રાજ્યો પર તેનો અંકુશ છે. પરરાજ્ય સાથેના સંબંધ, હિંદનું રક્ષણ,
સામાન્ય કરવેરા, નાણું, કરજ, પોસ્ટ, તાર, અને રેલવે સંબંધી બધી
સત્તા હિંદી સરકારને હસ્તક છે. મહેસુલ ઉધરાવવી, કેળવણી, દવા
અને આરોગ્ય સંબંધ ગોઠવણો કરવી, નહેરો, રસ્તા વગેરેનું બાંધ-
કામ ઇત્યાદિ પ્રાંતિક સરકારોને હાથ છે, તો પણ દેખરેખ હિંદી
સરકારની છે. વહીવટનું ધોરણ તે નક્કી કરી આપે છે. તે પ્રમાણે
દરેક પ્રાંતિક સરકાર ચાલે છે. પ્રાંતિક બજેટ ઉપર પણ તેમનોજ
અંકુશ છે. વધારાનો ખર્ચ તેમની મંજૂરી વગર થઇ શકતો નથી.

કૌન્સિલમાં હાલ છ સભ્યો છે. કમાન્ડર ઇન ચીફ સાતમો એ-
ક્ટ્રી ઓર્ડિનરિ (અસાધારણ) સભ્ય કહેવાય છે, છ સભાસદોમાં
એક નાણાંવિષયક પ્રશ્નોમાં પ્રવીણ (અર્થશાસ્ત્રી), અને બીજો

આરિસ્ટર હોવો જોઈએ. ખાકીના ચારમાંથી, ત્રણ સિવિલ સર્વિસમાંથી લીધેલા અંગ્રેજ અમલદારો હોવા જોઈએ. તેમનો વાર્ષિક પગાર દરેકનો રૂ. ૮૦,૦૦૦ છે, બ્યારે કમાન્ડર ઇન ચીફનો પગાર રૂ. ૧૦,૦૦૦૦ છે.

મોન્ટેગ્યુએમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ અર્ધોઅરધ એટલે ત્રણ હિંદી અને ત્રણ અંગ્રેજ સભાસદો રહે છે. ધારાસભાના ચુંટાએલા મેમ્બરો-રોમાંથી કૌંસિલ સેક્રેટરિ નીમાય છે. તેઓ કારોબારી સભાના સભ્યોના સહાયક તરીકે કામ કરે છે, અને તેઓનો પગાર સભા નક્કી કરી આપે છે. કાયદા પડિત તરીકે હવે કોઈપણ હિંદી વકીલ પણ નીમી શકાય છે.

૭. હિંદી સરકારનું બધું કામકાજ દસ ખાતામાં વહેંચાય છે. (૧) હોમ-સ્વદેશ (૨) ફોરિન-પરદેશ (૩) ફિનેન્સ-ખજાનચી (૪) લશ્કર (૫) પબ્લિક ઉર્વર્ક્સ-જાહેર બાંધકામ, (૬) રેવન્યુ અને એગ્રીકલ્ચર-જમીનનું મહેસુલ અને ખેતી (૭) કોમર્સ-ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ-વેપાર અને ઉદ્યોગ (૮) લેજિસ્લેટિવ કાયદા બાંધનાર (૯) એજ્યુકેશન-કેળવણી (૧૦) રેવે.

રેલવે સિવાયના દરેક ખાતા માટે એક સેક્રેટરિ હોય છે. રેલવે બોર્ડના પ્રેસિડેન્ટને સેક્રેટરી જોવેજ ગણવામાં આવે છે. ફોરેન ડીપાર્ટમેન્ટ (પર રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખનાર ખાતું) સિવાયનાં ખાતાંઓ કાર્યવાહક સભાઓના સભ્યોમાં વહેંચી નાખેલાં છે. ફોરેન ડીપાર્ટમેન્ટ ગવર્નર જનરલ અને વાઇસરૉય પોતાના હાથમાં રાખે છે. સભાસદનાર ખાતાંની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે. એને પોર્ટફોલિઓ સીસ્ટમ કહે છે:—

૧. ફોરેન ડીપાર્ટમેન્ટ—ગવર્નર જનરલનું આ ખાતું દેશી રાજ્યો અને હિંદની બહારનાં પર રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવે છે;

તે ઉપરાંત વાયજ્ય સરહદનો મુલક, ઘિઠિશ બલુચિસ્તાન, અબ્દુર-રહેરવાડા, ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે. (દેશી રાજાઓની કોન્ટ્રોલ્સ દર વર્ષે દિલ્લીમાં બરાબ છે. તેને હવે કાયમનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. દેશી રાજાઓ વર્ષમાં એક વખત એકઠા મળી પોતાનાં રાજ્યો સંબંધી સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી ગવર્નર જનરલને જે બલામણો કરવી યોગ્ય લાગે તે કરે છે.)

૨. રેવન્યુ અને એગ્રીકલ્ચર—ખેતીવાડી, જમીન અને મહેસુલ, દુકાળનિવારણ, સર્વે—(સમીક્ષા), જંગલ, અને વાયુચક્ષાઓના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

૩. ફિનેન્સ—નાણું, ટંકશાળ, બેંકો, ટિલેગ્રાફો, પગાર, પેન્શન, નોકરોની રજા, સ્ટેમ્પ અને નોટોને લગતું કામકાજ કરે છે.

૪. હોમ—કાયદા, પોલીસ, જલ, જુની સાચવવા જેવી ઇમારતોને લગતું કામ વગેરે પરચુરણ કામકાજ પર દેખરેખ રાખે છે.

૫. કોમર્સ અને ઇન્ડસ્ટ્રી—વેપાર અને ઉદ્યોગો, પોસ્ટ અને તાર બંદરો, રેલવે, વહાણો, કસ્ટમ્સ, કોલકો તૈયાર કરવાના, પરદેશ વસાહત કરવા જનારના અને ભૂગર્ભ સંબંધના બધા સવાલો પર દેખરેખ રાખે છે.

૬. લેજિસ્લેટીવ—કાયદાના ખરડાઓ તૈયાર કરવાનું કામ કરે છે. પ્રાંતિક સરકારો તરફથી પૂછાએલા કાયદા સંબંધીના પ્રશ્નોના ખુલાસા તે કરે છે.

૭. એજ્યુકેશન અને આર્મી—કેળવણીખાતું પ્રધાનોના હાથમાં છે. પણ લશ્કરખાતુ વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે સેનાપતિના હાથમાં છે. સેનાપતિ તમામ લશ્કરનો ઉપરી છે, અને તે પરદેશી હુમલાથી હિંદનું રક્ષણ કરે છે. નૌકાબળ ઈંગ્લેન્ડ પુરું પાડે છે. હિંદને કિનારે હિંદના ખર્ચે જે થોડાં વહાણ રહે છે; તેને “ઇડિઅન મ-

રીન ” રહે છે. હિંદમાં સુમારે એ લાખ પાંત્રીસ હજારનું લશ્કર રહે છે. એમાં પોણા લાખ બ્રિટિશ, લગભગ ૨૭૦૦ લશ્કરી અમલદારો, અને ૩૬૦૦૦ સ્વયંસેવકો હોય છે.

૮. હિંદી ધારાસભા—સને ૧૭૨૬થી મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળને કાયદા બાંધવાની સત્તા મળી હતી, તે પ્રમાણે તે કાયદા બાંધતા અને ૧૭૭૩ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ પ્રમાણે મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરને પોતે પાસ કરેલા કાયદાની નકલો ગવર્નર જનરલને મોકલી આપવી પડતી. સને ૧૮૧૩ થી કાયદા બાંધવાની એ સત્તામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. સને ૧૮૩૩ માં મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરની ધારા ઘડવાની સત્તા લઈ લેવામાં આવી. પોતાને જરૂરના કાયદા માટે તેઓ ગવર્નર જનરલને લખતા. ૧૮૫૩ ના કાયદાથી આખા હિંદ માટે કાયદા બાંધવાની સત્તા એકલી હિંદી સરકારની રહી, પણ દરેક પ્રાંત તરફથી ધારા ઘડતી વખતે પોતાના પ્રતિનિધિઓ હિંદી સરકારમાં મોકલવા પડતા. ૧૮૬૧ માં મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરને ધારા ઘડવાની સત્તા પાછી આપવામાં આવી. ખરી રીતે આખા હિંદના કાયદાઓ પર ગવર્નર જનરલનો અંકુશ છે. આ ધારા સભાને આર્મી એક્ટ (લશ્કરી કાયદો), ગવર્મેન્ટ એન્ડ ઇડિઆ એક્ટ, સેક્રેટરી એન્ડ સ્ટેટના લેન ઉધરાવવા સંબંધીના હકની, અને બીજી થોડી બાબતો સિવાય બ્રિટિશ હિંદનાં તમામ માણસો, અદાલતો, જગાઓ, અને વસ્તુઓ માટે કાયદા બાંધવાને સંપૂર્ણ અધિકાર છે; ઉપરાંત બીજે કોઈ પણ ટુકાણે વસતા હિંદુસ્તાનના વતનીઓ માટે તેમજ દેશી રાજ્યોમાં રહેલી બ્રિટિશ પ્રજા અને અંગ્રેજી નોકરો માટે પણ કાયદા બાંધવાનો અધિકાર આ સભાને છે.

૯. મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ—કાર્યવાહક સભાથી ધારાસભા સ્વતંત્ર ઉભી થઈ છે. અલ્યાર સુધી ધારાસભા એટલે કે કાર્યવાહક સભા વત્તા થોડા વધારાના સભાસદો. હવે ધારાસભાના

સભ્યો વધારાના સભ્યો કહેવાશે નહિ; પણ તે એક અલગ સભા ઉભી કરવામાં આવી છે. આચાર સુધી ધારાસભા એક સભા હોઈ તેમાં અધિકારી વર્ગની બહુમતી હતી. હવેથી ધારા સભાના પાર્લમેન્ટની માફક બે ગ્રુપ (સભા) થયા. એકને “લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી” અને બીજાને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટ કહે છે. હવે બંને ગ્રુપો જ્યારે કોઈ પણ ખરડાને બહુમતીથી પસાર કરશે, ત્યારેજ તે કાયદાનું સ્વરૂપ લેશે. બંને ગ્રુપો મળી એક ધારાસભા અથવા એક હિંદી પાર્લમેન્ટ થાય છે. ખ્રિષ્ટિય પાર્લમેન્ટની ઉમરાવોની સભાને મળતી અહીં “કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટ” અને આમની સભાને મળતી “લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી” છે.

૧૦. કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટ—તેમાં ૬૦ સુધી સભાસદો રહેશે. તેમાંના કેટલાક ચુંટાએલા અને કેટલાક સરકારનિયુક્ત રહેશે. તેમાં ૨૦ સભ્યો અધિકારી વર્ગના છે. આ સભાના સભ્યોમાંથી સભાના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ગમે તેને ગવર્નર જનરલ નીમી શકશે. આ સભ્યો આગળ ગવર્નર જનરલને બાપણુ આપવાનો અધિકાર છે, તેને માટે તે બધા સભ્યોને એકઠા બોલાવી શકશે. તે જાતે આ સભાનો સભ્ય નથી. આ સભામાં સરકારની બહુમતી રહેશે. કાર્યવાહક સભાના કેટલાક સભ્યો આ સભામાં અને બાકીના બીજી સભામાં બેસશે. આ સભાના સભ્યોની બેઠકો વંશપરંપરા ચાલી આવશે નહિ પણ ચુંટાઈને આવશે તેથી જો તેઓ ભોક્ષમતનો અનાદર કરશે તો ફરીથી ભોક્ષા તેમને ચુંટી કાઢે એવો સંભવ રહેશે નહિ.

૧૧. લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી—આ સભાના સભાસદોની ૧૪૦ ની સંખ્યામાંથી ૧૦૦ સભ્યો ચુંટાએલા અને ૪૦ સરકારનિયુક્ત રહેશે; તે પૈકી ૨૬ અધિકારી વર્ગના રહેશે. જો સંખ્યા વધારવામાં આવે તો તે ભોક્ષા તરફથી ચુંટાએલા અને બાકીના કે સરકારી સભ્યો નીમાશે. ગવર્નર જનરલ આ સભાનો સભ્ય કે

પ્રેસિડેન્ટ નથી; પણ તે સભાને બાપણ આપના એકી બોલાવી શકે. આ સભાના પ્રમુખની નીમણુક પહેલાં ૪ વર્ષ માટે ગવર્નર જનરલ અને પછીથી સભા કરી શકશે. બીજો ડેપુટી પ્રેસિડેન્ટ નીમાશે. તે બન્નેનો પગાર પહેલાંનાં ૪ વર્ષ માટે ગવર્નર જનરલ અને પછીથી સભા નક્કી કરશે.

કૅસિલ ઓફ સ્ટેટ પાંચ વધ અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી ૩ વર્ષ સુધી હયાતી ધરાવશે. તે મુદત લંબાવવા या ટુંકાવવાનો ગવર્નર જનરલને અધિકાર છે. સભા બરખાસ્ત થયા કેડે છ મહિનાની અંદર નવી ચુંટણી થવી જોઈએ. કોઈ પણ સરકાર અમલદાર ઉમેવારી કરી શકશે નહિ.

આ સભાને (૧) સરકારી લોનો ઉપરના બ્યાજની રકમો અને હુમત ફંડની રકમો, (૨) સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ નીમેલા નોકરોના પગાર અને પેન્શનની રકમો, (૩) કાયદાથી બીજાં જે જે ખર્ચોની રકમો નક્કી થઈ છે તે, (૪) ચીફ કમિશ્નરો અને જ્યુડિશીઅલ કમિશ્નરોના પગારની રકમો, (૫) (અ) ધર્મોદા દેવસ્થાનની રકમ, (બ) રાજકીય (ક) ડિફેન્સ પર મત આપવાનો કે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર પણ નથી. કદાચ કોઈ પણ ખરડો પસાર કરવા કોઈપણ સભા ના પાડે, અને ગવર્નર જનરલને તે આવશ્યક લાગે તો તે પોતાની સહીથી તે પસાર કરી શકે, પણ તેમાં તેને પાર્લિમેન્ટની સંમતિ અને શહેનશાહની સહીની જરૂર પડશે.

૧૨. કામકાજની રૂઢી—આ કામ બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના કામકાજની રૂઢીને મળતું આવે છે. પહેલી વખતે ખરડો દાખલ કરવા માટેની દરખાસ્ત લાવવામાં આવે છે. પછી ખરડો દાખલ કરવામાં આવે છે. આ રીતે ખરડાનું પહેલું વાચન થાય છે. તે પછી તે બીજા વારના વાચન પછી સિલેક્ટ કમિટીને સોંપવામાં આવે છે. આ વખતે અગત્યનો છે, કારણ કે ખરડા પર પુરો વિચાર કરવામાં આવે

છે, અને સુધારાવધારા સાથે ખરડો બહાર પડે છે. સિલેક્ટ કમિટીના રિપોર્ટ પર સભામાં વિચાર ચલાવવામાં આવે છે; અને ચર્ચા થયા બાદ ત્રીજી વારનું વાચન પુરું થાય છે. આ પ્રમાણે એક સભાગૃહે ખરડો પસાર કર્યો પછી બીજા સભાગૃહમાં પાર્લિમેન્ટની માફક તે પસાર કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવશે. તે પછી કાયદો પસાર થશે, અને તે બહાર પડશે.

૧૩. પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થા—આજ સુધી મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળા મુખ્ય અગત્યના અને જુનામાં જુના પ્રાંતો ગણાય છે. તે જુના વખતથી કંપનિના કબજામાં આવેલા હોય તેમના મુખ્ય અધિકારી ગવર્નર હતા. તેને મદદ કરવા કૌન્સિલ પણ હતી. ૧૭૭૩ થી બંગાળાનો ગવર્નર તે બ્રિટિશ હિંદનો ગવર્નર જનરલ થયો. ૧૮૫૪ માં ગવર્નર-જનરલની જગ્યા જુદી પાડવામાં આવી; અને બંગાળામાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમ્યો. ૧૮૧૨ માં પાટનગર દિલ્હી થયું ત્યારથી બંગાળામાં ફરીથી ગવર્નર નીમાયો. આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, પ્રજાપ, બ્રહ્મદેશ, તથા બિહાર અને ઓરિસ્સાને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના હાથ નીચે મૂક્યા હતા.

મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ—આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રાંતો, અને આસામમાં પણ ગવર્નરો નીમાયા છે. આ બધા પ્રાંતો “ગવર્નર પ્રોવિન્સિઝ” ગવર્નરવાળા પ્રાંતો કહેવાય છે. બીજા ભાગે નાના હોય તેમની વ્યવસ્થા ચીફ કમિશનરથી કરવામાં આવી છે. જો કે ઉપરના આ પ્રાંતોમાં ગવર્નરો નીમાયા છે, પણ તેઓના અને તેઓની કૌન્સિલના સભ્યોના પગારમાં ફેર છે.

મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળાને } વાર્ષિક પગાર રૂ. ૧,૨૮,૦૦૦
સંયુક્ત પ્રાંતોના ગવર્નરો }

પંજાબ, હિંદાર, અને એરિસ્સાના ગવર્નરો.	}	„	„	રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતોનો ગવર્નર	„	„	„	૭૨,૦૦૦
આસામનો ગવર્નર	„	„	„	૬૬,૦૦૦
બંગાળા, મદ્રાસ, મુંબઈ, અને સંયુક્ત પ્રાંતોની કાર્યવાહક સભાના સભ્યો.	}	„	„	૬૦,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતોની કાર્યવાહક સભાના સભ્યો.	}	„	„	૪૮,૦૦૦
આસામની કાર્યવાહક સભાના સભ્યો.	}	„	„	૪૨,૦૦૦

બંગાળા, મદ્રાસ, અને મુંબઈના ગવર્નરોની જગાએ જુની છે. તેઓની નીમણૂકો શહેનશાહ કરે છે. બીજા ગવર્નરોની નીમણૂકો ગવર્નર જ નરલની સલાહ પ્રમાણે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા કરશે. હવે કેટલાક કરવેરા જે નક્કી કરવામાં આવશે તે નાખવાનો કે ઘટાડવાનો અધિકાર પ્રાંતિક સરકારને મળ્યો છે. કેટલાક કે હિંદી સરકાર માટે રાખ્યા છે. ખાતાંઓના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે વિભાગ “ રિઝર્વ્ડ સપ્લેક્ટ્સ ” (જેની જવાબદારી સરકારને માથે છે, ને જેમાં સરકારને થોડા લાભે તેમ, તેના સંબંધમાં વર્તવાનો અધિકાર છે તે), અને “ ફ્રાન્સાઈડ સપ્લેક્ટ્સ ” (એટલે જેની જવાબદારી-વ્યવસ્થા કરવાનું કામ લોકોના પ્રતિનિધિઓને આપી છે તે). બીજી બાજુમાં હિંદી સરકાર કે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વચ્ચે પડશે નહિ.

ફ્રાન્સાઈડ સપ્લેક્ટ્સ—(૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. (૨) વૈદક-ખાતું. (૩) જાહેર આરોગ્ય. (૪) યુરોપીઅનો અને રાજાઓની સંસ્થાઓ તથા બનારસ હિંદી યુનિવર્સિટી સિવાયનું આખું કેળવ-

જીખાતું. (૫) જાહેર બાંધકામ. (૬) ખેતીવાડી. (૭) સહકારીખાતું. (૮) જંગલખાતું. (૯) આગકારીખાતું (૧૦) દેવસ્થાનો અને ધર્માદા કંડો. (૧૧) દલોગની ખીલવણી (૧૨) સંગ્રહસ્થાન.

રિઝર્વડ સંબંધેકટસ—(૧) નહેરો, (૨) મહેસુલ. (૩) દુકાળ-નિવારણ. (૪) જંગલખાતું. (મુંબઈ સિવાયના પ્રાંતોમાં). (૫) ન્યાય ખાતું. (૬) કારખાનાં, વિજળી, ગેસ વગેરે. (૭) નાનાં બંદરો. (૮) પોલીસખાતું. (૯) વર્તમાનપત્રો પર અંકુશ. (૧૦) કેદખાનાં. (૧૧) મતાધિકાર અને ચુંટણીનું કામ. (૧૨) પ્રાંતોનું લોન ખાતું.

હિંદનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે ૧૫ વિભાગો:—
(૧) બંગાળા પ્રલાકો, (૨) મદ્રાસ પ્રલાકો. (૩) મુંબઈ પ્રલાકો, એડન સાયે; (૪) આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો (૫) પંજાબ, (૬) બ્રહ્મદેશ. (૭) બિહાર અને ઓરિસ્સા, (૮) મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, (૯) આસામ. (૧૦) વાયબ્ય સરહદના પ્રાંતો, (૧૧) દિલ્હી, (૧૨) સ્થિતિશ બલુચિસ્તાન, (૧૩) અજમેર-મેરવારા, (૧૪) કુર્ગ, (૧૫) આન્ધ્રામાન અને નિકોબારના ટાપુઓ.

(૧૪). ગવર્નરો અને કાર્યવાહક મંડળો—ગવર્નર જનરલ તો ઇંગ્લંડના કુશળ રાજદ્વારી નરમાંથી નીમાય છે, અને તે ઉમરાવ હોવો જોઈએ. લોર્ડ સિંહની નીમણૂક પરથી જણાય છે કે દેશીઓને પણ હવે ગવર્નર તરીકે નીમવામાં વાંધો નથી. ગવર્નરો તરીકે ઉમરાવ ન હોય તેની પણ નીમણૂક થઈ શકે છે.

૧૫. કાય વાહક મંડળ—કાર્યવાહક સભામાં અત્યાર સુધી ૪ સભાસદો હતા, તેમાંનો એક હિંદી, અને બાકીના ૩ સિવિલ સર્વિસમાંથી નીમાતા. હવેથી કાર્યવાહક સભાના “ એકઝીક્યુટિવ કૉન્સિલર્સ ” અને “ મિનિસ્ટર્સ, નામે બે ભાગ પડયા છે. રિઝર્વડ સંબંધેકટસની વ્યવસ્થા એકઝીક્યુટિવ કૉન્સિલરો કરશે. તેમાં અર્ધ ભાગે હિંદીઓ નીમાય છે. ટ્રાન્સફર્ડ સંબંધેકટસની વ્યવસ્થા મિનિ-

સ્ટર્સ—પ્રધાનો કરે છે. જ્યારે બધાં ખાતાં લોકોને સોંપાશે ત્યારે બે ભાગ મટી બધા બધાને પ્રધાનો નીમાશે. પ્રધાનો પર ધારાસભાનો તેમજ ગવર્નરનો અંકુશ છે. કાર્યવાહક મંડળના મદદનીશ તરીકે ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભાસદોમાંથી “ કૌન્સિલ સેક્રેટરીઝ ” નીમાશે. તેમનો પગાર ધારાસભા નક્કી કરી આપશે.

૧૬. ધારાસભા—દરેક ગવર્નરને પોતાની ધારાસભા છે. તેઓના સભ્યોમાં પ્રજાનિયુક્તની સંખ્યા વધુ છે. ઠરાવો રજુ કરવાનો પ્રશ્નો પૂછવાનો હક ધારાસભાઓને છે. નવા સુધારા પ્રમાણે ધારાસભાઓ અલગ અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ થઈ છે. તેમાં સભ્યોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે રહેશે:—મુંબઈ ૧૧૧, મદ્રાસ ૧૨૮, બંગાળ ૧૨૫, સંયુક્ત પ્રાંતો ૧૧૮, પંજાબ ૮૩, બિહાર અને ઓરિસ્સા ૯૮, મધ્ય પ્રાંતો ૭૦, આસામ ૫૩. (અલ્લહેશને હિંદથી જુદો પાડી નવા જુદા સુધારા આપવામાં આવ્યા છે.)

ગવર્નર આ સભાઓનો સભ્ય ગણાશે નાહ, પણ તેને ભાષણ આપવાનો હક છે. સભ્યોના ૭૦ ટકા જેટલા ભાગ લોકો તરફથી નીમાશે. આ ધારાસભા ૩ વર્ષ સુધી હયાત રહેશે, પણ પ્રસંગે મુદત લંબાવી દુઃકાવી શકાય. પ્રેસિડેન્ડ તરીકે ગવર્નર નહિ, પણ તે ચાર વર્ષને માટે કોઈ અનુભવીને નીમશે, ચાર પછી સભ્યો ચુંટી કાઢશે. જે હક કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટને નથી, તે ધારાસભાઓને પણ નથી. કામકાજની રીટી હિંદી ધારાસભાની રીટી જેવીજ છે.

૧૭. નાના ભાગોમાં ચીફ કમિશ્નરો, કમિશ્નરો, કલેક્ટરો અને તેમના હાથ નીચે નાના મોટા અમલદારો કારબાર કરે છે. તેઓને મદદ કરવા માટે ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ—જિલ્લા મંડળ તથા લોકલ બોર્ડ સ્થાનિક મંડળ હોય છે. તેમાં દેશીઓ પોતાનો કારબાર પોતે ચલાવવા હક મેળવે છે.

૧૮ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી હાઈ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર કર્યો, તેથી મ્યુનિસિપાલિટિ તથા બોક્લ બોર્ડ સ્થપાયાં. તેના સભ્યોનો મોટો ભાગ બોક્લાએ ચુંટી કાઢેલો હોય છે. તેઓ સુધારાનું, રૈયતના આરોગ્યનું, દીવાળીતીનું, પ્રાથમિક કેળવણીનો બંદોબસ્ત કરવાનું વગેરે કામ કરે છે. તેઓ પ્રજા પર કર મૂકી નાણા ઉધરાવી તેનો રૈયતના હિત માટે ઉપયોગ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિના જેવુંજ કામ ડિસ્ટ્રીક બોર્ડ, અને નાનાં ગામડાંની બોક્લ બોર્ડો, કરે છે, પણ તેમને મ્યુનિસિપાલિટિની પેઠે કરવેરા ઉધરાવાનો હક નથી મૉન્ટેગ્યુએમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ મ્યુનિસિપલ કૉન્સિલોની સંખ્યા વધુ રાખી તેમને વધુ હક આપવામાં આવ્યા છે.

૧૯. હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. તેઓના રાજ્યકર્તાઓ મહારાજા, રાજા, નિઝામ, નવાબ, ઠાકોર વગેરે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. દેશી રાજાઓ પોતાના પ્રધાનો, અને પોતાની કૉન્સિલોની મદદથી રાજ્ય ચલાવે છે. તેઓમાંના કેટલાક તો પોતાની રૈયત માટે પોતે ધારા ધડે છે, કર લે છે, અને પોતાના સિક્કા પણ પાડે છે. મોટાં રાજ્યો પર દેખરેખ રાખવા માટે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ નીમાય છે, અને નાનાં રાજ્યો પર એજન્ટ કે ધી ગવર્નર અને પોલિટિકલ એજન્ટો નીમાય છે.

૨૦. રૅટ્ટેયૂટરિ કમિશન—મૉન્ટેગ્યુએમ્સફર્ડ સુધારા મુજબનો હિંદનો કારભાર દસ વર્ષ પછી આ બાદશાહી કમિશન તપાસશે, અને તે પછી હિંદની લાયકાત જોઈ વધુ હક આપવા પાર્લમેન્ટને બલામણુ કરશે, તે પ્રમાણે કાયદો કરી ચોખ્ખતા હશે તો પાર્લમેન્ટ વધુ હકો આપશે.

પ્રશ્નો.

૧. હિંદના રાજ્યતંત્રના અગત્યના મુખ્ય ભાગો બોલો.
૨. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અને તેની કૌંસિલ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૩. હિંદી સરકારનું કામકાજ ક્યાં ક્યાં ખાતામાં વહેંચાય છે ?
૪. ટ્રાન્સફરડ સબ્જેક્ટ્સ વિષે જો જાણતા હો તે બોલો.
૫. મોન્ટેગ્યુએમ્સફર્ડ સુધારા મુજબ હિંદી ધારાસભાની રચના કેવી છે ?
૬. નવા સુધારા મુજબ પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં શો ફેર થયો છે ?
૭. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે કુંકી નોંધ કરો.

(એ. વી. સ્કૂલના પહેલા ત્રણ ધોરણો માટે ટેકસ્ટ
તરીકે મંજૂર)

હિંદના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

સરળ વાર્તાઓ અને પુષ્કળ ચિત્રો સહિત

કર્તા,

બાલુભાઈ લલુભાઈ કાજી.

બી. એ. એસ. ટી. સી. ટી.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

ઇંગ્લેંડનો ઇતિહાસ.

કર્તા:—છગનલાલ ગુનીલાલ મહેતા.

બી. એ. એસ. ટી. સી. ટી. (ચોનર્સ)

પ્રથમથી આલુ જમાના સુધીના ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસનું

હેવાલ આપનાર આ પુસ્તક છે.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ધી. ગુજરાત એરીએન્ટલ બુકડીપો

રીઝર્વેશ, અમદાવાદ.

